

МОСКОВСКИЙ
ПОЛИТЕХ

ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА
ПРОЕКТНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

«ТУРАН-АСТАНА» УНИВЕРСИТЕТИ/УНИВЕРСИТЕТ «ТУРАН-АСТАНА»/ «TURAN-ASTANA» UNIVERSITY
МӘСКЕУ ПОЛИТЕХНИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ / МОСКОВСКИЙ
ПОЛИТЕХНИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ/ MOSCOW POLYTECHNIC UNIVERSITY

Қазақ ағартушысы және қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсыновтың 150 жылдығына арналған

«ЖАСТАР, БІЛІМ, ҒЫЛЫМ: ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР, ЖЕТІСТІКТЕР МЕН
ИННОВАЦИЯЛАР»

атты докторанттар, магистранттар және студенттердің XIII Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының

МАТЕРИАЛДАРЫ

ТОМ I

МАТЕРИАЛЫ

XIII Международной научно-практической конференции докторантов, магистрантов и студентов

«МОЛОДЕЖЬ, НАУКА, ОБРАЗОВАНИЕ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И
ИННОВАЦИИ»,

посвященной 150-летию со дня рождения казахского просветителя и общественного деятеля
Ахмета Байтұрсынова

ТОМ I

THE MATERIALS

XIII International Scientific and Practical Conference of doctoral students, undergraduates and students

"YOUTH, SCIENCE, EDUCATION: TOPICAL ISSUES, ACHIEVEMENTS AND
INNOVATIONS"

dedicated to the 150th anniversary of the birth of the famous Kazakh educator and public figure
Akhmet Baitursynov

VOLUME I

НҮР-СУЛТАН-2022

УДК 629.7

Б 55

Б 56 *«Жастар, білім, ғылым: өзекті мәселелер, жетістіктер мен инновациялар»:* Қазақ ағартушысы және қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсыновтың 150 жылдығына арналған халықаралық ғыл.-практ. конф. мат. Нур-Султана: «Тұран-Астана» университеті, 2022.-342 б.

ISBN 978-601-7871-16-1

Жинаққа 2022 жылы 21-22 сәуірде «Тұран-Астана» университетінде өткізілген Қазақ ағартушысы және қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсыновтың 150 жылдығына арналған *«Жастар, білім, ғылым: өзекті мәселелер, жетістіктер мен инновациялар»* атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары енген. Конференция материалдары ғылыми қызметкерлер, докторанттар, магистранттар және студенттерге арналған.

В сборник вошли материалы Международной научно-практической конференции *«Молодежь, наука, образование: актуальные вопросы, достижения и инновации»*, посвященной 150-летию со дня рождения казахского просветителя и общественного деятеля Ахмета Байтурсынова, проходившей 21-22 апреля 2022 года в университете «Тұран-Астана». Сборник рекомендован для научных работников, докторантов, магистрантов и студентов вузов.

УДК 629.7

Редакционная коллегия:

Джапарова Г.А., к.э.н., профессор; Алиев У.Ж., д.э.н., профессор; Баяндин М.А., к.э.н., профессор; Смоилов С.Ж., доктор PhD, доцент; Капенова А.З., к.э.н., профессор; Нарбинова М.М., к.ю.н., доцент; Умирзакова Л.А., к.ф.н., профессор Искаков Б.М., к.э.н., доцент; Капсалямов К.Ж., к. ю. н., профессор; Абишева К. М., д.ф.н., профессор; Нагымжанова К. М., д.пед.н., профессор; Барсукова Р.А., к.ю.н., профессор; Бекбусинова Г.К., к.э.н., доцент; Шнайдер В.А. к.фил.н., доцент; Барлыков Е.К. к.э.н., доцент; Есымханова З.К. к.э.н., профессор; Жантикеев С.К. к.пс.н., профессор;

ISBN 978-601-7871-16-1
2022

© «Тұран-Астана» университеті,

НЕКОТОРЫЕ ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ИНСТИТУТА СЕМЬИ И БРАКА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОТБАСЫ ЖӘНЕ НЕКЕ ИНСТИТУТЫНЫҢ КЕЙБІР ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

SOME LEGAL ASPECTS OF THE INSTITUTION OF FAMILY AND MARRIAGE IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Аннотация. В данной статье нами исследованы основы и правовые аспекты семейного права Республики Казахстан. Рассмотрено современное состояние действующего законодательства, регулирующего отношения, связанные с укреплением института семьи. Выделяются проблемы, влияющие на укрепление семьи, и определяются пути выхода из сложившейся ситуации.

Ключевые слова. Семья, брак, право, семейное право, институт семьи, законодательство.

Аннотация. Бұл мақалада біз Қазақстан Республикасының отбасылық құқығының негіздері мен құқықтық аспектілерін зерттедік. Отбасы институтын нығайтуға байланысты қатынастарды реттейтін қолданыстағы заңнаманың қазіргі жағдайы қарастырылады. Отбасын нығайтуға әсер ететін проблемалар бөлініп, жағдайдан шығу жолдары анықталады.

Түйінді сөздер. Отбасы, неке, заң, Отбасы құқығы, отбасы институты, заңнама.

Annotation. In this article, we have studied the basics and legal aspects of family law of the Republic of Kazakhstan. The current state of the current legislation regulating relations related to the strengthening of the institution of the family is considered. The problems affecting the strengthening of the family are highlighted, and ways out of the current situation are determined.

Keywords. Family, marriage, law, family law, family institution, legislation.

Первостепенными являются нормы Конституции РК о защите материнства, отцовства и детства, а также брака и семьи государством; о естественном праве и обязанности родителей по заботе и воспитанию детей; о обязанности совершеннолетних и трудоспособных детей заботиться о своих нетрудоспособных родителях. Именно они легли в основу главных направлений семейной политики государства и закреплены законодательно. В Кодексе РК «О браке (супружестве) и семье» чётко сформулированы основные начала, принципы и цели правового регулирования семейных отношений. Они связаны с положениями Конституции Республики Казахстан. Основываясь на вышесказанном, основной целью правового регулирования семейных отношений следует считать построение семейных отношений на чувствах взаимной любви и уважения, ответственности и взаимопомощи перед всеми членами семьи. Она определяется как основная идея Кодекса РК «О браке (супружестве) и семье», проходящая через все институты семейного права. [1,4]

В Республике Казахстан являются основополагающими принципами семейного законодательства: единобрачие; добровольность; признание брака, заключенного только в органах РАГС; равенство супругов в семье; разрешение внутрисемейных вопросов по взаимному согласию и другие. [4]

При этом следует отметить, что семейное законодательство Казахстана не ограничивается нормами данного Кодекса о браке, а содержит к тому же целый ряд нормативно-правовых актов, среди которых наиболее значимыми считаются следующие законы:

- Закон РК «О правах ребенка» [6];
- Закон РК «О детских деревнях семейного типа и домах юношества» [7];
- Закон РК «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской безнадзорности и беспризорности» [8];
- Указ «О порядке решения вопросов, связанных с написанием фамилий и отчества лиц казахской национальности» [9];

Важно отметить, что вопросы семейного права определены и нормами гражданского законодательства, при этом в Кодексе РК «О браке (супружестве) и семье» и в Гражданском кодексе РК строго установлены пределы, которые распространяются на семейно-брачные отношения, в части гражданского законодательства. [2,3,4]

К тому же Казахстан является полноценным участником мирового сообщества, и в части семейного права признает приоритет международного права, исходя из чего отечественный законодатель должен стремиться в процессе нормотворчества о регулировании семейных отношений обеспечить соответствие национального семейного законодательства общепризнанным принципам и нормам международного права. Анализ источников действующего семейного права Республики Казахстан показал, что ратифицировано нашей страной большое количество международных договоров, которые регулируют семейные и брачные отношения, а правовые нормы национального законодательства в области семьи и брака уже приведены в соответствие с нормами международных договоров. Ратифицированы: Конвенция о правах ребенка (8 июня 1994 года); Гаагская Конвенция о защите детей и сотрудничестве в отношении иностранного усыновления (12 марта 2010). Республика Казахстан присоединилась к Конвенции о гражданстве замужней женщины; Конвенции о взыскании за границей алиментов; Конвенции о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам и др. [10]

Социальные и экономические изменения в стране в последние десятилетия негативно отразились на институте семьи. В настоящее время молодые люди не спешат создавать свои семьи, брать на себя ответственность. Брак перестал быть пожизненным; нормой жизни стали разводы, неполные семьи, матери- и отцы-одиночки. Исследователи, занимающиеся проблемами семьи, единодушны в том, что семья в настоящий период переживает кризис. Он обусловлен социальными изменениями, которые переживает общество, и семья как «ячейка» общества впитывает противоречия, которые ему присущи. Как преодолеть этот кризис, выйти из депрессивного состояния и создать здоровое, целеустремленное общество вопрос, который должен волновать всех неравнодушных граждан нашей страны. Создание крепкой семьи залог успеха любого государства, желающего преодолеть не только экономический и социальный, но и морально-нравственный кризис. Государство должно разрабатывать и проводить политику, направленную на создание условий для укрепления института семьи. Перед государством и обществом встает вопрос формирования здорового общества и крепкой семьи. [11]

К факторам, влияющим на развитие института семьи, можно отнести:

1. Наличие жилья. Проблема приобретения жилья в Казахстане остается напряженной. Государство предприняло попытки снятия напряжения в этой сфере многочисленными программами жилищного строительства, однако проблемы в этом секторе экономики остались, и эти проблемы необходимо решать незамедлительно. Решая жилищную проблему для семей с небольшим доходом, необходимо в рамках данной программы дополнительно запланировать строительство социального жилья в виде домов комнатного типа с отдельным санузлом и местом для плиты. Строительство таких домов позволит, на наш взгляд, и Казахстану решить ряд проблем: снять напряженность на

рынке; решить проблему дешевого арендного жилья; пополнить бюджет региона; сформировать фонд рынка труда для производств, создаваемых по государственной программе. Более того, общежития семейного типа способны конкурировать на рынке арендного жилья с частными физическими лицами, которые в большинстве случаев не являются частными предпринимателями и не платят налог с этого вида деятельности.

2. Доступность детских учреждений, детских садов с полным содержанием. Дефицит детских дошкольных учреждений сохраняется по нескольким причинам, и первая это недостаточность внимания со стороны государства, так как решение данной государственной проблемы передано «в руки» частного бизнеса. Последствием такого отношения становится недоступность частных детских дошкольных организаций ввиду дороговизны. Для решения этой проблемы срочно необходимо пересмотреть государственную программу по развитию сети дошкольных учреждений, сместив акцент на государственный заказ, который обеспечил бы максимум мест в дошкольных учреждениях. Требуется также предусмотреть механизм возврата зданий детских садов по остаточной стоимости.

3. Социальные льготы семьям. Согласно статье 8 Закона Республики Казахстан «О государственных пособиях семьям, имеющим детей», пособие по уходу назначается со дня рождения ребенка по достижении им возраста одного года. Нами предлагается увеличить срок выплаты до трёх лет. Это способствует увеличению у матерей свободного времени на ребенка, а также позволило бы повысить рождаемость. Кроме того, следует предусмотреть льготы полным семьям. Именно наличие в семье отца и матери положительно сказывается на психическом здоровье ребенка, а это является основой для здорового общества.

4. Создание в обществе атмосферы приоритета семьи, семейных ценностей. Для этого необходимо принять государственную программу, нацеленную на культивирование семейных ценностей посредством СМИ, проводить профилактические беседы с молодежью, особенно активного возраста вступления в брак (24-29 лет), с целью просвещения и пропаганды здоровых семейных отношений, воспитанию ребенка в полной и счастливой семье, а также повышения нравственности и приобщения к традиционным семейным ценностям. Кроме того, важно распространять материалы, формирующие духовно-нравственные традиции, культурные ценности. В этих целях необходимо финансировать создание фильмов, предназначенных для семейного просмотра, и определить часы их показа в период, наиболее подходящий для просмотра ее семьей. [11]

Вывод: На современном этапе развития Казахстану как полиэтническому и многоконфессиональному государству, в котором признаются принципы и ценности духовно-нравственных традиций других национальностей, важно определить принципы и подходы семейной политики. Наш подход предполагает создание государством условий для расширения возможностей самостоятельного развития семьи и преодоления семьей трудных жизненных ситуаций. При этом, важно сохранение положительных семейных традиций и нравственно-духовных ценностей, характеризующих этнокультурную идентичность. Полагаем, что в настоящее время семья способна противостоять надвигающимся кризисным явлениям в геополитическом и экономическом пространстве, а государство должно приложить максимум стараний для усиления института семьи и воплощения в жизнь взвешенную семейную государственную политику как в центре, так и на местах.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан от 30.08.95;
2. Гражданский кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года № 268-ХІІІ;
3. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 года № 409;
4. Кодекс Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье» от 26 декабря 2011 года № 518-ІV;
5. Закон Республики Казахстан «О гражданстве» от 20 декабря 1991 года 1017-ХІІ;
6. Закон Республики Казахстан «О правах ребенка» от 8 августа 2002 года N 345;
7. Закон Республики Казахстан «О детских деревнях семейного типа и домах юношества» от 13 декабря 2000 года N 113-ІІ;
8. Закон Республики Казахстан «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской безнадзорности и беспризорности» от 9 июля 2004 года N 591;
9. Указ Президента Республики Казахстан «О порядке решения вопросов, связанных с написанием фамилий и отчеств лиц казахской национальности» от 2 апреля 1996 г. N 2923;
10. Основы семейного права в Казахстане и возможности его развития / Г. М. Жуматова, У. С. Жумаканова, Д. А. Елеукина. / Молодой ученый. — 2018. — № 33 (219). — С. 98-101.
11. Проблемы развития института семьи в Республике Казахстан / С.С. Каржаубаев, Т.Т. Турсынова.

УДК 342

**Zotke Angelina
Vladimirovna,**

Altynbekkyzy Arailym

Students of Department of “Social-linguistic and humanities disciplines”

Turan-Astana University

The city of Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

Academic Adviser:

senior lecturer, **Zarkesheva A. E.**

OVERCOMING OF LANGUAGE BARRIER IN TRANSLATION ACTIVITIES

АУДАРМА ІСІНДЕГІ ТІЛДІК КЕДЕРГІДЕН АРЫЛУ ЖОЛДАРЫ

ПРЕОДОЛЕНИЕ ЯЗЫКОВОГО БАРЬЕРА В ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Abstract. The problem of language barrier is shown in this article. There are various definitions of this issue from different sources, types of language barrier and the ways of coping with it. The result of solving the language barrier problem by our experience is given in the end of the article.

Keywords. Language barrier, foreign, problem, vocabulary, knowledge, language skills.

Аңдатпа. Бұл мақалада тілдік кедергі мәселесі көрсетілген. Бұл мәселенің әртүрлі дереккөздерден алынған анықтамалары, тілдік кедергі түрлері және оларды жеңу жолдары

бар. Біздің тәжірибеміздегі тілдік кедергі мәселесін шешудің нәтижесі мақаланың соңында келтірілген.

Түйінді сөздер. Тілдік кедергі, шет тілі, мәселе, сөздік қоры, білім, тілдік дағдылар.

Аннотация. В этой статье показана проблема языкового барьера. Существуют различные определения этой проблемы из разных источников, типы языкового барьера и способы преодоления его. Результат решения проблемы языкового барьера на нашем опыте приведен в конце статьи.

Ключевые слова. Языковой барьер, иностранный язык, проблема, словарный запас, знания, языковые навыки.

A language barrier is a phrase used figuratively and denoting difficulties in people's communication related to the belonging of speakers to different language groups.

Generally, we are talking about a language barrier which means when a communicator meets difficulty in conveying the thought of the utterance or it's difficult for recipient to comprehend the received information.

From this point of view, there is a barrier of speaking and a barrier of understanding another person. Psychologists distinguish two types of language barrier: linguistic and psychological. The reason for the linguistic barrier may be the lack of language practice and difficulty in perceiving and understanding foreign speech. The reasons for the psychological barrier are much deeper. It is based on a person's fear of making a mistake in a conversation with a native speaker and lack of confidence in their knowledge. Another possible reason for the psychological barrier is motivation, or rather, its absence. The lack of the need to speak and express your thoughts is a very important obstacle to overcoming the language barrier. It should be remembered that the presence of a linguistic barrier can cause a psychological one.

Work on overcoming the language barrier takes place when it comes to long-term communication with a person or a group of people – for example, when forming personal or business relationships with a native speaker of another language or during a long stay in a group of native speakers of a foreign language. In this case, it is possible to learn a language to overcome the language barrier or to involve a third party in communication – an interpreter.

At present, one can observe an increasing use of the so-called world languages in international contacts - national languages, which many representatives of other language collectives speak to one degree or another. It should be noted that the spread of world languages has by no means reduced the need for translations and translators. On the contrary, the scale of translation activity in the modern world is constantly increasing.

The main difficulties faced by the translator are related to the peculiarities of languages and the ways they are used to name objects and describe situations. A high-quality translation is never reduced to a simple replacement of one form with another, and the translator has to constantly decide which units of the translation language most correspond to the content of the original.

The best way to overcome this type of difficulties is to develop a flair for semantic inconsistencies in translation. The translator should try to "feel" the text. If something causes discomfort, a feeling of some semantic inconsistency, it means that the wrong meaning of the word has been chosen. It is necessary to study the dictionary entry devoted to this lexical unit more carefully, trying on all the translation options for this context. The best help in solving this type of problems will be a detailed dictionary, in which extensive articles are devoted to most words, not only listing all the meanings of the word, but also giving numerous examples of its use in various variants. At the slightest feeling of inconsistency, it is necessary to immediately turn to the dictionary to identify the special meanings of the "drop-down" commonly used word.

Translation difficulties may also arise due to the fact that the original names some phenomena that are absent in the host culture and unknown to the translation receptors. The translator must not only be familiar with the facts of another culture and be able to reproduce

them in translation, but also take care to make them understandable to the readers of the translation.

Various language factors not only generate translation difficulties for translation, but also create conditions for overcoming them. Although each language is unique, the same principle underlies the structure and use of all languages, which makes it possible to correlate them in the translation process. All languages consist of two-sided units with sound and meaning. All of them have a vocabulary and grammatical structure, serve as a means of forming thoughts and transmitting them in the process of communicating with other people. All languages are used to construct messages about non-linguistic reality. All of them are able to express the conceptual categories of time, place, numbers and many others in various ways, to designate both classes of objects and individual objects and their signs, processes and states. Languages have many other universal properties, both the most general and more specific. This universality reflects the unity of human thinking and the surrounding world, and it is it that ultimately determines the possibility of translation.

Our experience of overcoming the language barrier

There are all kinds of apps that help us choose an English language course where you can find an experienced teacher. Do not forget about the accent, because there are many English accents in the world. Before choosing a teacher, you can watch videos about them and listen to their accent. So you choose a teacher with the right accent for you. Firstly you need to take a trial lesson to try to establish contact with teachers and see if you like the method of teaching this teacher or you need to change it. After the teacher completely suits you, then you can continue the lessons with him. Applications are usually cheaper than English language schools.

Now we want to tell you about my experience of communicating with native English speakers. My choice fell on the Italki app. Italki:

- individual lessons in more than 150 languages;
- learn from certified teachers with extensive experience;
- teachers from all over the world share not only their knowledge of the language, but also the culture and traditions of their country;
- make new acquaintances with people from all over the world by practicing your language skills;
- meet and communicate with millions of people who study foreign languages in more than 190 countries of the world;
- study at a comfortable pace, without worrying about an inconvenient schedule;
- no pig in a poke, pay as profitable

We would like to share our experience of taking courses on Italki. In the period from February 26 to nowadays we take English language courses.

We just talk about everything, for example: hobbies, food preferences, family, travel, our traditions. It is very interesting to communicate with people from different countries, because every time we learn about something new.

Our first teacher's name is Levi Feher. He is originally from Connecticut, but now lives in Budapest. At first we didn't understand him and tried to catch his every word, because he talks very fast. We learned from him about life in the USA and in Europe. He learned from me about our traditions, beautiful places of our beautiful country and healing ways, for example: drinking deer blood for tone. After my stories, he included Kazakhstan in the list of his countries to visit.

Our second teacher's name is Yasmim Bonfim. She lived in the USA until she was 5 years old, now she lives in Brazil. She helped me with the preparation for the interview at the embassy. At each lesson, we analyzed possible questions. She always gave advice on how best to answer, and how not to. She talked about life in Brazil, about her family, studies and religion.

Thanks to these lessons, we began to better understand speech in English, memorize different idioms, abbreviations and new words. Top tips when learning English with native English speakers.

Do not be afraid to make mistakes

Your interlocutor does not have the task of checking how well you can speak a foreign language, communication with you simply arouses his interest. Most people are positive towards foreigners who study their native language, so they understand how difficult it is for you and will try to help you.

Learn new words out loud

Starting learning new words, teach them out loud, clearly pronouncing each word. Also come up with an example for the word and use it in context to check how well you can use the learned word in your speech. If you are having difficulties in this, then learn some small dialogues. A person's memory is associative, so memorized phrases from the dialogue will appear in your memory by themselves and in a certain situation it will be easier for you to build your utterance.

Ask your interlocutor to speak more slowly

If you are afraid of not understanding your interlocutor, then ask him to talk to you more slowly and ask again if you did not hear something. Think about it, if you do not explain to your interlocutor that you do not understand, then he himself will not guess about it and will not be able to help.

Set a goal for yourself

To overcome the language barrier, set small goals in communication and try to achieve them. For example, if you decide to go to a store abroad to buy something, focus on the task itself, and not on how you will complete it. If you feel that you do not have enough vocabulary to explain yourself to the seller, then connect gestures. Do not be afraid to make a mistake or stumble, because the main thing to achieve the goal is to make a purchase.

Constantly practice your language skills

Only practice and practice again will help you succeed. Choose an activity that will appeal to you. Watch movies, programs, listen to music in a foreign language and remember that without constant practice, everything is forgotten over time.

Bibliography:

1. Острякова Н. Как преодолеть языковой барьер: 7 советов. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.7ya.ru/article/Kak-preodolet-yazykovojbarer-7-sovetov/>
2. Языковой барьер // Википедия. [Электронный ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Языковой_барьер
3. Карташова А. Что такое «языковой барьер» и каковы причины его возникновения? [Электронный ресурс]. URL: http://www.galau.com/ru/article/language_barrier_whatisit
4. Юларжи А. С., Рудых А. М. Некоторые аспекты перевода. Разные картины мира. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.km.ru/referats/336217-nekotorye-aspekty-perevoda-raznye-kartiny-mira>
5. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение. [Электронный ресурс]. URL: <http://library.durov.com/Komissarov-089.htm>
6. <https://www.learnrussianineu.com/ru/kak-preodolet-jazikovo-j-barer>

**«ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ АЯСЫНДА ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН
ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ТИІМДІ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП
ТІЛДІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ»****«ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВЫХ НАВЫКОВ С ЭФФЕКТИВНЫМ
ПРИМЕНЕНИЕМ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ
КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ И ЛИТЕРАТУРЕ В РАМКАХ ДИСТАНЦИОННОГО
ОБУЧЕНИЯ»****WAYS OF FORMING LANGUAGE SKILLS WITH THE EFFECTIVE USE OF
INFORMATION TECHNOLOGIES IN TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE AND
LITERATURE IN THE FRAMEWORK OF DISTANCE LEARNING**

Аннотация. Қазіргі уақытта ақпараттық қоғамда білім берудің, компьютерлік лингводидактиканы, компьютерлік оқу-зерттеу бағдарламаларын игерудің маңызы зор. Компьютерлік лингводидактика, компьютерлік оқу-зерттеу мультимедиалық бағдарламалардың көмегі арқылы оқыту үрдісін ұйымдастыру оқушылардың мультимедиалық бағдарламамен өзіндік жұмысын дұрыс ұйымдастыру мен басқарудың, жұмыс түрлері мен тапсырмаларды мақсатқа сай орындауын ұйымдастырудың маңызы өте зор.

Түйінді сөздер. «Ақпараттық қоғам», «ақпараттық қоғамда білім беру», «компьютерлік лингводидактика», «компьютерлік оқу-зерттеу бағдарламалары».

Аннотация. В настоящее время в информационном обществе большое значение имеет образование, освоение компьютерной лингводидактики, компьютерных учебно-исследовательских программ. Организация учебного процесса с помощью компьютерных лингводидактики, компьютерных учебно-исследовательских мультимедийных программ имеет большое значение для организации и управления самостоятельной работой учащихся с мультимедийной программой, целенаправленного выполнения заданий и форм работы.

Ключевые слова. «Информационное общество», «образование в информационном обществе», «компьютерная лингводидактика», «компьютерные учебно-исследовательские программы».

Annotation. Currently, education, the development of computer linguodidactics, computer educational and research programs are of great importance in the information society. The organization of the educational process with the help of computer linguodidactics, computer educational and research multimedia programs is of great importance for the organization and management of independent work of students with a multimedia program, purposeful performance of tasks and forms of work.

Keywords. «Information society», «education in the information society», «computer linguodidactics», «computer educational and research programs».

Бүгінгі таңда қашықтықтан оқыту- білім берудегі жаңа технологиялардың біріне айналып отыр. Себебі қазіргі таңда бүкіл әлемді жайлап отырған пандемия білім беру жүйесіне үлкен ықпалын тигізді. Сол себепті біз білім алуға қол жеткізуге ұмтылып отырған қажетті де қауіпсіз, әрі тиімді оқыту жүйесі- осы қашықтықтан оқыту болып отыр.

Қашықтықтан оқыту – ақпараттық құралдар және ғылыми негізделген тәсілдер арқылы білім алу формасы. Яғни білім беруші мен білім алушы бір-бірінен қашықтықта отырып оқыту, білімдерін игерту болып табылады.

Осы қашықтықтан білім беру жүйесіне ауысу мұғалімдер қауымына біршама ауыртпалық тудырды. Қалай, қандай жолдармен оқушыларға білімдерін игертеміз деген сауал әр мұғалім үшін өзекті мәселеге айналды.

Қашықтықтан оқыту екі компонент арқылы жүзеге асырылды. Мұғалімдер үшін оқытуды басқару. Оқушылар үшін өз бетімен білім алу практикасын қалыптастырды.

Қазіргі заман талабына сай қоғамдағы білім беру ордалары әлемдік білім беру кеңістігіне енуді, білім жүйесін ақпараттандыруды мақсат ете отырып, төмендегідей міндеттерді қойып отыр:

- Білім сапасын арттыру;
- Әлемдік білім беру кеңістігіне ену;
- Орта білімді ақпараттандыру;
- Интернет жүйесін пайдалану;
- Электрондық оқулықтар;
- Қашықтықтан басқару .

Оқушы білімін оқушылық деңгейден шығармашылық деңгейге дейін көтеруде, сондай-ақ оқушыларды жан-жақты дамыған, жеке тұлға етіп қалыптастыруда ақпараттық құзыреттілікке бағытталған тапсырмалар жүйесі тиімді.

Ақпараттық құзыреттілік бойынша оқушы бойында төмендегідей құзыреттіліктер қалыптасады:

- ақпараттар жинау;
- жинаған ақпаратты сұрыптау, таңдау, соның негізінде шешім қабылдау;
- ақпаратты қайта құруға, сақтауға, түсіндіруге, дәлелдеуге, қолдануға үйрену;
- ақпараттарды тасымалдауды, атап айтқанда, қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар көмегімен жүзеге асыруды білу;
- ақпаратты өңдеу.

Өңдеу үшін логикалық операцияларды: талдау, жинақтау, қорыту, құрылымдау, тікелей және жанама дәлелдеу, ұқсастығы бойынша дәлелдеу, модельдеу, салыстыра ойлау, материалдарды жүйелеу, қолдану, т.б.

Сондай-ақ, білім беру жүйесінің мемлекеттік стандартына және оқыту пәндерінің бағдарламасына сәйкес құрылған электрондық оқулықтардың білім сапасын арттыруда тиімділігі өте зор. Электрондық оқулықтар цифрлі мультимедиялық білім қорының бірі болып табылады.

«Заманына қарай адамы», - деп дана халқымыз айтқандай, қазіргі жас буынның буырқанған заманы – ақпараттың дамып, әлем кеңістігіне енудің мақсат еткен, білім, ғылымның заманы.

Ал, ақпараттық технологияны қолдану оқушыға не береді?

Оқу материалдарын жиі қайталау мүмкіндігі өсумен қатар, шығармашылық шеберлігінің артуына жағдай туғызады, оқуға деген қызығушылығын арттырады, уақытында тапсырмаларды орындай алады,

ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысуға көмектеседі, уақытты үнемдейді, қайталау мүмкіндігін кеңейтеді, орындаған жұмыстарының қателерін бірден көруге мүмкіншілік тудырады.

Ал енді, қазіргі таңда білім беру жүйесінде қолданылып отырған ақпараттық технологиялар жүйесіне тоқтала кетсек.

Кунделік КЗ, BilimLand он-лайн платформалары, шетелдік WhatsApp, Telegram мессенджерлері, Zoom видеоконференциясын меңгере отырып пән сабақтары өткізіле бастады. Сонымен қатар биылғы оқу жылының басында жаппай мектеп мұғалімдерін Назарбаев зияткерлік мектебінің Stepik курсынан өткізе отырып, қашықтықтан оқытудың ассихронды және синхронды тәсілдері арқылы жүзеге асырылатыны меңгерілді. Қазан

айынан бастап он-лайн мектеп платформасы толықтай іске қосылды. Осы тұрғыдан қазақ тілі мен әдебиеті сабақтары төмендегідей кесте арқылы жүргізілді. Аптасына әр сыныпта синхронды сабақ ЗУММ платформасы арқылы, Он-лайн мектеп платформасында сабақ кестесі бойынша тақырыпқа сай келсе аптасына 1-2 рет сонымен қатар, сабақтар вадсап мессенжерімен өз беттерімен білім алу арқылы жүзеге асырылып отырды. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарын жоспарлауда нені негізге алдық соған тоқталатын болсақ.

5-9 сыныптарды оқу процесі жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасымен жүзеге асырылады.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» бағдарламасының мақсаты – оқушылардың тілдік дағдыларын дамыту, қазақ тілін қадірлейтін, қоғамдық мәнін түсінетін тұлға қалыптастыру, тіл нормаларын сақтап, дұрыс қолдана білуге, еркін сөйлесуге, және сауатты жазуға үйрету. (ӘНХ) [1]

«Қазақ тілі мен әдебиеті» пәнінің оқу мазмұны 5 бөлімге бөлінеді. Бөлімдерді бөлімшелер құрайды. Олар сыныптар бойынша күтілетін нәтижелер түрінде оқыту мақсаттарынан тұрады.

Оқыту мақсаттары арқылы мұғалімдер сөйлеу қызметінің төрт дағдысы (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым) қалыптастырады. Сонымен қатар, оқушылардың жетістігін бағалайды және оқытудың келесі кезеңі туралы ақпарат береді.

Оқыту пәнінің мазмұнын 5 бөлім құрайды:

- 1) Тыңдалым;
- 2) Айтылым;
- 3) Оқылым;
- 4) Жазылым;
- 5) Тілдік бағдар.(тілдесім). [1]

«Тыңдалым» бөлімі келесі бөлімшелерден тұрады:

- 1) Болжау;
- 2) Назарын шоғырландырып тыңдау;
- 3) Сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын түсіну;
- 4) Көркем шығармаларды тыңдау;
- 5) Негізгі ойды анықтау;
- 6) Тыңдалым материалдары бойынша жауап беру.

«Айтылым» бөлімі келесі бөлімшелерден тұрады:

- 1) Сөздік қорының алуандығы;
- 2) Сөз мәнері мен сөйлеу этикеті;
- 3) Орфоэпиялық нормаларды сақтау;
- 4) Мәтіннің негізгі аспектілерін анықтау және талқылау;
- 5) Сенімді және еркін жауап беру
- 6) Визуалды материалдар арқылы тілді дамыту. [1]

Бұл әдістемелік нұсқаулық хатта көрсетілген нақты оқу мақсаттары.

Бағдарламада оқу мақсаттары 4 саннан тұратын кодтық белгімен белгіленеді. Кодтық белгідегі бірінші сан сыныпты екінші және үшінші сан сөйлеу әрекеттерінің реттін, төртінші сан номерін көрсетеді.

Оқу орыс тілі мектептерінде қазақ тілі мен әдебиетін оқыту әлемдік тәжірибе бойынша тілді тиімді меңгерту сияқты төрт дағды арқылы жүзеге асырылады. Оқылым, тыңдалым, жазылым, және айтылым дағдылары коммуникативтік дағдылар болып табылады. Қазіргі таңда өзекті мәселе жаңартылған оқу бағдарламасы бойынша оқылым, жазылым, айтылым, тыңдалым дағдыларын дамыту оқушылардың алған білімдері мен үйренген дағдыларын кез келген орта жағдайында қарым-қатынас үдерісінде тиімді қолдануға мүмкіндік береді. Осы орайда Жүсіпбек Аймауытов: «...бала әуелі тәжірибеге талпынып, нәрсемен танысып, сонан кейін сол нәрсе туралы сөйлесін, тыңдасын, жазсын, оқысын, тілге үйренсін» деген екен. Осы тұрғыда қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында

тыңдалым мен айтылым дағдысын дамытуда қандай әдіс-тәсілдер қолданған тиімді екеніне тоқтала кетсек.

Тілдік дағдыларды қалыптастыруда ең алдымен қарым-қатынас дағдыларын дамытатын табиғи тілдік орта құру, оқушыны қызықтырып, ішкі уәжін ояту қажет. Мұғалім әр сабағын жоспарлағанда бүгін нені үйретем? оны қалай үйретем? не арқылы үйретем? не үшін үйретем? деген сұрақтарды басшылыққа алып, мақсатына жетуде әдіс-тәсілдерінің ең тиімдісін қарастырып, оқушының назарын өзіңе аударуға бар күш-жігерін жұмсауы керек.

Басқа дағдыларды қалыптастырудың негізгі алғышарты – тыңдалым әрекеті болып табылады. Өйткені күнделікті өмірде оқушы көптеген ақпаратты сағат сайын естіп, көріп тыңдайды. Бірақ кез келген ақпаратты тыңдау арқылы түсіну сөйлеу әрекетін қалыптастырады. Егер оқушы өзіне керек мәліметті тыңдау арқылы тауып үйренсе, ол басқа үш дағдыны (айтылым, жазылым, оқылым), яғни айтылып жатқан мәліметті түсінеді; өз пікірін білдіре алады және басқалармен қарым-қатынас жасай алады; тақырыпқа қатысты деректі түсініп оқиды; көтерілген мәселеге өз көзқарасын жазбаша жеткізе алады.

Ал тыңдалым дағдысы дегеніміз не? «Тыңдалым – «аудирование» деген терминнің білдіретін мағынасы – «есту арқылы түсіну». Бұл айтылған не техникалық ақпараттарға жазылған аудио, бейне жазбадағы мәтіндегі сөздерді, сөйлемдерді тыңдай білудің нәтижесінде қабылдау және түсіну деген ұғым».

Тыңдалым дағдысын дамытуға арналған сабақ өткізудің негізгі мақсаттарының бірі ақпараттарды тиімді тыңдауға үйрету, яғни ақпаратты түсіну үшін онымен не істеу керек екенін үйрету болып табылады.

Енді осы оқушылардың тыңдалым мен айтылым сөйлеу әрекеттерін дамытуға ықпал ететін тапсырмалар үлгісіне тоқтала кетсек.

- ✓ тыңдауға, мазмұнын түсінуге түрлі стилдегі мәтіндерді ұсыну;
- ✓ мәтінді қайталап тыңдау, негізгі ойды анықтау;
- ✓ тыңдалған мәтін бойынша сұрақтар қою;
- ✓ мәтін бойынша жоспар құру;
- ✓ тыңдалған мәтіннің белгілі бір бөлігін өз сөзімен айтып беру;
- ✓ мәтіннің мазмұны бойынша қарама-қарсы пікір айту, дәлелдеу
- ✓ мәтінді өз қиялымен өзгертіп аяқтау;
- ✓ мәтіндегі оқиғаларды, іс-әрекеттерді салыстыра талдай алу;
- ✓ ұсынылған тақырып бойынша сұхбат алу немесе сұхбат беру және нәтижесі

бойынша ауызша есеп беру

- ✓ ауызша айтылғанды түсіну және сұрақтарға жауап беру
- ✓ берілген тақырып бойынша диалог құрастыру

Тыңдалым дағдысы тілге сай әрекет етуін көздейді. Тыңдалым түрлері: диалог, әңгімелер, хабарландыру, әндер, лекция, жарнама т.б.

Мұғалімдер пән бойынша оқу бағдарламасының талаптарын орындауға тиіс, сонымен қатар қашықтықтан оқыту барысында төмендегі бірқатар мәселелерді ескеруіміз тиіс.

- Қысқа уақыт алатын жаттығулар дайындау;
- Сабақта бірнеше жаттығу түрлерін жас ерекшеліктерін ескере отырып жоспарлау;
- Бір жұмыс түрінен екіншісіне біртіндеп ауысу, сабақтың басты мақсатынан ауытқымау.

Олай болса сіздерге сабақта бейнежазбалардың қолдану жолдары

Фильм немесе мультфильммен жұмыс істеудің кезеңі.

1. Фильмді көруге дейінгі жаттығулар
2. Фильмді көру кезіндегі жаттығулар
3. Фильмді көріп болғаннан кейінгі жаттығулар

Яғни бірінші кезеңде фильм тақырыбы сабақ тақырыбына сай ма екенін, көруге дейінгі мәліметтерді оқыту, өз беттерімен жұмыс жүргізу. Фильмнің атауы, режиссері, қайда түсірілген? Оқушыларды негізгі кезеңге дайындап аламын.

Екінші кезеңінде фильмді көрсету. Яғни детальді түсінуі.

Фильмді тоқтатып қойып сұрақтар қою,

Бір бөлігін дыбыссыз көру, өз ойын айту.

Көрген, тыңдалған мәтіннің белгілі бір үзіндісін айтып беру.

Үшінші кезеңде фильм мазмұнын негізе ала отырып сызба, жоба дайындау. Ұнатқан сюжетін суретке түсіру, әңгімелеу.

Суреттер, бейнематериалдар бойынша диалог құрастыру.

Қазіргі таңда жүргізіліп жатқан тапсырмалар түрі: аудио мәтін жіберіледі сол бойынша сұрақтарға ауызша жауап бер аудио түрінде жібер, Мәтінді мұғалім өзі оқиды, сұрақтар слайдта шығып тұрады. Мәтінді оқып сол бойынша тест сұрақтары беріледі.

Теориялық білім беруде оқушының қаншалықты оқу мақсатына жеткендігін білу үшін тапсырмалар түрлендіріліп берілу керек.

Тапсырманы орындау барысында оқушыларға жазбаша, кері байланыс ең бірінші жақсы тұстарына позитивті комментарий ұсынып, содан кейін ғана толықтыру қажет екенін жұмыстарына ұсыныс жасау керек. Сонда ғана әр баланың оқу жетістігін алға жылжытып сол күнгі алған білімін жетілдіруге зор мүмкіндік ашылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. 2020-2021 оқу жылында Қазақстан Республикасының білім беру ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы. !дістемелік нұсқау хат, Нұр-Сұлтан қ. -2020

2. Оразбаева Ф.Ш. Тіл әлемі: мақалалар, зерттеулер.-Алматы: Ан-Арыс, 2009. – 368 бет

3. . Оразбаева Ф.Ш., Рахметова Р.С., Көпбаева Ж.С., Мазыбаева Ж.О. «Қазақ тілі» пәні бойынша қазақ тілін деңгейлік оқытудың білім беру стандарты мен бағдарламасы.-Алматы:Абай атындағы ҚазҰПУ, 2010.-122б.)

4. Абуханова Р.А. Қатысымдық құзіреттілік қалыптастырудағы белсенді әдістер. –Алматы, 2013ж -96 б.

ӘОЖ 378

Атымтаева Айгерим Мейрамханқызы

7М01503– Информатика мамандығының магистранты,
«І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті» КЕ АҚ
Талдықорған қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі:

п.ғ.к., педагогикалық информатика бойынша
БББ оқытушы-дәріскері **Алдабергенова А.О.**

АШЫҚ БІЛІМ БЕРУ КОНТЕКСТІНДЕ ОНЛАЙН КУРС ҚҰРУҒА АРНАЛҒАН ПЛАТФОРМАЛАРДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

ВОЗМОЖНОСТИ ПЛАТФОРМ ДЛЯ СОЗДАНИЯ ОНЛАЙН-КУРСОВ В КОНТЕКСТЕ ОТКРЫТОГО ОБРАЗОВАНИЯ

THE POSSIBILITIES OF PLATFORMS FOR CREATING ONLINE COURSES IN THE CONTEXT OF OPEN EDUCATION

Аннотация. Қазіргі заман талабына сай білім беру мекемелері қашықтықтан оқыту технологияларын қолдануда. Онлайн бастамалар үшін жаңа мүмкіндіктер ашылды.

Мақалада онлайн курстарды құруға арналған платформалардың мүмкіндіктері қарастырылып, оларды құруға қойылатын талаптар ұсынылған.

Түйінді сөздер. Ашық білім беру, ашық платформалар, онлайн курстар, электронды оқыту, қашықтықтан оқыту технологиялары

Аннотация. В соответствии с условиями современного мира образовательные учреждения используют дистанционные технологии обучения. Открылись новые возможности для онлайн-инициатив. В статье рассмотрены возможности платформ для создания онлайн-курсов и предложены требования к их созданию.

Ключевые слова. Открытое образование, открытые платформы, онлайн-курсы, электронное обучение, дистанционные образовательные технологии.

Annotation. In accordance with the conditions of the modern world, educational institutions use distance learning technologies. New opportunities for online initiatives have been opened. The article considers the possibility of a platform for the creation of online courses and offers requirements for their creation.

Keywords. Open education, open platforms, online courses, e-learning, distance learning technologies

Ақпараттандыру - кәсіби қызметтің барлық дерлік салаларын қамтитын қазіргі қоғам өмірінің ажырамас бөлігі болып табылады. Ақпараттық технологиялар - әртүрлі типтегі кәсіпорындар мен ұйымдардағы бизнес-процестердің элементі немесе көп мөлшерде коммерциялық және мемлекеттік қызметтерді тұтыну шарты ғана емес, сонымен қатар «жалпы мақсаттағы технологиялар» ретінде бүкіл технологиялық және әлеуметтік-экономикалық ортаның ауқымды мөлшерде өзгеру қарқынын анықайды. Осындай жағдайда, IT-сауаттылық – бір жағынан, кез келген маман үшін қажетті талап болса, екінші жағынан, маманның өзі үшін де, оқу орындары үшін де міндетке айналды.

Сапалы білім берудің қолайлы деңгейін қамтамасыз ету тәсілдерінің бірі, әсіресе ресурстармен қамтамасыз етілмеген университеттер үшін, ашық білім беру тұжырымдамасына интеграциялау болып табылады. Бұл тұжырымдама қашықтықтан және электронды оқыту идеясының дамуына бастама болды, яғни электронды білім беру ресурстарын белсенді пайдалану және жеке педагогикалық тапсырмаларды ішінара автоматтандыру арқылы виртуалды ортада жүзеге асырылатын оқыту, ең алдымен дәріс оқу және аралық білімді бақылау, сонымен қатар кез келген адамға өзі тіркелген белгілі бір онлайн курсқа ашық, тегін қол жеткізуге болатын білім беру жүйесін құру мүмкіндігін ұлғайтты. Бұл тек сирек кездесетін оқулықтарға немесе бейне-дәрістердің жазбаларына қол жеткізу ғана емес, сонымен қатар тіркелген пайдаланушылар тобына алдын ала белгіленген кестеге сәйкес дәріс материалын беруді, үй тапсырмасын, мұғаліммен өзара әрекеттесу мүмкіндігін қамтитын толыққанды білім беру процесі екенін атап өту керек.

Udacity, Coursera, edX, Future Learn, Universarium, Open Education сияқты ашық білім берудің халықаралық жобалары мен олардың аналогтары онлайн курстарға, олардың негізгі мазмұнына еркін қол жеткізуді қамтамасыз етеді, дегенмен көптеген коммерциялық жобалар шығындарды ішінара өтеу үшін қосымша ақыға қызметтер ұсынады (сертификат алу, жеке консультациялар және т.б.).

Онлайн оқыту платформалары – интернет арқылы қашықтықтан оқытуда студент пен оқытушы арасында делдал қызметін атқаратын қызметтер. Платформалар білім беру процесін автоматтандырады және оңтайландырады, бұл білім беру құнын, оқытушыға түсетін салмақты азайтады, оқуды жеңілдетеді және тиімдірек етеді.

Сонымен қатар, платформалар курстың авторы үшін интернеттегі сабақтардың сандығы болса, студентке оларға ыңғайлы қол жеткізуге мүмкіндік беретін жүйе ретінде әрекет етеді.

Ашық білім беру платформаларының көпшілігінде онлайн курстарды әлемнің жетекші университеттерінің профессорлары әзірлейді және әртүрлі пәндік салалардағы ең озық оқыту материалдарын ұсынады. Соңғы жылдары жетекші ашық білім беру

платформалары жеке курстардан басқа, бірнеше дәрежелерді біріктіретін тұтас бағдарламаларды, тіпті серіктес университеттер беретін толыққанды университеттік дәрежелерді ұсынып отыр. Мысалы, «Синергия» университеті мемлекеттік дипломмен жоғары білім алуды онлайн режимінде ұсынады [1].

Онлайн курс – біртұтас аудиовизуалды білім беру өнімі, оның міндетті элементтері:

- курстың әрбір тақырыбы бойынша бейнелекциялар;
- курстың әрбір тақырыбы бойынша бақылау формалары;
- форум немесе басқа кері байланыс элементі;
- қорытынды сынақ;
- курсқа арналған әдебиеттер.

Ашық білім беру контекстінде онлайн курс құруға дайындық кезеңінде кездесетін қиындықтар мен құрылған курсқа қойылатын талаптарды ескеру қажет. Олар:

- пәндік саланың қазіргі даму деңгейін көрсететін жоғары сапалы оқу материалдарына негізделуі;
- тыңдаушылардың түсінуі және меңгеруі үшін қолжетімді болуы;
- оқу материалының ойластырылған құрылымы, оқу блоктары мен тапсырмаларының көлемі мен күрделілігі бойынша теңдестірілген болуы;
- алған білімдерін тексерудің түрлі формаларының болуы.

Онлайн оқыту курстарын одан әрі жетілдіру төмендегі материалдармен де тікелей байланысты болады деп есептейміз:

- Ағынды аудио және бейнені пайдалану.
 - бақылау және тест тапсырмаларының әртүрлілігі;
 - мультимедиа арқасында оңай сіңетін оқу материалының үлкен көлемі;
 - тыңдаушылар арасындағы қарым-қатынас.
- Курсты өткізудің аралас әдістерін қолдану: интернет, интранет, CD-ROM бағдарламалары және т.б.

Қазақстандық, ресейлік немесе халықаралық онлайн платформаларда курстарды орналастыруға қойылатын талаптар сәйкесінше әртүрлі болып келеді және бұл айырмашылықтар өте маңызды болғандықтан онлайн курсты құруға дайындық кезеңінде ескерілуі керек. Coursera, EdX, Udemu, Stepik және Ұлттық ашық білім беру платформасы сияқты танымал платформаларын мұқият зерттей отырып, келесі талаптар айқындалды:

- курстардың құрылымы, көлемі және мазмұны – модульдердің мазмұны және курстың жеке элементтері тексеріледі, міндетті объектілер белгіленеді;
- оқыту әдістері – оқу мақсатына жетудің әдістері мен құралдары тексеріледі;
- техникалық сипаттамалар – курстардың мәтіндік және аудиовизуалды материалдарының параметрлері тексеріледі (кейде өте қатаң түрде), кей жағдайларда онлайн курстың көру және есту қабілеті бұзылған адамдар үшін жеке нұсқасының болуына талаптар қойылады;

• оқу үдерісін бақылау – оқу нәтижелерін тексеру және бағалау тәсілдері, қойылған мақсаттар мен міндеттеріге қол жеткізу дәрежесі, пайдаланушыларға сауалнама жүргізу, кері байланысты ұйымдастыру тәсілдері және т.б. тексеріледі;

• платформада онлайн курсты орналастыру және жүргізудің қаржылық шарттары. Атап өту керек, көптеген сайттар курсты орналастыру үшін бір реттік ақы алады. Мысалы, Ұлттық ашық білім беру платформасында алғашқы курсты орналастыру үшін миллион теңгеге жуық қаржыны құрайды және әрбір келесі курс бір жарым миллион теңгеден астам, оған қоса платформаның әрбір курсты қолдауы үшін жылдық «абоненттік төлем» алынады. Ал Stepik-те онлайн-курстарды тегін құрып, орналастыруға болады. Stepik тарапынан ешқандай төлем алынбайды – авторлардан да, студенттерден де.

Интернетте онлайн курстарды құруға арналған көптеген әртүрлі платформалар бар, олардың ең танымалдарын қарастырып өтейік:

Udacity – Стэнфорд университетімен құрылған үлкен платформа. Udacity курстарының көпшілігі ашық білім беру платформаларына ғана емес, жоғары оқу орындарының өзіне де бірегей. Курстарды әзірлеуге және оқытуға Google, Facebook, Autodesk, Cloudera және т.б. сияқты әлемнің жетекші жоғары технологиялық компаниялардың мамандары қатысатынын атап өту маңызды.

Coursera да Стэнфорд университетімен жасалған ең табысты платформалардың бірі. Ол әртүрлі білім салаларында 2000-нан астам онлайн курстарды қамтиды.

Stepik (<https://stepik.org/> - негізін қалаушы Николай Вяххи, Ресей) - ашық онлайн курс дизайнері, оны кез келген мұғалім өз сабақтарын құру үшін пайдалана алады [2]. Негізінен математика және бағдарламалау бойынша жаппай ашық онлайн курстарға арналған платформа. Сонымен қатар, студенттердің шағын топтары үшін (шағын жеке онлайн курстар), соның ішінде күндізгі оқу бағдарламаларын толықтыратын онлайн курстар жасауға болады. Stepik.org кез келген тіркелген пайдаланушыға бейнелерді, мәтіндерді және әртүрлі тапсырмаларды пайдалана отырып, интерактивті оқулықтар мен онлайн курстар жасауға мүмкіндік береді. Сабақтар мәтін, бейне дәріс немесе тәжірибелік тапсырма сияқты «қадамдардан» тұрады. Әрбір қадам сурет, шағын мәтін, сілтеме, сұрақ немесе тест. Қатаң құрылым жоқ - әрбір «қадамнан» кейін білімді тексеруге болады (тесттер, сандық тапсырмалар, математикалық формулалар мен химиялық теңдеулер бар тапсырмалар, бағдарламалау сияқты әртүрлі 20 тапсырма түрін қолдануға болады). Оқу процесінің аналитикасы оқушылардың үлгерімін бақылауға мүмкіндік береді. Тегін тіркелу және пайдалану, сертификат беру мүмкіндігін қамтиды. Оқыту үдерісінде студенттер форумда өзара пікірлесіп, оқытушыға сұрақтар қоюға мүмкіндік алады. Жоба оқу орындарымен де, жекелеген мұғалімдермен және авторлармен де ынтымақтасады. Алғашқы оқу материалдары 2013 жылдың 3 қыркүйегінде шығарылды. 2016 жылдың қаңтарында Stepik.org iOS және Android үшін мобильді қосымшаларды шығарды.

Eliademy (<https://eliademi.com/ru> - СВТес компаниясының платформасы, Финляндия) - кез келген қосымшалармен, онлайн мультимедиамен, бейнелермен, форумдармен, үй тапсырмаларымен, тесттермен және тіпті курсты аяқтауы туралы сертификаттарымен онлайн курстар мен сабақтарды жылдам жасауға мүмкіндік беретін отыз тілде жүзеге асырылатын платформа. Eliademy оқу курстарын, форумдар мен тапсырмаларды құруға және өзгертуге, құжаттармен алмасуға, таңдаулы интернет көздерінен (Slide-share, YouTube, Google Docs және т.б.) материалдарды ендіруге арналған ыңғайлы мүмкіндіктерге толы. Оқытушының да, студенттің де интерфейсі қарапайым және арнайы дағдыларды қажет етпейді. «Электрондық пошта хабарландыруы» мүмкіндігімен курс қатысушылары әрқашан жаңа оқиғаны көреді. Сервисте интерактивті форум арқылы онлайн-сынаптар құру, уақытын белгілей отырып бақылау тапсырмалары мен сауалнамалар құру, оқу күнтізбесі арқылы оқытуды құрылымдауды жүзеге асыру мүмкіндіктері бар. Курстарды ақылы немесе тегін жүргізуге болады (курсты құрушы ақылы курстар құнының 70% алады). Қызмет планшеттер мен смартфондар үшін қол жетімді. Премиум нұсқасында вебинарлар өткізуге, курс әкімшілігі рөлдерін тағайындауға және пайдаланушыларды басқаруға болады. Тегін тіркелу және пайдалану мүмкіндігі бар, премиум нұсқасы айына 10 €. Курсты аяқтағаны туралы электронды тегін сертификат беруге болады.

Moodle (<https://moodle.org/> - негізін қалаушы Мартин Дугимас, Австралия) - бейнеконференциялар, аудио және бейне чаттар, хабарламаларды жаппай жіберу, бірлескен немесе жеке жоба жұмысын ұйымдастыруға арналған құралдар, блогтар, форумдар, семинарлар, электронды портфолио құру (мұғалімдердің бағалары мен пікірлері жазылған күнделік) мүмкіндігі. Көп ресурс тұтынады, көптеген құралдар қолайсыз. Байыпты зерттеуді қажет ететін күрделі интерфейс. Толығымен тегін, бірақ орнатуды қажет етеді (сервер, хостинг және т.б. қажет). Оның MoodleCloud бұлттық сервері бар, бірақ ол тек 50 пайдаланушы үшін тегін.

Canvas (<https://www.canvas.net/> - Instructure компаниясының платформасы, АҚШ) - бағалау және бірлесіп бағалау құралдары, тапсырмалар, тесттер, конференциялар, талқылаулар жүргізу мүмкіндігі бар. Тегін тіркелу және пайдалану.

С.М.Лесин мен Д.А. Махотин Массачусетс пен Гарвард университеттерінің ынтымақтастығымен құрылған коммерциялық емес edX жобасы 1000 нан астам онлайн курсты, сонымен қатар әртүрлі типтегі бағдарламаларды ұсынатындығын атап өткен [3].

Осылайша, қазіргі заманғы ашық білім беру платформалары ірі халықаралық жобалар аясында барлық саладағы мамандардың жалпы кәсіби құзыреттілігін дамыту деңгейінде де, жоғары мамандандырылған мамандарды дайындау қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін де онлайн курстардың кең ауқымын ұсынып отыр.

Осыған байланысты, онлайн курстар тез танымал болуда, бұл негізінен соңғы жылы адамдардың үйде көбірек уақыт өткізуіне байланысты десек те болады. Инфобизнес, йога, аспаздық сабақтары, және тіпті вокал сабақтары – бұрын студиялар мен кабинеттерде оқытылатын нәрселердің барлығы енді ноутбуктің немесе смартфонның экранында қолжетімді.

Қашықтықтан оқытуға мұндай қызығушылық - өз дағдыларын басқалармен бөлісуге дайын адамдар үшін интернетте ақша табу мүмкіндігі. Жеке жаттықтырушылар, диетологтар, маркетингтер, блогерлер және т.б. мамандар өздерінің онлайн сабақтарын жасайды. Бұл қосымша табыс әкеліп қана қоймай, сонымен қатар бизнесіңізді кеңейтіп, басқа облыстардың, қалалардың және елдердің тұрғындарын қамтуға мүмкіндік береді.

Осыған орай, соңғы уақыттарда көптеген мұғалімдер мен оқытушылар да онлайн курстар құрып, оларды дамытып жатыр. Нарық сұранысқа бірден жауап берді: білім беру ресурстары онлайн курстарға тегін қол жетімділікті ашты. Ашық білім беру жүйесі мейлі бастауыш сынып оқушысы болсын, мейлі студент, магистрант, жұмыс істейтін азамат болсын, мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін де қолайлы. Дегенмен, ұсыныстардың әртүрлі болғанымен «сан сапаға тең емес» екенін түсінуіміз керек.

Онлайн сабақтарды құру және платформада орналастыру үшін сервистік мүмкіндіктер жеткілікті, бірақ мұның барлығы ұйымдастырушылық тұрғыдан оқу қызметінде қаншалықты орынды? Ақпарат алмасудың әртүрлі мүмкіндіктерін және оқытуға арналған әртүрлі цифрлық және мультимедиялық материалдарды пайдалана отырып, онлайн курсты кез келген уақытта, кез келген жерде ұйымдастыруға болады. Онлайн курстарды құру заманауи техникалық жабдықты, жоғары сапалы және жоғары жылдамдықты интернетке қосылу мүмкіндігін талап етеді.

Интернет арқылы оқу – әрине, платформаны пайдаланбай-ақ мүмкін, бірақ оның тиімділігі төмен болады. Сондықтан, онлайн курстардың авторлары, әлбетте, платформаларды пайдаланады.

Г.В. Ившина, О.А. Кашина өздерінің еңбектерінде «Ашық білім беру платформаларының негізгі мақсаттарының бірі - білім беру, тыңдаушылардың көп болуы үшін, ең бастысы – білім беру мазмұнының қолжетімділігі болуы керек», -деп атап көрсеткен [4]. Курсты жобалау кезеңінде бұл мақсатқа жету үшін, курстың аудиториясының қандай болатынын және курсты өту үшін студенттерге курс мазмұнының қаншалықты оңай немесе қиын болатыны туралы ойлану керек. Онлайн курс құрудың нақты анықталған мақсаттары курстың қаншалықты тиімді болғанын анықтауға көмектеседі. Мысалы, сіздің басты мақсатыңыз компанияңыздың брендін жарнамалау болса және курсқа көптеген адамдар жазылса, бірақ курс қиын болғандықтан аз ғана пайызы сертификат алса, онда бұл жағдайда сіз өз мақсатыңызға қол жеткізген боларсыз. Егер курс танымал болып шықса, бірақ оны қай компания жасағанын санаулы ғана студенттер есіне түсірсе, онда үлкен оқу эффектісіне қарамастан, компания курсты жеткілікті тиімді емес деп санауы мүмкін. Демек, онлайн курсты құрастырған кезде бұл курс не үшін жасалып жатқанын басынан бастап шешіп алу өте маңызды.

Есіңізде болсын, әр платформаның жақсы және жаман жақтары бар, бірақ ең маңызды фактор сізсіз. Курсыңыздың сәттілігі - сіз бөлісе алатын мазмұнның сапасына

және өзіңізді қалай нарыққа шығаратыныңызға байланысты болады. Онлайн оқыту индустриясы жылдам қарқынмен дамып келе жатқан қазіргі дәуірде сіз студенттерге қарапайым информатика негіздерінен бастап JavaScript-ке дейін, т.б. кез-келген ақпарат беру арқылы пайда таба аласыз. Онлайн курсты жобалауды бастамас бұрын, автор платформалардың талаптарын зерттеп, белгілі бір платформаны таңдап алуға қатысты шешім қабылдап, содан кейін нақты бір платформа талаптарының айналасында жұмыс істеуі керек деп есептейміз. Яғни, ең жақсы онлайн оқыту платформаларын таңдау – бұл ең маңызды қадам болу керек деп ойлаймыз.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1 http://synergy.ru/r/online_programms/
- 2 <https://welcome.stepik.org/ru/course-checklist> Минимальные технические требования к курсам, размещаемым на платформе Stepik [Интернет-ресурс]. URL:
- 3 Лесин С.М., Махотин Д.А., МООС как современная технология организации смешанного обучения: понятие, классификация, структура // Интерактивное образование, No 1 – 2, 2018.
- 4 Ившина Г.В., Кашина О.А., Устюгова В.Н., Архипов Р.Е. Системный подход в инновационном развитии вуза: опыт внедрения электронного обучения в КНИТУ-КАИ // Образовательные технологии и общество. Том: 21, No 2, 2018.

ӘОЖ 347.1

Енбекова Мадина Еркебулановна
«Ұлттық және халықаралық құқық»
кафедрасының 2 курс студенті
«Тұран-Астана» университеті
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі: з.ғ.м., аға оқытушы
Акқулов Р.Т.

СЕНІМХАТ

ДОВЕРЕННОСТЬ

POWER OF ATTORNEY

Аннотация. Мақалада азаматтық-құқықтық қатынастарда негізгі құжаттардың бірі болып табылатын «сенімхат» ұғымы қарастырылады. Сенімхат термині әдетте, денсаулық сақтау, бизнес, қаржы немесе басқа заңды мәселелер бойынша бір адамға, екіншісінің атынан әрекет ету құқығын беретін жазбаша рұқсатты білдіреді. Сенімхат өте маңызды құжаттардың бірі болып табылады.

Түйінді сөздер. Сенімхат, жалпы сенімхат, арнайы сенімхат, бас сенімхат, жеке жазбаша құжат.

Аннотация. В статье рассматривается понятие «доверенность», которая является одним из основных документов в гражданско-правовых отношениях. Термин доверенность обычно относится к письменному разрешению по вопросам здравоохранения, бизнеса, финансов или другим юридическим вопросам, дающим право одному лицу действовать от имени другого. Доверенность - один из самых важных документов.

Ключевые слова. Доверенность, разовая доверенность, специальная доверенность, генеральная доверенность, отдельный письменный документ.

Abstract. The article discusses the concept of "power of attorney", which is one of the main documents in civil law relations. The term power of attorney usually refers to a written authorization on health, business, finance, or other legal matters authorizing one person to act on behalf of another. A power of attorney is one of the most important documents.

Keywords. Power of attorney, one-time power of attorney, special power of attorney, general power of attorney, separate written document.

Қазіргі уақытта біздің мемлекетімізде көптеген әртүрлі келісім-шарттар жасалуда, өзіндік сипаттамалары бар мәмілелердің және сенімхаттардың айтарлықтай саны орындалуда. Сенімхат дегеніміз бұл - бір адамның (сенім білдірушінің) өз атынан өкілдік ету үшін екінші (сенім білдірілген) адамға берген жазбаша уәкілдігі (ҚР АҚ-ның 167-бабының 1-тармағы). Яғни, сенімхат – өкілдің үшінші тұлғалардың алдында мәмілелер мен басқа да заңды әрекеттерді жасауға өкілеттілігін бекітетін құжат [1].

«Сенімхат» терминінің өзінен шығатындай, оны берген адам мен оны берген тұлға арасындағы қарым-қатынас белгілі бір дәрежеде сенімге негізделген. Сондықтан, басқа мәмілелердің көпшілігінен айырмашылығы, сенімхат бойынша мәміле сенімхаттың әрекет ету мерзіміне, сондай-ақ сенімхаттың өзіне берілген өкілеттіктерді жүзеге асыру мүмкіндігіне қарамастан кез келген уақытта тоқтатылуы мүмкін. Б.з.д. 2100 жылдан бастап месопотамиялық құқықтық кодекстерден Хаммурапи заңының танымал, бірақ бірінші емес болып келеді, әдетте, алғашқы кодификацияланған азаматтық заңдардың бірі болып саналады. Осы заңнаманың ішінде Б.з.д. 561 жылға сақталған сенімхат туралы келісім ИТТИ-НАБУ-БАЛАТУ туралы, яғни, бұл жерде Бил-Киширдің мүлкіне сенімхат туралы айтылады [2].

Жеке жазбаша құжат - сенімхат біржақты мәміле болып табылады. Сондықтан сенімхатқа мәміле жөніндегі заңдардың барлық ережелері қолданылады. Сенімхат берудің сипаты бір адамның - сенім білдірушінің (өкілдік берушінің) ерік білдіруінің және екінші адамның - сенім білдірілген адамның (өкілдің) ерік-жігер әрекеттерінің бар екенін көрсетеді. Сондықтан сенім білдіруші мен сенім білдірілген адам толық әрекетке қабілетті болуы тиіс. Сенім білдірушіде немесе сенім білдірілген адамда әрекет қабілеттілігінің болмауы немесе шектеулі болуы сенімхаттың жарамсыздығы немесе тоқтатылуы үшін негіз болады.

Енді бізде сұрақ туындайды, сенімхат беру қауіпті ме?

Түріне және кімге берілетініне байланысты. Егер Сіз сенімсіз адамды тағайындаған болсаңыз, олар сіздің активтеріңізді ұрлап немесе дұрыс басқармауы мүмкін. Сенімхат - бұл өте маңызды құжаттар, сондықтан оларды ешқашан мұқият қарастырмай рәсімдеуге болмайды. Енді сенімхаттың түрлеріне келетін болсақ. Біріншісі ол бас сенімхат – бұл белгілі бір тұлғаға толықтай құқық беретін құжат. Мысалы, көлік жүргізуде көлік иесімен бірдей құқықта болады, яғни көлікті сатуға, айырбастауға, сыйға беруге немесе пайдалануға т.б. болады екен. Екіншісі жалпы жағдайда қолданылатын сенімхат – бұл дегеніміз әртүрлі іс-әрекеттер орындауға белгілі бір мерзімге ғана құқық беретін құжат. Мысалы, көлікті жүргізуге ғана, пәтерді уақытша пайдалануға т.б. болады. Үшінші түрі, арнайы сенімхат бұл дегеніміз - белгілі бір уақыт аралығында сенім білдірушінің атынан қандай да бір іс-әрекеттер орындауға құқық беретін құжат. Мысалы, мекеме басшысының іссапарға кетуіне немесе басқа да жағдайлармен байланысты өз құқығын орынбасарына уақытша беруі.

Жалпы сенімхат қауіпті, себебі бұл сіздің банктік шотыңыздың бұзылуына әкелуі мүмкін. Неғұрлым нақты сенім аз қауіпті. Сіз сенім беретін адамды шынымен жақсы білетіндігіңізге көз жеткізгеніңіз жөн.

Біреуге сенімхат беру нені білдіреді?

Бұл дегеніміз, сіз біреуге белгілі бір тапсырмаларды орындап қана қоймай, әдетте сіздің атыңыздан шешім қабылдауға өкілеттік бересіз. Егер мен бір жыл бойы әлемді

аралап, үймен аз араласатын болсам, мен жоқ кезде менің істерімді қарау үшін адвокатыма сенім білдіруші тағайындай аламын.

Сенімгер басқарушының іс-әрекеті сенім білдірілген тұлға үшін құқықтық қатынастардың туындауына, өзгеруіне немесе тоқтатылуына әкеп соғатындықтан, сенімхаттың құжат ретінде ресімделуіне назар аудару қажет. Сенімхатта мәміле жасалған жер, сенімхаттың берілген күні сөзбен көрсетіледі, сенім білдірушінің де, уәкілетті тұлғаның да тегі, аты, әкесінің аты және мекен-жайы толық көрсетілуі тиіс болып табылады.

Құжат тек нақты әрекеттерді белгілеуі керек, мысалы, мемлекеттік тіркеуге құжаттарды тапсыру немесе жылжымайтын мүлікті тіркеу үшін қажетті құжаттарды дайындау немесе оны сату құқығынсыз жалға беру. Сондай-ақ сенімхатта уәкілетті тұлғаның ақшаны алу құқығын көрсету қажет емес. Заңгерлердің айтуынша, ақшаны иесіне аудару қауіпсіз. Сонымен қатар, сенімхатта ауыстыру мүмкіндігі нақты көрсетілуі керек. Кейбір жағдайларда сенімгерлік басқарушы өз өкілеттіктерін үшінші тұлғаға беруге құқылы.

Сенімхаттың қолданылу мерзімі, әдетте, сенімхаттың өзінің мәтінінде көрсетіледі. Мұнда заңда, яғни, ҚР АҚ-нің 168-бабында сенімхат берілетін ең ұзақ шекті мерзімді үш жыл деп нақты көрсеткен. Егерде сенімхаттың мерзімі бітпесе, бірақ сіз сенім білдірген жұмысты істеп қойған жағдайда, сенімхатты адвокат немесе нотариус арқылы бірден күшін жою керек [3].

Неліктен сенімхаттың күшін жою керек?

Заңгерлердің айтуынша, сенімгер басқарушы өзіне жүктелген барлық міндеттерді орындаған болса және құжаттың жарамдылық мерзімі әлі аяқталмаған болса, құжатты дереу нотариуспен немесе адвокатпен жойған дұрыс. Уақытында жойылмаған сенімхат жосықсыз делдалдардың қолындағы қауіпті құралға айналуы мүмкін, дейді.

Жалпы, сенімхаттың қолданылуы келесі негіздермен тоқтатылады:

- 1) сенімхат мерзімінің өтуі;
- 2) сенімхатта көзделген әрекеттердің жүзеге асуы;
- 3) сенімхатты беруші адамның оның күшін жоюы;
- 4) сенімхат берілген адамның одан бас тартуы;
- 5) өз атынан сенімхат берген заңды тұлғаның тоқтатылуы;
- 6) атына сенімхат берілген заңды тұлғаның таратылуы;
- 7) сенімхат берген адамның қайтыс болуы (оның ішінде қайтыс болған деп жариялануы), оның әрекет қабілеттігі жоқ, әрекет қабілеттігі шектеулі немесе хабар-ошарсыз кетті деп танылуы;
- 8) сенімхат берілген азаматтың қайтыс болуы (оның ішінде қайтыс болған деп жариялануы), оның әрекет қабілеттігі жоқ, әрекет қабілеттігі шектеулі немесе хабар-ошарсыз кетті деп танылуы салдарынан тоқтатылады.

Сенімхатты берген адам сенімхаттың немесе сенімхатты ауыстырудың күшін кез келген уақытта жоя алады, ал сенімхат берілген адам одан бас тарта алады.

Қорытындылай келе, біздің ойымызша, азаматтық құқықта сенімхаттың маңызы аз емес. Кейбір немесе күтпеген жағдайларға байланысты (мысалы, ауруға немесе кетуге байланысты немесе жай ғана білімнің болмауына байланысты, дереу шұғыл жұмыстар шығып қалғанда) өз мүдделеріңізді өзіңіз білдіру мүмкін болмаған кезде өмірде әртүрлі жағдайлар туындауы мүмкін, содан кейін өкілдің көмегіне жүгіну мағынасы бар, әрине сенімхат жасасудың тек жақса жақтары емес жаман жақтары да болуы мүмкін. Бірақ оның жаман жақтары тікелей өзіңізбен байланысты болады, мысалы, сеніп тапсырған адамды дұрыс танымаған жағдайда. Осыған сәйкес, құжат – сенімхат арқылы мүдделеріңіз үшін әрекет етеді [4].

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылданған. Алматы, 2021
2. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан (Общая часть). Справочная правовая система ПАРАГРАФ, 2013
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы. Оқу құралы. (Жалпы бөлім) Ғ. Жайлин – Алматы: Жеті жарғы, 2012. – 304 бет.
4. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы: оқулық / А.К. Лепесова – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2012. – 232 бет.

ӘОЖ 657:336.221

Сарсенова Мадина Сериковна
«Есеп және аудит» мамандығы бойынша
«Туран-Астана» Университетінің
2 курс магистранты
Нур-Султан қ., Қазақстан Республикасы
E-mail:ss.sana@mail.ru
Ғылыми жетекші э.ғ.к. Шаукерова З.М.

БУХГАЛТЕРЛІК ЖӘНЕ САЛЫҚ ЕСЕБІНІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫНЫҢ ТАРИХЫ

ИСТОРИЯ ВЗАИМОСВЯЗИ БУХГАЛТЕРСКОГО И НАЛОГОВОГО УЧЕТА

THE HISTORY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN ACCOUNTING AND TAX ACCOUNTING

Аннотация. Әр түрлі елдердегі бухгалтерлік және салықтық есептің өзара әрекеттесу табиғаты туралы мәселе ғалымдар мен практиктердің назарында. Бірқатар жұмыстарда елдерді есеп пен есептіліктің «үлгілері» бойынша жіктеу кезінде бухгалтерлік және салықтық есептің өзара байланысы белгісі пайдаланылады. Осы негізде жіктеу қаржылық есептілік пен салық салу ережелерін қалыптастыру ережелерінің сәйкестік дәрежесі мен өзара әсеріне негізделген.

Түйінді сөздер. Нарықтық экономика, кәсіпорын, бухгалтерлік есеп, салық есебі, есептілік нысандары, салық жүйесі.

Аннотация. Вопрос о природе взаимодействия бухгалтерского и налогового учета в различных странах всегда находится в центре внимания ученых и практиков. В ряде работ при классификации учета и отчетности используется признак взаимосвязи бухгалтерского и налогового учета. Такая классификация основана на взаимовлиянии и степени соответствия правил формирования финансовой отчетности и налогообложения.

Ключевые слова. Рыночная экономика, предприятие, бухгалтерский учет, налоговый учет, формы отчетности, налоговая система.

Annotation. The question of the nature of the interaction of accounting and tax accounting in different countries is in the focus of attention of scientists and practitioners. In a number of works, the sign of these relations between accounting and tax accounting is used when classifying countries by "models" of accounting and reporting. On this basis, the classification is based on the degree of

compliance and mutualin fluence of therules forthe formation of financial state ments and taxationrules.

Keywords. Market economy, enterprise, accounting, tax accounting, reporting forms, tax system.

Қазіргі экономикалық жағдайда бухгалтерлік есеп жүйесінің нормативтік актілерінің талаптары мен салық заңнамасының ережелері белгілі бір айырмашылықтарға ие. Бухгалтерлік есепте және салық салу мақсаттары үшін кірістерді тану ережелері ғана емес, сонымен қатар олардың жіктелуі, бағалау әдістері, жеке есепті кезеңдер арасында бөлу тәртібі, сондай-ақ салық салынатын пайданы анықтау тәртібі де әртүрлі. Бірқатар айырмашылықтардың формальды сипатына қарамастан, ҚР Салық Кодексінде салық міндеттемелерінің пайда болуымен және орындалуымен байланысты фактілерді есепке алу үшін ұйымдарға табыс салығын есептеу кезінде кірістер мен шығыстардың салықтық есебін жүргізу қажет [1].

Салық салу мақсаттары үшін кірістер мен шығыстардың есеп жүйесін ұйымдастырудың мұндай тәртібі сәйкессіздіктерді жоймады, тек табыс салығын есептеу мен төлеу процесін қиындатты, бұл салық есебін бухгалтерлік есеппен қатар жүргізу қажеттілігіне байланысты экономикалық қызметтерді ұстауға қосымша шығындардан туындаған артық еңбек пен қаржылық шығындарға әкелді. Салық салу мақсаттары үшін есепке алу салық салынатын пайданы қалыптастыруды бақылау және талдау тетігін қамтымайды. Бұл бухгалтерлік және фискалдық сипаттағы кірістер мен шығыстар туралы есептік деректерді үйлестіру, бақылау, басқару және салық салу мақсаттары үшін салық салынатын пайданы есепке алу және есептеу қағидаттарын сәйкестендіру проблемасын зерттеуді қажет етеді. Осыған байланысты салықтық есепке алу жүйесі көрсетілген міндеттерді шешу үшін қажетті деректерді бірыңғай ақпараттық жүйеде біріктіре отырып, негізгі рөл атқаруы тиіс.

Соңғы онжылдықтарда континенталды Еуропа елдерінде ХҚЕС енгізу кодификацияланған құқықтың есеп жүйесін жалпы құқық жүйесіне айтарлықтай жақындатты. ХҚЕС есеп берушілерден салық ережелеріне мүлдем тәуелсіз нысанда ақпарат беруді талап етеді. Салық және бухгалтерлік есеп ережелері арасындағы байланыстың жоғары дәрежесі, ең алдымен, салықтарды есептеу үшін негіз болатын жеке есеп беруге қатысты. Салық есебі салыстырмалы түрде аз жыл өмір сүреді. Оның пайда болуы ХХ ғасырдың басымен байланысты, бірінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі шығындар соғыс қимылдарына қатысушы елдердің үкіметтерін қосымша қаржыландыру көздерін іздеуге және ұйымдардың кірістеріне салық енгізуге мәжбүр етті» [2].

Осы кезеңнен бастап мемлекет салық органдары арқылы ұйымның қаржысы туралы ақпарат көздеріне, яғни бухгалтерлік есеп деректеріне қызығушылық таныта бастады. Осылайша, бастапқыда салық салу мақсатына арналмаған бухгалтерлік есеп өзіне тән емес функцияларды орындай бастады.

Мемлекеттің бухгалтерлік есепке фискалдық функцияларды қоюға, оны фискалдық мақсаттарға бағындыруға деген ұмтылысы қисынды болып көрінді. Мемлекеттік органдар үшін салық базасын өзгерту арқылы бюджетке салық түсімдерін түзету мүмкіндігі болғаны жөн. Мұндай өзгерістердің құралы салық салу мақсаттары үшін бухгалтерлік есеп болуы мүмкін.

1960-шы жылдардың аяғынан бастап әлемдік қоғамдастықтағы салық жүйесі мемлекеттің экономикалық саясатының дербес құралы ретінде бөлініп келеді. Ережелер реттеу объектісі ретінде әрекет ететін қатынастардың экономикалық мәні негізінде емес, салық салу қажеттіліктері негізінде қалыптасады. Бухгалтерлік есеп ережелерін біржақты бұрмалау қаржылық есептіліктің басқа пайдаланушыларының мүдделеріне қайшы келе бастады, осылайша бухгалтерлік және салықтық есепті бөлу қажеттілігі белгіленді.

Алайда, соңғы уақытқа дейін көптеген елдерде салық және бухгалтерлік есепті толығымен бөліспеу үшін күш салынды. Әдетте, бұл ымыраға келу жолы болды-онда сіз фискалдық қызығушылықты ала аласыз және қаржылық есептілік көрсеткіштерінің өзгеруіне

жол бере аласыз.

Әр түрлі елдердегі бухгалтерлік және салықтық есептің өзара әрекеттесу табиғаты туралы мәселе ғалымдар мен практиктердің назарында. Бірқатар жұмыстарда елдерді есеп пен есептіліктің «үлгілері» бойынша жіктеу кезінде бухгалтерлік және салықтық есептің өзара байланысы белгісі пайдаланылады. Осы негізде жіктеу қаржылық есептілік пен салық салу ережелерін қалыптастыру ережелерінің сәйкестік дәрежесі мен өзара әсеріне негізделген.

Көптеген ғылыми ережелерде екі үлкен топ бар:

- бухгалтерлік және салық ережелерінің өзара байланысының жоғары дәрежесі;
- бухгалтерлік және салық ережелерінің өзара байланысының төмен дәрежесі.

К. Ноубс және Р. Паркер сияқты авторлар елдерді тікелей жіктеуді бермейді, алайда мәтін бойынша олар салық және бухгалтерлік ережелердің өзара байланысы жоғары және өзара байланысы төмен елдерді бөліседі [3].

Салық және бухгалтерлік ережелердің өзара байланысы жоғары елдер арасында авторлар Германия (салық есептілігі жеке қаржылық есептілікке ұқсас болуы керек), Франция, Испания, Греция, Жапония, Бельгия, Италия және т. б. сияқты елдерді ажыратады.. салық салу мақсаттары үшін белгіленген нормалар қаржылық есептілікті жасау үшін қолданылуы керек.

Салық және бухгалтерлік ережелердің төмен байланысы бар елдерге Ұлыбритания (тәуелсіздіктің ең жоғары деңгейі), АҚШ, Нидерланды, Канада, Австралия, Жаңа Зеландия кіреді. Бұл елдерде салық салу базасын анықтау үшін салық органдары қаржылық есептілікке түзетулер енгізеді, алайда оның қалыптасуына тікелей әсер етпейді (немесе елеусіз әсер етеді).

Негізгі әлемдік құқықтық жүйелермен сәйкес келетін бухгалтерлік есеп пен салық есебінің өзара әрекеттесуінің екі жүйесінің болуын атап өтті: жалпы және кодификацияланған құқық.

Кодификацияланған құқық елдері (Батыс Еуропа) әдетте салық және бухгалтерлік ережелердің өзара байланысының жоғары деңгейімен сипатталады, Жалпы құқық елдері (Ұлыбритания, АҚШ және т.б.) әдетте салық және бухгалтерлік ережелердің өзара байланысының төмен деңгейімен сипатталады.

Кодификацияланған құқық елдерінде бухгалтерлік есеп ережелері көбінесе заңдар деңгейінде қалыптасады және ережелер сипатында болады. Кодификацияланған құқықтың көптеген елдерінде қаржылық есептілік, ең алдымен, несие берушілер мен мемлекеттік органдардың, атап айтқанда салық органдарының ақпараттық қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған. Салықтық және бухгалтерлік есептің өзара байланысының жоғары дәрежесі ұйымдарды қаржыландырудың негізгі көздері мемлекет пен банктер болып табылатындығымен байланысты.

Кодификацияланған құқық елдерінде салық есебі бухгалтерлік есепті өзгертуге бағытталған белгілі бір ережелер жиынтығы ретінде қарастырылады. Кодификацияланған құқық жүйесінің тұжырымдамасы туралы айтатын болсақ, салық есебінің бухгалтерлік есептің үстемдігінің жоғары қаупін атап өткен жөн. Қандай да бір дәрежеде біз тіпті салық есебін шығару туралы айтуға болады.

Жалпы құқық елдерінде бухгалтерлік есеп ережелері диспозитивті болып табылады және көбінесе мемлекеттік емес органдар - бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік стандарттары жөніндегі кеңестер әзірлеген стандарттармен анықталады. Қаржылық есептілік бірінші кезекте инвесторлардың (капитал нарығының) ақпараттық қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған. Салықтық және бухгалтерлік есептің өзара байланысының төмен дәрежесі ұйымдарды қаржыландырудың негізгі көзі нарық болып табылатындығымен байланысты.

Жалпы құқық елдері бухгалтерлік және салықтық есептің қатар өмір сүруімен сипатталады. Олардың бір-бірінен барынша бөлінуі. Көбінесе ұйымдағы салық және бухгалтерлік есепті екі түрлі құрылым жүргізеді. Салық бұл жағдайда, білдіреді емес, ережелер жиынтығы, бағытталған түрлендіру бухгалтерлік есеп, қанша дербес жүйесін,

подчиняющуюся өз логика, использующую меншікті әдістері.

Жалпы құқық жүйесінің тұжырымдамасы бухгалтерлік есептің салықпен байланысы біржақты болуы керек деп болжайды. Яғни, қаржылық есептілікті жасау ережелері салық салу мақсатында пайдаланылуы мүмкін, бірақ айналым емес. Осылайша, қаржылық есептілік көрсеткіштерін бұрмаланбаған түрде ұсыну қамтамасыз етіледі. Алайда, іс жүзінде бұл әрдайым жүзеге асырыла бермейді. Әрбір жүйенің артықшылықтары мен кемшіліктері бар [4].

Жалпы құқық жүйесінің кемшіліктері оның Бухгалтерлік есеп шығындарын арттыратындығында (екі түрлі қызметті ұстау).

Бұл жүйенің артықшылығы-ол есеп беру пайдаланушыларын салық ережелерімен бұрмаланбаған ақпаратпен қамтамасыз етеді.

Кодификацияланған жүйенің негізгі артықшылықтары мен кемшіліктері, құқықтар жалпы құқық жүйесіне тікелей қарама-қайшы, яғни есеп беру кезінде аз шығындар, бірақ қаржылық есептілікті талдауда салық нормаларына сөзсіз түзетулер.

Бухгалтерлік және салықтық есепті бөлу практикасы негізінен инвестициялық қызметте биржалық реттеу жетекші рөл атқаратын елдерде кеңінен қабылданды. Бухгалтерлік есептің кешенді жүйесі инвестицияларды басым банктік қаржыландырумен елдерде таралды.

Шетелдік сарапшылардың айтуынша, салық және бухгалтерлік ережелер арасындағы байланыстың жоғары деңгейі, ең алдымен, салықтарды есептеуге негіз болатын жеке есептілікке жатады. Салық салу үшін база болып табылмайтын шоғырландырылған есептілік өзге ережелер бойынша қалыптастырылуы мүмкін.

Бұл фактіні растау шетелдік есеп тәжірибесінің даму тенденциялары болып табылады.

Өткен ғасырдың 80-жылдарының аяғы мен 90 - жылдарының басында Батыс Еуропаның бірқатар компаниялары ерікті түрде ұлттық стандарттардан басқа ережелер бойынша (атап айтқанда, американдық және халықаралық стандарттар бойынша) шоғырландырылған есептілік жасай бастады, бұл капитал нарықтарында қаржыландыруды тарту қажеттілігіне байланысты болды. 90-шы жылдардың соңында бірқатар еуропалық кодификацияланған құқық елдерінде листингілік компанияларға ұлттық стандарттардан өзгеше стандарттарға сәйкес шоғырландырылған есептілік жасауға рұқсат беретін заңдар қабылданды.

Осылайша, 90-шы жылдардың басында, салық заңнамасының жетілдірілмеген жағдайында, бухгалтерлік есеп жүргізу арқылы ұйымдарда салықтар мен алымдарды есептеу міндеттерін орындау толығымен шешілді. Салық салу жүйесін қайта құрылымдау және оның тиімділігін арттыру жөніндегі жұмысты жандандыру оларды бухгалтерлік есеп жүйесінде тікелей шешу оның мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес келмейтіндігін түсінуге әкелді. Іскери ақпаратты алу, өңдеу және оны пайдаланушыларға ұсынудың тұрақты ережелерін негізге ала отырып, бухгалтерлік есеп жүйесі бухгалтерлік деректер мен есептілікті қалыптастыру принциптерін конъюнктуралық түрде өзгерте алмайды, оларды ұйымдар мен бюджеттік жүйе арасындағы қаржылық ағындарды ұйымдастырудың үнемі дамып келе жатқан тұжырымдамаларына бағындырады. ҚР-да салық салудың қазіргі заманғы жүйесін қалыптастыру, фискалдық бағыттылықты күшейту салықтардың көптеген түрлерін есептеуді едәуір қиындатады. Бұл ұйымдардағы салықтарды есептеу мақсатында салық базасын анықтау үшін ақпаратты жалпылау жүйесі ретінде салықтық есептің пайда болуына себеп болады.

Қазақстан экономикасын нарықтық шаруашылық жүргізу қағидаттарына сәйкес қайта құру елдің бүкіл қаржы жүйесін, мемлекет пен салық төлеушілер арасындағы қатынастарды сапалы қайта құрылымдауды туындататыны сөзсіз.

Осыған байланысты бухгалтерлік және салықтық есепке алу жүйесінің қатар өмір сүру қағидаттары мен тәртібінің барабар үйлесуі проблемасы ерекше маңызға ие. Салық салу, ұйымдардың қызметін жоспарлау және болжау мақсаттары үшін есеп жүргізу және есептілік жасау жүйесінің элементтерін сәйкестендіру қажеттілігі басымдыққа айналады.

Салық есебінің анықтамасы мен мазмұнын ескере отырып, бюджетке төленетін

салықты есептеу процесінен бөлек талдау жүргізу мүмкін емес, өйткені салық есебі өзінің негізгі мақсаты ретінде салық міндеттемесінің нақты мөлшерін анықтайды.

Осыған байланысты салықтық және бухгалтерлік есептің сәйкес келмеуі салықтық есепті екі тұрғыдан қарастыруға болады деп болжауға негіз береді:

- сөздің кең мағынасында салық есебі;
- сөздің тар мағынасында салық есебі.

Салық есебі сөздің кең мағынасында салық төлеушінің мүлкін, оның экономикалық операцияларын және олардың нәтижелерін бюджетке төленетін салық сомасын есептеуге қажетті көрсеткіштерді бөлу процесі ретінде әрекет етеді. Яғни, салық есебін осындай позициялардан қарастыра отырып, ұйымда жүзеге асырылатын кез-келген бухгалтерлік есепті, оның ішінде статистикалық және бухгалтерлік есепті, егер ол қандай-да бір түрде салық салумен байланысты болса, қарастыруға болады деп айтуға болады.

Осылайша, егер бухгалтерлік есеп бюджетке төленетін салық сомасын есептеу үшін пайдаланылса, онда ол екі функцияны орындай бастайды: бухгалтерлік-қаржылық (негізгі функция) және бухгалтерлік-салықтық (көмекші функция) [5].

Сонымен бірге, салық есебі сөздің тар мағынасында бухгалтерлік есеп бюджетке төленетін салық сомасын есептеу үшін қолданылмайтын жағдайда ғана қолданылатын мамандандырылған жүйе болып табылады. Дәл осы тәсіл салық есебін таза түрде, яғни қаржылық қатынастардың тәуелсіз және тәуелсіз жүйесі ретінде бөлуге мүмкіндік беретін сияқты.

Алайда, салықтық есепке алуды тек тар мағынада қарау негізделмеген сияқты, өйткені, біріншіден, мұндай тәсіл салықты есептеу үшін тікелей қолданылатын бухгалтерлік-бухгалтерлік қатынастардың бүкіл блогын қарау мен талдаудан алып тастайды, екіншіден, кез-келген жағдайда, тарихи түрде салықтық есеп бухгалтерлік есептен бөлу арқылы қалыптасты, ол ол үшін бастапқы болып табылады.

Сонымен қатар, оның таза түрінде салықтық есеп өте сирек қолданылатындығын атап өткен жөн, ал салықтық есепке алу әдістемесі барлық жерде дерлік бухгалтерлік есепке негізделген.

Басқаша айтқанда, бюджетке төленетін жарнаға тиесілі салықты есептеу үшін бухгалтерлік есеп қолданылатын жағдайларда, соңғысы өзінің таза қаржылық-есептік міндеттерін орындауды тоқтатады және салық есебіне айналады [6].

Жоғарыда келтірілген ұғымдарды талдауға сүйене отырып, біз салықтық есепке алуды ұйымның салық міндеттемелерін дұрыс есептеу және оларды уақтылы орындау, сондай-ақ салық заңнамасының басқа да талаптарын орындау үшін қажетті экономикалық және қаржылық ақпаратты жинау, тіркеу және өңдеу жүйесі деп түсінуге болады (мысалы, салық органында тіркеу, салық төлеушінің ашылуы туралы ақпаратты ұсыну). және банктегі шотты жабу, салық декларациясын ұсыну және т. б.)

Қолданылған әдебиеттер:

1. «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы (Салық Кодексі)» 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-VI Қазақстан Республикасының Кодексі (26.02.2021 ж. жағдай бойынша (өзгерістермен және толықтырулармен))
2. ХҚЕС - халықаралық қаржылық есептілік стандарттары Алматы, 2019ж
3. К. Ноубс және Р. Паркер. Clare Roberts, Paulin Weetman, Paul Gordon International Financial Accounting: A Comparative Approach. – 2-d ed., Pearson Education, 2020,
4. Касьянова Г.Ю. Учет - бухгалтерский и налоговый. /Г.Ю. Касьянова/. - М.: АБАК, 2018. - 960 с.
5. Нурумов А. Салықтар және салық салу: Оқулық /А. Нурумов, А.Бекболсынова, Б.Ермекбаева, М.Арзаева / Астана: Фолиант, 2019. -584 бет.
6. Жакипбеков С.Т., Канатов А.С. Салық және салық салу /Оқулық, Алматы, 2018 ж

ЗАҢДЫ ТҰЛҒАЛАР

ЮРИДИЧЕСКИЕ ЛИЦА

LEGAL ENTITIES

Аннотация. Мақалада азаматтық-құқықтық қатынастардың негізгі субъектілерінің бірі және қатысушысы болып табылатын заңды тұлғалар жөнінде қарастырылады.

Мұнда, заңды тұлғаның түрлері, оның құрылуы, қайта құрылуы және таратылуы, сондай-ақ органдары жөнінде айтылады.

Түйінді сөздер. Ұйым, мекеме, шаруашылық серіктестік, өндірістік кооператив, кәсіпорын, қоғамдық бірлестік, коммерциялық, оқшау мүлік.

Аннотация. В статье рассматривается юридическое лицо, являющееся одним из основных субъектов и участником гражданско-правовых отношений.

Здесь речь идет о видах юридического лица, его создании, реорганизации и ликвидации, а также об органах.

Ключевые слова. Организация, учреждение, хозяйственное товарищество, производственный кооператив, предприятие, общественное объединение, коммерческое, обособленное имущество.

Abstract. The article considers a legal entity that is one of the main subjects and a participant in civil law relations.

Here we are talking about the types of legal entity, its creation, reorganization and liquidation, as well as bodies.

Keywords. Organization, institution, business partnership, production cooperative, enterprise, public association, commercial, detached property.

Заңды тұлға болып танылады – меншік, шаруашылық жүргізу немесе жедел басқару құқығындағы оқшау мүлкі бар және сол мүлікпен өз міндеттемелері бойынша жауап беретін, өз атынан мүліктік және мүліктік емес жеке құқықтар мен міндеттерге ие болып, оларды жүзеге асыра алатын, сотта талапкер және жауапкер бола алатын *ұйым* болып табылады [1].

Коммерциялық ұйымдар болып табылатын заңды тұлғалар шаруашылық серіктестік, өндірістік кооператив, мемлекеттік кәсіпорын нысандарында құрылуы мүмкін, ал мекеме, қоғамдық бірлестіктер коммерциялық емес ұйымдар болып табылады. Заңды тұлғалар бірлестіктер құра алады (ассоциациялар, одақтар). Заңды тұлғаның құқық қабілеттілігі ол құрылған кезде пайда болып, оны тарату аяқталған кезде тоқтатылады. Заңды тұлға органдарының түрлері, тағайындалу тәртібі және олардың өкілеттілігі заңдар мен құрылтай құжаттарында белгіленеді. Коммерциялық ұйым болып табылатын заңды тұлғаның да фирмалық атауы болуы тиіс. Заңды тұлғаның тұрақты жұмыс істейтін органы тұрған жер, оның тұрғылықты жері болып танылады.

Азаматтық құқықтың тағы бірден-бір субъектілері коммерциялық емес ұйымдар болып табылады. Олардың құқықтық мәртебесін 2001 жылғы 16 қаңтардағы «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» ҚР Заңы реттейді.

Осы заңның 2-ші бабына сәйкес кіріс түсіру негізгі мақсаты болып табылмайтын және алынған таза кірісті қатысушылар арасында бөлмейтін заңды тұлға коммерциялық емес ұйым деп танылады [2].

Заңды тұлғалар – адамдардың кез келген жиынтығы емес, ұйымдық бірлік екендігімен ерекшеленетін ұжымдар, яғни мақсаттары, міндеттері мен құқықтары айқын көрсетілген өз жарғысы немесе ережесі бар ұйымдық бірлік. Мұндай ұжымға тән нәрсе, оның ішкі мықты құрылымының, басшылықты жүзеге асыратын органының болатындығы. Мекемелер мен өзге де мемлекеттік бюджетпен ұсталынатын ұйымдар, сондай-ақ Қазақстан Республикасы заңдарында көзделген басқа да ұйымдар осы ұйымдар жөніндегі жалпы ережелер негізінде әрекет жасайды.

Мәселен, Қазақстан Республикасындағы қызметтері бойынша бірыңғай ережелер қолданылатын барлық мектептер, ауруханалар заңды тұлғалар болып табылады.

Заңды тұлға болып танылған ұйым тауар айналымына дербес қатысуына құқық беретін оқшауланған мүлікке ие. Мүліктік оқшауланудың сипаты меншік нысанына байланысты. Мысалы, мемлекеттік кәсіпорындар мекемелер және ұйымдардың мүліктері шаруашылық жүргізу және жедел басқару құқықтарында болады. Бұлардың мүлкінің оқшаулануы олардың өздерінің негізгі және айналымдағы құрал-жабдықтарының, дербес баланстарының болуы арқылы сипатталады. Олардың мүліктерінің иесі – мемлекет.

Сонымен оқшауланған (бөліктенген) мүліктің болуы – заңды тұлғаның өзіне тән елеулі белгісі.

Заңды тұлғаларға өз міндеттемелері бойынша дербес мүліктік жауапкершілік жүктеледі. Бұл ереже коммерциялық ұйымдарға емес, сонымен қатар коммерциялық емес, ұйымдарға да, оның ішінде мемлекеттік кәсіпорындар мен мекемелерге де қатысты.

Азаматтық Кодекстің 44-бабында заңды тұлғалардың жауапкершілігіне қатысты баянды етілген мына жайттарды атап өтуге болады:

- Құрылтайшысы қаржыландыратын мекемелерден, мемлекеттік мекемелерден және қазыналық кәсіпорындардан басқа заңды тұлғалар өз міндеттемелері бойынша өздеріне тиесілі барлық мүлікпен жауап береді. Мекемелер, мемлекеттік мекемелер, қазыналық кәсіпорындар өздерінің міндеттемелері бойынша өз билігіндегі ақшамен жауап береді.

- Ақша жеткіліксіз болған жағдайда – мекеменің міндеттемелері бойынша оның құрылтайшылары, мемлекеттік мекеменің міндеттемелері бойынша Қазақстан Республикасының Үкіметі немесе тиісті жергілікті атқарушы орган жауапты болады, ал, қазыналық кәсіпорынның міндеттемелері бойынша Қазақстан Республикасының Үкіметі немесе тиісті әкімшілік-аумақтық бірлік субсидиялық жауаптылықта болады [3].

Азаматтық айналымда өз атынан әрекет жасау – бұл заңды тұлғаның сотта талапкер немесе жауапкер болу құқығы. Азаматтық айналымда өз атынан әрекет жасау үшін заңды тұлға жеке-дараланған болуы керек. Оның өзінің мүліктік емес құқығы болып табылатын және қызмет сипатына, тұрған жеріне байланысты болып келетін өз атауы болуы қажет.

Заңды тұлғаның атауы оны басқа заңды тұлғалардан айыруға мүмкіндік береді және оның ұйымдық-құқықтық нысанын көрсетуді қамтиды.

Коммерциялық ұйым болып табылатын заңды тұлғаның атауы заңды тұлға тіркелгеннен кейін оның фирмалық атауы болып табылады.

Заңды тұлғаның фирмалық атауы оның қызмет аясын көрсетіп, дербестігін білдіреді және ол атау іскерлік байланыстарда, іс-қағаз бланкілерінде қолданылады. Заңды тұлғаның атауын тауарлық белгіден, бұйымдарды дараланудың өзге де белгілерінен ажырата білген жөн [4].

Әр түрлі кәсіпорындар шығаратын біртектес өнімдерді бір-бірінен жеке-даралап ажырату үшін, сондай-ақ олардың тауар айналымындағы жарнамалануын тиімді ұйымдастыру үшін тауар таңбалары және қызмет көрсету таңбалары кеңінен қолданылады.

Тауар таңбалары (қызмет көрсету таңбалары) дегеніміз – тіркелген немесе Қазақстан Республикасы қатысатын халықаралық шарттарға орай тіркеусіз қорғалатын, бір заңды немесе жеке тұлғаның біртектес тауарларынан (қызметінен) ажырату үшін қызмет ететін белгі.

Тауарлық белгіні бұйымның (өнімнің) белгілі бір кәсіпорыннан шыққанын куәландыратын бұйымдағы немесе оның орауының сыртындағы өзінше ресімделген түпнұсқалық графикалық бейне ретінде түсінуге болады. Ол бұйымдарға (өнімдерге) мемлекеттік стандарттың негізінде және техникалық жағдайларға байланысты соғылады.

Тауарлық белгілер өнімнің сапасы үшін жауапкершілікті арттырады және олардың өнімдерді, бұйымдарды сатудағы, жарнамалаудағы маңызы зор.

Стандарттарға, техникалық жағдайларға немесе шарттарға сәйкес тиісті бұйымдар жайлы мәліметтері бар белгілер, штамптар түріндегі және т.б. түрдегі ұйымдарды таңбалау – тауар шығарушы кәсіпорынның міндеті. Таңбалау тәртібін бұзғаны үшін тиісті материалдық жауапкершілік белгіленген.

Заңды тұлғаның құқықтық субъектілігі – оның құқық қабілеттілігі бейнеленетін азаматтық құқық қатынастарында субъект ретінде әрекет жасау қабілеттілігі. Әрбір заңды тұлға белгілі бір әрекет үшін құрылады және осыған байланысты осы қызметтің белгіленген мақсаттарына сәйкес азаматтық құқық қабілеттілігіне ие болады [5].

Қорытындылай келе, заңды тұлғалар азаматтық-құқықтық қатынастардың негізгі субъектілерінің бірі және қатысушысы болып табылады

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылданған. Алматы, 2021
2. Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 16 қаңтардағы «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» Заңы
3. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан (Общая часть). Справочная правовая система ПАРАГРАФ, 2013
4. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы. Оқу құралы. (Жалпы бөлім) Ғ. Жайлин – Алматы: Жеті жарғы, 2012. – 304 бет.
5. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы: оқулық / А.К. Лепесова – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2012. – 232 бет.

ӨКІЛДІК ҰҒЫМЫ МЕН МАҢЫЗЫ

ПОНЯТИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА

THE CONCEPT AND MEANING OF REPRESENTATION

Аннотация. Мақалада азаматтық-құқықтық қатынастарда көптеп кездесетін, басқа адамның атынан бір адамның өкілеттігі күшімен жасалатын мәмілелердің бірі, өкілдік ұғымы қарастырылады.

Мұнда өкілеттіктің туындау негіздері мен тәртібі, өкілдіктің түрлері және өкіл бола алатын, сондай-ақ бола алмайтын тұлғалар жөнінде айтылады.

Түйінді сөздер. өкілдік, өкілеттік, сенімхат, өсиет, өкілдік беруші, сот, жарыссөз, құқық қабілеттілік, әрекет қабілеттілік, мәміле, шарт, қамқоршылық, қорғаншылық.

Аннотация. В статье рассматривается понятие представительства, одной из наиболее распространенных в гражданско-правовых отношениях сделок, совершаемых от имени другого лица силами полномочий одного лица.

Здесь упоминаются основания и порядок возникновения полномочий, виды представительства и лица, которые могут, а также не могут быть представителями.

Ключевые слова. представительство, полномочия, доверенность, завещание, представительный, суд, прения, правоспособность, дееспособность, сделка, договор, опекуновство, попечительство.

Abstract. The article discusses the concept of representation, one of the most common transactions in civil law relations made on behalf of another person by the powers of one person.

It mentions the grounds and procedure for the emergence of powers, types of representation and persons who can and cannot be representatives.

Keywords. Representation, authority, power of attorney, will, representative, court, debate, legal capacity, legal capacity, transaction, contract, guardianship, guardianship.

Өкілдік деп басқа адамның (өкілдік берушінің) атынан бір адамның (өкілдің) сенімхатқа, заңдарға, сот шешіміне не әкімшілік құжатқа негізделген өкілеттігі күшімен жасаған мәмілесін айтамыз. Өкілдік берушінің азаматтық құқықтары мен міндеттерін тікелей туғызады, өзгертеді және тоқтатады.

Өкілеттік өкілдің (бөлшек сауда жүйесіндегі сатушы, кассир) әрекет жасаған жағдайынан да көрінуі мүмкін (ҚР АҚ-нің 163-бабы) [1].

Өкілдік институтының маңыздылығы сонда, ол тұлғаға бір мезгілде бірнеше нарықта, оның ішінде шетелде жұмыс істеуіне мүмкіндік береді, сондай-ақ істің көзін білетін әрі ұйымдастыра алатын мамандарды тартуға қолайлы келеді.

Іс-әрекеттердің бәрін өкіл арқылы істеуге бола бермейді. Заң бойынша кейбіреулер үшін оның өзі қатысуы керек болады. Заңдылық әрекеттерді өзі ғана жасауы керектігі заңда айтылмаған немесе сол әрекеттердің сипатынан тумаған жағдайлардың бәрінде де өкілдікке рұқсат беріледі. Мәселен, өсиет қалдыру мәселесіне өкілдік болмайды, өйткені, қағазға өсиет қалдырушы өзі қол қоюы керек, некені тіркеуде, лекция оқу, сахнада ойнау тәрізді жеке өзіндік міндеттерді орындағанда арада өкілдік жүрмейді (ҚР АҚ-нің 163-бабының 5-тармағы).

Өкілдік субъектілері болып үш тұлғаны атауға болады:

Өкілдік беруші – өзінің атынан және өзінің мүддесінде мәмілелерді жасасатын тұлға. Азаматтық құқықтың кез келген субъектілері, құқық қабілеттілігі бар немесе жоқ адам, заңды тұлға да өкілдік беруші бола алады.

Өкіл – өкілдік берушінің атынан және соның мүддесінде әрекет ететін тұлға. Азаматтық әрекет қабілеттілігі бар кез келген тұлға кейбір жағдайларды қоспағанда, өкіл бола алады. Ал, заңды тұлғадағы өкілдік жарғымен айқындалған құқық қабілеттікке қайшы келмеуі тиіс. Ал, жеке тұлға 14 жастан еңбек қатынастарында бола алады, 16 жастан өндірістік кооператив мүшесі бола алады.

Үшінші жақ – өкілдік берушінің атынан және соның мүддесінде өкілдің мәміле жасасатын тұлғасы, азамат немесе заңды тұлға. Кез келген құқық қабілеттілігі және әрекет қабілеттілігі бар азамат үшінші тарап бола алады [2].

Өкілеттік туындауының негізі – заң фактісі болып табылады. Заңда мынандай өкілдіктің негіздері бар: шартта немесе алдын-ала келісімде көрсетілген өкіл ұстауға тілек білдірген өкілдік берушінің еркі; заңда көрсетілген фактілер; мәселен ата-ана өздерінің балаларының заңды өкілдері бола алады, әрі олардың құқықтары мен міндеттерін кез келген жеке және заңды тұлғалар алдында қорғай алады, сондай-ақ балалары үшін сотта арнайы өкіл болып қатыса алады (ҚР АҚ-нің 164-бабы); уәкілетті органның актісі - тұлғалар өкіл болып қатысуға рұқсат беретін акт. Мысалы өкілеттік міндетті атқаруды талап ететін лауазымға тағайындау өкілеттік сондай-ақ өкілдің (бөлшек сауда жүйесіндегі сатушы, кассир және т.с.с.) әрекет жасайтын жағдайынан да көрінуі мүмкін (ҚР АҚ-нің 163-бабының 1-тармағы).

Өкілдік заңды және ерікті деп бөлінеді. Заңды өкілдік тікелей заңнан туындайды, әрі ол өкілдік берушінің еркіне қарамайды. Мысалы, Теңіз жолы сауда кодексі бойынша кеме капитаны қызмет бабында жасалған мәмілеге байланысты кеме иесінің және жүк иесінің өкілі болып табылады, жолшыбай не барған жерінде кеме иесінің немесе жүк иесінің өкілдері болмаса, жағдайға байланысты талап қою мәселесін өзі шеше береді, кейбір мәмілелерге билік етеді. Шартқа негізделген өкілдік ерікті өкілдік деп аталады. Мұның өзі өкілдік берушінің еркіне байланысты болады. Өкілдік беруші өкілдік туып қана қоймай, оның өкілеттігін де айқындайды (мысалы, тапсырма шарты).

Ал азаматтық құқық субъектілерінің бәрі бірдей өкіл бола алмайды. Азаматтық әрекет қабілеттілігі бар кез келген тұлға, яғни азаматтар мен заңды тұлғалар өкіл бола алады. Мұның өзі алдымен азаматтың 18 жасқа толу керектігін көрсетеді, өйткені, бұл жаста оған азаматтық әрекет қабілеттігі толықтай тән, ал заңды тұлғадағы өкілдік жарғымен айқындалған құқық қабілеттілікке қайшы келмеуі тиіс.

Өкілдік негізінде бір тұлғаның (өкілдік беруші, сенім беруші) екінші тұлғамен (өкілмен) өкілеттікті бөлісуі жатыр. Мұндай өкілеттік болмаған және өкілдік қатынасын асыра пайдаланғанда екінші жақтың өкілдік беруші тұлғаның атынан жасалған мәмілесі жарамсыз болып табылады. Бірақ, Азаматтық кодекстің 165-бабына сәйкес өкілдігі жоқ басқа бір адамның атынан немесе өкілеттігін асыра пайдаланып жасаған мәмілесі өкілдік беруші осы мәмілені кейіннен мақұлдаған ретте ғана ол үшін азаматтық құқықтар мен міндеттерді туғызады, өзгертеді және тоқтатады. Әрі өкілдік берушінің кейіннен мақұлдауы мәмілені оның жасаған кезінен бастап жарамды етеді.

Сотта өкілдер бола алмайтын тұлғалар:

1) судьялар, тергеушілер, прокурорлар мен өкілді органдардың депутаттары, олардың процеске тиісті ұйымдардың уәкілеттік берілген адамдары немесе заңды өкілдер ретінде қатысу жағдайынан басқа жағдайда сотта өкіл бола алады.

2) адвокатура туралы заңдармен белгіленген ережелерді бұза отырып, заң көмегін көрсету туралы тапсырма алған адвокаттар сотта өкіл бола алмайды.

3) адам, егер мүдделері өзі өкіл болып отырған адамның мүдделеріне қайшы келетін адамдарға осы іс бойынша заң көмегін көрсетсе немесе бұрын көрсеткен болса немесе судья, прокурор, сарапшы, маман, аудармашы, куә немесе айғақшы ретінде

қатысса, сондай-ақ егер ол істі қарауға қатысушы лауазымды адаммен туыстық қатынастарда болса, өкіл бола алмайды.

Кез-келген азамат сотқа талап арыз бере алады. Сонымен қатар әрекет қабілеттігі жоқ азаматтардың, әрекет қабілеттігі шектеулі азаматтардың құқықтары бұзылған жағдайда сотта олардың мүдделерін қорғау үшін талап арызды олардың заңды өкілдері бере алады. Ал ымдау тілімен өз ойларын жеткізетін азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін сотта қорғау үшін ымдау тілін түсінетін мамандардың қатысуымен сотқа талап арызды заңды өкілдері береді [3].

Сот талап қоюшының және оның тарапынан қатысатын үшінші тұлғаның, жауапкердің және оның тарапынан қатысатын үшінші тұлғаның, сондай-ақ іске қатысушы басқа да адамдардың түсініктемелерін олардың ана тілінде немесе еркін меңгеретін тілінде тыңдайды. Прокурор, мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, ұйымдардың өкілдері, сотқа басқа адамдардың құқықтары мен мүдделерін қорғауға жүгінген азаматтар бірінші болып түсініктемелер береді. Іске қатысушы адамдар бір-біріне сұрақтарды ана тілінде немесе еркін меңгеретін тілінде қоюға құқылы. Іске қатысушы тұлғалардың бірі сот ісінің тілін меңгермейтін жағдайда, судья аудармашыны міндетті түрде қатыстыру керек. Тараптар, іске қатысушы тұлғалар мен үшінші тұлғалар түсініктемелерін бере отырып, өздерінің талаптары мен қарсылықтарын анықтап және толықтырады.

Өкілдіктің түрлері:

Заңды өкілдер:

Әрекетке қабілетсіз азаматтардың, әрекет қабілетіне толық ие емес немесе әрекетке қабілеті шектеулі деп танылған адамдардың құқықтарын, бостандықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін сотта өздерінің өкілеттіктерін куәландыратын құжаттарды сотқа көрсететін ата-аналары, асырап алушылары, қамқоршылары немесе қорғаншылары қорғайды.

Хабар-ошарсыз кеткен деп белгіленген тәртіппен танылған азамат қатысуға тиісті іс бойынша, оның өкілі ретінде хабар-ошарсыз кеткен адамның мүлкіне қамқорлықты жүзеге асыратын адам қатысады.

Қайтыс болған немесе қайтыс болды деп белгіленген тәртіппен жарияланған адамның мұрагері қатысуға тиісті іс бойынша, егер мұраны әлі ешкім қабылдамаса, мұрагердің өкілі ретінде мұралық мүлікті қорғау мен басқару үшін тағайындалған сақтаушы немесе қамқоршы қатысады.

Заңды өкілдер заңда көзделген шектеулер мен өкілдік етушілердің атынан жасау құқығы өкілдік берушіге тиесілі барлық іс жүргізу әрекеттерін жасайды. Заңды өкілдер істі сотта жүргізуді басқа өкілге тапсыра алады [4].

Қорыта келгенде, өкілеттік деп басқа адамның атынан бір адамның сенімхатқа, заңдарға, сот шешіміне не әкімшілік құжатқа негізделген өкілеттігі күшімен жасалған мәмілесін айтамыз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылданған. Алматы, 2021

2. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан (Общая часть). Справочная правовая система ПАРАГРАФ, 2013

3. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы. Оқу құралы. (Жалпы бөлім) Ғ. Жайлин – Алматы: Жеті жарғы, 2012. – 304 бет.

4. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы: оқулық / А.К. Лепесова – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2012. – 232 бет.

МӘМІЛЕЛЕР

СДЕЛКИ

TRANSACTIONS

Аннотация. Мақалада азаматтық-құқықтық қатынастарының негізгі бағыттарының бірі, азаматтар мен заңды ұйымдардың азаматтық құқықтар мен міндеттер белгілеуге, өзгертуге немесе тоқтатуға бағытталған әрекеті, яғни мәмілелер қарастырылады.

Мұнда мәмілелер туралы жалпы ережелер, оның түрлері мен нысандары және тараптардың құқықтары, сондай-ақ міндеттері жөнінде айтылады.

Түйінді сөздер. Мәміле, ауызша, жазбаша, ниет, келісім, шарт, куәландыру, жарамсыз мәміле, даулы мәміле, біржақты мәміле.

Аннотация. В статье рассматривается одно из основных направлений гражданско-правовых отношений, деятельность граждан и юридических организаций, направленная на установление, изменение или прекращение гражданских прав и обязанностей, то есть сделок.

Здесь речь идет об общих положениях о сделках, их видах и формах и правах, а также обязанностях сторон.

Ключевые слова. Сделка, устная, письменная, намерение, договор, договор, удостоверение, недействительная сделка, спорная сделка, односторонняя сделка.

Abstract. The article considers one of the main directions of civil law relations, the activities of citizens and legal organizations aimed at establishing, changing or terminating civil rights and obligations, that is, transactions.

Here we are talking about the general provisions on transactions, their types and forms, and the rights and obligations of the parties.

Keywords. Transaction, oral, written, intention, contract, contract, certificate, invalid transaction, disputed transaction, unilateral transaction.

Соңғы кездерде қоғам өмірінің барлық салаларына қатысы бар көптеген өзгерістер болды. Көптен бері экономика да, құқық та өзгеріске ұшырады. Бұл түсінік кез келген мемлекеттің өмірімен тығыз байланыста болғандықтан, әр уақытта бірге айтылады. Экономика дүние жүзі қауымдастығының және де жеке, бөлек алынған мемлекеттің дамуының жетекші күші бола отырып, қоғамға өз шарттарын қояды. Дегенмен де экономика үшін негіз бола алатын және осы саладағы күрделенген қарым-қатынастарды реттей алатын тірек қажет болды. Осындай тірек ретінде құқық өз міндетін атқаруда. Азаматтық құқықта мәмілеге ерекше назар аударылады, өйткені Ол біздің өміріміздің шаруашылық саласында маңызды рөл атқарады. Заңды тұлға әр күн сайын әр түрлі құқықтық мәміле жасайды және де бұл олардың бүкіл өмірінде болып тұрады. Кәсіпкерлер мен кәсіпорындар да әрекет түрлеріне қарымастан бір-бірімен мәмілеге келеді. Мән-жайды түсінбеген адам тек сатып алу - сату шарты ғана мәміле болады деп ойлауы мүмкін, алайда мәміленің тізімі үлкен. Мәдениет саласында да мәміле жасалынады.

Мәміле - азаматтар мен заңды ұйымдардың азаматтық құқықтар мен міндеттер белгілеуге, өзгертуге немесе тоқтатуға бағытталған әрекеті. Мәміле жасау үшін ұсыныс, ниет, екінші тараптан келісім керек. Ниет үш түрлі тәсілмен білдіріледі:

- ✓ ауызша не жазбаша жасалатын тікелей ниет білдіру. Мысалы: келісім жасау, залалды өтеуге келісетінін хабарлау, хат жазысу, тағы басқа;
- ✓ жанама ниет білдіру. Мысалы: адамның тауарды сөреге орналастыруы оның саудагерлік мәміле жасау ниетін білдіреді. Ол тек ауызша ғана жасалады;
- ✓ кейбір жағдайда үндемеу де ниет білдіру болып саналады. Алайда мұндай ниет білдірушілік тек қана заңда немесе өзара келісімде көрсетілген жағдайда ғана орын алуы мүмкін [1].

Мәміле түрлері:

Заңнамада мәмілелерді екі түрге бөледі: біржақты мәміле және шарт.

Біржақты мәміленің жасалуы үшін бір ғана тараптың ықтияры жетіп жатыр. Мысалы, өсиет қалдырушы өз ықтиярымен қалаған адамына мұрагерлік құқық береді. Мәміле ауызша да, жазбаша да жасалады. Кәсіпкерлік қызметпен айналысатын тұлғалардың арасында және жеке тұлғалар арасында 100 айлық есептік көрсеткіштен асатын сомаға мәміле жазбаша жасалады.

Жазбаша мәміле тараптардың қол қоюымен, ортақ бір құжат толтыру жолымен және хат, жеделхат алмастыру жолымен де жасалуы мүмкін. Заңда немесе тараптардың келісімімен көзделген жағдайда жазбаша мәмілені нотариат арқылы куәландыру қажет. Жылжымайтын мүлікке қатысты жасалатын мәмілелер мемлекеттік тіркеуді талап етеді. Мәміленің жарамдылығына қажетті алғышарттар ретінде мына талаптар сақталуға тиіс:

- мәміле жасаушылар кәмелет жасына толғандар және ақыл-есі дұрыс адамдар болуы керек;
- әр тарап мәмілені өз ықтиярымен жасасу қажет;
- мәміленің мазмұны заң талаптарына немесе адамгершілікке қайшы болмау керек;
- мәміле заң міндеттеген нысанда жасалуы тиіс. Мысалы, рента шартын нотариус куәландыруға тиіс, ал жылжымайтын мүлікті рента бойынша беруді көздейтін шарт мемлекеттік тіркеуден өтуі қажет.

Мәміленің ақылы және ақысыз, мерзімді және мерзімсіз түрлері болады. Мерзімді мәміленің ерекшелігі белгіленген мерзімнің міндетті түрде келетіндігінде. Кейде мәміле бойынша құқықтар мен міндеттер қандай да бір алдын ала келісілген оқиға болған кезде туындайды, ал оқиғаның болуы-болмауы екі ұшты мәселе. Яғни келісілген құқықтар мен міндеттердің жүзеге асуы оқиғаның болуына тікелей тәуелді болса, мұны шартты мәміле деп атайды. Тапсыру, комиссия, мүлікті сенімгерлікпен беру тараптардың арасындағы бір-біріне сенушіліктің арқасында іске асады. Тапсырыс келісімінде сенім артушы мен сенім арқалаушы кез келген уақытта шарттан бас тартуға құқықты [2].

Заңмен мәміленің келесі түрлері реттеледі:

Мәмілелер біржақты және екі немесе көпжақты (шарттар) болуы мүмкін.

Заңдарға немесе тараптардың келісіміне сәйкес жасалуы үшін бір тараптың ерік білдіруі қажет және жеткілікті болатын мәміле *біржақты мәміле* деп есептеледі.

Шарт жасасу үшін екі тараптың (екіжақты мәміле) не үш немесе одан да көп тараптың (көпжақты мәміле) келісілген ерік білдіруі қажет.

Біржақты мәмілелерді құқықтық реттеу келесідей жүзеге асырылады:

Біржақты мәміле мәміле жасаған адамға міндеттер жүктейді. Ол басқа адамдарға заң құжаттарында белгіленген не сол адамдармен келісім болған реттерде ғана міндеттер жүктей алады.

Біржақты мәмілелерге тиісінше міндеттемелер туралы және шарттар туралы жалпы ережелер қолданылады, өйткені бұл заңдарға, мәміленің табиғаты мен мәніне қайшы келмейді.

Егер тараптар құқықтар мен міндеттердің туындауын басталу-басталмауы белгісіз мән-жайға байланысты етіп қойса, мәміле кейінге қалдырылатын шартпен жасалды деп есептеледі.

Мәміленің нысаны:

Мәмілелер ауызша және жазбаша нысанда жасалады (жай немесе нотариалдық).

Заңдармен немесе тараптардың келісімімен жазбаша (жай не нотариалдық) немесе өзге белгілі бір нысан белгіленбеген мәміле, атап айтқанда, олар жасалған кезде атқарылатын мәмілелердің бәрі ауызша жасалуы мүмкін. Мұндай мәміле адамның мінез-құлқынан оның мәміле жасау еркі айқын көрініп тұрған ретте де жасалған деп саналады.

Жетон, билет немесе әдеттегідей қабылданған өзге де растайтын белгі арқылы расталған мәміле, егер заңдарда өзгеше белгіленбесе, ауызша түрде жасалған болып табылады.

Мынадай мәмілелер жазбаша түрде жасалуға тиіс:

1) егер мәмілелердің жекелеген түрлері үшін заңдарда өзгеше арнайы көзделмесе немесе іскерлік қызмет өрісінің әдеттегі құқықтарынан туындамаса, мәмілелерді жасау кезінің өзінде орындалатындарынан басқа, кәсіпкерлік қызмет үрдісінде жүзеге асырылатын;

2) мәмілелерді жасау кезінің өзінде орындалатындарынан басқа, бір жүз айлық есептік көрсеткіш жоғары сомаға;

3) заңдарда немесе тараптардың келісімінде көзделген өзге де реттерде жазбаша түрде жасалуға тиіс.

Мәміленің жазбаша нысаны қағаз жеткізгіште немесе электрондық нысанда жасалады.

Егер іскерлік қызмет өрісінің әдеттегі құқықтарынан өзгеше туындамаса, жазбаша түрде жасалған мәмілеге тараптар немесе олардың өкілдері қол қоюға тиіс.

Егер заңдарға немесе мәмілеге қатысушылардың бірінің талаптарына қайшы келмесе, мәміле жасау кезінде қол қоюдың факсимилелік көшірме, электрондық цифрлық қолтаңба құралдарын пайдалануға жол беріледі.

Екіжақты мәмілелер әрқайсысына өзін жасаған тараптар қол қойған құжаттарды алмасу арқылы жасалуы мүмкін.

Хат, жеделхат, телефонжазба, телетайпжазба, факс, электрондық құжаттар, электрондық хабарлар немесе субъектілерді және олардың ерік білдіруінің мазмұнын айқындайтын өзге де құжаттар алмасу, егер заңдармен немесе тараптардың келісімімен өзгеше белгіленбесе, жазбаша түрде жасалған мәмілеге теңестіріледі [3].

Қазақстан Республикасының заңдарында және (немесе) тараптардың бірінің талап етуі бойынша қосымша талаптар белгіленуі мүмкін, оларға мәміле нысаны, атап айтқанда белгілі бір нысандағы бланкіде жасау, егер заңды тұлғаның Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес мөрі болуға тиіс болса, аталған тұлғаның мөрімен бекемдеу сәйкес келуге тиіс.

Егер азамат дене кемтарлығы, науқастығы немесе сауатсыздығы салдарынан өзі қол қоя алмаса, оның өтініші бойынша мәмілеге басқа азамат қол қоя алады. Соңғысының қойған қолын, егер заңдарда өзгеше көзделмесе, нотариат немесе сондай нотариалдық әрекет жасау құқығы бар басқа лауазымды адам, мәміле жасаушының өзі қол қоя алмаған себептерді көрсете отырып, куәландыруға тиіс [4].

Қорыта айтқанда, мәмілелер қоғамда маңызды орынға ие.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылданған. Алматы, 2021

2. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан (Общая часть). Справочная правовая система ПАРАГРАФ, 2013

3. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы. Оқу құралы. (Жалпы бөлім) Ғ. Жайлин – Алматы: Жеті жарғы, 2012. – 304 бет.

4. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы: оқулық / А.К. Лепесова – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2012. – 232 бет.

ӘОЖ 347.4

Жеңісбек Айзада Асқарқызы
«Ұлттық және халықаралық құқық»
кафедрасының 2 курс студенті
«Тұран-Астана» университеті
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
з.ғ.м., аға оқытушы **Аккулов Р.Т.**

МИНДЕТТЕМЕЛІК ҚҰҚЫҚ

ОБЯЗАТЕЛЬНОЕ ПРАВО

LAW OF OBLIGATIONS

Аннотация: Мақалада азаматтық-құқықтық қатынастар, соның ішінде несие беруші мен борышқордың субъективтік құқықтары мен міндеттері, сондай-ақ міндеттемелік құқықтың жалпы ережелері қарастырылады.

Мұнда, міндеттемелік құқықтың түрлері мен нысандары және тараптардың іс-әрекеттері мен өзіндік ерекшеліктері жөнінде айтылады.

Түйінді сөздер: міндеттеме, міндеттемелік құқық, несие беруші, борышқор, уәде, шарт, заңды фактілер, мәмілелер, шарт, тараптар, жеке тұлға, заңды тұлға.

Аннотация: В статье рассматриваются гражданско-правовые отношения, в том числе субъективные права и обязанности кредитора и должника, а также общие положения обязательственного права.

Здесь речь идет о видах и формах обязательственного права и о действиях и особенностях сторон.

Ключевые слова: обязательство, обязательственное право, кредитор, должник, обещание, договор, юридические факты, сделки, договор, стороны, физическое лицо, юридическое лицо.

Abstract: The article deals with civil law relations, including the subjective rights and obligations of the creditor and the debtor, as well as the general provisions of the law of obligations.

Here we are talking about the types and forms of the law of obligations and about the actions and peculiarities of the parties.

Keywords: obligation, law of obligations, creditor, debtor, promise, contract, legal facts, transactions, contract, parties, individual, legal entity.

Міндеттеменің мазмұнын оған қатысушы - несие беруші мен борышқордың субъективтік құқықтары мен міндеттері құрайды.

Міндеттемеге сәйкес, бір адам (борышкер) басқа адамның (кредитордың) пайдасына мүлік беру, жұмыс орындау, ақша төлеу және тағы да сол сияқты белгілі бір әрекеттер жасауға не белгілі бір әрекет жасаудан тартынуға міндетті, ал кредитордың борышқордан өз міндеттерін орындауын талап етуге құқығы бар. Кредитор борышқордан атқарылғанды қабылдауға міндетті [1].

Борышқордың міндеті әдетте белгілі бір әрекетті жасауға келіп тіреледі (мүлікті беру, ақша төлеу, жұмысты орындау және т.б.). Күнделікті өмірде адамдар бір-бірімен міндеттемелік қатынасқа жиі түседі. Міндеттеме кең мағынасында «уәде» ұғымымен түсіндіріледі, яғни белгілі бір әрекетке түсуде олар уәделесіп жатады. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 268-бабында көрсетілген тізімнен соны көруге болады. Борышқордың міндеті басқа әрекетті жүзеге асырудан да білінеді, мысалы, несие берушінің тапсырмасымен шарт жасайды. Кейбір міндеттемеге сәйкес несие беруші борышқордан белгілі бір әрекеттерге бармауын талап ете алады. Айталық, мүлікті қорғайтын адамнан сол мүлікті пайдаланбауын талап етуге құқылы. Азаматтық құқықта міндеттеме ұғымы ерекше рөл атқарады. Себебі азаматтық құқықтық қатынаста міндеттемеге байланысты қатынастар жиі туындайды. Сондықтан да азаматтық құқық жүйесінде міндеттемелік құқық жеке бір институт болып табылады. Оның орындалу, тоқтатылу әдістері азаматтық құқықта толық қарастырылған. Міндеттеме объектісі алуан-түрлі болып, соған байланысты оны реттейтін нормалар да әр түрлі.

Міндеттеменің пайда болу негіздері - бұл заңды фактілер, яғни заң нормалары құқықтық қатынастардың пайда болуымен, өзгеруімен немесе тоқтатылуымен байланысты жағдайлар. Заңды фактілер іс-әрекеттерге (адамның еркімен және саналы түрде жасалады) және оқиғаларға (адамдардың еркінен тыс, мысалы, жер сілкінісі) бөлінеді.

Құқықтық актілер-белгілі бір заңды салдарға қол жеткізуге бағытталған әрекеттер (мысалы, мәмілелер). Заңды әрекеттер-адамның ниетіне қарамастан, заңды салдардың пайда болуына әкелетін әрекеттер (мысалы, автордың өз туындысын жариялауы). Яғни әрекеттер басқа, заңды емес нәтижеге қол жеткізуге тікелей бағытталған, алайда Заңның нұсқауына байланысты азаматтық құқықтар мен міндеттердің пайда болуына, өзгеруіне немесе тоқтатылуына әкеледі [2].

Міндеттеменің пайда болуының мынадай (неғұрлым маңызды) негіздері бар:

1) шарттар және өзге де мәмілелер, мысалы, сатып алу-сату шарты (шарт), сенімхат (мәміле);

2) әкімшілік актілер, яғни мемлекеттік органдардың жеке актілері. Мысалы, лицензия, жекешелендіру туралы акт, шарт жасасу кезіндегі акт міндетті түрде. Осындай актілердің негізінде көбінесе келісім-шарт жасасу міндеттемесі туындайды;

3) зиян келтіру (деликт) және басқа да заңсыз әрекеттер болып табылады. Зиян келтіру, әдетте, зиянды өтеу жөніндегі міндеттемені туындатады. Міндеттеменің туындауына негіз болатын басқа да заңсыз іс-әрекет негізсіз баю болып табылады. Заңнамада немесе мәміледе белгіленген негіздерсіз мүлікті басқаның есебінен сатып алған немесе сақтаған адам соңғысына негізсіз сатып алынған немесе үнемделген мүлікті (негізсіз баюды) қайтаруға міндетті;

4) әртүрлі зияткерлік меншік объектілерін құру және пайдалану;

5) азаматтар мен заңды тұлғалардың өзге де іс-әрекеттері. Мысалы, бұл іс-әрекеттер басқа адамның тапсырмасынсыз немесе келісімінсіз жүргізілген кезде жеке адамның немесе басқа тұлғалардың мүлкіне зиян келтіруді болғызбау жөніндегі заңды іс-әрекеттер. Мысалы, өрт кезінде біреудің мүлкін құтқару және құтқарушының кейінгі жарақаты. Мұндай жағдайларда шығыстарды және құтқарушыға келтірілген өзге де нақты залалды өтеу жөніндегі міндеттеме туындайды.

6) оқиғалар тиісінше шарттар мен мәмілелер (және міндеттемелер туындауының өзге де негіздері) нәтижесінде міндеттемелер туындайды. ҚР АҚ-нің 379-бабының 2-тармағына сәйкес шарттан туындаған міндеттемелерге міндеттемелер туралы жалпы ережелер (ҚР АҚ-нің 268-377-баптары) қолданылады [3].

Міндеттемелерді *ортақ және субсидиарлық* деп бөлуге болады.

Ортақ міндеттеме - көптеген адамдар бар міндеттеме, оған байланысты әрбір кредитор талап етуге құқылы, ал әрбір борышкер міндеттемені толық орындауға міндетті.

Субсидиарлық міндеттеме - негізгі борышкер кредитордың міндеттемені орындау туралы талабын қанағаттандырмаған кезде осы талап орындалмаған бөлігінде басқа борышкерге (субсидиарлық борышкерге) мәлімделуі мүмкін тұлғалардың көптігі жөніндегі міндеттеме.

Ортақ және субсидиарлықпен қатар, әдетте, заңды тұлғалардың міндеттемелері бойынша құрылтайшыларға (қатысушыларға) (жауапкершілігі шектеулі серіктестік, қосымша жауапкершілігі бар серіктестік және т.б.) қолданылатын үлестік міндеттеме де бар. Үлестік міндеттеме жағдайында борышкердің жағында бірнеше адам әрекет етеді, олардың әрқайсысы өз үлесі үшін жауап береді.

Міндеттемелердің қызықты түрі ҚР Салық кодексінде қарастырылған салықтық міндеттемелер болып табылады.

Салық міндеттемесі - салық төлеушінің салық заңнамасына сәйкес туындайтын мемлекет алдындағы міндеттемесі, оған байланысты салық төлеуші салық органында тіркеу есебіне тұруға, салық салу объектілерін және салық салуға байланысты объектілерді айқындауға, салықтарды және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді есептеуге, салық есептілігін жасауға, оны белгіленген мерзімде ұсынуға және салықтарды төлеуге міндетті және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер.

Өзге де құқықтық қатынастар тәрізді міндеттеменің пайда болу негіздері белгілі бір заңдық фактілерге байланысты және сол негізден көрінеді, мұның өзі ҚР Азаматтық кодексінің 7-бабында көрініс тапқан.

Міндеттеменің пайда болу негізіне құқыққа қайшы нақты әрекеттер де жатады. Бұған біреудің мүлкін қасақана не кездейсоқ иелену, залал келтіру арқылы өзгенің заңмен қорғалатын мүддесін бұзуды мысал етіп алуға болады.

Міндеттеме өзінің мазмұнына, объектілерінің салалық ерекшеліктеріне және субъектілерінің сипатына қарай мынадай түрлерге бөлінеді:

- 1) жағымды мазмұндағы міндеттеме, жағымсыз мазмұндағы міндеттеме;
- 2) біржақты және өзара ортақ міндеттеме;
- 3) борышқор әрекетін нақты айқындайтын міндеттеме және балама міндеттеме;
- 4) қатаң түрдегі жеке сипаттағы міндеттеме (бұл міндеттеме субъект ретіндегі жеке сипаттылық міндеттеменің пайда болуына, өзгеруіне немесе тоқтатылуына әсер етпейді);
- 5) басты және тәуелді міндеттемелер;
- 6) шартқа негізделген міндеттемелер, шарттан тыс міндеттеме және біржақты еркін құжат түрлеріндегі міндеттеме [4].

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің ерекше бөлімі міндеттемелердің мына сияқты жекелеген түрлерін: сатып алу-сату, айырбастау, сыйға тарту, рента және өмірлік асырауда ұстау, мүліктік жалданым, тұрғын үйді жалдау, мүлікті қайтарымсыз пайдалану, мердігерлік, тасымалдау, көлік экспедициясы, заем, ақшалай талапқа орай қаржыландыру (факторинг), банк қызметі, сақтау, конкурстық міндеттемелер, залал келтіруге байланысты міндеттер және негізсіз баюға қатысты міндеттерді реттейді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылданған. Алматы, 2021
2. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан (Общая часть). Справочная правовая система ПАРАГРАФ, 2013
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы. Оқу құралы. (Жалпы бөлім) Ғ. Жайлин – Алматы: Жеті жарғы, 2012. – 304 бет.

ӘОЖ 347.1

Қазыкен Толқын Хайруллақызы
«Ұлттық және халықаралық құқық»
кафедрасының 2 курс студенті
«Тұран-Астана» университеті
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
з.ғ.м., аға оқытушы **Аккулов Р.Т.**

ТАЛАП МЕРЗІМІ

СРОК ИСКОВОЙ ДАВНОСТИ

LIMITATION PERIOD

Аннотация: Мақалада азаматтық-құқықтық қатынастарының негізгі бағыттарының бірі болған, мерзімдер, талап мерзімі және оның ерекшеліктері қарастырылады.

Мұнда мерзімдер туралы жалпы ережелер, талап қою мерзімінің түрлері, мерзімнің өтуі, ескіруі және мерзімнің қалпына келтірілуі жөнінде айтылады.

Түйінді сөздер: мерзімдер, талап мерзімі, шарт, міндет, субъективтік құқық, жалпы мерзім, уақыт кезеңі, мәміле, уақыт.

Аннотация: В статье рассматриваются сроки, срок исковой давности и его особенности, ставшие одним из основных направлений гражданско-правовых отношений.

Здесь упоминаются общие положения о сроках, виды сроков исковой давности, истечение срока, устаревание и восстановление срока.

Ключевые слова: сроки, срок исковой давности, договор, обязанность, субъективное право, общий срок, период времени, сделка, время.

Abstract: The article discusses the terms, the statute of limitations and its features, which have become one of the main directions of civil law relations.

General provisions on deadlines, types of limitation periods, expiration, obsolescence and restoration of the deadline are mentioned here.

Keywords: terms, limitation period, contract, obligation, subjective right, general term, time period, transaction, time.

Талаптың ескіру мерзімі және кепілдік мерзімі бұзылған субъективтік құқықтармен байланысты және олар тәртіп бойынша бір уақытта және бірін-бірі толықтыра отырып бірге басталады. Егер кепілдік мерзім жақтардың өздері мен дауды реттеу үшін заңмен белгіленсе, онда талаптың ескіру мерзімі субъективтік құқықтарды мәжбүрлі жүзеге асыру сот және басқа да өкілетті органдар арқылы шектейді.

Талап қою мерзімі жалпы және арнайы болып бөлінеді. Талап қоюдың жалпы мерзімі 3 жыл болып, ол арнайы мерзімдер белгілегендерден басқа, барлық құқықтық қатынастарға таралады. Талап қоюдың арнайы мерзімдері заңда ерекше көзделген жеке талаптарға қолданылады.

Талап қою мерзімінің өтуі. Талап қою мерзімінің өтуіне дұрыс анықтама беру үлкен маңызға ие. ҚР АҚ-нің 180-бабына сәйкес, талап қою мерзімінің өтуі адам құқық бұзушылық туралы білген немесе білуге тиіс болған күннен басталады. Оларды бұл ережеден айыру тек Азаматтық кодексімен және өзге де заңдармен белгіленеді. Осылай талап қою мерзімінің өтуін заң бір жағынан объективті жағдаймен, яғни субъективті құқықтың бұзылуымен, ал екінше жағынан субъективті жағдаймен, яғни

өкілетті білген немесе құқық бұзушылық туралы білуге тиіс болған жағдаймен байланысты. Сірә, бұл жағдайлар әрқашанда сәйкес келмейді, дегенмен жәбірленуші өзінің құқық бұзушылығын дәл бұзылған кезінде біледі деген болжам бар. Алайда, егер талапкер құқық бұзушылықты кеш білсе және білуі тиіс екенін дәлелдесе, қалаушылық субъективтік жағдайға беріледі. Мәселенің бұлай шешілуі толығымен әділ, егер өкілетті тұлға өзінің құқығының бұзуылуын білмесе, әлбетте ол қорғау құқығын қолдана алмайды. Бірақта бұл жағдайда, жауапкер талапкердің бұзылған құқықтарының бұзылғанын одан ертерек білу керектігін дәлелдеуге болады. Егер де талапкердің өзінің бұзылған құқығын өзінің немқұрайлылығынан білмегендігі дәлелденсе, онда талап талапкердің құқығы бұзылғандығы туралы білу керек болған кезден бастап есептеледі. Талаптың ескіруінің басталу сәтінің кейбір субъективтік құқықтарды қорғау үшін арнайы спецификасы болады. Осыған қатысты құқық қатынастарында талаптың мерзімнің басталуына осы құқық қатынастарының мазмұны әсер етеді. Міндеттерді атқару қажеттілік сәтімен анықталғанда, егер міндетті тез атқару заңнан, шарттан немесе міндетті мәнінен туындамаса, ескіру 7 күндік жеңілдік мерзімі өту сәтінен басталады. Егер борышкердің міндеті біртекті әрекеттер жасаумен құрылса, мысалы, жабдықтауды жүзеге асыру немесе қызмет көрсету кезінде талаптың ескіру мерзімі әрқайсысының талабына жеке қолданылады [1].

1991 жылғы Азаматтық заң негіздері мүлік иесі болмаса да, жылжымайтын мүлікке он бес жылдан артық немесе басқа мүлікке бес жылдан артық өз мүлкіндей адал, ашық және үздіксіз иелік еткен азамат немесе заңды тұлға осы мүлікке меншік иесі құқығын алатындығын анықтап, иелену мерзімінің өтуі туралы тұңғыш рет құқықтық норма енгізілді. Осы ереже Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 240-бабында жаңғырылған. Бұл орайда иелік етудің мерзімі өтуі негізінде иемдену құқық сот жолымен тану көзделмеген. Осылайша жоғарыда келтірілген нормаларда мерзімі өту – уақыттың белгілі бір кезеңі ретінде сот қатысуынсыз құқықтық себеп-салдарға әкеліп соғады [2].

Бір сөзбен айтқанда, талап қоюдың мерзімін ұзартуға деген бағыт байқалады.

Мәселен, жалпы ережеден тысқары мына нормаларды келтіруге болады:

1) негізгі міндеттемені орындау мезгілі көрсетілген және анықталуы мүмкін емес немесе талап өту сәті анықталған жағдайда, кепілдік берушіге немесе кепілшіге талап бойынша талап қоюдың екі жылдық мезгілі кепілдік беру немесе кепілдік шарты жасалған күннен басталса (ҚР Азаматтық кодексінің 336-бабы);

2) мәміленің жарамсыздығымен байланысты даулар бойынша ҚР Азаматтық кодексінің 159-бабының 9 және 10 тармақтары бойынша көзделген негіздер талап қоюдың бір жылдық мезгілі зорлық немесе қорқыту тоқталған күннен басталады (ҚР Азаматтық кодексінің 162-бабы);

3) тарап шартта талап қойған кезде сатып алу – сату шартын жарамсыз деп танумен байланысты даулар бойынша талап қоюдың алты айлық мерзімі шартқа қол қойылған күннен басталады;

4) асырап алған баланың ата-аналарының, асырап алушының жұбайының және асырап алу құқықтары бұзылған адамдардың асырап алуды жарамсыз деп тану туралы талабы үшін талап қоюдың үш жылдық мерзімі асырап алу туралы шешім шығарылған сәттен басталады [3].

Қорытындылай келе, заңдармен және мәмілемен белгіленген не сот тағайындайтын мерзім күнтізбелік күнмен немесе сөзсіз болуға тиісті оқиға көрсетіліп белгіленеді. Мерзім жылдармен, айлармен, апталармен, күндермен немесе сағаттармен есептелетін уақыт кезеңі ретінде де белгіленуі мүмкін. Уақыт кезеңімен белгіленетін мерзімнің өтуі күнтізбелік күннен немесе мерзімнің басталуы белгіленген оқиға болғаннан кейінгі келесі күннен басталады. Жылдармен есептелетін мерзім - мерзімнің соңғы жылының тиісті айы мен күнінде бітеді. Жарты жылмен есептелетін мерзімге айлармен есептелетін мерзімнің ережелері қолданылады. Жыл тоқсандарымен есептелетін мерзімге айлармен есептелетін мерзімнің ережелері қолданылады. Бұл орайда бір тоқсан үш айға тең деп есептеледі, ал

тоқсандарды есептеу жыл басынан бастап жүргізіледі. Айлармен есептелетін мерзім - мерзімнің соңғы айының тиісті күнінде бітеді. Жарты аймен белгіленетін мерзім күндермен есептелетін мерзім ретінде қаралады да, он бес күнге тең болып есептеледі. Егер айлармен есептелетін мерзімнің аяқталуы тиісті күн саны жоқ айға тура келсе, мерзім сол айдың соңғы күнінде бітеді. Апталармен есептелетін мерзім - мерзімнің соңғы аптасының тиісті күнінде бітеді. Егер мерзімнің соңғы күні жұмыс істемейтін күнге тура келсе, содан кейінгі ең таяу жұмыс күні мерзімнің аяқталған күні болып саналады. Егер мерзім қандай да бір әрекет жасауға белгіленген болса, ол әрекет мерзімнің соңғы күніндегі сағат жиырма төртке дейін орындалуы мүмкін. Алайда, егер бұл әрекет ұйымда жасалуға тиіс болса, онда мерзім осы ұйымда белгіленген ережелер бойынша тиісті операциялар тоқтатылған сағатта бітеді.

Мерзімнің соңғы күніндегі сағат жиырма төртке дейін почтаға, телеграфқа немесе өзге де байланыс мекемесіне тапсырылған жазбаша мәлімдемелер мен хабарламалар мерзімінде жасалған болып саналады. Талаптың ескіруі - адам құқығының немесе заңмен қорғалатын мүдденің бұзылуынан туындайтын талаптың қанағаттандырылуы мүмкін болатын уақыт кезеңі. Талап қою мерзімдері және оларды есептеу тәртібі заңмен көзделеді және оларды тараптардың келісуімен өзгертуге болмайды. Талап қоюдың жалпы мерзімі *үш жыл* болып белгіленеді. Талаптардың жекелеген түрлері үшін заң құжаттарымен талап қоюдың жалпы мерзіммен салыстырғанда қысқартылған немесе неғұрлым ұзақ арнаулы мерзімдері белгіленуі мүмкін. ҚР Азаматтық кодексінің 177, 179-186-баптарының ережелері, егер заң құжаттарында өзгеше көзделмесе, талап қоюдың арнаулы мерзімдеріне де қолданылады. Талап қою мерзімінің өтіп кетуіне қарамастан бұзылған құқықты қорғау туралы талапты сот өз қарауына алады. Талап мерзімін сот шешім шығарғанға дейін дауда тарап жасаған мәлімдеме бойынша ғана сот қолданады. Талап қойғанға дейін талап қою мерзімінің өтіп кетуі соттың талаптан бас тарту туралы шешім шығаруына негіз болады [4].

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылданған. Алматы, 2021
2. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан (Общая часть). Справочная правовая система ПАРАГРАФ, 2013
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы. Оқу құралы. (Жалпы бөлім) Ғ. Жайлин – Алматы: Жеті жарғы, 2012. – 304 бет.
4. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы: оқулық / А.К. Лепесова – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2012. – 232 бет.

ОНЛАЙН – ТЕСТИРОВАНИЕ – ОДИН ИЗ ВИДОВ ПРОВЕРКИ ЗНАНИЙ ПРИ ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ

ОНЛАЙН-ТЕСТІЛЕУ-ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ КЕЗІНДЕ БІЛІМДІ ТЕКСЕРУДІҢ БІР ТҮРІ

ONLINE TESTING IS ONE OF THE TYPES OF KNOWLEDGE TESTING IN DISTANCE LEARNING

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы, связанные с использованием онлайн-тестирования и как это оказывает положительное влияние в области преподавания английского языка. Роль этого языка в современной жизни становится всё шире. В статье приводятся примеры использования различных методов контроля и полезных способов сделать наиболее эффективной работу по изучению языка, а также проверке знаний в онлайн режиме. Сегодня сайты предлагают пройти проверку знаний в режиме онлайн, и одним из наиболее популярных видов контроля является тест. Это очень удобно для учащихся при проверке своих знаний, получении и отправке задания по почте, общении с преподавателем в онлайн режиме. Говоря о новых информационных технологиях, необходимо обратить внимание на усовершенствование методики обучения преподавателей новым технологиям, в частности ведению и построению своего личного сайта, на котором могут быть выложены разработки уроков, презентации, литература и др.

Ключевые слова. Тестирование, онлайн-тест, дистанционное обучение, методы контроля, контроль качества знаний, эффективность обучения, объективность оценивания.

Аннотация. Мақалада қолдануға қатысты сұрақтар қарастырылған онлайн тестілеу және бұл ағылшын тілін оқытуда қалай оң әсер етеді. Бұл тілдің қазіргі өмірдегі рөлі артып келеді. Мақалада тіл үйрену, сондай-ақ онлайн режимінде білімді тексеру бойынша ең тиімді жұмыс жасаудың түрлі бақылау әдістері мен пайдалы тәсілдерін қолданудың мысалдары келтірілген. Бүгінгі таңда сайттар онлайн режимінде білімді тексеруді ұсынады және бақылаудың ең танымал түрлерінің бірі-тест. Бұл студенттер үшін өз білімдерін тексеру, тапсырманы пошта арқылы алу және жіберу, мұғаліммен онлайн режимінде сөйлесу кезінде өте ыңғайлы. Жаңа ақпараттық технологиялар туралы айтатын болсақ, мұғалімдерді жаңа технологияларға оқыту әдістемесін жетілдіруге, атап айтқанда, сабақтардың, презентациялардың, әдебиеттердің және т. б. әзірлемелерін орналастыруға болатын жеке сайтты құруға және құруға назар аудару қажет.

Түйінді сөздер. Тестілеу, онлайн-тест, қашықтықтан оқыту, бақылау әдістері, білім сапасын бақылау, оқытудың тиімділігі, бағалаудың объективтілігі.

Abstract. The article discusses issues related to the use of online testing and how it has a positive impact in the field of English language teaching. The role of this language in modern life is becoming wider. The article provides examples of the use of various control methods and useful ways to make the most effective work on language learning, as well as checking

knowledge online. Today, websites offer to pass a knowledge test online, and one of the most popular types of control is a test. This is very convenient for students when checking their knowledge, receiving and sending assignments by mail, communicating with the teacher online. Speaking about new information technologies, it is necessary to pay attention to improving the methodology of teaching teachers new technologies, in particular, maintaining and building their own personal website, on which lesson designs, presentations, literature, etc. can be posted.

Keywords. Testing, online test, distance learning, control methods, knowledge quality control, learning effectiveness, evaluation objectivity.

Переход всего человечества от постиндустриального к информационному обществу ставит перед образовательной средой глобальную проблему – увеличение количества и повышение качества учебной информации при прежнем учебном времени, за которое должна быть усвоена эта информация. Одним из путей, обеспечивающих разрешение этого противоречия, является применение тестирования. Стало очевидным, что тесты позволяют получить объективные оценки уровня знаний, умений и навыков, выявить пробелы в подготовке.

Сегодня в Казахстане стремительно набирает обороты процесс формирования информационного общества. При этом существенная роль принадлежит информатизации образования, т.е.:

- ✓ проведение уроков по различным предметам, с использованием компьютерной техники;
- ✓ использование уроков информатики для закрепления знаний по другим дисциплинам;
- ✓ организация компьютерного тестирования учащихся;
- ✓ проектная деятельность учащихся. [1]

Развитие образования невозможно без развития контроля качества обучения. К одному из новых методов контроля относятся компьютерные тесты. Применение компьютера позволяет сделать этот процесс более разнообразным, многофункциональным, а главное систематичным. Спектр использования тестов в школьной практике очень широк: распределение детей по способностям, в соответствии с которыми применяются разные типы школьного обучения; выявление интеллектуально одаренных и отстающих; оценка причин академической неуспеваемости; учебные и профессиональные консультации учащихся и так далее.

Контроль и оценка уровня владения иностранным языком являются важнейшим компонентом учебного процесса. Основная задача контроля — объективное определение уровня владения обучаемыми иноязычным материалом на каждом этапе становления их речевых навыков и умений, при этом объектом контроля является как языковая форма сообщения, так и его содержание. Контроль представляет собой сложное диалектическое целое, в котором тесно переплетаются деятельность учителя и ученика. [2,176]

В результате контроля учитель:

- получает сведения о результатах работы группы обучаемых в целом и каждого обучаемого отдельно, которые могут служить основанием для индивидуализации и дифференциации обучения;
- получает информацию о качестве своей работы, об эффективности тех или иных приемов обучения;
- анализирует свою деятельность и своевременно исправляет методические ошибки;
- планирует процесс обучения, более целенаправленно, распределяя учебное время;
- повышает мотивацию обучения;
- стимулирует учебную деятельность;

Как в учебно-воспитательном процессе, так и в обучении иностранным языкам, контроль выполняет ряд функций: обучающая, контролирующая,

диагностирующая, управленческая, мотивирующая, оценочная, воспитывающая, развивающая. Эти функции контроля воздействуют и на сам процесс, и на деятельность обучаемого, и на деятельность обучающего.

Систему контроля составляют также формы контроля, в ходе которых выявляется овладение учащимися требуемыми знаниями, навыками и умениями. В обучении иностранным языкам в зависимости от вида и целей контроля используются следующие его формы: устный опрос (фронтальный, индивидуальный, взаимный — работа в парах), письменная контрольная работа, экзамен. Однако эти традиционные формы контроля результатов обучения основаны на экспертной оценке преподавателя, которая часто носит субъективный характер. Несмотря на рекомендуемые общие критерии оценки, уровень требований различных преподавателей совершенно индивидуален. У каждого имеется свое понимание принципов требовательности и справедливости, свои критерии качества знаний, навыков и умений. На оценку преподавателя влияют и предыдущий процесс общения, его личностные установки по отношению к ученику. Традиционная система контроля и оценки в силу своих организационных и технологических особенностей зачастую не позволяет получить независимую, объективную, сопоставимую информацию об учебных достижениях учащихся. Одной из форм контроля, позволяющей измерить уровень освоения предмета, получить достоверные, надежные данные и обеспечить объективную оценку, является тестирование.

Термин «тест» был введен в научный обиход американским психологом Дж. Кеттеллом в 1890 г. для наименования психологических проб, т. е. специально разработанных стандартизированных методик, с помощью которых пытались измерить различия между индивидами или реакциями одного индивида в разных условиях. Однако ни в психологии, ни в других научных областях (социологии, педагогике, медицине, физиологии, вычислительной технике) все еще нет единого определения термина. [2,176]

Слово «тест» на английском языке означает «испытание», «эксперимент», «проверка», «проба». Иногда тест трактуется чрезвычайно широко: под ним понимаются и простые контрольные работы, и контрольно-тренировочные упражнения, и собственно процесс контроля, а также все взятое вместе.

Термин «тест» — базовый компонент других понятий, связанных с идеей измерения способностей, свойств, достижений личности. Так, теоретико-прикладная наука, исследующая тест с точки зрения его формы, структуры, функционального назначения, показателей качества, изучающая возможности использования тестов для выявления особенностей формирования и деятельности личности в конкретно-исторических условиях, называется тестологией. Соответствующий этому наименованию английский термин *testing* многозначен. Он переводится на русский язык и как тестирование (*testing*). [4]

Под тестированием в широком смысле имеют в виду совокупность всех процедурных этапов, а именно: планирование, составление, апробация, обработка и интерпретация результатов первичного, предварительного теста — предтеста, перепланирование, оформление и подготовка спецификаций, инструкций окончательного теста. [5,188]

В узком смысле тестирование есть форма контроля (и обучения) с помощью проведения и использования теста. Так как мы живем в период информатизации, то на сегодняшний момент одним из наиболее популярных видов тестирования становится онлайн-тестирование.

Онлайн-тестирование — это педагогическое, профессиональное или психологическое тестирование, проходящее с использованием сети Интернет (*online*). [4] Данный вид теста может использоваться для проведения как текущего, тематического, так и рубежного и итогового контроля, в значительной степени устраняя субъективизм в оценках и снижая время, затрачиваемое учителем на проверку заданий.

В онлайн-тестировании тест, как форма контроля, выполняет все рассмотренные выше функции. Кроме своей основной функции —контролирующей, он может служить средством диагностики трудностей языкового материала для учащихся и мерой определения эффективности освоения материала. При использовании заданий в тестовой форме для дифференциации знаний, навыков и умений реализуется обучающая функция теста.

Классификация тестов, которая может быть использована в онлайн-тестировании была представлена И. А. Рапопортом, Р. Сельг, И. Соттер в пособии для учителей «Тесты в обучении иностранным языкам в средней школе». Они выделили следующие подгруппы тестов:[6]

- ✓ Перекрестный выбор (matching)
- ✓ Альтернативный выбор (true-false, ets.)
- ✓ Множественный выбор (multiple choice)
- ✓ Упорядочение (rearrangement)
- ✓ Завершение/ окончание (completion)
- ✓ Замена / подстановка (substitution)
- ✓ Трансформация
- ✓ Ответ на вопрос
- ✓ Внутриязыковое перефразирование
- ✓ Межъязыковое перефразирование (перевод)
- ✓ Клоуз-процедура (cloze procedure)

Выбор типа и вида тестового задания определяется, прежде всего, целями, в соответствии с которыми проводится тестирование, характером материала, усвоение которого необходимо выявить, возрастными особенностями учащихся. Немаловажное значение играет финансовое, кадровое и ресурсное обеспечение, а также запас времени, которым располагает учитель.

Для специалистов в области информатизации образования онлайн-тестирование – явление положительное: по своей сути онлайн-тестирование требует использование компьютера, следовательно, органически включает его в учебный процесс и естественным путем, в силу необходимости, привлекает к его освоению все больший круг преподавателей. К сожалению, пока мало учителей, которые используют онлайн-тестирование, хотя данный вид тестирования имеет ряд преимуществ по сравнению с другими видами контроля:

1. Необходимость подготовки онлайн-тестов высокого качества;
2. Объективность оценивания;
3. Быстрота проверки выполненной работы;
4. Возможность охвата всех тем определенной дисциплины;
5. Корректная шкала оценивания знаний;
6. Оценка достаточно большого количества учащихся;
7. Экономия времени преподавателя при подготовке к проведению контроля

Наряду с известными достоинствами у данного метода существуют и недостатки:

1. Необходимость разработки системы заданий, которая включит в себя как тесты с вариантами выбора, так и тесты открытого типа со свободным изложением ответа;
2. Трудоемкость составления тестов преподавателем;
3. При прохождении онлайн-тестировании может быть сбой в сети Интернет и результаты не сохраняются;
4. Ограничения в способе введения ответа одним символом или словом, сложности в использовании и оценке творческих заданий, отсутствие возможности проверки “многовариантных” знаний.

При разработке методики проведения онлайн-тестирования по иностранному языку должна быть обязательно предусмотрена дифференциация, а также индивидуализация контроля, плюс, возможность использования разно-уровневой системы по контролю. При

этом объектом контроля выступает, в частности, уровень коммуникативной компетентности, ведь получение навыков разговорного общения и является, как правило, основной целью обучения иностранному языку. Тестирование делится на две части: базовую, отражающую обязательный минимум знаний, и усложненную, которая превышает данный минимум по какому-либо из показателей. При этом специфика языка, как живой и коммуникативной модели, заставляет сочетать тестовую форму и иные формы выявления уровня знаний для того, чтобы иметь более общее представление о навыках иностранной речи.

В последние годы всё чаще поднимается вопрос о применении инновационных технологий в сфере обучения. Основной целью обучения иностранным языкам является формирование и развитие коммуникативной культуры, обучение практическому овладению иностранным языком. Использование дистанционного обучения в коммуникативном подходе как нельзя лучше мотивировано: его цель состоит в том, чтобы заинтересовать обучаемых в изучении иностранного языка посредством накопления и расширения их знаний и опыта.

Дистанционное обучение – это обучение на расстоянии, то есть обучаемый отделен от обучающего расстоянием. В нашей стране эта форма обучения была известна как заочная. В практике обучения иностранным языкам она применялась не столь широко, как в других областях. Поэтому уже долгое время велись поиски путей более эффективного обучения на расстоянии. Наряду с печатными средствами для этих целей широко использовались возможности телевидения, видеозаписи, а в последние годы – CD-ROM. Дело в том, что без систематической обратной связи с квалифицированным преподавателем обучение, как правило, обречено на неудачу, несмотря на разнообразные попытки придать ему элементы развлекательности и коммуникабельности.

Применение специализированных сайтов в обучении английскому языку приобретает большую актуальность и как раз предусматривает обратную связь с учителем. Сайт используется для представления информации не только в тексте, но и состоит из графики, цвета, звука, анимации, видеоизображений в любых сочетаниях.

Одним из наиболее популярных видов контроля является тест. На сегодняшний день большое количество сайтов предлагают пройти тест в режиме онлайн, причем не только по английскому языку.

В наше время это очень удобно, так как учащиеся могут получать и отправлять задания по почте, общаться с преподавателем в онлайн режиме. Говоря о новых информационных технологиях, мы должны учитывать возраст учащихся, обратить внимание на усовершенствование методики обучения преподавателей новым технологиям, в частности ведению и построению своего личного сайта, на котором могут быть выложены разработки уроков, презентации и литература.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ермеков Н. «Информатика. Практикум: Дидактические материалы», Алматы, 2004г.
2. Фоменко Т. М. Французский язык. Тесты как форма контроля. - М: Просвещение, 2005.- с. 176
3. Фоменко Т. М. Готовимся к ЕГЭ по французскому языку / Т. М. Фоменко // Иностранные языки в школе. — 2006. — № 2.
4. Тестирование языковой компетенции: терминологический словарь-справочник. — СПб., 2004.
5. Щукин А.Н. Современные интенсивные методы и технологии обучения иностранным языкам: Учебное пособие. – М.: Филоматис, 2008. – с. 188.
6. Рапопорт И. А. Тесты в обучении иностранным языкам в средней школе / И. А. Рапопорт, Р. Сельг, И. Соттер. — Таллин, 1987.

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ЦИФРОВИЗАЦИИ КАЗАХСТАНА

ҚАЗАҚСТАНДЫ ЦИФРЛАНДЫРУДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРINFORMATION TECHNOLOGIES IN THE DIGITALIZATION OF
KAZAKHSTAN

Аннотация. Переход на цифровое государство – является преобразованием инфраструктуры государства для предоставления услуг населению и бизнеса, предвосхищая его потребности. Внедрение концепции «слышащего государства» позволяет оперативно и эффективно реагировать на конструктивные запросы граждан для формирования обратной связи между гражданами и государственными органами.

Концепция модели придала мощный импульс совершенствованию государственной правовой информационной статистической системы республики и создала актуальную и современную базу для всех наших последних инноваций.

Ключевые слова. Цифровизация, государственная правовая статистика, учет обращений, слышащее государство, аналитическая система, формирования, эффективность

Annotation. The transition to a digital state is a transformation of the infrastructure of the state to provide services to the population and business, anticipating its needs. The introduction of the concept of a "hearing state" allows you to quickly and effectively respond to constructive requests from citizens to form feedback between citizens and government agencies.

The concept of the model gave a powerful impetus to the improvement of the state legal information statistical system of the republic and created an up-to-date and modern base for all our latest innovations.

Keywords. Digitalization, state legal statistics, registration of appeals, hearing state, analytical system, formation, efficiency

Аннотация. Цифрлық мемлекетке көшу-халыққа және бизнеске қызмет көрсету үшін, оның қажеттілігін алдын ала болжай отырып, мемлекеттің инфрақұрылымын қайта құру болып табылады. "Халық үніне құлақ асатын мемлекет" тұжырымдамасын енгізу азаматтар мен мемлекеттік органдар арасында кері байланысты қалыптастыру үшін азаматтардың сындарлы сауалдарына жедел әрі тиімді ден қоюға мүмкіндік береді.

Модель тұжырымдамасы Республиканың мемлекеттік құқықтық ақпараттық статистикалық жүйесін жетілдіруге қуатты серпін берді және біздің барлық соңғы инновацияларымыз үшін өзекті әрі қазіргі заманғы база жасады.

Түйінді сөздер. цифрландыру, мемлекеттік құқықтық статистика, өтініштерді есепке алу, еститін мемлекет, талдамалық жүйе, қалыптастыру, тиімділік

22 апреля 1997 года Президентом был подписан Указ о создании Центра правовой статистики и информации при Генеральной прокуратуре.

Центр был создан на базе статистических служб Министерства внутренних дел, Министерства юстиции и Центра криминальной информации бывшего Государственного следственного комитета.

Первоначально перед органом ставилась одна задача – обеспечить накопление в одном массиве статистической информации о правовых явлениях в обществе.

Становление ведомства в период с 1997 по 2003 годы стало этапом сбора разрозненной информации, учета и регистрации.

Именно в этот период Центром правовой статистики и информации был организован единый механизм формирования правовой информации о состоянии преступности, деятельности правоохранительных органов и судов, создана Единая унифицированная статистическая система (ЕУСС). На должном уровне налажена работа по ведению специальных учетов, справочная и архивная работы. Приняты основные нормы отраслевого законодательства.

Если ранее к компетенции ведомства была отнесена только правовая информация в уголовной сфере, то в последующем функции были расширены, с охватом гражданской и административной сфер, а также введены дополнительные учеты в межотраслевых сферах.

В марте 2003 года Указом Главы государства был создан Комитет по правовой статистике и специальным учетам, а в декабре этого же года принят Закон «О государственной правовой статистике и специальных учетах» (далее – Закон), где определены статус, задачи и функции уполномоченного органа в сфере правовой статистики, а также перечень ее субъектов, в число которых вошли правоохранительные, судебные и иные государственные органы.

Законом впервые в законодательстве закреплены основные понятия, такие как «государственная правовая статистика», ее разделение на «уголовно-правовую», «гражданско-правовую» и «административно-правовую» статистику; права и обязанности уполномоченного органа и субъектов правовой статистики и специальных учетов; назначение и виды специальных учетов.

В целях защиты прав предпринимателей, в подпункте 5) пункта 1 статьи 7 Закона за органами правовой статистики и специальных учетов закреплено право отказа в регистрации актов о назначении проведения проверок хозяйствующих субъектов, вынесенных с нарушением требований законодательства Республики Казахстан при их назначении.

Данный шаг способствовал усилению защиты от неправомерного административного вмешательства со стороны госаппарата.

Реализация указанной функции стала возможным благодаря введению с 1999 года единого статистического учета по проверкам субъектов малого предпринимательства контролирующими органами Центром правовой статистики и информации во исполнение Указа Президента от 31 декабря 1998 года «О государственной программе развития и поддержки малого предпринимательства в Республике Казахстан» и распоряжения Президента от 28 мая 1999 года «О дополнительных мерах по защите граждан и юридических лиц на свободу предпринимательской деятельности».

Сочетание функций формирования правовой статистики, ведения специальных учетов и осуществление надзора в этой сфере позволило обеспечить государство максимально достоверной информацией о состоянии преступности в обществе и количественно-качественных показателях процессуальной деятельности органов уголовного преследования и суда, работе государственных органов по защите и поддержке предпринимательства, а также их борьбе с административными правонарушениями.

Это вывело деятельность Комитета на совершенно новый уровень и дало широкие возможности для создания неразрывного механизма, начиная от формирования первичных статданных до обеспечения законности в конкретных правовых сферах.

Основной задачей Комитета определено эффективное и достаточное информационное обеспечение государственных органов, физических и юридических лиц о состоянии законности и правопорядка в стране, а также постоянное совершенствование и развитие государственной правовой информационной статистической системы.

Следующий период с 2004 по 2009 годы – это начало процесса автоматизации.

Для выполнения новых задач, стоящих перед Комитетом, по инициативе Генерального Прокурора и при поддержке Правительства была принята среднесрочная Программа развития, предусматривающая комплексное материально-техническое перевооружение и внедрение современных информационных систем.

Программа развития на 2005 - 2007 годы придала мощный импульс совершенствованию государственной правовой информационной статистической системы республики и создала актуальную и современную базу для всех наших последних инноваций.

В этот же период в целях интеграции в международную информационную систему, Комитетом активизировано международное сотрудничество, заложена базовая основа взаимного обмена информацией и опытом с другими государствами.

Организовано плодотворное взаимодействие с Межгосударственным информационно-аналитическим банком Главного информационно-аналитического центра МВД РФ (далее – МИБ ГИАЦ МВД РФ), Евростатом и Бюро по статистике Министерства юстиции США.

Комитет является национальным контактным лицом в области борьбы с преступлениями на почве ненависти и представляет Казахстан на встречах, организованных Бюро по демократическим институтам и правам человека.

С развитием государства, с расширением правоохранных задач по борьбе с преступностью, требовалась более предметная прогнозно-аналитическая работа.

Новая веха Комитета наступила в 2009 году. С этого периода была начата планомерная работа по обеспечению реальной криминогенной картины, позволяющей принять соответствующие меры по изменению ситуации и реформированию подходов по противодействию преступности.

На основе систем внедрены и успешно реализованы проекты, которые показали эффективность: электронная регистрация заявлений (КУЗИ), Карта преступности, Бизнес тірегі - Опора бизнеса, Айқын – контроль обращений, Шектеу – база должников и другие.

В целом, уникальность казахстанской модели формирования правовой информации, сочетающей прокурорский надзор и применение IT-технологий, получила признание на мировой арене и отмечена экспертами ООН.

Накопленный опыт по электронному учету преступлений позволил реализовать положения нового УПК, изменившие начало уголовного процесса и внедрить с 1 января 2015 года Единый реестр досудебных расследований (ЕРДР). Это стало основой для перевода досудебного расследования в электронный формат.

В настоящее время самой важной задачей для Комитета является создание и реализация «Электронного дела» в рамках Государственной программы «Цифровой Казахстан» куда вошли 5 проектов – это е-УД, Единый реестр административных производств (ЕРАП), Единый реестр субъектов и объектов проверок (ЕРСОП), е-Обращение, Аналитический центр.

Автоматизация и цифровизация процессов, проводимая в рамках «Цифрового Казахстана», позволяет находить новые способы по решению возложенных задач.

С учетом поставленных задач Комитет продолжает работу по разработке аналитических инструментов для реализации политики «слышащего государства» по своевременному решению проблем граждан, а также обеспечение достоверной правовой информации в административном, гражданском, уголовном сферах и исполнительном производстве.

Основные направления развития

Учет обращений физических и юридических лиц

Приоритет – защита прав заявителей на стадиях приема, регистрации, рассмотрения и разрешения обращений, а также формирование актуальной аналитической

информации о запросах и проблемах общества, на основе достоверной статистической информации.

Подход к реализации – внедрение цифровых решений, позволяющих фиксировать нарушения процедур рассмотрения обращений, а также формировать развернутую аналитическую информацию по актуальным вопросам и жалобам граждан.

Результат – минимизация случаев нарушения законности при регистрации, учете обращений и соблюдении сроков их рассмотрения, а также формирование аналитических данных по обращениям для использования при разработке государственных и региональных программ, проектов, принятия иных управленческих решений.

В 2007 году принят Закон «О порядке рассмотрения обращений физических и юридических лиц» (утратил силу с 01.07.2021г.). Это стало началом ведения учета обращений, поступающих в государственные органы, органы местного самоуправления, юридические лица со стопроцентным участием государства.

Для формирования статистики внедрена автоматизированная информационная система «Единый учет обращений лиц» (АИС ЕУОЛ).

В Послании Главы Государства народу Казахстана от 2 сентября 2019 года «Конструктивный общественный диалог - основа стабильности и процветания Казахстана» отмечена необходимость внедрения концепции «слышащего государства» - модели оперативного и эффективного реагирования на конструктивные запросы граждан для формирования обратной связи между гражданами и государственными органами.

Указанная стратегическая задача нашла свое отражение в Концепции развития гражданского общества в Республике Казахстан до 2025 года, утвержденной Указом Президента Республики Казахстан от 27 августа 2020 года № 390 (*далее-Концепция*).

Ожидаемым результатом Концепции, является внедрение принципов модели «слышащего государства», доступность органов государственной власти для граждан и институтов гражданского общества.

Достижение результата, возможно при реализации нескольких приоритетных задач.

1. Внедрение информационной аналитической системы «Электронное обращение» (*единая платформа для работы с обращениями граждан*).

Создание системы позволит всем государственным органам от центра до сельских регионов работать с обращениями в единой информационной среде.

В системе будут реализованы функционалы, связанные с корректным распределением обращений по компетенции.

Согласно статистическим данным до 25% всех обращений (за 2020 год поступило 1,9 млн. обращений) перенаправляется между субъектами вследствие неправильного определения заявителем компетенции.

По характеру вопросов и сверке этих данных с функциями государственных органов система определяет компетенцию рассматривающего субъекта.

Будет разработан сервис «База знаний», предназначенный для оперативной консультации граждан по часто задаваемым вопросам.

Согласно статистическим данным примерно в 65% случаев рассмотрение обращений завершается предоставлением ответов разъяснительного характера, многие из которых по однотипным вопросам.

Для исключения подобных случаев, сервис предоставляет возможность оперативного получения заявителями информации по интересующим вопросам.

Установка информационной системы в акиматах сельских округов позволит жителям подавать электронные обращения напрямую адресату, сокращая время доставки до нескольких минут.

Внедрение системы позволит сформировать базу заявителей с историей обращений (*кто, когда и по каким вопросам обращался, и какие ответы ему давались*).

Появится портрет заявителя, благодаря которому представится возможность получать актуальную аналитику о потребностях общества и развития негативных тенденций.

В рамках проводимых работ отдельное внимание уделено созданию эффективных механизмов по контролю за сроками рассмотрения обращений.

В настоящее время, из-за отсутствия централизованного хранения данных в Единой системе электронного документооборота, государственные органы лишены возможности оперативно контролировать работу своих ведомств.

В рамках разработки системы предусмотрен функционал «сквозного контроля», который позволяет отслеживать сроки рассмотрения обращений внутри государственного органа от центра до сельского уровня.

Кроме того, в системе будут сформированы аналитические отчеты (по видам, характеру обращений, регионам подачи и т.д.), способствующие оперативно оценить текущую ситуацию с обращениями и увидеть проблемные вопросы общества для принятия определенных управленческих решений.

Функционал мониторинга системы предусматривает аккумулирование всех фактов нарушений порядка рассмотрения обращений для принятия мер прокурорского реагирования в целях защиты конституционных прав граждан.

Автоматизация процессов в информационной системе (регистрация, порядок проведения процедур и принятия решений) ориентирована на требования нового Административного процедурно-процессуального кодекса (*далее-АППК*), вступившего в действие с 1 июля 2021 года.

По АППК, при обжаловании административного акта в суд потребуются формирование административного дела, содержащего материалы о ходе и результатах осуществления административной процедуры.

Информационная система позволяет автоматически передавать административное дело в судебную базу, что избавляет заявителей от собирания материалов для рассмотрения жалобы в суде.

В целом, правовое закрепление информационной аналитической системы «Электронное обращение» заложено в АППК.

Также будут разработаны детальные Правила по регистрации, учету обращений, а также ведению информационной аналитической системы «Электронные обращения».

2. Разработка и запуск мобильного приложения

В рамках проекта «е-Обращение» для удобства активных пользователей, создан удобный цифровой инструмент, с помощью которого можно подавать обращения и получать ответы, взаимодействовать с субъектами в процессе разбирательства (реализация пункта 321 Дорожной карты по исполнению Предвыборной программы партии «Nur Otan» «Путь перемен: Достойную жизнь каждому!»).

3. Внедрение учета обращений, порядок рассмотрения которых установлен уголовно-процессуальным, гражданским процессуальным законодательством и об административных правонарушениях

Учет этой категории обращений, не регламентирован действующим законодательством и не ведется, что может негативно отражаться на соблюдении прав заявителей (возможны нарушения порядка рассмотрения).

Также, по причине отсутствия учета, нет возможности сбора и обработки аналитической информации о характере этих обращений.

На основе анализа таких данных уполномоченные государственные органы смогут принимать превентивные меры по пресечению нарушений прав физических и юридических лиц, совершенствовать подходы и практику своей деятельности.

В целом реализация вышеуказанного комплекса мероприятий гарантирует гражданам и юридическим лицам эффективную защиту их прав и интересов не только уполномоченными органами, но и Комитетом.

Список использованной литературы:

1. Об утверждении Программы развития государственной правовой статистике и специальных учетов в Республике Казахстан на 2005-2007гг. (утратил силу постановлением Правительства РК от 19.09.2009г. №1411)
2. Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан» от 12.12.2017г. №827
3. Об образовании Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан от 28.03.2003г. N1050
4. О проекте Указа Президента Республики Казахстан «Об утверждении Концепции развития гражданского общества в Республике Казахстан до 2025г. (Постановление Правительства от 02.06.2020г. №341).
5. Послание Президента Республики Казахстан «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» от 31.01.2017г.
6. Послание Президента народу Казахстана 2019г.

ӘОЖ 336

Мусиева Ақнұр

a.mussiyeva@aes.kz

Ғұмарбек Даукеев атындағы

Алматы энергетика және байланыс
университеті, Семей. РЭТк-21-4.

ғылыми жетекшісі:

доцент Сауле Байдильдина Феллан

s.baidildina@aes.kz

СЕМЕЙ ҚАСІРЕТІ:

ҚҰЖАТТАР, ВИЗУАЛДЫ КОНТЕНТ ЖӘНЕ НАРРАТИВ

ТРАГЕДИЯ СЕМЕЯ:

ДОКУМЕНТЫ, ВИЗУАЛЬНЫЙ КОНТЕНТ И НАРРАТИВ

SEMEY TRAGEDY:

DOCUMENTS, VISUAL CONTENT AND NARRATIVE

Аңдатпа. Бұл мақалада кеңестік Қазақстан тарихындағы қасіретті беттің бірі – Семей ядролық полигонының жергілікті өңір тұрғындарының өміріне тигізген ауыр салдарлары жарық көрген құжаттар жинақтары, визуалды контент және нарративтік талдаулар негізінде қарастырылады.

Түйінді сөздер. Атом бомбасы, нарратив, Қазақстан, Семей, ядролық полигон,

Аннотация. В данной статье рассматриваются тяжелые последствия одной из самых трагических страниц истории советского Казахстана - Семипалатинского ядерного полигона на основе опубликованных сборников документов, визуального контента и нарративного анализа.

Ключевые слова. Атомная бомба, нарратив, Казахстан, Семипалатинск, ядерный полигон.

Abstract. In the article severe consequences of one of the most tragic pages in the history of Soviet Kazakhstan - the Semipalatinsk nuclear test site on the basis of published collections of documents, visual content and narrative analysis are considered.

Keywords. Atomic bomb, narrative, Kazakhstan, Semipalatinsk, nuclear test site.

Әлемнің алып ядролық полигонының бірі - Семей ядролық полигонының жабылуының 30-жылдығын атап өткенімізге көп уақыт өткен жоқ.

Кенестер Одағы мен Америка Құрама Штаттары бастаған әскери блоктар арасындағы жанталаса қарулану жылдары өмірге келген Семей ядролық полигонының кеңес ғылымының дамуы мен тағы бір әлемдік соғыс қаупін тежеудегі рөлі мен орны ақиқат.

Дегенмен, осы бір тарихи құбылыстың еліміздің аймақтары үшін орасан зор, орны толмас қасіретпен ұласқандығы да ақиқат.

Семей ядролық полигонына Қазақстанның 18 500 км² жері бөлінді. Бұл Израиль мемлекетінің аумағымен (20 770 км²) шамалас келеді екен. Біріккен Ұлттар Ұйымының көрсетуінше, Семей сынақ алаңында 456 ядролық жарылыс жасалды [1], оның 116-сы ашық түрде, яғни әуе кеңістігінде өткізілді. Бұл жарылыстың қуаты бәрімізге мәлім Хиросимаға тасталынған атом бомбасының қуатынан 2,5 мың есе көп болды. ҚазКСР ҒА академигі И.Я.Часников өзінің «Эхо ядерных взрывов» кітабында жазғанындай «Семей ядролық сынақ алаңында 1000 Хиросима жүзеге асырылды» [2.93].

42 жыл бойы жалғасқан атом бомбасының сынағы атмосфера, литосфера, гидросфераға таралды. Сөйтіп еліміздің шығыс өңірінің флорасы мен фаунасын, адам ағзасын улап, жылдар бойы жүз мыңдаған тұрғындарға қасірет шектірді.

Семей ядролық полигонының жергілікті тұрғындарға тигізген зардабына тәуелсіздік жылдары жарық көрген «Из истории Семипалатинского полигона 1951-1992 гг.» (2007) және «Казахстан за безъядерный мир» (2011) атты құжаттар жинағында топтасқан архив құжаттары дәлел. 1956-1958 жылдар аралығында сол өңірлерде жұмыс жасаған ғылыми экспедициялар мен дәрігерлер сынақтың тұрғындар үшін қаупін ашық айтып, ядролық қаруды жер үстінде сынауды тоқтатуды ұсынады.

Экспедиция жұмыстары Семей облысының Абай, Мақаншы, Үржар аудандарының бірнеше елді-мекендерінде жүргізіледі. Олар тамақ, шөп, топырақ және адам ағзаларына тексеріс жүргізген. Нәтижесінде тағамдағы, оның ішінде ұн, бидай, күріш, қарақұмықтағы радиацияның мөлшерінің нормадан 8-44 есеге дейін асып түсетінін жазады. Сонымен қатар олар адам ағзасындағы өзгерістерді байқап, белгісіз ауру түрлерін анықтайды [3. 10-14].

Бұл деректер де осы аталған құжаттар жинақтарында берілген.

Семей ядролық полигонындағы сынақтардың әсері туралы алғашқы деректер Қазақ КСР Ғылым академиясы жүргізген медициналық-экологиялық зерттеулердің нәтижесінде де белгілі болды. Зерттеулерді профессор Бахия Атшабаров басқарды. Ғалымның сол жылдардағы зерттеу нәтижелері туралы еңбегі бүгінде жарияланған, мәселе бойынша құнды дереккөз болып табылады.

Осы деректер жинақтарындағы құжаттардан жарылыстардың тұрғындарға тигізген моральдық-психологиялық зардабын көре аламыз. Халық қорқыныш-үрейде болған. Мысалы, бір құжатта Семей облысы бойынша Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитеті бастығының хаты бар. Хат авторы Семей қаласы мен Семей облысы тұрғындарының шеттегі ағайындарына жазған хаттарынан үзінділер келтірген. Солардың бірнешеуінің мазмұны төмендегідей:

Белгісіз хат авторы Томск қаласындағы танысына «...әсіресе соңғы 15 күнде бұл жерден көшушілер саны көбеюде. Қазір жарылыс туралы алдын-ала ескертеді. Сағат 12.00-де далаға шықтық, үйде қалу қауіпті... Бәрі бұл жерден кетуге асығуда» немесе Семей қаласының В-ий деген тұрғыны Стародуб қаласындағы әкесіне жазады: «Әке, сіздердің бұл жерден кеткендеріңіз жақсы болған. Мұнда сынақтар жалғасуда. Бізде ауа әбден ластанып, радиация күшейген...». Үшінші хат авторы да Семей тұрғыны В.А. Ц-ий Қырым облысының Судак қаласында тұратын ағасына жазады: «Зейнетақымды рәсімдесімен Семейден кетемін. Жарылыстар дауысын естіп, тәжірибе жасайтын жануар болғым келмейді...». Мына бір хат иесі, Семей тұрғыны К-ая Ровенск облысында тұратын туысына «Біз бұл жерден Украинаға кеткіміз келеді. Мұнда өмір сүру қиындап барады.

Ауа қатты ластанған, әсіресе қыс айларында... Жер асты дүмпулерінен үйлер шайқалады, бұл жерден тезірек кетуіміз керек...», - деп жазады. Мына Новосибирскіге жазылған хат та Семей тұрғынына тән «13 ақпан күні сағат 11.00-де жарылыс болды. Үй құлайтындай көрінді. Жарылыс күші 6 баллды құрапты. Мұндай бізде жиі қайталанады. Бәрі ақ қан ауруымен ауыра бастады...». Тағы бір хатты Семей тұрғыны Г. И. Б-ва Владивостокқа жазған «... Біздің Семей радиациямен ластанған, біз тәжірибе жасайтын қоян сияқтымыз. Көп адам ақ қан ауруымен ауырса, көпшілігінің ішкі ағзалары оба ауруына шалдыққан...» т.б. [3. 41-46]

Тұрғындардың үрейі, қорқынышы мен сенімсіздігі байқалады, тезірек алысырақ кетуге асығады.

Семей, Қарағанды және Павлодар облыстарының радиациялық сәулеленудің ықпалына ұшыраған аумақтарының тұрғындарының арасында сырқат саны ұдайы өсіп отырған. Бұлар өкпе мен сүт бездерінің рагы, лимфогемобластоз және басқа да қатерлі ісікті патологиялары. Жалпы алғанда рак ісігі сынақтар басталғалы бері үш есе өскен. Семей полигонына жақын аудандарда жетілуіндегі әртүрлі ауытқулар, тәндік және естік кемшіліктері бар сәбилер дүниеге ерекше көп келді. Мамандардың айтуынша, соның бәрі нақ қысқа мерзімді және қалдықты радиацияның кесірінен болатын генетикалық мутациямен байланысты.

Мұның барлығы адам психикасына әсер етіп, өз-өзіне қол жұмсау фактілерін де күшейткен.

Академик И.Я.Часников: «Облыста 1959-1987 жылдар ішіндегі лейкоздың үш есеге артып, өлім деңгейінің күрт өсуі, ақыл-есі кем балалардың тууының бірнеше есеге артуына таңқалуға болмайды. Мүгедек-кемтар балалардың тууы мен өз өзіне қол жұмсау фактілері айтарлықтай күшейген. Тек Саржал ауылында ғана соңғы жылдары 40 астам өз өзіне қол жұмсау фактілері тіркелген, ал бұл 1964 жылға дейін болмаған», - деп жазған [2.90]. Мұны төмендегідей визуалды контенттер арқылы анық көре аламыз.

Мәселен, мына төмендегі суреттерге назар аударыңыз. Гендік мутация нәтижесінде өмірге келген түрлі құбыжық балалар, аяқ-қолы кеміс туылған балалар сол өңірлердің тұрғындарына қандай азап, моральдық-психологиялық зардапты бастан кешкенін түсіну қиын болмас [4]:

Мёртвые дети Семипалатинского ядерного полигона

<https://yvision.kz/post/527260>

Өңірді мекендеуші тұтас отбасылары, әйелдер бала көтеру, баланы өмірге әкелуге үрейленген.

Осы сынақтардың құрбаны, бірақ өмір сүруге деген ұмтылысы мен творчествосы үлгі боларлық ағамыз Қайырбек Күйіков. Екі қолсыз өмірге келген суретшінің салған суреттерінен тұрғындардың қорқынышы мен үрейі аңғарылады [5] .

Суретші Кәріпбек Күйіков

Ядролық полигон өңірі тұрғындары-куәгерлер мен құрбандарының естеліктері [6] мен сұхбаттары, документальді фильмдер де осы мәселе бойынша құнды деректер. Себебі олар жоғарыда келтірілген құжаттар жинағындағы деректер және визуалды контенттер мазмұнымен сәйкес келеді.

Семей ядролық полигоны туралы деректі фильмдер қатары көп, оның ішінде американдық, британдық режиссерлердің төмендегідей документальді фильмдері де бар. Өңір тұрғындары-отбасыларының тартқан азабы, тіпті баланы өмірге әкелуге деген қорқыныш-үрейі осы фильмдерде растала түседі:

- **AFTER THE APOCALYPSE**. Film, Documentaries ... Antony Butts

<https://www.youtube.com/watch?v=RRXm1evB2Rg>

- **THE POLYGON** Documentary: Radioactive Kazakhstan Uncovered with Kimberley Hawryluk + Scott Chrisman <https://www.youtube.com/watch?v=hqCT27S74r0>

- **SEMPALATINSK TEST SITE** - history of nuclear tests. Part 1 Creation of nuclear weapons Mikhail Shemelin

SEMPALATINSK TEST SITE - history of nuclear tests. Part 2 Nuclear confrontation Mikhail Shemelin <https://www.youtube.com/watch?v=-cuYs5jxHbE>

Американ және британ режиссерлерінің түсірген фильмдері

Жаман ауру түрлерінің көбеюі, соған сәйкес өмір сүру ұзақтығының қысқаруы, бала тууға деген үрей-қорқыныш, соның салдарынан туу көрсеткішінің қысқаруы, өз-өзіне қол жұмсау фактілерінің жиілеуі, әрине, мұның барлығы сол өңірдің демографиялық ахуалына да әсер етпеуі мүмкін емес еді.

1992 жылы құрылған арнайы мемлекеттік комиссияның мәліметінше 1,5 млн тұрғын осы полигоннан зардап шеккен.

Семей ядролық полигонының жабылуы тәуелсіздігімізді алуымызбен тұспа-тұс келген тарихи оқиға. Қазақстан ядролық қарудан бас тартқан тұңғыш мемлекет ретінде әлем тарихына енді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. <https://www.un.org/.../obse.../end-nuclear-tests-day/history>
2. Часников, И.Я. Эхо ядерных взрывов / И.Я. Часников.- Изд. 2-е, доп.- Алматы: ТОО "Print-S", 1998.- 172 с.
3. Из истории Семипалатинского полигона 1951-1992 гг. Сборник документов. Отв. редактор В.Н.Шепель. - Алматы: АПРК 2007. 128 с. + 10.с. вкл.
4. Мёртвые дети Семипалатинского ядерного полигона <https://yvision.kz/post/527260>
5. К.Күйіков. Мені өмірге құштар еткен-өнер. // Egemen Qazaqstan. 28 тамыз, 2020. 3-бет.
6. Сәрсекке М. Семей қасіреті. – Деректі тарихи хикаят. – Астана: Фолиант, 2019. - 688 б.; Жотабаев Н.Р. Долгое эхо ядерных испытаний. – Алматы, 2011. 248 с.; Бозтаев Қ. Семей полигоны: «Қайнар қасіреті». – Алматы, 1992. 296 б.

ОҚШЫЛАРДЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ОСОБЕННОСТИ ОБЩЕНИЯ УЧАЩИХСЯ В ЛИЧНОСТНОМ РАЗВИТИИ

FEATURES OF COMMUNICATION OF STUDENTS IN PERSONAL DEVELOPMENT

Аннотация. Мақалада Оқшылардың тұлғалық дамуындағы қарым-қатынас ерекшеліктері көрсетілген.

Түйінді сөздер. «Қарым-қатынас», «даму»

Аннотация. В статье показаны особенности общения в личностном развитии студентов.

Ключевые слова. «Общение», «развитие»

Annotation. The article shows the features of communication in the personal development of students.

Keywords. "Communication", "development"

Қоғамда адамдар арасында әр түрлі қатынастардың күрделі жүйесі қалыптасады. Оларды қоғамдық (әлеуметтік) және жеке тұлғааралық (психологиялық) деп белуге болады. Оларды келесідей ажыратуға болады:

1 Қоғамдық қатынастар жалпы қоғамды немесе осы қоғамды құрайтын әр түрлі әлеуметтік топтар арасындағы қатынастарды сипаттайды. Жеке тұлғааралық қатынастар - бұл жеке адамдар арасында (индивид, жеке тұлға) қалыптасатын қатынастар.

2 Қоғамдық қатынастар объективті сипатқа ие, ал жеке тұлғааралық қарым-қатынас субъективті болып табылады. Бұл қоғамдық қатынастардың жеке адамдардың эмоцияларымен байланысты емес екендігін және олардан тыс қалыптасып дамитынын білдіреді. Ал жеке тұлғааралық қатынастар әрдайым эмоциялармен байланысты болады.

3 Қоғамдық қатынастар адамдардың өздерінен тәуелсіз, ал жеке тұлғааралық қарым-қатынас оларды жүзеге асыратын адамдармен байланысты қалыптасад

Қоғамдық қатынастар «әлеуметтік роль» түсінігі арқылы бейнеленеді, ал жеке тұлғааралық қатынастар «әлеуметтік бағдар» немесе «жеке қатынасы терминдерінің көмегімен сипатталады.

Әлеуметтік психологтарды, негізінен, жеке тұлғааралық қарым-қатынас мәселесі қызықтырады. Қоғамдық және тұлғааралық қатынастардың байланысын талдау адамның сыртқы әлеммен күрделі байланыс жүйесіндегі қарым-қатынастың орыны жайлы мәселеде дұрыс акценттер қойып шығуға мүмкіндік береді. Алайда, мұнан бұрын бірер сөз бүтіндей қарым-қатынас проблемасы жайлы. Бұл проблеманы отандық әлеуметтік психология шеңберінде шешу спецификалы болып келеді[1].

«Қарым-қатынас» терминінің өзінің дәстүрлі әлеуметтік психологияда болмасы (аналогы) жоқ. Мұның себебі терминнің әдетте қолданылатын ағылшын термині «коммуникациямен» теңдес (эквивалент) келмейтіндігінде ғана емес, оның мазмұнының арнаулы психологиялық теорияның, атап айтқанда қызмет теориясының, түсініктер сөздігінде ғана қарастырылатындығында. Әрине, төменде қарастырылатын қарым-

қатынас құрылымында әлеуметтік-психологиялық біліктің басқа жүйелерінде баяндалған немесе зерттелген оның жақтарының бөлінуі мүмкін. Дегенмен де, отандық әлеуметтік психологияда қойылатындай түрде проблеманың мәні - тұғырнамалық өзгеше[2].

Адам қатынастарының екі қатары - қоғамдықтары да, тұлғааралықтары да дәл қарым-қатынас ғана кеңінен ашылып, іске асады. Сонымен қарым- қатынастың түп тамыры - жеке адамдардың заттай өмірлік қызметінде. Ал қарым-қатынастың өзі адам қатынастарының бүкіл жүйесін жүзеге асыру. «Қалыпты жағдайларда адамның өзін қоршаған заттық әлемге қатынастары әуақытта оның адамдарға, қоғамға қатынасыман жанамаланған» (Леонтьев, 1975, 289 бет), яки қарым-қатынасқа ендірілген. Мұнда нақтылы қарым-қатынаста адамдардың тұлғааралық қатынастары ғана емес, яки оның эмоциялық қалаулары, жек көрушілік және т.б. көріністеніп қана қоймайды, қарым-қатынастың өнбойына қоғамдық, яки жаратылысында тұлғасыз қатынастары да нақтылы түрде көрініс табады. Адамдардың алуан түрлі қатынастары тұлғааралық байланыстармен ғана қамтылмайды: адамның орыны өзімен өзара іс-әрекеттес индивидтердің күткенімен анықталмайтын кеңірек әлеуметтік жүйеде, тұлғааралық байланыстардың өріссіз шеңберінен тыс қалпы; сондай-ақ оның байланыстарының жүйелері де белгілі бір құрылысты талап етеді, ал бұл процесс тек қарым-қатынаста ғана іске асады. Қарым-қатынастан тыс адами қоғамды елестету мүмкін емес. Онда қарым-қатынас жеке адамдарды бірлестіру амалы, сонымен бірге осы жеке адамдардың даму амалы ретінде көрініс табады. Қарым-қатынастың бір уақытта қоғамдық қатынастардың да шындығы, тұлғааралық қатынастардың да шындығы ретінде өмір сүруі дәл осыдан шығады. Тегінде, Сент-Экзюпериге «адамда бар жалғыз асқаң байлық» ретінде қарым-қатынастың ақындық образын суреттеуге мүмкіндік берген осы болу керек[3].

Әрине, қатынастардың әр қатары қарым-қатынастың өзіндік пішімдерінде жүсеге асады. Тұлғааралық қатынастарды іске асыру ретінде қарым-қатынас - әлеуметтік психологияда көбірек ілімделген процесс, ал бұл кезде топтар арасындағы қарым-қатынастың әлеуметтанудағы қаралуын мүмкіндеу. Қарым- қатынас, мұның ішінде тұлғааралық қатынастар жүйесіндегілер де, адамдардың бірлескен өмірлік қызметімен мәжбүрленген, сондықтан ол алуан түрлі тұлғааралық қатынастарды қажетті іске асады, яки бір адамның екіншіге оң және теріс қатынастары жағдайында да берілген. Тұлғааралық қатынастардың типтері қарым-қатынастың қалай құрылғанына талғаусыз емес, ол қатынастар өте-мөте шиеленіскен жағдайда да өзіндік пішімде болады. Бұл

қоғамдық қатынастарды жүзеге асыру ретінде макродеңгейдегі қарым-қатынас сипаттамасына да жатады. Бұл жағдайда да әлеуметтік топтар өкілі ретінде топтар мен жеке адамдар қарым-қатынаста ма, қалай да қарым-қатынас актысы шарасыз жасалу қажет, топтарр антагонистік болғанның өзінде жасалуға мәжбүр. Қарым-қатынасты бұлай екіұшты түсініктеу - сөздің тар және кең мәнісінде - тұлғааралық және қоғамдық қатынастардың байланысын түсініктеу қисынының өзінен шығады. Кейбір әлеуметтік топ өкілі ретінде көріністене отырып, адам бөтен әлеуметтік ТОПТЫҚ бөтен өкілімен қарым-қатынаста болады да, бір уақытта екі текті - тұлғасыз да, тұлғалық та - қатынастарды іске асырады. Өз тауарын базарда сата отырып, шаруа бұдан белгілі мөлшерде өзіне ақша түсіреді де, ақша мұнда қоғамдық қатынастар жүйесіндегі аса маңызды құрал болып көріністенеді. Мұнымен бірге айтылған шаруа сатып алушымен саудаласады да, онымен қарым-қатынасқа түседі, ал бұл қарым-қатынастың құралы болып сөз шығады. Құбылыстар үстінде тікелей қарым-қатынастың пішімі - коммуникация - берілген, бірақ мұның артында қоғамдық қатынастар жүйесінің өзі, осы жағдайда тауар өндірісі қатынастары мәжбүрленген қарым-қатынас түр.

Әлеуметтік-психологиялық талдауда «екінші планнан» абстракциялануға болар еді, бірақ нақтылы өмірде бұл «екінші план» әркезде көрініп тұрады. Өзімен өзі ол ең басты әлеуметтанулық зерттеудің заты болғанмен, әлеуметтік-психологиялық жолда да оның ойға алынуы қажет[4].

Қарым-қатынас түсінігін талдау және оны ашып түсіндіру оның функциясы мен мәнінің анықтамасын нақтылау мүмкіндігін береді. Адам өмірінде қарым-қатынастың негізгі функцияларын бөліп көрсетудің әртүрлі мүмкіндіктері бар. Дифференциалық тұрғыдан қарым-қатынастың екі функциясын көрсетуге болады:

- 1) адамдардың бірлескен іс-әрекетін ұйымдастыру;
- 2) тұлғааралық қатынастардың құрылуы және дамуы.

Коммуникативтілік іс-әрекет пәнін, мотивін, өнімін түсінуден қарым-қатынастың үшінші маңызды функциясы – адамдардың бірін-бірі тануы шығады.

А.А. Леонтьев бойынша, біздің ғылым үшін адам қоғамы қарым – қатынассыз мәнсіз, өйткені, қарым-қатынас индивидтің тұрақталу тәсілі және олардың даму құралды болап табылады.

Б.Ф. Ломовтың пікірінше, қазіргі кезде қарым-қатынас және психика іштей баланыста: қарым-қатынас барысында субъектінің екінші субъектіге «ішкі әлемін» көрсету жүзеге асады.

Қарым-қатынастың тұлғалық формаларын зерттей келе М.И. Бобнева мынадай пікірге келді: «Тұлғаның ішкі әлемі әртүрлі қарым-қатынас түрлеріне байланысты қалыптасады» және адамның ішкі әлемі тұлғалық қарым-қатынастың интериорализацияланған формасы /5/.

В.Н. Мясичев басқа адамдар мен қарым – қатынас және іс-әрекет процесінде дамиды тұлғаны күрделі қатынастар жүйесі ретінде көрсетті.

Тұлға қоғамдық қатынастар жүйесінде қалыптасады. Қарым-қатынас қоғамдық қатынастардың жүзеге асыру тәсілі ретінде көрінеді

Сонымен, біз қарым-қатынастың не екендігін қарастырдық. Енді қарастырылғандарға қысқаша қорытынды берейік. Біз қарым-қатынасты екі адамның немесе одан да көп адамдардың өзара әрекеттесуі мен келісушілікке бағытталған қатынасты орнықтыру мақсатындағы күштердің біріктірілуі және жалпы нәтижеге қол жеткізуі ретінде анықтадық.

Қарым-қатынас үнемі іс-әрекетпен тығыз байланысты және іс-әрекеттің ерекше түрі ретінде қарастыра аламыз. Біз кеңестік психолог А.Н. Леонтьевтің іс-әрекет теориясын қолдандық. Адамдар өмірінде қарым-қатынас көптеген функциялар атқарады. Біз олардың үш түрін бөліп көрсеттік:

- бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыру;
- тұлғааралық қатынасты қалыптастыруды дамыту;
- адамдардың бірін-бірі тануы.

Қарым-қатынас категориясының мәнділігі адамның және тұлғаның қоғамдық мәнділігін ашуға көмектеседі.

Қарым-қатынас - көлемі мен мазмұны бойынша ең кең түсінік. Ол өзіне адамдар арасында мазмұны мен формаларынан тәуелсіз пайда болатын белгілі бір қатынастарды қосады. Жеке тұлғааралық қатынас - қарым-қатынастан гөрі тар түсінік. Ол өзіне психологиялық терминдерде бейнеленетін қатынастарды қосады, адамдардың бірін-бірі тұлға ретінде қабылдап бағалануымен байланысты және олардың бір-біріне деген субъективті, эмоционалды қатынасын білдіреді. Қарым-қатынасқа келетін болсақ, ол эмоционалды бояуға ие болмауы да мүмкін

Жеке тұлғааралық қарым-қатынас адамдар тұрмысының қажетті шарты екені белгілі және онсыз адамның еш психикалық функциясы, процесі, психикалық сапалары мен жалпы тұлғасы толыққанды қалыптаса алмайды. Жеке тұлғааралық қарым-қатынас процесін біз оның қызмет етуінің көп аспектілі динамикасында «адам-адам» жүйесі ретінде қарастыруымыз керек. Осылайша, қарым-қатынасты зерттеуде зерттеу объектісі ретінде оған қатысушылар емес, оның өзі-яғни біртұтас процесс ретінде қарастырылатын қарым-қатынас зерттелуі керек. Психологтар оны алғашқыда монообъект ретінде, кейін әлеуметтік жүйенің негізгі сипаттамаларының элементі ретінде зерттеу керек

Біз басқа адамдармен әрекеттесе отырып:

- оларды қабылдаймыз және бағалаймыз;
- жиі әр түрлі сыбыстарды қызығушылықпен қабылдаймыз;
- өз таныстарымыз бен кездейсоқ адамдарға өз уайымдарымызды айтамыз;
- өз мінез - құлқымызды өзгертіп және оларға елінтеп, басқа адамдардың - бізге деген ықпалын сеземіз;
- сәннің ықпалында өз талғамдарымыз бен ниеттерімізді өзгертеміз;
- шешім қабылдай отырып, көп жағдайда қоршағандарының пікірін ескереміз;
- қайтып көрген адамдарды белгілі бір типке жатқызамыз;
- бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалына түсеміз;
- бір адамдармен жеңіл әрі өнімді жұмыс істейміз, басқалармен керісінше жағдай туындайды;
- жалғыз жұмыс істеген ұнамайтынын, ал жақсы компанияда ең қиын деген істі тез әрі көңілді орындайтынымызды байқаймыз.

Қарым-қатынасты зерттеу бұл құбылыстың білінулері мен қызметтерінің (функция) күрделілігін, әр алуандылығын, көп деңгейлілігін көрсетеді. Қарым-қатынастың күрделілігі оның "бөлек құрамының ажыратылуын, құрылымның бейнеленуіне талап етеді. Ең жиі қабылданатын бағытта үш өзара байланысты жақтар ажыратылады: коммуникативті, интерактивті, перцептивті [6].

Қолданылған әдебиеттер:

- 1 Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера нации народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства». Астана, 2012
- 2 Қазақстан Республикасы “Білім туралы Заңы”. // Егемен қазақстан, 11 маусым, 1999ж.
- 3 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2030. Алматы: Білім баспасы, 1998. - 96 б.
- 4 Уалиханов Ш. Таңдамалы шығармалары Алматы: Жазушы, 1985. –389 б.
- 5 Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. Алматы: Жазушы, 1988. –320 б.
- 6 Құнанбаев А. Шығармалар жинағы. 2 том. Алматы, 1986. –330 б.

ӘОЖ 343

Айтқожақ Ақмаржан Ермекқызы
«Педагогика және психология» кафедрасының магистранты
«Тұран-Астана» Университеті,
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МОНИТОРИНГ ЖӘНЕ ОНЫҢ МАҢЫЗЫ

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ МОНИТОРИНГ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ

PEDAGOGICAL MONITORING AND ITS SIGNIFICANCE

Аннотация. Қазіргі уақытта білім беру жүйесінде білім мазмұнының жаңаруымен қатар, педагогтің сараптамалық бағалау қызметіндегі педагогикалық мониторингтің маңыздылығы үлкен рөл атқарады. Жалпы сараптамалық бағалаудың оның ішінде педагогикалық мониторингтің құрылымы мен зерттеу принциптерін жүйелі әрі нәтижелі зерттеп, маңыздылығын анықтап, ашып көрсету.

Түйінді сөздер. «Мониторинг», «педагогика», «диагностика»

Аннотация. В настоящее время наряду с обновлением содержания образования в системе образования большую роль играет значение педагогического мониторинга в экспертной оценочной деятельности педагога. Выявить и раскрыть значимость общей

экспертной оценки, в том числе системного и результативного изучения структуры и принципов исследования педагогического мониторинга.

Ключевые слова. «Мониторинг», «педагогика», «диагностика»

Annotation. Currently, along with updating the content of education in the education system, the importance of pedagogical monitoring in the expert evaluation activity of a teacher plays an important role. To identify and reveal the significance of general expert assessment, including systematic and effective study of the structure and principles of pedagogical monitoring research.

Keywords. «Monitoring», «pedagogy», «diagnostics»

Қазіргі даму жағдайында білім саласында білім беру қызметін ұйымдастырудың ең өзекті жағы – білім сапасын жоғарғы деңгейге көтеру. Оқытудың тиімді әдістерін анықтау, оқу әдістемелік қызметті жетілдіру арқылы оқу-тәрбие жұмысындағы кемшіліктерді анықтап, оларды болдырмаудың жолдарын іздестіріп, түйінді мәселелерді сараптау – оқытушыларға қойылып отырған міндеттердің бірі- мониторинг.

«Мониторинг» түсінігі латынның «monitor» сөзінен шыққан, ол ескерту, қадағалау деген мағынаны білдіреді. Білім беру саласында мониторингке төмендегідей анықтама беріледі:

Мониторинг-білім беру сапасын басқару механизмі.

Мониторинг-белгілі бір объектіні, құбылымды, үдерісті ұзақ уақыт бойы байқау, кері байланысты орнату.

Мониторинг-бұл мемлекеттік білім беру стандартынан ауытқуды және білім алушылардың сұранысын қанағаттандыру деңгейін анықтауға мүмкіндік беретін білім беру ұйымдарындағы арнайы ұйымдастырылған мақсатты, жүйелі байқау.

Оқыту нәтижелілігін бағалау және талдау, мемлекеттік білім беру стандартының талабымен оқыту процесінің нәтижесін бағалау, контингенттегі білімгерлердің ерекшелігін ескере отырып оқу үлгерімін талдау және оқытушылардың тәжірибесін жинақтау, болашақта қателіктерді болдырмау, озат тәжірибелерді тарату мақсатында педагогикалық мониторинг жүргізіледі.

Педагогикалық мониторинг жалпыға белгілі бақылаудан айырмашылығы – білімгердің білімділік деңгейі мен оқыту жағдайын үздіксіз қадағалауға мүмкіндік беретін ақпаратты жинақтау, сақтау, өңдеу, таратудың ұйымдастыру түрі.

Педагогикалық ұжымның оқу-тәрбие мүмкіндігін, білімгердің жеке тұлғасын, педагогикалық процестің компоненттерінің жағдайын зерттеу педагогикалық мониторингтің мазмұнын құрайды. Педагогикалық мониторинг арқылы бірыңғай педагогикалық талаптардың орындалуы, оқытушының іс-әрекеті зерттелінеді.

Сондай-ақ педагогикалық мониторинг оқу және оқыту, білімді игеру дәрежесін анықтау мүмкіндігін береді. Алайда білім беру процесінде оқытушы мен білімгердің қанағаттану дәрежесі мен білімгерлердің эмоциялық жағдайы, колледжішілік қарым – қатынас сипатын анықтауда педагогикалық мониторингтің маңызды екендігіне қарамастан бұл мәселелерді айқындауда мониторинг аз жүргізіледі. Білім мекемелерінің материалдық-техникалық базасы дидактикалық құралдар қоры, оның білімгер мен педагогтардың денсаулық жағдайына әсері, оқытушылардың педагогикалық мәдениеті, шеберлігі, әкімшілік-басқару әрекеті педагогикалық мониторинг арқылы дәл анықталады десек те, бұл салада қазақ тілінде жарық көрген еңбек жоқтың қасы.

Мектептегі мониторинг қызметінің басты құрылымдық элементі-білім беру сапасын бағалау. Мониторинг мектептің дамуын көрсетеді, қызмет нәтижелерін талдауға, ұзақ мерзімдік, жылдық жоспарларын тиімді орындауға ықпал жасайды. Мониторинг педагогикалық қызметтің жаңа амалдарын, әдіс-тәсілдерін меңгеру бойынша педагогикалық ұжым мүшелерінің кәсіби қалыптасуын байқауға мүмкіндік ашады.

Мектептегі мониторинг қызметінің мақсаты- мектептегі білім беру жағдайы бойынша ақпаратты жинау, талдау, жинақтау және білім берудің даму тенденцияларының

мектептегі негізгі нәтижелерін анықтау, сапалы білім беруге жетуге негізделген басқарушылық шешім шығару.

Мониторинг қызметі мазмұнының бағыттары:

- Білім беру сапасы диагностикасы
- Жаңартылған білім беру мазмұнын жүзеге асыру;
- Тұлғаны әлеуметтендіру жағдайы;
- Оқушылардың жеке психофизиологиялық ерекшеліктері, денсаулығын

дамыту мен қалыптастыру жағдай;

- Педагогтың кәсіби өсуінің негізгі тенденцияларын талдау.

Мониторинг функцияларының жүзеге асырылу алгоритмі:

- Мониторинг мақсатын қою;
- Мәлімет жинау;
- Мәліметтерді өңдеу, талдау, жинақтау, бағалау;
- Қорытынды жасау, нәтижені анықтау;
- Түзету, ұсыныс беру;
- Басқарушылық шешім қабылдау;
- Мәліметтер қорын жасау.

Білім беру процесін құруда педагогикалық мониторинг ақпараттық, қозғаушы және ынталандырушы, қалыптастырушы, түзетушілік қызметтер атқарады. Енді осы қызметтердің әрқайсысына тоқталайық.

Педагогикалық процестің нәтижесін айқындай отырып, объектінің жағдайы жөнінде мәлімет алу, кері байланысты қамтамасыз ете отырып, нағыз білім беру процесін, оның қиындығын, бұрмалануын анықтау педагогикалық мониторингтің ақпараттық қызметі болып есептеледі. Жинақталатын ақпарат толық, нақты, әділ, дәл мерзімді болу керек.

Мониторингтің қозғаушы, ынталандырушы қызметі оқытушылардың білімгерлерді оқытуға, тәрбиелеуге қызығушылығын дамытады, балаларды жан-жақты тануға түрткі болады, әрі өзінің педагогикалық еңбегіне өзіндік талдау жасауға машықтандырады және оқытушы әрекетінің зерттеушілік бағытын күшейтеді.

Мониторингтің қалыптастырушы қызметі нәтижесінде білімгердің «дамуының жақын аймағына» ықпал ете отырып, білімгер тұлғасының әлсіз және күшті жақтарын анықтайды. Әрбір жеке білімгерге қозғау салу әрекетінің әдістері мен тәсілдерін таңдауға, білімгердің педагог назарынан шығып қалмауына ықпал етеді.

Оқу процесінде болжанбаған, кездейсоқ нәтижелерді табу және белгілеу, білімгерлердің жат әрекеттеріне әсерді күшейту жөнінде шара қабылдау мониторингтің түзетушілік қызметі арқылы жүзеге асады.

Мониторингтің барлық қызметтері оқыту мен тәрбиелеу әрекетін басқаруды ғылыми тәсілмен қамтамасыз етуге негізделген.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Попова Г.П. Мониторинг качества учебного процесса. В.2007.
2. Диагностика успешности учителя. М.2001.
3. Настольная книга завуча. Ростов на Дону.2005.
4. Құдайбергенова Г.С. Құзырлылық білім сапасының критерийі: әдіснамасыжәнеғылыми-теориялықнегізі. Алматы.2008.
5. Педагог кадрлардың кәсіби деңгейін анықтау мониторингі. С.М.Шаштығарина. Ақтөбе .2010.
6. Жайтапова А.А. Творческая педагогика. 2004. .№2.
7. Тәуірбекова С.Ж. Қазіргі мектепті басқару. Алматы.2017.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОТНОШЕНИЙ В СЕМЕЙНОЙ СИСТЕМЕ БЕЗ ДЕТЕЙ

БАЛАСЫЗ ОТБАСЫ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF FAMILY RELATIONSHIPS A SYSTEM WITHOUT CHILDREN

Аннотация. В статье рассматриваются психологические особенности отношений в семейной системе без детей.

Ключевые слова. Психологические особенности, семейная система.

Аннотация. Мақалада тұлғааралық қатығыстың түсінігі, себептері және психологиялық аспектілері талқыналды.

Түйінді сөздер. Психологиялық ерекшеліктері, отбасы жүйесі.

Annotation. The article examines the psychological features of relationships in a family system without children.

Keywords. Psychological features, family system.

Тема семьи без детей затрагивается в ряде сопряженных гуманитарных наук, прежде всего, в контексте демографических проблем (А.И. Антонов, С.И. Голод, В.Н. Дружинин, С.В. Ковалев, М.С. Мацковский, В.М. Медков, Н.Я. Соловьев, А.Г. Харчев, Э.Г. Эйдемиллер, Г. Бейтсон, Д. Майерс, Г. Навайтис и др.). Уже по причине одного этого обстоятельства ряд вопросов, касающихся семьи без детей и ее психологических отличий от семей с детьми, остается за «занавесом». К их числу можно отнести такие проблемы этих семей, как возможные средства компенсации отсутствующих в их жизни репродуктивной и родительско-воспитательской функций, или проблема развития и специфика перехода от одного жизненного цикла к другому. Наконец, возникает не маловажный вопрос о том месте, которое семья без детей занимает или должна занимать в континууме семейных систем [1].

Теоретический анализ литературных источников позволяет выделить некоторые методологические основания для ответов на данные вопросы.

Разработкой дефиниций «брак» и «семья», как в отечественной науке, так и зарубежной, наиболее интенсивно занимались представители социологического подхода (А.И. Антонов, С.И. Голод, С.В. Ковалев, В.М. Медков, Н.Я. Соловьев, А.Г. Харчев, Г. Навайтис, Д. Майерс и др.)

Определение «брак»/«семья» в научной литературе чрезвычайно многолико и разносторонне, а содержание этих понятий в большой степени зависит от специфики исторического и культурного контекста, в который они включены. Однако, несмотря на такое разнообразие, два этих термина, как в обыденной речи, так и в научных публикациях, зачастую используются в качестве синонимов. Для этого есть некоторые основания, ибо реальности, обозначаемые ими, тесно взаимосвязаны. Однако, все же, «брак» и «семья» не столько тождественные, сколько пересекающиеся понятия. Некоторое подтверждение тому - феномен существования семьи без брака и, в свою очередь, брака без семьи.

Анализ структуры дефиниций «брак» и «семья» позволяет выделить содержательный контекст этих понятий, что необходимо для уточнения объекта нашего исследования. Ниже будут рассмотрены те определения, которые выработаны в отношении «брака» и «семьи», прежде всего, в социологии. Однако, как мы увидим дальше, эти определения ассимилированы и психологической наукой и, хотя представители отечественной психологии семьи существенно расширяют угол рассмотрения данного предмета, для семьи без детей в системе их определений так же не находится места, как и в социологии [2].

Согласно теоретическим позициям, разработанным в отечественной психологии и ряде сопряженных с нею наук (социология, социальная психология) по отношению к семье, какая-либо социальная необходимость в семье без детей отсутствует (И.В.Гребенников, А.Г.Харчев, А.И.Антонов, С.И.Голод, А.Н.Волков, З.А.Занков, Т.М.Трапезникова, С.В.Ковалев). Констатируется, что семья без детей не выполняет «репродуктивной и воспитательной функций», не удовлетворяет потребность общества «в физическом и духовном воспроизводстве» (А.Г.Харчев) и, значит, не «гарантирует продолжения существования самого человечества» (С.В. Ковалев). Правомочность семьи без детей называться «семьей» окончательно ставится под сомнение утверждением: «сегменты бездетной семьи не состоят в кровном родстве или родстве по рождению» (С.И. Голод). На этом основании семья без детей оценивается не только как дисфункциональная (Э.Г. Эйдемиллер), но и «аномальная» (В.Н.Дружинин).

Подобное состояние бездетной семьи как предмета научного исследования приходит в противоречие с реальным положением данного типа семьи в современном мире. Так называемая нуклеарная семья, на основе которой построено большинство научных концепций семьи, в наше время перестала быть преобладающей. Этот тип семьи давно уже существует наряду с множеством других ее видов (семьи с одним родителем; многообразные по своей структуре повторные браки; гражданские браки; «одиночки» в перерыве

между браками, поддерживающие связь с членами своей бывшей семьи; семьи с раздельным проживанием партнеров; гомосексуальные семьи там, где они разрешены, и пр.) (См.: О положении семей..., 1994). Бездетная семья в этом ряду занимает значительную долю [3].

В современной России и в Казахстане одинаково отмечается изменение установок по отношению к рождению детей в сознании части поколения, прошедшего социализацию в годы перестройки и постперестроечного кризиса. Выраженный характер носит откладывание рождений (в том числе и первых), связанный нередко с экономическим положением семьи. По данным, приведенным в исследовании В.И. Зацепина (В.И.Зацепин, 1991), в начале 90-х годов, лишь один процент бездетных семей являлись бездетными по медико-биологическим причинам, остальные же - из-за нежелания иметь детей. Однако, согласно современным данным, уже каждая пятая-шестая молодая женщина не способна к рождению ребенка по медицинским показаниям. Тем не менее, семьи без детей так и не привлекли к себе внимания со стороны научного сообщества.

Таким образом, семья без детей перестает быть исключением из правила. И тут стоит выделить еще один факт: количество разводов в бездетных семьях ничуть не выше, чем в семьях с детьми, что может служить свидетельством их «функциональности». Этот факт ставит новые теоретические вопросы, ибо в некоторых концепциях семьи диада как структура считается неустойчивой и нежизнеспособной (М.Боуэн). Но тогда естественно возникают вопросы о структурных особенностях семьи без детей, мотивах сохранения семьи для каждого из партнеров, смыслового содержания их персональных функций, внутрисемейных ценностях, стабилизирующих и дестабилизирующих факторах ее существования [4].

Список использованной литературы

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учеб. Пособие для студ. вузов. 4-е изд., стереотип. - М.: Издательский центр «Академия», 1999.-672 с.
2. Агеев В.С. Психология межгрупповых отношений. М.: Изд-во МГУ, 1983.- 144 с.
3. Алешина Ю.Е. Индивидуальное и семейное консультирование. М. Класс, 1998.
4. Алешина Ю.Е. Цикл развития семьи: исследования и проблемы. -Самара: Издательский Дом «БАХРАМ-М». 2002.

УДК.343.13

Маралбекқызы Алтынай
«Әлеуметтік-гуманитарлық және тілдік пәндер»
кафедрасының бакалавры
Тұран-Астана университеті
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
аға оқытушы Алькеева Д.С.

ШЕКСПИРДІҢ СОНЕТТЕРІН АУДАРУ КЕЗІНДЕГІ ҚИЫНДЫҚТАР

ТРУДНОСТИ ПРИ ПЕРЕВОДЕ СОНЕТОВ ШЕКСПИРА

DIFFICULTIES IN TRANSLATING SHAKESPEARE'S SONNETS

Abstract. This paper is devoted to the problems that arise when translating the works of W. Shakespeare into the Kazakh language. The article begins with an excursus to the general theory of translation, methods and forms of literary translation. The article also gives a brief overview of such poetic genre as sonnet, reveals the features of the Shakespearean sonnet. The purpose of this study is to analyze the difficulties and frequent errors encountered in the translation of Shakespeare's sonnets.

Keywords. Shakespeare's sonnets, analysis, translation difficulties, contextual meaning, translation errors.

Аннотация. Осы мақала У. Шекспирдің шығармаларын қазақ тіліне аудару кезінде туындайтын мәселелерге арналған. Сондай-ақ, аударманың жалпы теориясы, әдістері мен формалары талданады, сонет сияқты поэтикалық жанрға қысқаша шолу жасалады, Шекспир сонетінің ерекшеліктері ашылады. Бұл зерттеудің мақсаты - Шекспирдің сонеттерін аудару кезінде туындайтын қиындықтар мен қателіктерді терең талдау. Сондай-ақ сөздерге талдау жасап, қазақ тіліне аударуға тырыстық.

Түйінді сөздер. Шекспирдің сонеттері, талдау, аудармадағы қиындықтар, контекстік мағына, қателіктер.

Аннотация. Данная работа посвящена проблемам, возникающим при переводе произведений У.Шекспира на казахский язык. Статья начинается с экскурса в общую теория перевода, способы и формы литературного перевода. Также, статья приводит краткий обзор такого поэтического жанра как сонет, раскрывает особенности шекспировского сонета. Целью данного исследования является анализ трудностей и частых ошибок, возникающих при переводе сонетов Шекспира.

Ключевые слова. Сонеты Шекспира, анализ, трудности перевода, контекстуальное значение, ошибки при переводе.

Introduction

Translation is a type of language mediation that is entirely focused on the foreign-language original. Translation is considered as a foreign language form of existence of the message contained in the original.

One of the main tasks of the translator is to convey the content of the original as completely as possible, and, as a rule, the actual similarity of the content of the original and the translation is very significant [1].

All translations require excellent knowledge of the target and source languages, as well as understanding of the cultural background and context into which a document is being translated. However, in the case of literary translation, various concerns, such as subjective interpretation of the original text, distinguish this translation process from non-literary translations.

Literary translation is the translation of creative and dramatic prose and poetry into other languages. This includes the translation of literature from ancient languages and the translation of modern fiction so that it can reach wider audience.

Poems are virtuous pieces of literary writing. They express emotions, create sensitive imagery and strike the most essential human emotions. The greatest difficulty a translator comes up against in poetry is that this literary genre uses figurative language, which the translator has to understand, interpret, sense, and then recreate to transmit it to the readers.

There are various ways of translation: machine, artistic (or rhymed), word-by-word.

Rhymed translation is one of the most difficult. The translation of the text, in which its poetic size is preserved, is called equirithmic translation. A high-quality equirithmic translation allows you to keep the same line size that was used in a song or poem, rhyme, and most importantly - the general meaning and style. Of course, the literal translation more accurately conveys the meaning of the content, but at the same time the poetic dimension is violated.

There are two main types of poetic translations:

- Reconstruction of the content or form of the initial text;
- Recreation, which is reproduction of completeness and accuracy the content and form at maximum possible degree.

And it is the second type that is considered almost the only possible one [2]. But the content cannot exist until the right form is found for it. The form of the poem is a complex of interrelated and interacting elements, such as rhythm, melody, architectonics, stylistics, semantic, figurative, emotional content of words and their combinations. The formal structure of a poetic work serves as the basis for creating its rhythm, which is considered the deepest, most powerful organizing principle of poetry. In the rhythmic organization of a poetic line, a so-called 'caesura' can play an essential role - a mandatory syllable division at a certain place within the line, that is, a well-known pause. Further, the rhyme scheme (the order in which they are arranged) is crucial for both the stylistic and musical organization of the stanza. The nature of rhymes is equally important: regardless of the meter, poems with different alternation of rhymes will have different stylistics, since in poems the basis of stylistics is sound recording, or the melody of the verse. In the same aspect, the nature of hyphenation (enjambment) is also very important, which occurs when a phrase may not be syntactically finished by the end of the line, and its completion is transferred to the next line. They largely determine the intonation movement of the verse, help to convey the flow of poetic thought, and emphasize semantic accents.

The sonnet is one of the literary genres that were created not in Latin, but in national languages. A kind of birth of national European literature begins with the sonnet. The sonnet finally took shape in Europe only in the XVI century. It was at this time that interest in this genre was great in Spain, France and England. Later, three main types of the European sonnet began to be distinguished – Italian, French and, of course, English.

And it was William Shakespeare, the great English poet and playwright, who made a huge contribution to the development of the sonnet. His brilliant imagination, keen insight, and a creative mind gave new life to the old familiar stories and made them glow with tenderest

feelings and deepest thoughts. His style and versification were extremely remarkable. His sonnets, replete with passion and aesthetic sense, also possess a significant place in the history of English literature.

Shakespeare's works include non-dramatic poetry consisting of two narrative poems, "Venice and Adonis" and "The Rape of Lucrece", 154 sonnets, and 37 plays. His work as a dramatist extends over some 24 years (1588-1612), and is divided into four periods [3].

His sonnet consists of three quatrains and a final couplet. Shakespeare did not seek to find new, unusual themes for his sonnets. The author's task was to provide a new poetic illumination of traditional lyrical plots related to the reflection of a person's love experiences in creating vivid, unexpected images, metaphors, comparisons. Subtle shades of flowers, beautiful pictures of nature, music, and flowers are the most common motifs of sonnet poetry. Shakespeare's sonnets reflect his own reflections on the surrounding world, and various philosophical and moral problems [4].

For the Russian-speaking community, Shakespeare is known firstly by Samuil Marshak's translations. Shakespeare's sonnets in Marshak's translations will never lose their charm and attractiveness for Russian readers, because it is really great art.

Shakespeare's work is all about wordplay. A professional translator can transfer a story, characters, meaning, and ideas of a play, but a meticulously perfect translation of Shakespeare not only proves difficult but is nearly impossible. This impossibility leaves space for translators of Shakespeare, allowing them to make attempts to approximate the playwright's original. Shakespeare's genius is so pervasive that his work, to be translated, requires the kind of creative wordplay invented by the playwright and allows the translator to become Shakespeare himself [5].

Sonnet 1 is the first of William Shakespeare's 154 sonnets, first published in 1609. Sonnet 1 stands out because of its masterful structure and language, not to mention the complex use of metaphor and motif. Although it is a worthy first sonnet, many scholars believe it to have been one of the last written by Shakespeare, sometime between 1592 and 1599. In this sonnet, the speaker urges the young man to stop wasting precious time on his own self only. The basic message is: "Don't live for yourself only. Have beautiful kids because life's too short to live purposeless" and whilst encouraging the young man to have offspring, the speaker also introduces the idea of selfishness and pride.

What Are The Challenges Of Translating Poetry?

The Form

One of the first things that a reader notices when he looks at a poem is that it is not written in prose but in verse. The translator should keep the poet's form as best as possible in his version so that it is not violated. The structure cannot be separated from the message and, therefore, the translator should make sure that the sonnet he is working on does not end up as an ode or that the haiku he is translating does not end up as an elegy.

The Shape

Even though literary translators are not always expected to stick to the number of verses that each stanza has, it is highly appreciated when they do.

Word Meaning

This is probably the biggest challenge that literary translators have to deal with when translating a poem. Most of the time, it is not a question of the professional's inability to understand the factual meaning of a word but the difficulty in understanding the exact meaning that the poet gave to that word. This means that the translator should pay close attention to the words he chooses.

The Figurative Language

Linked directly to the above point "Word meaning" a translator has to choose the words with the following questions in mind:

- Does the poet use a word in its denotative or connotative meaning?
- What imagery do those words create?

- How can they be accurately and artfully expressed in the target language?
- What stylistic effect do they create?
- What figures of speech (hyperbole, metonymy, synecdoche, etc.) are used?

As it can be seen, translating poetry is hard job and requires translators become poets themselves in order to provide readers with the best translated version possible.

Analysis of Sonnet 1 by William Shakespeare

Quatrains in Sonnet 1

The first quatrain focuses on the importance of having children and preserving beauty's truth, the rose.

The second quatrain is aimed at the young man and concentrates on his narcissistic ways, how he eats up his own energy and is his own worst enemy.

The third quatrain implies that it would be selfish not to propagate such beauty.

The end couplet is a plea - the world should have your beauty in the form of your children, do not self-consume and end up eaten by the all-consuming grave.

Structure

The structure of William Shakespeare's poem, Sonnet 1, adheres to the form of Shakespeare's sonnets. As ever in Shakespearean sonnets, the lines are written in strict iambic pentameter. This means ten syllables to each line, with syllables being unstressed and stressed alternatively. The rhyme scheme is simple: ABAB, CDCD, EFEF, GH. This structure serves to break up the whole poem into easily digestible sections and makes analysis easier [6].

Analysis and Translation

The sonnet is addressed to the poet's very handsome friend. The reader is unaware of his identity or whether he existed at all. The poet's preoccupation with the fair youth starts here and continues through 126 poems. It is therefore plausible that he did exist, as he must have made an impact to inspire all of this work.

In the poem, Shakespeare uses a rose analogy that draws upon the seasons to make his point. He does this in later poems, including the famous Sonnet 18: Shall I Compare Thee to a Summer's Day, where he uses autumn and winter to describe death.

In Sonnet 1, however, he alludes to spring. This makes sense, as the poem discusses procreation and the fair youth enjoying being young without thinking about the future.

Important Lines from Sonnet 1

Get better acquainted with Sonnet 1 with this roundup of key lines from the poem and their significance.

"That thereby beauty's rose might never die."

In other words, time will take its toll on your looks, but your heir will remind the world of how beautiful you once were.

"But as the ripper should by time decrease / His tender heir might bear his memory."

Here, the poet tells the fair youth that he's so obsessed with his own beauty that he is creating a shortage of it, when he could be populating the world with it.

"Pity the world, or else this glutton be / To eat the world's due, by the grave and thee."

The poet wants the young man to know that he has an obligation to reproduce, or else be remembered for his refusal to do so [7].

Word Meaning [8]

From fairest creatures (1):	From all beautiful creatures.
we desire increase (1):	we want offspring.
ripper (3):	more ripe.

contracted to (5):	bound only to.
needs thy light's...fuel (6):	Feed your eyes (light's flame) with only the sight of yourself - i.e., you are self-consumed.
only (10):	chief.
gaudy (10):	showy (not used in the modern pejorative sense); from Middle English gaude, a yellowish green color or pigment.
niggarding (12):	hoarding.
the world's due (14):	what you owe to the world, i.e. the perpetuation of your beauty.

Therefore, based on these data, we tried to translate Shakespeare's sonnet into Kazakh. After reading the original written in English several times, we translated the words under interest, compared them with their Russian equivalents. Trying to understand the meaning of each sentence, we translated them into Kazakh. When we wrote My thoughts, we looked for words that would rhyme, and then began to compose them. Then we looked down at the English text and typed. That is why we decided to visualize it in the table.

Original (Shakespeare's 1st Sonnet)	Maralbekkyzy translation in Kazakh	Altynay's
--	---	------------------

<p>From fairest creatures we desire increase, That thereby beauty's rose might never die, But as the ripper should by time decease, His tender heir might bear his memory;</p> <p>But thou, contracted to thine own bright eyes, Feed'st thy light's flame with self-substantial fuel, Making a famine where abundance lies, Thyself thy foe, to thy sweet self too cruel.</p> <p>Thou that art now the world's fresh ornament And only herald to the gaudy spring, Within thine own bud buriest thy content, And, tender churl, mak'st (makest) waste in niggarding.</p> <p>Pity the world, or else this glutton be, To eat the world's due, by the grave and thee.</p>	<p>Өсіп-өніп көбею ғой – өмір заңы – тіршілік, Раушан гүлдің күлтелері қалар толса ол бүлік. Жеміс беріп, бұтақ жайса, деп тілейміз, бірақ та Жас раушандар орындарын алып тұрар кеп күліп.</p> <p>Табиғаттың сырларын сен түсінбестен, аһ-ұрып, Сұлулығың тұратындай мәңгілікке құлпырып, Мастанасың бүгінгіге, келешекті бұғаулап, Жеміс орнына, жігер жұмсап, кедейшілік тудырып.</p> <p>Өзіңе жаусың өз ісіңмен, сыйың бекер қор болды, Тұқым бермей қаталдық пен сараңдыққа жол болды. Жаршысы едің нұр-көктемнің нәзік, сұлу, ләззатты, Рақатың мен үмітіңді қойынына алып, жер толды.</p> <p>Әдемілік жемісі мен дүниеге бол жанашыр, Қайырым етіп, жер жұтпасын, рақымыңды сен асыр!</p>
--	--

Words	Synonyms and meanings of words	Dictionary translation	Author's translation
increase	reproduction, offspring, children	ұлғайту, өсу	өсіп-өніп
thereby	thus, therefore	осылайша	болса
beauty`s rose	rose good looks	сұлулық раушаны	раушан гүл
never die	not gonna die, eternal	ешқашан өлмейді, мәңгілік	гүл қалады бүлініп, солады

riper	older person or aging person	неғұрлым жетілген, толып жетілген	жеміс беріп, бұтақ жайған
should	have to, would	тиіс, керек	деп тілейміз, бірақ та
heir	successor, son or grandson	мұрагер	раушандар
tender	young	жас	жас
bear	to accept	қабылдау	орындарын алып
thou	you	сіз, сен	сен
contracted to ... eyes		өзіне ғашық	сұлулығың тұратындай мәңгілікке құлпырып
abundant (lies)	plentiful	(өтіріктің) көптігі	мастану
thyself thy foe	you are your own worst enemy	өзіңе жаусың, өз ісіңмен	жеміс орнына, жігер жұмсап
herald	signal, harbinger	хабаршы	жаршысы
in niggarding	avarice, being stingy	сараңдық	сараңдыққа
(tender) churl	(young) miser	қатал, дөрекі	қатал
glutton be	share yourself or your gluttony will consume potential offspring	сіздің ашкөздігіңіз жейді	бол жанашыр
thee	you: object form of thou; used when speaking to one person	сен	сен
by the grave	a place in the ground where a dead person is buried	қабір жанында	жер жұтпасын

Conclusion

This poem has a philosophical meaning. It's like talking to a rose about human life. After growing from the roots, there comes the fruiting. After all, the gift that was given to him as a gift did not bear fruit, there was no seed left. Man was created by God to grow.

The message in Shakespeare's sonnet: We want beautiful people and things to reproduce themselves so that their good qualities will be passed onto the offspring (children, plants, etc.) It's true that an aging person or thing will eventually die, but the memory of the person or thing will continue to live if offspring are produced. But you, who are in love with yourself, seem to devote all of your attention to yourself. You're like a candle that burns only for itself instead of providing light for others. You are your own enemy. Right now, you are young and new to the world. But instead of marrying, you keep your procreative seed inside yourself, unused (thine own bud buriest thy content).

Bibliography:

1. Elmassri, Nashaat & Ayyoub, Baseem. (2019). Challenges of Literary Translation Shakespeare's Sonnet "Shall I compare thee... as an example" Introduction.
2. <https://nsportal.ru/ap/library/literaturnoe-tvorchestvo/2012/10/11/trudnosti-perevoda-ushekspir-dlya-russkoyazychnykh>
3. <https://elifnotes.com/introduction-history-of-english-literature/>
4. Sanders A. The short Oxford history of English literature. – Published in the United States by Oxford University Press Inc., New York, 1994.
5. <https://www.motaword.com/blog/william-shakespeare>
6. <https://owlcation.com/humanities/Analysis-of-Sonnet-1-by-William-Shakespeare>
7. Jamieson, Lee. "A Study Guide for Shakespeare's Sonnet 1." ThoughtCo, Aug. 27, 2020, [thoughtco.com/sonnet-1-study-guide-2985131](https://www.thoughtco.com/sonnet-1-study-guide-2985131).
8. Shakespeare, William. Sonnet 1. Ed. Amanda Mabillard. Shakespeare Online. 20 Aug. 2009.

УДК.343.13

Маралбекқызы Алтынай

«Әлеуметтік-гуманитарлық және тілдік пәндер»
кафедрасының бакалавры
Тұран-Астана университеті
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
аға оқытушы **Ыдырысова М.Ә.**

ШЕТ ТІЛІ САБАҒЫНДА АУДАРМА ОҚЫТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

**ПЕРЕВОД КАК СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКЕ ИНОСТРАННОГО
ЯЗЫКА**

**TRANSLATION AS A MEANS OF TEACHING AT A FOREIGN LANGUAGE
LESSON**

Abstract. The article deals with the issues and problems of translation as a means of teaching a foreign language, and raises questions about the problems of bilingualism and the role of translation in it. The purpose of this article is to show that translation should be seen as an additional language skill, aimed at complementing the other four skills in an attempt to provide a much more comprehensive approach to language learning. This should not be taken as an end in itself, but rather as a means to improve and further strengthen reading, writing, listening and

speaking skills. This raises the question of the necessity to consider the problems of translation as a search for ways to solve problems in interlingual communication.

Keywords. Translation, teaching a foreign language, skills, methods, the role of translation.

Аннотация. Мақалада аударманы шет тілін оқыту құралы ретіндегі сұрақтарды және оның мәселелерің қарастырып, сонымен қатар қос тілділік пен ондағы аударманың маңызы туралы мәселелерді көтереді. Мақаланың мақсаты – аударманы тіл үйренуге анағұрлым жан-жақты көзқараспен қамтамасыз ету үшін қалған төрт дағдыны толықтыруға бағытталған қосымша тіл дағдысы ретінде қарастыру керектігін көрсету. Мұны өз алдына алу мақсатты емес, оқу, жазу, тыңдау және сөйлеу дағдыларын жетілдіру және одан әрі нығайту құралы ретінде қабылдау. Тіл аралық қарым-қатынастағы мәселелерді шешу аударма мәселелерін іздеу ретінде қарастыру қажеттілігі туралы сұрақтарды туындатады.

Түйінді сөздер. Аударма, шет тілін оқыту, дағдылары, әдістері, аударманың рөлі.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы и проблемы перевода как средство обучения иностранному языку, а также поднимаются вопросы о проблемах двуязычия и о роли перевода в нем. Целью данной статьи - показать, что перевод следует рассматривать как дополнительный языковой навык, направленный на дополнение четырех других навыков в попытке обеспечить гораздо более комплексный подход к изучению языка. Это не должно восприниматься как самоцель, а скорее, как средство для улучшения и дальнейшего укрепления навыков чтения, письма, аудирования и разговорной речи. Отсюда возникает вопрос о необходимости рассматривать проблемы перевода как поиск путей решения проблем в межъязыковой коммуникации.

Ключевые слова. Перевод, преподавание иностранного языка, навыки, методы, роль перевода.

The translation is an important auxiliary tool that ensures that the language performs its function of communication when people express their thoughts in different languages. Thus, it is fair to interpret translation as an act of interlanguage communication.

Schweitzer A.D., 1973

The translation is the transmission of the meaning of what is said (written) in one language (the original language) using another language (the language of translation).

Setting new, practically significant tasks in teaching a foreign language also requires different approaches to teaching a foreign language at a university.

Translation has been an important part of learning for a long period. For many years, methodologists have conducted various, sometimes directly opposite views on the method of teaching: from recognizing it as an effective form of educational activity to completely denying its expediency.

According to Mikhailova E. R. and Getskina I. B., translation as a teaching method has both positive and negative sides. At the same time, they point out to the development and implementation of effective methods for teaching translation skills [1].

From the negative point, translation is observed not only among teachers but also among students. Often, explaining and justifying the low level of knowledge acquired in secondary school, they say that in foreign language lessons they dealt only with translation. The explanation of this fact can be the practice of language teaching at schools and universities that has been established for many years, which was based mainly on the use of the grammatical-translation method.

According to the remarks of Ter-Minassova S.G., the emphasis in teaching was placed on only one skill out of four, namely, reading, which is passive and focused on "recognition" [2].

The main reasons why pedagogy has not been interested in translation for many years are considered to be:

- Translation obstructs students' thinking in a foreign language;

- The translation is only suitable for training translators;
- Translation takes time that would be better spent on improving reading, listening, writing, and speaking skills.

However, at present, both foreign and domestic researchers believe that teaching a foreign language is impossible without a native language. Therefore, S. Moro, in addition to the advantages and disadvantages of using the native language at foreign language lessons, when it is impossible to do without using the native language:

- An explanation of complex grammatical material or rules of the game.
- A student cannot formulate an answer to a question or tell about a personal event using only a foreign language. In this case, the translation of the student's statement together with the teacher is also applicable.
- Checking the understanding of what the teacher said.
- Conducting reflection.

In turn, domestic researchers V. G. Kostomarov and O. D. Mitrofanova named four main ways of addressing the native language:

1. Comparison of a foreign and native language. While studying a foreign language, students try to compare its similarities and differences with their native languages. This can lead to both a positive impact on learning and a negative one if students are unable to prevent interlanguage interference.

2. Knowing the native language and native culture in the process of creating nationally oriented educational materials. The use of the native language for solving organizational problems, and explaining grammatical materials are of great importance.

3. Orientation to the native language when adapting standard educational materials. When students use standard manuals and focus on the peculiarities of the perception of this material, but in this case the teacher can use additional material to improve the effectiveness of classes. Such an example can be tasks for the translation of texts of a linguistic and cultural nature.

4. The use of the native language to convey linguistic information and cultural nature to students. However, the material which the teacher introduces students to the peculiarities of the culture of the studied language should contain non-equivalent vocabulary, including the realities of a foreign language [3].

It can be noted that it is impossible to neglect the native language in the foreign language classroom, but it is worth taking into account the peculiarities of grammar and vocabulary of both languages. It is also worth remembering that a foreign language lesson cannot be conducted exclusively in the native language, since it is the use of a predominantly foreign language in foreign language classes that accelerates the process of language acquisition.

We would also like to note that one of the most important functions of using the native language at foreign language lessons is a translation from the native language into a foreign language and vice versa. Translation in this case can act as the purpose of learning or as its means. In the case of using translation as a means of teaching, its use is convinced by the fact that:

- Translation is the most accessible and most rational way to systematize the acquired knowledge;
- Translation economizes class time, for example, when semanticization service words or words with an abstract meaning;
- Translation helps to avoid misunderstandings, in which case the material misunderstood by students turns into a kind of ballast, developing a false sense of understanding of the material;
- Translation also acts as a means of performing translation exercises.

Such an approach is most convenient at the initial stage of learning a foreign language when it is difficult for students to break away from their native language. Therefore, we cannot

delete the native language from foreign language lessons, as this can lead not only to slowdown students' progress and reduce their motivation to learn.

Thus, the purpose of this study is to show how the use of translation at foreign language lessons can help to further improvement of reading, writing, speaking, and listening skills.

Malmkjaer briefly summarizes the objections to the use of translation in English classes as follows:

- Translation does not depend on the four skills that determine language competence: reading, writing, speaking, and listening
- The translation is fundamentally different from the four skills
- Translation takes up more time that could be used to teach "these four skills"
- Translation misleads students into thinking that expressions in two languages correspond to each other
- Translation prevents students from thinking in a foreign language
- The translation is a poor test of language skills
- The translation is only suitable for training translators [4].

Some of the arguments are used nowadays to refuse from the translation in classrooms. In response to the above-mentioned objections, several interesting counter arguments can be given in support of the role of translation in English lessons:

- Translation, as a rule, is regarded as a purely mechanical activity in which the text is translated from one language to another. However, this is not quite true.

- The translation process is much more complicated than it may seem, and it involves several actions that, indeed, include reading, writing, speaking, and listening.

- The translation is not completely different from them, and if we take a closer look at the translation process, we will see how translation includes them:

From a reading point of view, the source text must be carefully read and analyzed in detail before translation can be carried out. In other words, translation allows students to apply a kind of textual analysis, which is very important for reading comprehension (Chellapan, 1982). It is worth noting that the only difference between translation and reading is the degree of attention paid by the reader or translator. In the latter case, more attention should be paid to the translated text to avoid misinterpretation [5].

However, in the field of teaching English, a distinction should be made between a regular language lesson and a reading lesson. While it is inevitably true that several strategies can be used when teaching reading in English lessons, in the "reading lesson" texts are not chosen for language teaching, but rather for their function, whether informative, expressive, or directive. The purpose of the text is to convey a message that must be understood and ultimately correlated with the readers' knowledge. In addition, the ultimate goal of teaching reading skills should be to enable students to read any text, not just specially designed or simplified texts for language purposes. Therefore, it is important to use authentic texts to gain a broader knowledge of the various uses of the language in terms of structure, functions, and idiomatic. It is not surprising that students tend to mentally translate into their native language when reading texts. If their thoughts and mental translation are translated into the external environment through joint translation activities, both with teachers and with peers in the classroom, then understanding can be improved. Syntax and vocabulary can be approached from the point of view of contrastive analysis, where the differences between SL and TL can help students better understand the use, purpose, and meaning of words and, ultimately, the entire text.

Students need good writing skills to do their job well. Translation, like any other written work, has a flow and rhythm. It must reproduce both the style and the context of the original text and comply with the rules of writing the language. For example, many Romance languages are characterized by very long sentences and paragraphs that must inevitably be shortened in English without losing or changing the style, context, or "taste" of the original text [5].

Writing skills, as a rule, are taught in most foreign language courses, and there is always a need to refer to the orientation, organization, elaboration, style, and conventions. The same

applies to translation, and therefore the use of translation as a way to improve writing skills is quite justified. Moreover, if the task is approached from the point of view of comparison, students have the opportunity to see and evaluate the similarities and differences between different writing styles in different languages. As a result, they will receive parallel texts in which a comparative analysis can be carried out. In addition, writing skills can be improved through the use of written comments, in which students have the opportunity to write about all the difficulties encountered in translating a passage and the strategies used to cope with them.

As for oral skills, translation can be defined as a communicative activity carried out in a meaningful context. Thanks to translation, significant interaction is established between the teacher and students to discuss right and wrong actions, as well as problems related to the task of translation. Translation, in turn, allows you to successfully and simultaneously practice both skills - listening and speaking [5].

When we listen to lectures or videos of professors in English, to understand it, we roughly translate and formulate it in our language. This means that we can think in two languages at the same time. We cannot force students not to think in their native language, because this is a cognitive function that cannot be controlled. However, the same objection can be raised against any language skill used to test students' competence and academic performance. For example, when students are given a written assignment or a topic to talk about, they tend to make mistakes that are a direct reflection of the structures of their native language. This is especially true in the case of students with a low level of language proficiency, where the statement "think in English" (or in any other foreign language) does not prevent them from thinking in their language.

However, with the help of translation, students can learn to think in both languages, and this, in turn, allows them to exercise a kind of control over overproduction. As Carl James (1980: 178) correctly stated, translation is the best tool for comparison in comparative analysis. It is said that thanks to translation, it is possible to compare sentences in a language that expresses the same message in another language, moving "from the equivalence of the message to considering the form of sentences that convey messages."

In modern conditions, when most academic programs of teaching a foreign language at universities are based on authentic material of world best practices, the translation method remains an accessible and effective means of achieving a high level of foreign language proficiency. Therefore, translation is not only a bridge for our languages, but also a means that unites all spheres and skills. For example, in our classes, when we do translation, we understand what we are translating about. This makes it possible to know about several areas of our life. To be a good translator it is necessary to train skills such as speech technique, mnemonics, diction, rhetoric, etc.

Learning a foreign language is also required in other areas. For example, if you are studying to be a psychologist or in the field of IT, medicine, and so on, you will need to learn foreign terms. And to study foreign terms or words, you need to understand what it is about or what this word means. In the field of information technology (IT), writing codes requires English to execute commands. And to know which team performs which functions, you need to know the translation. For example the command "t.forward(100)" means that you need to go forward by 100 pixels; "t.right(90)" - turn right 90 degrees; t.color ("red") - change the color to red, etc.

Translation of words and terms from a foreign language is necessary in both economics and production. If the company cooperates with foreign investors or suppliers, documents, contracts, and a description of the use of equipment in two or three languages are required. For example, when the production is located in one country, the language of communication is in another language, and the investor or supplier is a representative of a completely different state.

Currently, the circle of mutual exchange has expanded in almost all spheres of life. A country where a government or a separate ministry conducts its activities, having introduced an innovation, is engaged in a large-scale search for new methods and ways of development, needs translation and qualified translators are in demand there.

The tourist sphere, business spheres, cultural exchange sphere, and sports sphere need translations. Nevertheless, the main factor of the need for translation and teaching a foreign language is individual, learning a foreign language is necessary for those who want to improve their spiritual and material life. Now, when people have the opportunity to travel abroad to get an education, they need knowledge of a foreign language. Therefore, translation as a means of teaching a foreign language lesson is very important and necessary.

In conclusion, the translation should be considered as an additional language skill aimed at complementing the other four skills in an attempt to provide a much more comprehensive approach to language learning. This should not be perceived as an end in itself, but rather as a means to improve and further strengthen the skills of reading, writing, listening, and speaking.

Bibliography:

1. Михайлова Э. Р., Гецкина И. Б. Перевод как средство обучения иностранному языку // Научный альманах. 2015. №8. Педагогические науки. Стр. 587.
2. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2000. – 624 с.
3. Костомаров В. Г., Митрофанова О.Д. Методика как наука. Ст. 2: Методическая проблема двуязычия.
4. Aqel I. M. The effect of using grammar-translation methods on acquiring English as a foreign language //International Journal of Asian Social Science. – 2013. – Т. 3. – №. 12. – С. 2469-2476.
5. Leonardi V. The role of pedagogical translation in second language acquisition: From theory to practice. – Peter Lang, 2010.

УДК 340

Абишева Камила Талгаткызы
студентка кафедры «Национальное и международное право»
Университета «Туран-Астана»
Город Нур-Султан, Республика Казахстан
Научный руководитель:
м.ю.н., старший преподаватель **Ягмусова А.Ф**

КОРРУПЦИЯ: ПОНЯТИЕ, ИСТОРИЯ ПОЯВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ: ТҮСІНІГІ, ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ДАМУ ТАРИХЫ

CORRUPTION: CONCEPT, HISTORY OF EMERGENCE AND DEVELOPMENT

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению истории развития такого социально-негативного явления, как коррупция, а также дифференцирован процесс социально-экономического развития. В целом, в результате анализа агентство по делам государственной службы и противодействию коррупции подчинено президенту государства и определены усилия государства и общества по эффективной реализации государственной службы, кадровой политики и снижению уровня коррупции.

Ключевые слова. Коррупция; государство; власть; история; закон.

Аннотация. Мақала сыбайлас жемқорлық сияқты әлеуметтік-жағымсыз құбылыстың даму тарихын қарастыруға, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық даму процесін саралауға арналған. Тұтастай алғанда, талдау нәтижесінде мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі мемлекет Президентіне

бағынады және мемлекеттік қызметті, кадр саясатын тиімді іске асыру және сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендету бойынша мемлекет пен қоғамның күш-жігері айқындалды.

Түйінді сөздер. Сыбайлас жемқорлық; мемлекет; билік; тарих; заң.

Annotation. The article is devoted to the history of the development of such a socially negative phenomenon as corruption, as well as the process of socio-economic development is differentiated. In general, as a result of the analysis, the Agency for Civil Service Affairs and Anti-Corruption is subordinate to the President of the state and the efforts of the state and society to effectively implement public service, personnel policy and reduce corruption are determined.

Key words. Corruption; state; power; history; law.

Коррупция — одно из древнейших явлений в системе общественных отношений, «столь же старое, как общественный строй, управляющий жизнью людей, каким бы ни был этот общественный строй». Естественно, что в ходе исторического процесса это явление постоянно трансформируется и модифицируется, по мере усложнения политических и экономических порядков возникают новые формы его проявления. В современном мире коррупция является серьезной и актуальной проблемой практически для всех государств. Коррупция есть очевидное зло всей системы общественного управления, присущее всем государствам и существующее во все времена. Оно лишь влияло на систему общественных отношений с той или иной степенью активности, доходя иногда до такого уровня активности, что становилось регулятором этих отношений, заменяя закон или действуя рядом с ним, тем самым ослабляя государственную власть. Это коррумпированное поведение провоцирует законных правителей на ответный удар. Коррупция (от лат. *corrupt* — порча, развращение), преступление, заключающееся в непосредственном использовании должностным лицом прав, предоставленных ему служебным положением, в целях личного обогащения. Взятничеством называют также подкуп чиновников, их продажность [1].

Закон Республики Казахстан от 18 ноября 2015 года № 410-V ЗРК «О противодействии коррупции» определяет, что коррупция это: незаконное использование лицами, занимающими ответственную государственную должность, лицами, уполномоченными на выполнение государственных функций, лицами, приравненными к лицам, уполномоченным на выполнение государственных функций, должностными лицами своих должностных (служебных) полномочий и связанных с ними возможностей в целях получения или извлечения лично или через посредников имущественных (неимущественных) благ и преимуществ для себя либо третьих лиц, а равно подкуп данных лиц путем предоставления благ и преимуществ [2].

Коррупция стара, как сам мир. Таким образом, первые государства, как известно, возникли в Месопотамии 4 тыс. до н.э. на территории современных Ирака и Сирии, части территории современных Ирана и Турции. Одним из центров развития древнейшей цивилизации в этом регионе был Шумер. Уже тогда здесь зародилось представление о справедливых и несправедливых налогах, в переосмыслении мер и видов государственных налогов. Невыносимые налоги и злоупотребления администрации были в городе-государстве Лагаш. Жители должны были платить налоги не только за торговлю, но и за развод с женами, за стрижку овец, а опекуны лодочников и пастухи захватывали лодки и скот. Даже похороны сопровождалась поборами с чиновников. Обнищание народа, беззаконие и коррупция заставили жителей свергнуть старую администрацию. Был избран новый руководитель - Урукагина, с которым связан самый первый опыт антикоррупционных мероприятий. Как утверждает бывший рассказчик, «не осталось ни одного сборщика налогов». Искоренить коррупцию пытался другой шумерский царь Ур-Намму: «он позаботился о том, чтобы сирота не становился жертвой богача, человек одного шекеля - жертвой человека мины» [3].

Свое современное значение коррупция приобретает в 15-16 веках. - во время длительного политического кризиса, охватившего Европу и сопровождавшегося необыкновенным расцветом коррупции среди правителей. С этого времени под коррупцией понимается взяточничество и продажность должностных лиц, а также общественных и политических деятелей. Термин «коррупция» также использовался в качестве правового принципа. Например, *corpio optimi est pessima* — «извращение лучшего — худшее». Ги часто говорил о том, что заговор или бездействие одного не должно нарушать права другого. На следующую почти тысячу лет - в средние века понятие "растление" приобретает исключительно церковное, каноническое значение - как обольщение, искушение от дьявола. *Corruptibilitas* - означало хрупкость человека, подверженность разрушению, но отнюдь не его способность брать и давать взятки. Коррупция в католическом богословии стала проявлением греховности и «грех есть беззаконие». В последующем акцент в понимании коррупции был смещен на ее криминологический и уголовно-правовой аспекты.

Томас Гоббс в своем «Левиафане» пишет: «Люди, которые хвастаются своим богатством, смело совершают преступления в надежде избежать наказания, развратив общественное правосудие или получив прощение за деньги или другие формы вознаграждения» [4].

Современная концепция коррупции начинает формироваться на рубеже Нового времени с началом формирования централизованных государств и действующих правовых систем. Важный толчок к пониманию коррупции в нынешнем понимании дают работы Никколо Макиавелли. Он сравнил коррупцию с болезнью. Сначала трудно распознать, но легче лечить. Если он запущен, его легко распознать, но трудно вылечить. Так и коррупция в делах государства. Если своевременно обнаружить зарождающуюся болезнь, которая дается только мудрым правителям, то избавиться от нее несложно, но если ее запустить так, чтобы ее увидели все, то никакие лекарства не помогут. По Макиавелли, народу, получившему свободу, но развращенному народу, крайне трудно оставаться свободным. Он писал, что римские цари достигли такой степени развращенности, что если бы за ними последовали еще два или три таких же преемника, падение Рима стало бы необратимым.

Представляется, что определение понятия коррупции и установление ее конкретных проявлений должно основываться на понимании социальной сущности этого явления. Суть коррупции в том, что она искажает общественные отношения, разрушает нормальный порядок вещей в обществе, ведя; "порча", "коррозия" сил. В переносном смысле коррупция в функционировании государства и общества переворачивает все с ног на голову: власть, носителем и единственным источником которой является народ, начинает использоваться во вред государству и обществу. Коррупция предполагает использование власти и связанных с ней возможностей не в интересах всего общества, а в интересах отдельных лиц или в интересах определенной группы людей. Другими словами, коррупция предполагает злоупотребление государственной властью в личных целях.

Суть наиболее опасных проявлений коррупции двояка. С одной стороны, она выражается в использовании лицом, выполняющим определенные государственные функции, своего служебного положения для получения неправомερных преимуществ, а с другой - в предоставлении выгоды лицу заинтересованным лицом [5].

Коррупция более-менее присутствует как в самых богатых государствах, так и в государствах с молодой демократией, таких как наш Казахстан. Мы уже отмечали, что коррупция сопровождает человечество с древних времен. В России же коррупция становится массовым, тотальным злом в 18 веке, когда Петр Великий потрясен ее масштабами. Он пытался бороться с ней обычными репрессивными мерами вплоть до смертной казни. Были казнены за взяточничество сибирский губернатор князь Матвей Гагарин, обер-фискал (Главный прокурор) Алексей Нестеров и др. Неизмеримая коррупция царил в стране при наследниках Петра — Екатерине 1. В 20 веке. в России

«коррупция неразрывно связана и развивается со всей политической системой и образом жизни». Казахстан, входивший в состав Российской империи, также был заражен элементами коррупции.

Во второй половине 20 века коррупция стала все больше становиться международной проблемой. Коррупция высокопоставленных компаний за рубежом получила широкое распространение. Глобализация привела к тому, что коррупция в одной стране негативно влияет на развитие многих стран. В Республике Казахстан коррупция не только сохранилась в переходный период своего развития, но и начала распространяться. Это связано с появлением элементов рыночных отношений, когда многие стали действовать по принципу: «Все можно сделать за деньги». Этот принцип стал господствовать, потому что произошли некоторые изменения, которые привели к изменению сознания людей, снижению нравственности людей. Особенно в первые годы после распада СССР во всех сферах жизни общества наблюдались массовые нарушения закона, незнание закона, вседозволенность в поведении многих людей, в том числе и должностных лиц. Многие зарубежные и казахстанские исследователи отмечают, что большая часть общества лояльно относится к коррупции, не понимая ее опасности. Поэтому трудно эффективно бороться с этим явлением. В связи с этим следует отметить, что коррупция наносит огромный, порой необратимый ущерб интересам общества, государства и граждан. Это проявляется в следующих возможных последствиях:

- 1. коррупция не позволяет государству добиться осуществления стоящих перед ним задач;*
- 2. коррупция портит инвестиционный климат, в результате чего частному бизнесу не остается ничего иного, как стремиться к получению скорой прибыли;*
- 3. коррупция ведет к удорожанию управленческого аппарата;*
- 4. Коррупция коррумпирует административный аппарат как на государственном, так и на негосударственном уровне, снижая стимулы к добросовестному труду;*
- 5. коррупция в верхах власти, становясь публичной, подрывает ее авторитет и, следовательно, ставит под вопрос ее легитимность.*

Несмотря на трудности, с коррупцией можно и нужно бороться. Об этом свидетельствует тот факт, что уровень коррупции в разных странах далеко не одинаково. Успех борьбы с коррупцией зависит от продуманной антикоррупционной политики. Борьба с коррупцией может быть эффективной при полной реализации целей и задач, реализованных в национальной программе борьбы с коррупционными преступлениями, с последующим совершенствованием ее правовых механизмов.

Список использованной литературы:

1. См.: Темпов Е.И, Коррупция. Происхождение современного понятия// Актуальные проблемы теории и практики борьбы с организованной преступностью в России. Материалы научно - практической конференции. Вып. 3. -М.: МИ МВД РФ, 1994. С. 14-15.
2. Закон Республики Казахстан от 18 ноября 2015 года № 410-V ЗРК. «О противодействии коррупции» // Собрание законодательства РК. – 2015.
3. См.: Максимов С.В. Коррупционная преступность в России: правовая оценка, источники развития, меры борьбы //Проблемы борьбы с коррупцией. Сборник статей. - М.: ЮрИнфор, 1999. С.24.
4. См.: Бородин С.В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы. М., 1990. С. 60.
5. См.: Бартошек М. Римское право. Понятие, термины, определения. М., 1989. С. 93.

6. См.: Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного

ӘӨЖ 331

Әбетова Гүлдана

Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының III курс студенті

«Тұран-Астана» университеті

Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі:

педагогика магистрі, аға оқытушы Ибрайханова А.Қ.

АЙГҮЛ КЕМЕЛБАЕВА ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ИСЛАМДЫҚ МОТИВПЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АЙГУЛЬ КЕМЕЛБАЕВОЙ С ИСЛАМСКИМ МОТИВОМ

CONTINUITY OF AIGUL KEMELBAEVA'S WORKS WITH AN ISLAMIC MOTIF

Аннотация: Мақалада жазушы Айгүл Кемелбаева прозасының исламдық мотивпен сабақтастығы қарастырылған. «Гибадат», «Қияда», «Тобылғысай», «Қоңырқаз» әңгімелері мен «Мұнара» романындағы ұлттық дүниетаным қарастырылып, көркемдік әлемі ашылған.

Түйінді сөздер: исламдық мотив, ұлттық дүниетаным, көркемдік әлем, қаламгер қолтаңбасы, рухани құндылық.

Аннотация: В статье рассматривается преемственность прозы писателя Айгуль Кемелбаевой с исламским мотивом. В рассказах «Гибадат», «Қияда», «Тобылғысай», «Қоңырқаз» и роман «Мұнара» рассматривается национальное мировоззрение, раскрывается художественный мир.

Ключевые слова: исламский мотив, национальное мировоззрение, художественный мир, автограф писателя, духовная ценность.

Abstract: The article examines the continuity of the writer Aigul Kemelbaeva's prose with Islamic motives. In the stories "Gibadat", "Kiyada", "Tobylgysay", "Konyrkaz" and the novel "Munara", the national worldview is considered, the artistic world is revealed.

Keywords: Islamic motif, national outlook, artistic world, author's handwriting, spiritual value.

Тәуелсіздік кезіндегі қазақ прозасындағы Айгүл Кемелбаеваның «Гибадат» әңгімесі исламдық тақырыпқа өзіндік тұрғыдан келуімен ерекшеленеді. Алла тағаланың нығметтері есепсіз болатын әңгіменің негізгі лейтмотиві – Аллаға мадақ пен Жаратушымызға деген шексіз махаббат. «Гибадат»[1]– адам баласының құдайды қалай іздеп тапқаны туралы әңгіме, шынайы құлшылық пен сүйіспеншілік. Мұнда ислам дінінің негізгі қағидалары сақталады. Адамзаттың жаратылысы туралы ойлар қасиетті Құрандағы бар шындыққа қиғаш келмейді. Мұсылман дінінде Алла тағаланың 99 көркем есімі бар. Автор Алланы Асылпана деп атаса, Құрандағы сүрелердің басталуында бар сөз: аса мейірімді, рақымды Алла. Аллашылдық идеясы қалай ашылады? Қазақтың өз аңыздарынан алынған идеяны автор шебер пайдаланады. Ақырзаман болғанда жер бетінде тажал шығып, тіршілік атаулыны жалмап қояды. Ақырзаман азан даусы естілмегенде болады. Әңгімедегі жасөспірім қыз баланың аулында намаз оқитын кемпір-шал азайған сайын шошынатыны туралы ой бұл гуманизм мұраттарын биік қоятын үлкен әдебиеттің өз еншісі. Егер осы бір көркем ойдың түбін қазса, мәнгүртке қарама-қарсы ұлы идеяның

тап өзі болып шығар еді. Бұл кейінгі көркем прозада сирек кездесетін құбылыс. Әдебиеттанушылар мен философтардың терең зерттеуін қажет ететін таңғажайып бір мезет осы. Әңгіме мәтінінің тіпті діни трактатқа ұқсап тұратын тұстары мол. Автор ислам дінін шала білетіндерден емес. Себебі діннің ғылыми негізі көркем прозада сақталады, долбар мен жаңсақтық жоқ. Адам санасы мен психологиясы туралы терең иірімдер бар. Ал әңгіменің құран сүрелерінің аяттарымен аяқталуы дүниежүзілік әдебиетке тән тәсіл. Атап айтқанда Лев Толстойдың «Воскресенье» атты романында (1889-1899 ж. өмірінің соңғы кезеңінде жазылған ірі шығармаларының бірі) Ивangelie – Инжілмен аяқталу бар. А.Кемелбаеваның прозасын оқығанда, оны әдебиетші адамның жазғаны бірден білініп отырады. Айгүл Кемелбаева қазақша жазса да, қазақ топырағының иісін шығарып тұрып жазса да, шетелдік прозаны терең меңгергендігі байқалады. Джойс, Кафка, Прусты былай қойғанда, қазіргі модернистік, посмодернистік ортада жүрген жазушылармен таныс екендігі білінеді.

Исламдық сарын аталмыш автордың «Тобылғысай» атты әңгімесіне де етене тән. Ұлы дене бәрін аңдауы құдайшылдық идеясы. Бұл әңгімедегі әңгіме ішіндегі әңгіме тәсілімен берілетін төрт әңгіменің түпкі ой, сарыны да осы құдайдың құдіретін ұлықтау болып табылады. Алмұрт ағашы өмір ағашы туралы аңыздың желісіне сәйкес. Бұл фәниде киелі заттар болатын себебі, оны Алла жаратқаннан деп түйіндейді автор. Ал «Мұнара» атты романның тұтас сюжетін Аллаға деген сенімімен көмкерген. Айгүл Кемелбаеваның «Тобылғысай» [2] әңгімесіндегі исламдық сарын мүлде бөлек. Бұл әңгіменің сипаттары: нәресте жер-жүзін анасындай аймалап, жарылқап тастайды. Әңгіме кейіпкері Бижан – ауыл жігіті. Ол терең сайлардан шөп шабады. Адам мен табиғат үндестігі тұнып тұр. Әңгіме идеясы туған жердің қасиет-киесі адамды жамандықтан қорғап қалуы, ұлы жаратушының пенде атаулының ғана емес, тіршілік атаулының қорғаны екендігін еске салуы. Ол қазақ халқының өзіне тән өмір философиясымен астасып жатыр.

Әңгіме ішіндегі әңгіме - «Тобылғысайдың» жанрлық ерекшелігі. «Рассказ в рассказе» немесе «Обрамляющий рассказ» деп аталған классикалық әдебиетте, Рабле, Диккенс, Гоголь, Пушкин сынды алыптар сүйіп, қолданған тәсілді автор таңдап алған. Бұл әңгімені төрт шағын әңгіме көмкерген, олар бір-бірін идеялық жағынан толықтырады. Жезтырнақ – қазақтың өз мифологиясынан алынған. Идеясы: құдайдан таза жер жоқ бұл жалғанда. Қақпаншы – бұл да қазақтың ауыз әдебиеті. Идеясы: құдайсыз курай да сынбайды. Кірпі – қазақтың ұлттық мінезі. Бижан кірпіні асықша иіріп, ордан тысқа лақтырып, құтқарып жібереді. Қазақ баласының дүниетанымы Алмұртта бар. Бижан алмұртты тауып, алғанынан сүйінші сұрайды. Аллаға сиыну, өмір сүйгіштік – бұл әңгіменің күллі негізі, тіні, рухы. Аллаға құлшылық пен Алланы сүю негізгі пафосы.

Қаламгердің «Қияда» [3] әңгімесінің кейіпкері қиялдан тумағанын, өмірде болған адам екенін анық көрсетеді. Деректі дүниені көркем прозаға айналдыру автордың басты міндеті болғанға ұқсайды. Әңгімедегі шежіре деректер де бұл ойды растайды. Қазақтың этногенездік болмысы бұл прозада айқын. Ұлттық дүниетаным Сарыарқаның қырларында жөңкілген қалың жылқыдай жосылады. Бұл әңгіме несімен құнды? Мұнда нағыз қазақтың образы бар. Түсіпхан өлгенде ауылы қырық күн жоқтау айтуы салт-дәстүрді мықты сақтатын елдің анық дерегі. Әңгімеде ажал тақырыбы құдайшылдық сеніммен берілген. Сырғауыл тиелген арбаның астында бір түн басылып жатқан жас жігіт Алласын қарғамайды, себебі жақсылық тек Алладан, жамандық адамның өзінен деп дүние таниды. Ажал тақырыбы мұнда ерекше бір мистикалық қуатпен берілгені сонша, кезінде символизм рухымен Мағжан жырлаған. «Мені де өлім, әлдиле» - идеясы 2005 жылдан бастап қазақ әдебиетінде кенет тың күшпен көбейіп кеткені нақ осы әңгіменің әсерінен десек болар. Әсіресе, жас жазушылардың әңгімелерінде өлім тақырыбын құштарлана жазу белең алды. Асылында, өлім әдебиеттің о бастан ең негізгі тақырыбы. «Қияда» - бұл әңгіменің жанрлық басты ерекшелігі жоқтаумен аяқталуында. Проза поэзиямен көмкеріледі. Үлкен әдебиетте мұндай көркемдік ерекшелік айрықша бағалы. Абай қазақтың ұлттық қасиетін айтқанда ең әуелі осы өлең, жырға тым бейімдігін айтады. Оны

ақынның «Өлеңмен жер қойнына кірер денең» деген өлең жолдарынан көруге болады. Түсіпхан бейнесі ұмытылмастай сомдалған, себебі ол шындықтан шыққан бейне. Жоқтау жырлары әңгімеде ұлттың өзінің импровизациялық қасиетін мол ашады. А.Байтұрсынов бастырған қазақтың 33 жоқтау жырларындағы үлгіден бөлек. Сурып салып, қайғы қысқан ет жақын туыстардың құсалы жүрегінен, бауырды зарлап жоқтаған жылау арқылы төгіледі. Бұл әңгіменің эмоционалды табиғатын күшейтіп жібереді. Бұл әңгімені басқа прозаға ұқсатпай, оқшаулап тұрған да осы бір жоқтау жырлары. Автор көне мәдениеттен бар тылсым жанрды жаңғырта білген. Әңгімеде романтикалық прозаға тән теңеулер айшықты. Ал исламдық мотивтерден құрылған туындылар басынан бастап болып келеді, алайда, бұл жерде исламдық мәтінге сюжеттік мотивтермен лейтмотивтерді қалыптастыратын әдеби реминисценциялар, аллюзиялар қабаттастырылатыны мәлім болып отыр.

«Қоңырқаз» [4] – Айгүл Кемелбаеваның ең үздік шығармасы. Туғаннан қамкөңіл кішкентай қыз сурет салғанды ұнатады. Және тек қаздың суретін салады. Ақыр соңында қыздың арқасынан қанат өсіп шығып, аспанға ұшып кетеді. Әңгіме адам бұрын періште болған, адам эззілдің айтқанынан еріп, жерге түскен періште деген, Інжілден бұрын болған әфсаналардың бірінен алынған ізгі идеяға құрылған. Шығарма, тұтастай алғанда, бүгінгі адамның толық тұлғасы емес екенін, адам, түптеп келгенде періште нәсілінен екені қайыра айтатын еске салу әңгіме болып табылады. Әңгімедегі қанатты құс адамзаттың көне мекені, шыққан тегі – Періштелер еліне қайтып кетеді. А.Кемелбаева - дәстүр аңғарындағы жазушы. Аталмыш әңгіменің несі жаңалық деген сауалға, концепциясы жаңа деп жауап қайтарар едім. Аңыздық сарында осылайша жазып шығу, осындай үлкен пайымға бару, жазушыдан үлкен қабілет талап етеді.

А.Кемелбаеваның «Мұнара» [5] романының «Бала бағушы» деген бөліміндегі бас кейіпкердің асылы, мистикаға сенбейтін адамдар дүниеде ештеңеге де иланбас меңіреу, надан жандар. Өмір расында адамзатқа жұмбақ жасыра беруден жалықпайды. Оның шешуі жарықтың арғы бетіндегі жарықта деген сөзіне кейде дау да айта алмасың анық. . Шынында да, табиғаттың тылсым сырлары, жаратылыстың жұмбақ қырлары көп-ақ. Бала кезде ертегілер арқылы естіп, санаға сіңген үрейлі оқиғалар, мистикалық кейіпкерлер, жаратылыстың сенбесіне қоймас құпия жұмбақтары заманның осындай бір өтпелі, ауыспалы шақтарында өріс алуы да әдебиет тарихынан таныс жәйттер. Белгілі кезең аралығындағы бос рухани кеңістікті толтыруға, халықтың рухани жүдеуіне жол бермеуге талпынған, мифологиялық логикаға негізделген мистикалық сарынды кие тұтқан көркем шығармалар да осы тәуелсіздік жылдары көптен көріне бастады. Бұған, бәлкім, батыс әдебиетінің әсері де мол болар.

Дәл қазіргі рухани құндылықтар қадірі құлдыраған заман бейнесін берерлік қатыгездігі осындай әфсаналық сипаттағы мораль кодекстері, ойлы дүниеге опасыздық танытқандарға ой саларлық оқшау оқиғалы, оғаштау ойлау жүйелері, жаңаша жазу стилидері бүгінгі көркемдік танымдағы өзгеше өрнекті, тың талпыныстарды танытады. Қазіргі прозадан тыс көбіне өзіне де, өміріне де, қоғамға да көңілі толмайтын, өздерін әлеуметтік ортадан шеттетілген, керексіз дүниедей сезінетін кейіпкерлерге кез боламыз. Олардың сорақы, сандыраққа толы, қауіп-қатерге толы тағдырлары авторларының бүгінгі өмірге деген көзқарастарын танытады. Таптық идеологияға тән, не жақсы, не жаман болып біржақты бейнеленетін кешегі прозадағыдай қаһармандық қасиет жоқ десек те болады. Идеал деген жоқ. Қаһармансыз кейіпкерлердің романдағы көрінісі жалпы қазіргі қоғамға тән кемшіліктерді өрнектейді. Осы ретте ұлы жазушы Л.Н.Толстойдың: «Көркем өнер дегеніміз суреткердің өз жанына терең үңілуі арқылы көпке ортақ құпия-сырларды ашып, көрсетіп беретін микраскоп сияқты»[6], - деген сөзін еске алсақ, қазіргі қазақ прозасының көркемдік міндеті де бүгінгі болмысты, өмір құбылыстарын зерделеп, соны халыққа таныту болып табылса керек.

XX ғасыр басында Ж.Аймауытов, М.Әуезов, М.Жұмабаев, С.Торайғыров, М.Дулатов, т.б. сынды суреткерлердің көркем прозалары шағын болса да шымыр ойлы,

шырынды сөйлемдерімен ерекшеленсе, А.Кемелбаева туындылары қысқалықпен құнарлы ой айтуға, шағын мәтінге бүкіл бір көлемді туындының мағынасын сыйдыруға, адам жанының арпалысын ашуға, т.б. деген талпыныстар жетерлік. Оны қаламгер өмірімен бірге өзгеріп жататын дүниетану түйсігі мен кәсіби шеберлік мүмкіндіктері арқылы айшықтап келеді. Және олардың көпшілігінің көркемдік әлеміне мистикалық сипат тән. Қаламгер прозасында тез құбылғыш адам жанының ішкі әлемі эпикалық тұрғыда кең тыныспен баяндалмаса да оқиға түсінікті, ойлы.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Кемелбаева А. Ғибадат [Мәтін] : әңгіме / А. Кемелбаева // Дәстүр. - 2015. - №4. - Б.38-43.
2. Кемелбаева А. Тобылғы сай [Мәтін] : [әңгіме] / А. Кемелбаева // Қазақ әдебиеті. - 2000. - 18 ақпан. - Б. 4.
3. Кемелбаева А. Қияда [Мәтін] : [әңгіме] / А. Кемелбаева // Қазақ әдебиеті. - 2008. - 14 наурыз. - Б. 4.
4. Кемелбаева А. Қонырқаз [Текст] : рассказ / А. Кемелбаева // Ақ Ертіс - Иртыш. - 2004. - №4-5. - С. 96-106.
5. Кемелбаева А. Мұнара [Мәтін] : роман / А. Кемелбаева. - Алматы, 2003. - 149 б.
6. Л.Н.Толстой. О литературе. М., 1955, стр -310.

ӘӨЖ 336

Алматықызы Айым
КЯЛ-21-1 тобының студенті
«Тұран-Астана» университеті
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
т.ғ.к., профессор **З.Е.Колумбаева**

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҰЛТТЫҢ ҰЛЫ ҰСТАЗЫ

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВИЧ – ВЕЛИКИЙ УЧИТЕЛЬ НАРОДА

AKHMET BAITURSYNOVICH - THE GREAT TEACHER OF THE PEOPLE

Аннотация. Мақалада Қазақтың ақыны, әдебиет зерттеуші ғалым, түркітанушы, публицист, педагог, аудармашы, қоғам қайраткері – Ахмет Байтұрсынұлы туралы қызықты ақпараттар мен ол туралы жазылған еңбектерге тоқталдық.

Түйінді сөздер. Мемлекет қайраткері, Алаш, қазақ әліпбиі, мұғалім, халық ауыз әдебиеті.

Аннотация. В статье содержится интересная информация о казахском поэте, литературоведе, тюркологе, публицисте, педагоге, переводчике, общественном деятеле Ахмете Байтурсынове и произведениях, написанных о нем.

Ключевые слова. Государственный деятель, Алаш, казахский алфавит, учитель, фольклор.

Annotation. The article contains interesting information about the Kazakh poet, literary critic, Turkologist, publicist, teacher, translator, public figure Akhmet Baitursynov and the works written about him.

Keywords. Statesman, Alash, Kazakh alphabet, teacher, folklore.

Қазақ халқының 20 ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірі, мемлекет қайраткері, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы

ғалым, ұлттық жазудың реформаторы, ағартушы, Алаш-Орда өкіметінің жетекшісі, ұлағатты тұлғалардың бірі **Ахмет Байтұрсыновқа** арналған бірқатар еңбектерге тоқталар болсақ.

1989 жылы Жазушы баспасынан шыққан «А. Байтұрсынов» кітабында Ахмет атамыздың «Маса», «Қырық мысал» кітаптарында жарық көрген өлеңдері мен аудармалары және «Әдебиеттанушы» деп аталатын зерттеу еңбегі топтастырылды. [1]

Сонымен қатар, философия ғылымдарының докторы Рәбиға Сәтіғалиқызы Ахмет жайындағы кітапшасында ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ тілінің тұңғыш оқулықтарын жазып, графикасын реттеуші, сол арқылы қазақтың ұлттық тіл білімінің іргетасын қалаушы ағартушы ғалым, ірі мәдениет және қоғам қайраткері, тамаша публицист әрі ақын Ахмет Байтұрсыновтың өмірбаяны мен қызмет жолы, білім ғылымдағы еңбегі мен азаматтық бейнесі сөз болады. Мұнда А.Байтұрсыновтың ғылыми-педагогикалық мұрасы мен әлеуметтік қызметі жөніндегі бірсыпыра материалдар және ол арды талдап-таныту тұңғыш рет ұсынылды.[2]

Оны қазақ даласының "Сегіз қырлы, бір сырлы" деп аталатын атақты адамдарына жатқызуға болады. Ол талантты әдебиеттанушы, терең ойшыл, жарқыраған публицист, жанқияр саясаткер, ізденуші ғалым, керемет ұйымдастырушы және өз халқының дамуына қызығушылық танытқан қоғам қайраткері болды. Ол энциклопедиялық ақыл мен ерекше қабілеті бар, өмірді жақсы көретін және айналасындағы адамдардың тағдырына бей-жай қарамайтын адам. Ол айналасындағылардың барлығын өзінің таусылмайтын қуатымен терең мағыналы тіршілігімен тарта білді. Ахмет Байтұрсынұлының сан қилы оқиғаға толы өмірі бүгінгі күні де адамдарды таңғалдырады және өмір сүруге, жасампаздыққа деген ұмтылысын оятады!

Халқымыздың өмірінде және бүкіл Еуразия кеңістігінде болып жатқан "өзгерістер дәуірінің" драмалық оқиғаларына қарамастан, оның өмірін конъюнктуралық деп айту қиын, дегенмен ол әрқашан ең өзекті әлеуметтік проблемалардың басында жүрді. Сонымен қатар, оның қоғамдық өмірге ат салысуындағы әрекетін өте дәйекті және мұқият деп айта аламыз. Ахаң басы қасында болған жобалардың әрқайсысын кемелдіктің шекті деңгейіне жеткізді. Қазақтың Ахметі халқы үшін, - " түнгі аспанның төрінде жарқырап тұрған шоқ жұлдыз!» Ғалым Ахметтің «Ақ жол» атты жинағында ауыз әдебиеті мұраларын ұдайы жинап, өңдеген тынымсыз ізденісінің бір бөлігі ретінде танылған «23 жоқтау» мен «Ер сайын» және қазақ жұртын өнер-білім шұғыласына, рухани жетілуге үндеген көсем сөздері енген. [3]

Ахаңның өміріндегі ең маңызды істер қатарына үш ірі бастамасын жатқызуға болады: Әлихан Бөкейханов және Міржақып Дулатовпен бірлесе отырып, өз заманы мен бүкіл қазақ халқы үшін тұтас ұлттың сауаты мен білім айнасына айналған "Қазақ" газетін басып шығару; Араб графикасын қолдану арқылы "Төте жазу" жасау және "Алаш-Орда" үкіметінің қызметіне қатысу. Әрине, Ахмет Байтұрсыновтың өмірінде өзгеде айтулы оқиғалар болды, алайда дәл осы оқиғалар қазақ халқының өмірінде терең із қалдырды, оны өз елінің көрнекті ұлы етті, оның тәуелсіздігі туралы арманын асқақ етті.

Ахмет Байтұрсынов – қазақ бабаларының ана тілінде сауат ашуына арналған алғашқы әліппелер мен қазақ тілі грамматикасын танытатын тұңғыш оқулықтардың авторы, қазақша сауат аштыру мен қазақ тілін пән ретінде оқыту әдістерін баяндайтын құралдардың да иесі. Сондықтанда ол өзінің «Тіл тағылымы» атты кітабында сол оқулықтар мен методикалық құралдардың қолда бар басылымдарының текстері толық ұсынылып отырғанын байқауға болады. [4]

"Қазақ" газетінде сол кездегі қайта өркендеген қазақ қоғамы үшін танымның кең көкжиегін ашқан мазмұны терең және тақырып бойынша алуан түрлі материалдар басылып шықты. Осы басылымның арқасында қазақтар қазіргі өркениетті ұлттың қалыптасуы жолында өте маңызды қадам жасады деп айтуға болады.

Самырат Кәкішев – Ахметтің немересі «Ахаң туралы ақиқат» деп аталатын кітабында қуғынға ұшыраған қазақ зиялысы, білікті ғалымы, жазушысы Ахмет

Байтұрсыновтың өміріндегі бізге белгісіз болып келген тұстары: шыққан тегі, туыстары, өскен ортасы, басына түскен ауыр күндері бар шындығымен алдымызға тартылады. Сондай-ақ бұл шығармада Аханның үрім-бұтағының кешегі, бүгінгі тіршілік-тынысы да әңгімеленеді. [5]

Ахмет Байтұрсыновтың «Жоқтау» деп аталатын бұл кітабында өзінің көзі тірісінде жарық көрген, сондай-ақ ауыз әдебиеті мұраларын ұдайы жинап, өңдеген тынымсыз ізденісінің бір бөлігі ретінде танылаған «23 жоқтау» бұл жоқтауларды бастырғанда Қазақ тарихының төрт жүз жылын алған. [6]

Ахмет атамыз «Біз кейін қалған халық, алға басып, жұрт қатарына кіру керек. Басқадан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға оқу керек. Бай болуға кәсіп керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек...» деп қазақ халқына оқу мен білімнің қаншалықты маңызды екенін түсіндіріп, білімге шақырғаны оның оқуға және өз еліне деген махаббатын көрсетеді. [7]

Дәстүрлі көшпелі қазақтың "ұзын құлағы" осы газеттің арқасында ақпарат беру құралынан ұлтты тәрбиелеу және кеңінен ағарту құралына айналды. Қазақ зиялыларының айтуынша, бұл белгі қазақтар арасында Еуропалық ғылым мен өнердің таралуын, "Қазақ" газетінің қазақ халқы үшін мәдениеттің терезесіне айналуын және өзгелердің зиянынан қорғаушысы болу ниетін білдірді.

Н. Т. Машқан «Ахмет Байтұрсынұлы-қазақ жазуының реформаты» атты монографиясы- реформатор тілші-ғалымның қазақ әліпбиіне әкелген жаңалықтары мен өзгерістері жөнінен терең зерттелген арнайы, әрі құнды еңбек болды. [8]

Ахмет өз заманының ұлағатты тұлғасының бірі, ойшылы болғандықтан оның өмірі мен шығамашылығы көптеген жандарды қызықтырған болатын. Соның ішінде Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов Ахмет жайында өз ойларын жазған.

Сәкен Сейфуллин баға беріп, Ахмет Байтұрсынұлы туралы былай депті: «...Өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде, қорлыққа шыдап, құлдыққа көніп, ұйқы басқан қалың қазақтың ұлт намысын жыртып, ұлттық арын жоқтаған патша заманында жалғыз-ақ Ахмет еді. Қазақтың ол уақыттағы кейбір оқығандары уез, губерния соттарына күш салып, тілмәш болып, кейбірі арын сатып ұлықтық іздеп жүргенде, Ахмет қазақ ұлтына жанын аямай қызмет қылды. Халықтың арын іздеп, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тікті».

Мұхтар Әуезов: «Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ахаң түрлеген ана тілі, Ахаң салған әдебиеттегі елшілдік ұраны - «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газетінің қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты, біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын».

Бірақ зорлықпен, күшпен дегенін болдырып үйренген большевиктер бұл ақиқатты теріске шығарып, оның есімін де, еңбегін де тарихтан өшіруге тырысып бақты. Оны бар ғұмырын адал қызмет етуге арнаған туған халқына жау етіп көрсетіп, «халық жауы» деген жалалы жамылғыны жауып, атқызды, атын атағандарды қуғынға салды. Бәрібір олар мақсатына жете алмады. Жала - бұлт, шындық - күн екен, заманы қайта туып, шындықтың шұғыласы өз нұрын төкті. Ұлтын сүйген ұлтжанды Ахаң, Ахмет Байтұрсынұлы өз халқымен қайта табысты.

Байтұрсынұлы шығармашылық жұмысын өлең жазудан бастаған. Онда ол еңбекші халықтың ауыр халін, арман-тілегін, мұң-мұқтажын көрсетіп, жұртшылықты оқуға, білім-ғылымға, рухани биіктікке, адамгершілікке, мәдениетті көтеруге, еңбек етуге шақырады. Патшалық Ресейдің қанаушылық-отаршылдық саясатын, шенді-шекпендінің алдында құлдық ұрған шенеуніктердің опасыздығын сынады.

Ахмет Байтұрсынұлы –қазақ әліпбиінің алғашқы авторы. Ол «Тіл – құрал», «Оқу құралы», «Тіл жұмсар», «Баяншы» іспетті еңбектер мен түрлі хрестоматияларды жазған. Әдістемелік бұл құралдар әлі күнге дейін қазақ тілі білімі мен тіл оқыту әдістемесі саласындағы ғалымдардың қолданысына ие.

Шығармашылық жолын Ахмет Байтұрсынұлы мысал жазудан бастады. Оның өлеңдері қазақ халқының мүддесі мен үмітінен сыр шертіп, білім мен мәдениетті насихаттады. «Қырық мысал» (1909), «Маса» (1911) шығармаларында қараңғылық, енжарлық, кәсіпке марғаулық сияқты кемшіліктерден арылуға шақырды. Осы орайда, Мұхтар Әуезов былай депті: Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ахаң түрлеген ана тілі, Ахаң салған әдебиеттегі елшілдік ұраны - «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газетінің қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты, біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын.

Халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап жарыққа шығаруда Байтұрсынұлы зор еңбек сіңірді. Әдебиет саласындағы алғашқы зерттеуі деп оның «Қазақ» газетінің 1913 жылғы үш санында шыққан «Қазақтың бас ақыны» деген көлемді мақаласын атауға болады. Онда қазақ халқының рухани өмірінде Абайдың аса ірі тұлға екені, өмірбаяны, шығармаларының мазмұн тереңдігі, ақындық шеберлігі, поэтикасы, орыс әдебиеттерімен байланысы туралы ойлы пікірлер айтылған, ақын мұрасының эстетикалық қадір-қасиеттері ашылған. Қазақтың эпостық жыры «Ер Сайында» алғы сөз бен түсініктемелер жазып, оны 1923 ж. Москвада шығарды.

1913 жылы Байтұрсынұлы Ә.Бөкейхан, М.Дулатұлымен бірігіп, қалың қазақ зиялыларының қолдауымен Орынборда тұңғыш жалпыұлттық «Қазақ» газетін шығарды. Оның бас редакторлығындағы газет қазақ халқын өнер, білімді игеруге мәселелерін қозғады. 1918 жылдың күзіне дейін шығарылғанның өзінде «Қазақ» газеті ұлттық қоғамдық-саяси және ғылыми-әдеби басылымдардың негізгі газетіне айналды.

1917 жылғы төңкерістен кейін, «Алаш» партиясының мүшесі А.Байтұрсынұлы Қазақ әскери-революциялық комитеті төрағасының орынбасары ретінде сайланды. 1922 жылы Өлкелік халық комиссариаты жанындағы Академиялық орталықтың, 1922–1925 жылы Халық ағарту комиссариаты ғылыми-әдеби комиссиясының, Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының төрағасы болып қызмет атқарды.

Ал 1921–1925 жылдар аралығында ол Орынбордағы, кейін 1926–1928 жылдары Ташкенттегі Қазақ халық ағарту институттарында қазақ тілі мен әдебиеті, мәдениет тарихы пәндерінен сабақ берді. 1928 жылы Алматыда Қазақ мемлекеттік педагогика институтының ашылуына байланысты ректордың шақыруымен осы оқу орнына профессор қызметіне ауысты. Оның атымен аталған Байтұрсынұлы әліпбиі қазақ тілінің табиғатына бейімделген араб жазуы негізінде жасалды. Кезінде қазақ халқын сауатсыздықтан арылтқан «Жаңа Емле» төте жазуын бүгінде Қытай, Ауғанстан, Иран елдерінде тұратын қандастарымыз әлі де пайдаланады.

1929 жылы 2 маусымда 43 Алаш қозғалысы қайраткерлерімен бірге ол Алматыда тұтқынға алынып, жылдың соңына қарай тергеу үшін Мәскеу абақтысына жөнелтілді. КСРО Халық комиссарлар кеңесі жанындағы ОГПУ «үштігінің» 1930 ж. 4 сәуірдегі шешіміне сәйкес, Байтұрсынұлы «халық жауы» ретінде ату жазасына кесілді.

1988 жылы Ахмет Байтұрсынұлы ақталды. Сол заманда ақталып шығу қиын істердің бірі болғандықтан, кейін болсада ақталуы өте қуантатын жайт.

Елбасы кітапханасының кітап қорында 2004 жылы жарық көрген А.Байтұрсынұлы шығармалар жинағының үш томы сақтаулы. Оның алғашқы томы өлең-мысалдар мен әдеби-ғылыми зерттеу материалдарынан құрылған. Екінші том оқушы-студенттер мен мұғалімдерге, сондай-ақ кең аудиторияға арналған оқу құралы болса, жинақтың соңғы томы – оқулықтар мен әдістемелік құралдардың толық жинағы.

Сәкен Сейфуллин кезінде Ахмет атамыз жайында былай деген болатын: «...Ахмет халықтың арын іздеп, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тіккен, Ахмет Байтұрсынұлы ұлтын шын сүйетін шын ұлтшыл». Бұл жерден біз Ахметтің тек қана қазіргі уақытта емес, өз заманында да елде беделді болғанын байқаймыз. Ол шын мәнінде ұлт ұстазы, халқымыздың рухани көсемі бола білді.

Біздің кім екенімізді, қайдан шыққанымызды, ана тіліміздің қай тілі екенін және осындай жаңа Тәуелсіз Қазақстандағы әл-ауқатымыз қандай тұлғалардың арқасында екенін мәңгі есте сақтауымыз шарт деген ойдамын.

Қолданылған әдебиеттер:

1. А. Ахмет. Байтұрсынов. - Алматы : Жазушы, 1989 ж.
2. Сыздықова, Рәбиға. Ахмет Байтұрсынов [Мәтін] / Р.Сыздықова ; Қазақ ССР "Білім" қоғамы. - Алматы : Қазақ ССР "Білім" қоғамы, 1990 ж.
3. Байтұрсынов, Ахмет. Ақ жол [Мәтін] : өлеңдер мен тәржімелер, публистикалық мақалалар және әдеби зерттеу / А.Байтұрсынов. - Алматы : Жалын, 1991 ж.
4. Байтұрсынов, Ахмет. Тіл тағылымы [Мәтін] : қаз.тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері / А.Байтұрсынов. - Алматы : Ана тілі, 1992 ж.
5. Кәкішев, С. Ахаң туралы ақиқат [Текст] : монография / С. Кәкішев. - Алматы : Қазақстан, 1992.
6. Байтұрсынұлы, А. Жоқтау [Текст] : монография / А.Ахмет. Байтұрсынұлы. - Алматы : Ахмет Байтұрсынұлы атын. қор, 1993.
7. Байтұрсынұлы, А. Жаңа низам [Текст] : монография / А. Ахмет. Байтұрсынұлы. - Алматы : Жеті жарғы, 1996.
8. Н. Т. Машқан «Ахмет Байтұрсынұлы-қазақ жазуының реформаты»; Алматы, 2002 ж.

УДК 81.13

Akshalova Zhanna Kayratovna

1st year master's student of the University Turan - Astana,

Kussainova Raisa Esenovna

senior lecturer of the University Turan - Astana,

Nur-Sultan, Kazakhstan

FORMATION OF SELF-ESTEEM IN ADOLESCENCE AND THE IMPACT OF THE PACE OF FAMILY EDUCATION

ЖАСӨСПІРІМ КЕЗІНДЕГІ ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ОТБАСЫЛЫҚ ТӘРБИЕ ҚАРҚЫНЫНЫҢ ӘСЕРІ

ФОРМИРОВАНИЕ САМООЦЕНКИ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ И ВЛИЯНИЕ ТЕМПОВ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ

Abstract. Today there are several theories in which the features of the formation of self-esteem in adolescence are considered from various points of view. Self-esteem is the value, significance that the individual endows himself with as a whole and certain aspects of his personality, activity and behavior. Self-esteem acts as a negative stable structural formation, a certain component of the self - the concept, self-awareness and the process of self-esteem. The basis of self-esteem is the system of personal meanings of the individual and the accepted system of values.

Keywords. Family education, Self-esteem in adolescence, communication between parents and children, psychology of teenager's behavior.

Аннотация. Бүгінгі күні жасөспірім кезіндегі өзін-өзі бағалауды қалыптастыру ерекшеліктері әртүрлі көзқарастардан қарастырылатын бірнеше теориялар бар. Өзін - өзі бағалау-бұл жеке тұлға өзіне және оның жеке басының, іс-әрекеті мен мінез-құлқының белгілі бір аспектілерін беретін құндылық, маңыздылық. Өзін - өзі бағалау теріс тұрақты құрылымдық білім, өзіндік Тұжырымдаманың, өзін-өзі танудың және өзін-өзі бағалау

процесінің белгілі бір компоненті ретінде әрекет етеді. Өзін-өзі бағалаудың негізі-адамның жеке мағыналарының жүйесі және қабылданған құндылықтар жүйесі.

Түйінді сөздер. Отбасылық тәрбие, жасөспірім кезіндегі өзін-өзі бағалау, ата-аналар мен балалар арасындағы қарым-қатынас, жасөспірімнің мінез-құлық психологиясы.

Аннотация. На сегодняшний день существует несколько теорий, в которых особенности формирования самооценки в подростковом возрасте рассматриваются с различных точек зрения. Самооценка - это ценность, значимость, которой индивид наделяет себя в целом и определенные аспекты своей личности, деятельности и поведения. Самооценка выступает как негативное устойчивое структурное образование, определенный компонент я - концепции, самосознания и процесса самооценки. Основой самооценки является система личностных смыслов индивида и принятая система ценностей.

Ключевые слова. Семейное воспитание, самооценка в подростковом возрасте, общение между родителями и детьми, психология поведения подростка.

Self-esteem performs the function of a regulator and protection, influencing the behavior, development and activities of the individual. As well as influencing her relationships with other people. Reflecting the degree of satisfaction or dissatisfaction with oneself, the level of self-esteem. Self-esteem creates the basis for the perception of one's own success or failure, setting goals at a certain level, namely the level of personality aspirations. The protective function of self-esteem carries a relatively stable and autonomous personality independence. It can lead to a distortion of the data of the experience of the individual and thus have a negative impact on the individual himself [1].

How does self-esteem develop? And it arises from the parents, and manifests itself already from the detection of pregnancy. The child perceives it unambiguously, as white or black, yes or no - without transitional tones. If parents demonstrate unconditional acceptance, how wonderful it is that a baby was born, and moreover just that. Every now and then the child treats himself well, feeling that he is loved and desired. If the parents reject the child as an unwanted pregnancy, the child was born of the wrong sex, which he wanted, he is unwell. Then the child feels his inappropriateness, a negative attitude towards himself and takes it for granted, starting to treat himself as a burden.

Later, from about two years old, self-esteem begins to differentiate: "When I'm hungry, I'm angry, and when I'm well fed, I'm kind" or "Yes, I run slowly, but I draw great and can wash dishes." Here, the parenting style adopted in the family is gaining strength. Encouragements (gifts, kisses, words of encouragement), supporting and reinforcing specific behavior, work to form a positive assessment of oneself, and punishment and ignorance - to try to find a rewarding option and a negative assessment of oneself in the present. If upbringing is done with monotony, not contributing to the distinction between types of behavior (the child receives only praise or only punishment, no matter what he does), this inadequacy turns into inadequate self-esteem.

In addition to actions, words are important. What parents say when projecting their expectations or hopes onto the child is also stored in the child's memory. The words of adults can become a "guide to life" in one case or "bad advice", where everything needs to be done exactly the opposite, in another: "You are so nice, just as unfortunate as I am"; "You will definitely become a dentist, you will make my dream come true, because I myself did not succeed"; "The main thing is to rely only on yourself and never relax, then you will achieve everything you want" ... At this stage, children's self-esteem depends on the characteristics of the family educational style.

In the theory of Eliseev O. P. adolescence, like any new period, is associated with neoplasms that arise from the leading activity of the previous period. By the end of primary school age, the child arises from the leading activity of the previous period. By the end of

primary school age, the child has new opportunities, but he does not yet know what he is. Solution of the question "What am I?" can only be found by colliding with reality. The developmental features of a teenager at this age are manifested in the following symptoms: difficulties arise in relations with adults: negativism, stubbornness, indifference to assessing success, leaving school, since the main thing for the child now happens outside of school; striving for peer companies (looking for a friend, looking for someone who can understand you); the child begins to keep a diary [2].

All of the above testifies to the child's appeal to himself. The question "Who am I?" is recognized in all manifestations. Many authors have reduced these manifestations to the onset of puberty. However, as Eliseev O. P., changes arise and begin to be realized at first psychologically as a result of the development of educational activity and are only reinforced by physical changes. This makes drawing attention to yourself even more intimate.

Comparing himself with adults, the teenager comes to the conclusion that there is no difference between him and the adult. He begins to demand from others that he is no longer considered small, he realizes that he also has rights. The central neoplasm of this age is the emergence of the idea of oneself as "not a child"; a teenager begins to feel like an adult, strives to be and be considered an adult, he rejects his belonging to children, but he still does not have a feeling of true, full-fledged adulthood, but there is a great need for the recognition of his adulthood by others.

Communication activities are extremely important for the formation of personality in the full sense of the word. Self-awareness is formed in this activity. The main neoplasm of this age is social consciousness transferred inside. According to L.S. Vygotsky, this is self-awareness.

Consciousness means shared knowledge. This is knowledge in the system of relationships. And self-awareness is social knowledge transferred to the inner plane of thought.

Controlling your behavior, designing it on the basis of moral standards - this is the person. According to Eliseev O. P., all the neoplasms of adolescence, as in a drop of water, are reflected in the attitude of a teenager to a girl: it is enough to look at these relationships to see the whole system of moral norms assimilated by a person.

Later, in the studies of D.I. Feldstein developed the concept of two main types of the child's actually existing position in relation to society, conventionally called by him "I in society" and "I and society". The first of them is especially actively developed in the period of early childhood, primary school and senior school age, when the subject-practical aspects of activity are actualized.

The main and practically the only effective means of influencing the personality of a teenager, according to the position taken by I.A. Zimnyaya since the 60s. Is a specially assigned and socially approved group activity. This "socially useful" or "pro-social" activity is, in essence, the pedagogically organized equivalent of the leading activity of the adolescent stage of development, defined as "socially relevant". According to I.A. Zimnyaya, the first stage of adolescence (10 - 11 years old) is a period of searching, groping for the adolescent forms of this activity acceptable to him. The second stage (12 - 13 years) is the period of its development and the third stage (14 - 15 years) - the period of awareness of one's social acquisition, active search for ways and forms of development of the means of its realization [3].

A.N. Leontiev revealed that "a fourteen-year-old adolescent is most interested in self-esteem and acceptance by others," public recognition. This is most easily accomplished by a teenager in a teenage or adolescent-youth group. Such groups can be spontaneous, or they can be specially pedagogically organized.

Describing the various stages of the adolescent period of ontogenesis, D.I. Feldstein notes that the vast majority of children at the first stage (10-11 years old) have specific ideals, and only a small number of subjects have generalized ideals. These children are especially critical in self-esteem. About 34% of boys and 26% of girls gave themselves completely negative characteristics during the examination, about 70% of the subjects, although they found positive

traits in themselves, found a predominance of negative ones. Already at this time, the need for self-esteem (but at the same time the inability to evaluate oneself) manifests itself very sharply.

In the second stage of adolescence (12-13 years old), 68% of the subjects named a specific ideal, and 30% found a generalized ideal. At this stage, along with the general "acceptance of oneself", a situational attitude towards oneself is also preserved, often negative and depending on the attitude of those around him, primarily peers. A general positive attitude towards oneself is associated with the actualization of the need for self-respect, which is exacerbated in a situation of dissatisfaction with oneself.

And the third stage of adolescence (14-15 years) is characterized by the predominance (81%) of a generalized ideal, which is formed from a combination of ideal features of people's images. During this period, "operational self-esteem" arises, which determines the adolescent's attitude to himself "here and now," and is based on comparing himself as a person and his behavior with certain norms that act as an "ideal form" of himself and his behavior.

The most important position put forward and substantiated in the works of A.N. Leontiev, it became the assertion that "... a teenager solves not just the problem of occupying a certain" place "in society, but also the problem of relationships in society, defining oneself in society and through society. namely, the definition of the meaning of their existence. " Therefore, it is obvious that adolescence is the most sensitive to the assimilation of socially significant values, since it ensures the transformation of self-determination at the level of "what am I?" in self-determination in society, at the level of awareness of socially oriented values and motives.

Adolescence, notes Eliseev O. P., has many contradictions and conflicts characteristic of this particular age. On the one hand, the intellectual development of adolescents, which they demonstrate when solving various problems related to school subjects, encourages adults to discuss rather serious problems with them, and adolescents themselves actively strive for this. On the other hand, when discussing problems, especially those that relate to the future profession, ethics of behavior, a responsible attitude to their duties, the amazing infantilism of these, outwardly looking almost adults, people is revealed. A psychological and pedagogical dilemma arises, which can only be resolved by an experienced adult: how, treating a teenager seriously, namely, an adult, at the same time treat him like a child who constantly needs help and support, but outwardly at the same time such "childish" treatment is not to be found.[2].

Between the ages of twelve and fourteen, when describing themselves and others, adolescents, in contrast to younger children, begin to use less categorical judgments. Which, in their self-description, include the words "sometimes", "almost", "it seems to me" and others, which indicate the transition to the position of evaluative relativism, about the understanding of the ambiguity, impermanence and diversity of personal manifestations of a person [3].

In the middle grades of the school, instead of one teacher, several new teachers appear, who usually have very different styles of behavior and manner of communication, as well as methods of conducting classes. Different teachers have different requirements for adolescents, which forces them to individually adapt to each new teacher. In adolescence, a differentiated attitude appears, for different teachers: some are loved, others are not, the third are treated indifferently. New criteria for assessing the personality and activities of adults are also being formed. So, on the one hand, it creates an opportunity for a more accurate and correct assessment of people by comparing them with each other, and on the other hand, it generates certain difficulties due to the inability of adolescents to correctly perceive an adult, to give him a correct assessment.

Teenagers value more knowledgeable teachers, strict but fair, who treat children kindly, are able to explain the material in an interesting and understandable way, give fair marks, do not divide the class into favorites and unloved ones. The erudition of a teacher, as well as his ability to correctly build relationships with students, is especially highly valued by a teenager [4].

At the age of ten to fifteen, significant changes take place in the motives of the adolescent's activities, in his ideals and interests. In the initial period of this age (10-11 years),

many adolescents (about a third) give themselves mostly negative personal characteristics. This attitude towards oneself persists in the future, at the age of 12 to 13 years. However, here it is already accompanied by some positive changes in self-perception, in particular, an increase in self-esteem and a higher assessment of oneself as a person [5].

As they grow older, the initially global negative self-assessments of adolescents become more differentiated, characterizing behavior in certain social situations, and then private actions.

In the development of reflection, the ability of adolescents to realize their own merits and demerits, there is a tendency, as it were, of the opposite nature. In the initial period of adolescence, children are mainly aware of only their individual actions in certain life situations, then character traits and, finally, global personal characteristics.

Self-esteem arises and is formed only in the process of communication of a teenager with other people. Interacting with others, a teenager constantly compares himself with others and learns himself on the basis of this comparison.

Initially, self-esteem is unstable, then it becomes more and more stable. In this regard, the adolescent is gradually freed from the direct influences of the situation, becomes more and more independent.

The teenager is more and more sensitive, in comparison with younger schoolchildren, to the opinion of the collective. He values this opinion, respects it, is guided by it. If the younger student is satisfied with the praise of the teacher, then the teenager is more affected by the social assessment. He is more painful and more acutely experiencing the disapproval of the collective than the disapproval of the teacher. Therefore, it is very important to have a healthy public opinion in the class and be able to rely on it. The teenager does not forgive insults in the presence of classmates or others. Therefore, one should not reproach, teach, shame the teenager in front of his comrades. This can cause an acute conflict [6].

Self-esteem from early childhood is shaped by upbringing. Low self-esteem prevents the child's ability to open up. And an overly high opinion of oneself can be dangerous: the child will ascribe to himself non-existent virtues and unrealistic prospects, and then, in the future, suffer when life begins to put everything in its place.

Parents often come up with what the child should be like, ideally, and when it does not correspond to their dreams, they reproach him for this, not noticing the merits that were simply not included in their parental plans. Therefore, so that the child does not develop low self-esteem and a feeling of inferiority, one should not pin any great hopes on him, so that later he would not come to disappointment. And, on the contrary, you need to diligently notice the merits, discover in the child his inherent features.

Praise and criticism should also have a reasonable ratio: you cannot unconditionally praise everything that the child does, but you should not scold for everything. If criticism exceeds praise, the child will begin to avoid communicating with his parents. And, criticizing the child (if there is a need for this), you need to find something for which he can be praised, for example, for independence, for intelligence, willpower. Moreover, at the end of the conversation, you need to express a sincere hope that the child understood the criticism and will quickly fix everything [7].

You need to be especially careful with children if there are two or more of them. There are parents who openly compare their children, set one another as an example. Of course, this affects the self-esteem of children, causes them to feel envy, doubts about parental love and outright dislike for someone who is constantly extolled [8].

Thus, in order to maximize the positive and minimize the negative influence of the family on the upbringing of the child, it is necessary to remember the intrafamily psychological factors that have educational value:

- take an active part in family life;
- always find time to talk to your child;

be interested in the problems of the child, delve into all the difficulties that arise in his life and help develop his skills and talents;

have an idea of the different stages in a child's life;
respect the child's right to their own opinion;
be able to restrain proprietary instincts and treat the child as an equal partner who simply has less life experience so far;
respect the aspiration of all other family members to pursue a career and improve themselves [9].

Summing up, we can say that self-esteem has a huge impact on the self-education of a teenager. By evaluating their characteristics and capabilities in comparison with others, adolescents can create a self-education program [9]. This is most clearly manifested in their ideals. It is the content of the ideal that serves as the adolescent's self-education program. In this case, the choice of the ideal depends on the nature of self-esteem. If self-esteem is adequate, then the chosen ideal contributes to the formation of such qualities as high exactingness, self-criticism, self-confidence, perseverance, and if self-esteem is inadequate, then such qualities as uncertainty or excessive self-confidence, not criticality can form.

Bibliography:

1. Gamezo M.V., Petrova E.A., Orlova L.M. Developmental and educational psychology. - M: Pedagogical Society of Russia, 2019.- 512 p.
2. Eliseev O. P. Workshop on personality psychology. - SPb.: Peter, 2018 - 508 p.
3. Zimnyaya I.A. Pedagogical psychology. - M.: Logos, 2018. - 383 p.
4. Leontiev A.N. Activity. Consciousness. Personality. - M: Academia: Smysl, 2020. - 346 p.
5. Lipkina A.I. Self-esteem of the student. // Pedagogy and psychology, no. 12, - 46 - 64 p.
6. Mukhina V.S. Age-related psychology. - M: Academia, 2020. - 431 p.
7. Nemov R.S. Psychology: in 3 vols. - M: VLADOS, 2019. - 606 p.
8. Psychology of a teenager. // Compiled by Yu.I. Frolov. - M: Russian Pedagogical Agency, 2018. - 526 p.
9. Feldstein I. D. Psychology of a developing personality. - M: "MODEK", 2019. - 512 p.

ӘӨЖ 331

Қуанбекова Ақтоты

Омарбекқызы

Тұран-Астана 2 курс магистранты

БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДА СИНОНИМДЕР МЕН АНТОНИМДЕРДІҢ СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ

СЕМАНТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ЯЗЫКОЗНАНИИ

SEMANTIC NATURE OF PHRASEOLOGY IN LINGUISTICS

Аннотация. Мақалада кейіпкер бейнесі және берілген ой бейнелілігін талдау мәселелері көтерілген. Қазақ тілші ғалымдарының пікірлері ескеріле отырып, фразалық тіркестердің мәні, мағыналық сипаттары, образды ойдың берілу жолдары қамтылған. Сөздердің ішкі және сыртқы формалары әрі олардың маңыздылығы айшықталып, қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктері, ауыспалы мағынаның берілу жолдары да зерделенген. Кейіпкерлердің қалыптасу жолдары айқындалған.

Түйінді сөздер. Фразеологизмдер қолданысы. Фразалық тізбектер. Сөз мағынасы. Сөз формасы. Сөз құбылысы. Образды сөздер. Бейнелі сөздер. Фразеологиялық бірліктер. Дыбыс. Мағына. Тіл байлығын. Фразеология семантикасы. Сөз сипаты.

Аннотация. В статье рассмотрены пути изучения семантических характеристик фразеологических слов в современном казахском языкознании. Подняты вопросы анализа внутренних значений слов и образности данной мысли. С учетом мнения ученых-казахских журналистов освещены сущность, смысловые характеристики фразовых выражений, пути передачи образной мысли. Были раскрыты внутренние и внешние формы слов и их значение, изучены лексические особенности казахского языка, пути передачи переходного значения. С учетом сравнительных основ тюркских языков определены пути передачи близкородственных значений в казахско-тюркских языках.

Ключевые слова. Использование фразеологизмов. Фразовые цепочки. Слово смысл. Явление слова. Образные слова. Образные слова. Фразеологизмы. Звук. Смысл. Богатство языка. Семантика фразеологии. Характер слова.

Abstract. The article discusses ways to study the semantic characteristics of phraseological words in modern Kazakh linguistics. The problems of analysis of the internal meanings of words and the image of a given thought are raised. Taking into account the opinions of Kazakh scientists-Correspondents, the essence of phrasal phrases, semantic characteristics, and ways of transmitting figurative thinking are covered. Internal and external forms of words and their significance are revealed, lexical features of the Kazakh language, ways of transmitting variable meanings are studied. The comparative foundations of Turkic languages are also taken into account, and ways of transmitting close-kinship meanings in Kazakh-Turkic languages are determined.

Keywords. Application of phraseology. Phrasal chains. Meaning of the word. S. S. form. Word phenomenon. Figurative words. Figurative words. Phraseological units. Sound. Meaning. The richness of language. Semantics of phraseology. The character of the word.

Мағыналары бір-біріне жақын, өз ара мәндес сөздер синонимдер, ал мағынасы бір-біріне қарама-қарсы сөздер антонимдер деп аталатыны белгілі. Яғни, синоним мағына жақындығына негізделсе, антоним мағына қарама- қарсылығына негізделген семантикалық құбылыс.

Ғалым Уалиханов: «Антонимдер лексиканың өзге топтарынан оқшау, жеке-дара тұрған құбылыс емес, олар синонимдермен байланысып жатады» дейді [11, 27].

Қазақ тіліндегі қарама-қарсылықтың коннекторларын қарастырған ғалым Көзбеков: «Синонимдер мен антонимдер семантикалық байланыстың екі бір негізгі түрі іспеттес өзара тығыз байланыста болады: нақтылы бір сөздердің синонимдер мен антонимдері бірдей лексика-семантикалық топқа жатады» деген тұжырым айтады. Өңгімелер тіліндегі бұлардың стильдік қызметі кең тынысты талдауды қажет етеді», - деп көрсеткен (12,85).

Синонимдерді лексикалық категория ретінде ғана емес, функционалдық стильдерде актив қолданылатын стильдік құрал ретінде де танимыз. Атқаратын стильдік қызметі – белгілі бір контексте бір сөздің бірнеше рет қолданбау жағын көздеу және көркем ойды құбылтып, жан-жақты толықтырып, мәндес сөздердің болымсыз айырмашылығын дұрыс қамтып, белгілі бір ұғымды оралымды етіп жеткізу. Сондықтан синонимдік қор көркем әдебиетте жиі қолданылады. Синонимдерді көркем әдебиет стилінде қолданудың маңыздылығы туралы тілші-ғалым Р. Сыздық былай дейді: «Синонимдер бір-біріне сайма-сай мағынадағы сөздер емес, әрқайсысында өзіне тән мағыналық реңкі бар, ұқсас мағыналы сөздер болса, олардың қолданысы көркем әдебиетте, әсіресе өлең тілінде ерекше орын алады. Өйткені поэзияда әрбір сөздің мағыналық та, стильдік те жүгі ауыр келеді. Ғылым тілімен айтсақ, әрбір ең шағын көркем контекстің экспрессивтік арқауы – сөз болса, оның экспрессия тудыратын күші семантикасында: мағынасы мен мағыналық реңктерінде. Демек, мағыналас сөздер өлең тілінде бір-біріне тең түспейді әрқайсының өз қолданылу орны, контекстік ортасы болуы қажет» [1, 80]. Ғалымның бұл пікірін тек поэзияға ғана қатысты деп қабылдамай проза туралы да айтылған талап деп түсінуімізге

әбден болады. Әңгімелер тіліндегі синонимдік қолданыс осы талаптың үддесінен шыққан. Қаламгер синонимдік қатарларды таңдап, талғап, өте шебер пайдаланады.

Мысалы: «Қарлығаш ұшып сіңіп кеткен көк әлемі шексіз, түпсіз, ұшы-қиыры көрінбейді. Оған қараған Шорманның ойы бөлініп, сан-саққа жүгіріп пайыздай алар емес. Мына көгілдір әдемі аспан әлемі шексіз де шетсіз тылсым теңіз сияқты, оған қараған сайын түпсіз ойға шомып береді екенсің» (Қарлығаштың ұясы, 57).

«Алабас бұқаның денесі еңгезердей, оның алпамсадай тұлғасы көп қараның ішінен оқшауланып, бөлектеніп көзге бірден түседі. Бұқаның қасындағы тайыншалар тоқпақтай ғана, әріректе жайылып жүрген ұсақ мал, арық, аяқтары шидей, аш, жерге кенедей жабысып алыпты» (Бұқа, 21).

Бірнеше синонимдер қатар келтіріліп, сөз мағынасын бірте-бірте өсіріп немесе әлсірету арқылы яғни, градация жолымен шығарманың экспрессивтік бояуын күшейте түскен. Бұқаның ірілігін, сүйектілігін көрсету үшін «тоқпақтай», «алпамсадай», «еңгезердей» деген теңеулерден синонимдік қатар жасап, мағыналық реңктерін бір-бірінен асыра, дамыта сипаттайды.

Қалған ұсақ мал арық, аяқтары шидей «аш арықтар», - деп, экспрессиялық күшқуатын үдете түскен (Бұқа, 84).

Жазушы қолданысындағы «ши аяқ», «аш арықтар» - контекстік синонимдері арқылы балалардың арықтығы мен әлсіздігін жеріне жеткізе суреттеген. Синонимдер жазушы тілінің байлығын көрсетеді. Халық тілінің байлығын жетік меңгерген жазушы өзінің бейнелі ойын жеткізуде синонимдер қызметіне арқа сүйейді. Әңгімелер тілінен синонимдік қолданыстың авторлық ерекшеліктерін байқатар бірнеше тәсілдерді кездестіреміз.

1. Қаламгер өзіне тән тәсіл-жеке сөзге сөз тіркесін синоним етіп, жарыстыра қолдануы:

Мысалы: «Қарлығашты мекенінен, жылы ұясынан бездіріп, қуалап жібергендерді де үйінен қуып жіберсе екен», «Шабаркүл күйеуі Қиянбекке жер-жебіріне жетіп, зекіп, ұрсып, айғайлап алса да, енді түк білмегендей үнсіз, тіл қатпастан, дымын сездірместен шайын құйып отырған қалпы бар» (Қарлығаштың ұясы, 57). «Жалықтың ба, ішің пысты ғой сенің –ә» (Қарлығаштың ұясы, 57).

Әңгімелер тілінде осындай жеке сөз бен сөз тіркестерінен синонимдік қатар түзіп қолдану - жиі кездесетін құбылыс (ұясынан, мекенінен; ұрсу – жер-жебіріне жетіп; жалықтың ба – ішің пысты ғой).

2. Фразалық тіркестерден болған синонимдер тізбегін қолдану:

«Хан көтеріп, пір тұтудың орнына шікірейіп жүріп, өлтіріп алдық» (Қарлығаштың ұясы, 57).

«Көшеде ымырт үйіріліп, көз байлана бастаған кез» (Қарлығаштың ұясы, 57).

«Әлі шал ұзақ түнге көз ілмей, жиі-жиі күрсінуге болды. Түн ортасы әлдеқашан ауып қалған. Қасындағы кемпірі де көпке дейін кірпік айқастырмай, өзімен бірге күрсініп, аһ ұрып жатыр еді, енді маужырап ұйықтап кетіпті» (Әлі шалдың қыздары, 57).

«Хан көтеру мен пір тұту», «ымырт үйірілу мен көз байлана бастау», «көз ілмеу мен кірпік айқастырмау» - өзара синонимдер. Бұл жердегі фразалық тіркестерден болған синонимдерді үстемелей қолданудың стильдік мәні бар. Сөйлемде синонимдік қатар жасамай, фразалық тіркестің біреуін ғана қолданса да ой түсінікті, бірақ қаламгерлер синонимдерді үстемелей қолдану арқылы сөйлемнің бояуын қалыңдата ойды дәл жеткізіп, көріктілік пен бейнелілікті арттыра түскен. Жазушы стилінде жиі ұшырасатын «кірпік ілмей», «көз жұмбай» деген фразалық синонимдердің қолданылуы сөз қайталамаудан туған қолданыс.

3. Әңгімелерде жиірек қолданылған тәсіл – жеке сөздерден болған синонимдердің бірыңғай мүше ретінде берілуі:

«Ол үшін Шарап бұдан гөрі қаталдау, қытымырлау, ашушаңдау болу керек» (Қарлығаштың ұясы, 57). «Үнінде бұрынғы бейбіт қоңыр ырғақ жоқ, әлде кімге арналған ызалы, ашулы, зілді кек бар еді» (Қарлығаштың ұясы, 57).

«Ал әлгі адам болса асығыстығын мүлдем ұмытқандай қарт сөздерін қызыға, құмарта тыңдайды» (Қарлығаштың ұясы, 57).

4. Синонимдерді қосарлап, қос сөзге айналдырып қолдану:

«Бастықпаған бұзау шағында – арман жолындағы қоқыр –соқырды, иіс-қоңысты, шаң-тозанды әм дала жүзін сан сұмдықтан, сан уайым-қайғыдан құлан таза сергітер» (Бұқа,25).

«Бұл келін бұдан соң біз елеп-ескергенше, бұлданып жатып алған» (Келін, 74). «Осы келін шырақ, ашуын ақылға жеңдіріп, өкпе-реніші болса соңынан айтса қайтеді, - деді үйге беттеп келе жатып» (Келін, 72).

Ғалым Е.Жанпейісов бір – бірімен мағыналас, өзара ұғымы жақын сөздерді қосарлап, шоғырлап қолдану әдісін таносуб тәсілі деп атайды [2, 55]. Әңгімелерден синонимдерді таносуб тәсілі арқылы беруін жиі кездестіреміз. Себебі қосарланып қолданылған өзара мәндес сөздер бір-бірінің мағыналарын айқындай түседі. Айтылмақ ойдың әсерін күшейтіп, экспрессивтік бояуын қалыңдатады. Сонымен бірге жазушының тіл шеберлігін де танытады. Себебі «қосар сөз – стильдік авторлық единица. яғни бұл қосар сөздер жекелеген авторлардың қаламынан шығатын тілдік бірліктер» [2, 71]. Әңгімелердегі осындай тілдік бірліктер:

«Болжайтын ой-өре болса, арғы аталарының бір екенін ұмытып, асық ойнап атысып, бір төсекке жатысып, тел қозыдай тең өскен шақтағы туыстық сезімдері арын шымшып, ата-бабаларының аруағы алдында жүгіндірер ме еді» (Бойтұмар, 98).

«Сол кезде ғана әйелдердің шыдамсыздана күткен сәттері де жетіп, Құдекендердің қоржын-қосқұлақтарының аузы сөгілді»(Бойтұмар, 98).

«Сұлу жеңгейдің бар тіршілігі мұң-арманы осы әнде ғана қалған дерсің» (Бойтұмар, 98).

Осындағы «ой-өре», «үміт-мақсұт», «қоржын-қосқұлақ», «мұң-арман» деген қосар сөздер әдеттегі қос сөздерден бөлек. Қаламгер өзара мағыналас, мәндес сөздерді қосарлап қолданып, оған белгілі бір мақсат жүктейді. Синонимдерді қосарлап қолдану тек кеңес дәуірлеген жылдардағы көркем туындыларға, тек осы қаламгерлерге тән жаңалық емес. Бұндай қолданыс 20- жылдардағы көркем проза үлгілерінен көрінеді.

Бұл туралы Р.Сыздық: «Тілді икемдей білу дегенде (бұл да «сөз таңдау»-дың бір амалы) М.Әуезов әңгімелерінде көзге түсетін даралық (индивидуалдық) мәнердің бірі-мағыналас (синоним), кейде тіпті тақырыптас сөздерді қосарлап келтіру. Мысалы: 20-жылдардағы әңгіме-повестер тілінен әбігер- машақат, ауыл-аудан, саяқ-сандырақ, жұт-жалаң, тыным-тыныштық, күлісіп-сыңқылдасып сияқты сөз жұптарын кездестіреміз. Бұл тәсіл сөз экспрессиясын күшейте түсу үшін де, жинақтап атау үшін де, қысқасы, көркемдік үшін ұтымды келеді. Жазушы осыны жақсы сезген. Бұл амалды Мұхтар Әуезов өзінің алғашқы көркем туындыларында да, «Абай жолы» эпопеясында да, тіпті публицистикасында да молынан қолданған. Мәндес сөздерді, синонимдерді қосарлап жұмсауға Ғабит Мүсірепов те еркін барғанын, қазақ әдеби тілінде мұның көріктеу амалының біріне айналғанын айтуға болады. Ал бастауын, сірә, 20-шы жылдардағы көркем прозадан алғандығы байқалады»-дейді [1,23].

Зерттеуші қосар сөздерді орфограммалық қос сөздер немесе графикалық қос сөздер деп атағанымыз дұрыс болар деп санайды. 20- жылдардағы көркем прозадан бастап қолданылып келе жатқан осындай тілдік тәсілдерді жетік меңгерген қаламгер Нұрмағамбетов өзіне тән стильдік мақсатпен өздеріне тән сөз қолданыстарын жасаған.

Мысалы: «Әл-қуат», «қасиет-қайрат», «мұң-арман», «тексеру-сұрақ», «жебеп-қолдау», «көрші-көлең», «ізім-ғайым», «қорлық-ыза», «ой-қиял», «сұмдық-сұрқия», «ой-пиғыл», «тұрмыс- хал», «зарықтырмай- зар жұттырмай», «қиқы- шойқы», «мінгесіп-ұштасқан», «үміт-арман», «ой-өре», «үміт-мақсұт», «шалдыр-шатақ», «қырып-жонып»,

«ашу-кек», «ұғым-түсінік», «есінеп-құсынап», «ашу-араз», «қоржын-қосқұлақ», «күбір-сыбыр», қатар-қатпар», «ой-қиял», «әйра-жайра», «керең-мылқау», «әуен-жәуен», «ұра-жыра»

Берілген қосар сөздердің көпшілігі тілде бұрыннан бар қос сөздердің сыңарларын өзгертіп беруден туған. Мысалы, *ашу-араз*, *қатар-қатпар*, *күбір-сыбыр* деген қосар сөздер *ашу-ыза*, *қатар-қатар*, *күбір-күбір* немесе *сыбыр-сыбыр* деген лексикалық қос сөздердің бір сыңары өзгеріп келуінен жасалған. Ал *тексеру-сұрақ*, *керең-мылқау*, *үміт-мақсұт* және т.б. қосар сөздер тыңнан туған авторлық қолданыстар. Жалпы қосар сөздерді тудырушы автор кез-келген сөздерді тіркестіре бермей, мағыналас, тақырыптас сөздерді қосарлап, олардың фонетикалық жағынан үндесіп, ұйқасып келуіне көп мән береді. Өйткені фонетикалық жағынан үндесіп келген қосар сөздер мәтін ырғақтылығын тудырады. Мәселен, *қатар-қатар*, *қасиет-қайрат*, *сұмдық-сұрқия* деген қосар сөздер аллитерациялық жолмен жасалса, *ашу-араз*, *айра-жайра* деген қосар сөздер ассонанс түзе жасалған.

Қосар сөздер ретінде келген синонимдік қатардың әңгімелер тілінде атқарған стильдік қызметтері:

1. айтайын деген ойды анығырақ беру үшін сөздерді қосарлау арқылы жалпы халықтық ұғымды көрсету;
2. сөйлем мазмұнын байыту;
3. образдылық тудырып оқушыға әсер ету;
4. көп ойды аз сөзбен ықшамдап беру;
5. сөздің тіркесімділік қабілетін пайдалану арқылы әсер сөз жасау.

Ғалым Серғалиев: «Сөз шеберлері өздерінің көркем туындыларында синонимдерді мол пайдалану арқылы тіліміздің бай, дамыған тіл екенін көрсете білген. «Синонимдер жазушы үшін, ең алдымен стилистикалық сапаларының айырмашылығы тұрғысынан бағалы болғандықтан стилистикалық сапасы бар сөздерді қолдануға немқұрайлықпен қарамай, экспрессивтік бояуы, эмоциялық мәні бар сөздерді тауып қолданады», - дейді [5, 2].

Ал, зерттеуші Жанұзақова: «Жан-жақты дамып, кемелденген тілде белгілі бір ойды әр түрлі мақсат-мүддеге қарай неше саққа жүгіртіп, сан алуан тәсілмен қолдануға болады. Қазақ тілі синонимге қаншалықты бай болса, антонимге оншалықты кедей емес екендігін байқаймыз»- дейді.

Антонимдердің әрбір стиль түріндегі қолданылу дәрежелері әр басқа. Жеке тұрғанда барлық стильдік аяларда қолданыла береді. Ал антонимдерді қатар алып, қабаттастыра қолдану - барлық стильде бірдей дәрежеде емес. Антонимдерді көркем әдебиет тілінде қолданудың маңызы ерекше. Ғалым Рамазанова: «Өйткені, тіліміздегі осы қарсы мәнді сөздерді ақын, жазушылар өзара қатар алып, шығарма тілінің көркемдігіне жұмсайды», - дейді.

Бұл туралы зерттеуші Ержанова да: «Антонимдердің стилистикалық қызметі өте күшті. Қарама-қарсы құбылыстарды салыстыруда, оларды бір-бірімен қатар қойып шендестіруде және осы тәсіл арқылы айтылатын ойды тайға таңба басқандай етіп түсіндіруде антонимдер айырықша қызмет атқарады. Антонимдерді шебер қолданудың нәтижесінде айтылатын ой мейілінше ашық-айқын, мейілінше мәнерлі болып белгіленеді», - деп дәлелдейді. Осындай маңыздылығына байланысты антонимдер көркем әдебиет тілінде қолданысқа жиі түседі.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1 Қабдолов З. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Арыс, 2004. – 208 б.
- 2 Назарбаев Н. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 2014. – 397 с.
- 3 Ахметов З. Өлең сөздің өрнегі. – А., Арыс, 2010ж. – 265 б.
- 4 Нұрғали Р. Абайтану мәселелері. - А., 1998 ж. – 157 б

УДК 8.81

Алиасқарова Жадыра Бекайдарқызы
УСД КЯЛ-19-1 тобының студенті
Тұран-Астана университеті
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
ф.ғ.к., доцент Абдикарим Н.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ОСОБЕННОСТИ КОММУНИКАТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ КАЗАХСКОГО И РУССКОГО НАРОДОВ

FEATURES OF COMMUNICATIVE BEHAVIOR OF THE KAZAKH AND RUSSIAN PEOPLES

Аннотация. Мақалада қазақ халқының коммуникативтік мінез-құлқын анықтауға қажетті параметрлер сөз болады. Әрбір параметрге орыс халқының коммуникативтік мінез-құлқымен салыстыра отырып, мысалдар мен дәйектер келтіріледі. Автордың ұстанымы бойынша, халықтың дәстүрлі коммуникативтік мінез-құлқын қайта жаңғырту еліміздің рухани әлемі үшін маңызды болып табылады.

Түйінді сөздер. коммуникативтік мінез-құлқ, прагмалингвистика, рухани болмыс.

Аннотация. В статье рассматриваются параметры, необходимые для определения коммуникативного поведения казахов. По каждому параметру приводятся примеры и аргументы, сравнивая его с коммуникативным поведением русского народа. По мнению автора, возрождение традиционного коммуникативного поведения населения имеет важное значение для духовного мира страны.

Ключевые слова. Коммуникативное поведение, прагмалингвистика, духовное самобытность.

Annotation. The article discusses the parameters necessary to determine the communicative behavior of the Kazakh people. Examples and arguments are given for each parameter, comparing it with the communicative behavior of the Russian people. According to the author, the revival of traditional communicative behavior of the population is important for the spiritual world of the country.

Keywords. Communicative behavior, pragmalinguistics, spiritual identity.

Тіл мен мінез-құлқтың арасында тығыз байланыс болуы және оның зерттелуі психологияға тікелей қатысты болғанымен, лингвистика ғылымының да бұл мәселеде өз үлесі мен еншісі бар. Ең әуелі адамға және тіршілік иесіне тыныс алу үшін ауа қандай қажет болса, адамға тіл арқылы пікірлесіп, сырласып, өзінің ойын жеткізу үшін коммуникацияның да сондай қажеттілігі бар. Адам тілді қандай мақсатта қолдануына, ниетіне қарай жақсылықты да, жамандықты да жеткізе алумен қатар, Абай айтқандай, «толғауы тоқсан қызыл тілді» сөйлете білуінен, яғни сөз саптауынан жеке адамның мінез-құлқын аңғаруға болады. Адамның ойлау әрекеті оның мінез-құлқының басқа түрлері сияқты психикалық заңдылықтарға бағынады. Егер адамның ойы тіл арқылы жарыққа шығатындығын ескерер болсақ, тіл адамның көңіл-күйі, мінез-құлқына түрлі арналары арқылы әсер ететіні сөзсіз.

Жалпы «... ұлттық мінез дегеніміз нақты бір экономикалық, мәдени, табиғи жағдайда дамиды белгілі бір әлеуметтік-этникалық қауымға аз не көп мөлшерде тән болатын психологиялық мінезқұлқтар жиынтығы» [1,]. Коммуникативтік мінез-

құлықпен әлеуметтік және коммуникативтік мәні бар тұрмыстық мінез-құлықты тығыз байланыста қарастырған жөн. Өйткені ол адамдардың қоғамда және тілдік-мәдени қауымдастығында мағынасы жағынан интерпретацияланып, жалпы коммуникативтік үдеріске енген, адамдардың мінез-құлқы мен қарым-қатынасына ықпал етуші заттық-тұрмыстық әрекеттерінің жиынтығы болып табылады [2]. Сондықтан да коммуникативтік мінез-құлықты сөйлеу әрекетінің теориясы аясында немесе прагмалингвистика тұрғысынан қарастыруға болады. Сөйлеу әрекетінің теориясы тұрғысынан келгенде, адамдар арасындағы коммуникацияның ең ықшамды бірлігі сөйлем немесе сөйлесім емес, әрекет, яғни белгілі бір әрекетті (сұрақ қою, дәлелдеу, бұйрық, сипаттау, өтіну, түсіндіру, кешірім сұрау, алғыс айту т.б.) орындау болатын болса, прагмалингвистика тұрғысынан келгенде, «дискурс максимы», яғни іс пен ақпараттың қатысымдық саны, сапасы (шындық пен өтірік), қатынасы (тақырыптан ауытқымау), амалы (түсінікті болуы) деген максимдердің (адамдар арасындағы әрекетті, тіпті саналы мінез-құлықтың рационалдылығын да реттейтін ереже) көрініс ретінде қарастыруға болады [3, 200-202].

Негізінен әлеуметтік символизмді көп жағдайда социум мүшелері байқай бермейді, алайда қатаң ұстанады, яғни тұлғааралық қатынастарда пайдаланылады, талқыланады. Бір құбылыстың символдық мәні өзге мәдениетте қабылданбауы мүмкін, тіпті өзге мәдениет адамын тікелей қақтығысқа итермелейтіндей күтпеген интерпретацияға ие болуы да ғажап емес. Мәселен, немістерде үй иесі әйел қонақтар сыйға әкелген шарапты дастарханға қоймай, алып кетсе, бұл орыстарда сараңдық таныту болып саналады; ал немістер үшін шарап бұндай жағдаятта сувенир ретінде қарастырылады. Ал қазақтар үшін қонақты «Қуыс үйден құр шықпа» деп сый-сияпат көрсетіп, тіпті сыйлық беріп шығарып салуы үйреншікті жағдай. Олай болса, тұрмыстық мінез-құлықта бір ғана деректің өзі әр мәдениет үшін әр түрлі коммуникативтік интерпретацияға ие болады. Парижде оқып жүрген орыс қызы француз құрбысының тойына аппақ хризантема сыйлайды, ал бұл гүлді Францияда жаназаға әкеледі. Гүл орыстарда сыпайы, интеллигенттік және тәрбиелік мәні бар сыйлық болып есептелсе, қытайлар үшін ондай мәнге ие емес. Қонақты асүйде қабылдау Ресейде сенімге негізделген достық қатынастардың символы; өзге мәдениеттер үшін асүйде қабылдау бұндай мәнге ие емес; қазақтар үшін келген адамға «Төрге шығыңыз» деп қарсы алып, үйіндегі ең құрметті орынды ұсынуы да басқа бір мәдениеттің өкілдері үшін түсініксіз жағдай болуы мүмкін. Гүл шоғындағы гүл санының жұп болуы орыстарда оның жаназаға арналғанын білдірсе, басқа халықтарда ондай мағынаны білдірмейді. Осындай «күнделікті мінез-құлық тілі» немесе әлеуметтік символизмдердің негізінде ұлттың коммуникативтік мінез-құлқының сипаттары анықталады. Коммуникативтік мінез-құлық жеке, топтық және ұлттық сипатта көрініс табады. Ал белгілі бір халыққа тән ұлттық мінез-құлықты айқындайтын дереккөз ретінде а) халықаралық анекдоттар; ә) ұлттық классикалық әдебиеттер; б) фольклор; в) ұлттың тілін [4, 180-181] қарастыруға болады.

Коммуникативтік мінез-құлық дегеніміз белгілі бір лингвомәдениеттік қауымдастықтың тілдесу дәстүрлері мен нормаларының жиынтығы. Орыс тілдесімінде нормалар аз, дәстүр көп сақталады; ал батыс тілдесімінде нормаға көп мән беріледі де, дәстүр онша есепке алынбайды. Ендеше қазақ халқының коммуникативтік мінез-құлқы қандай деген сұрақ туындайды. Ғалымдардың зерттеулері бойынша халықтың коммуникативтік мінез-құлқын белгілі бір параметрлер бойынша анықтауға болады. Онда адамдар арасындағы қарым-қатынастың вербальды және бейвербальды формалары да есепке алынады. Және де коммуникативтік мінез-құлықтың әр түрлілігін бір емес, бірнеше ұлттың коммуникативтік мінез-құлқын салыстыра қарағанда анық байқауға болады. Сондықтан біз орыс және байырғы қазақ халқының дәстүрге негізделген коммуникативтік мінез-құлқын салыстырып отырмыз.

1) Коммуникативтік байланыс орнату үшін орыс халқына бейвербальды, яғни физикалық байланыс қолайлы болып танылады, оның ішінде қол ұстасу рәсімі өте кең таралған; бұл қарым-қатынас кезінде тез танысуға деген ұмтылыс болып табылады. Ал

қазақ халқының ежелгі дәстүрі бойынша қол алысу емес, иіліп сәлем беру салты болғандығын, тіпті атты адам үйге қырық қадам қалғанда атынан түсіп, алыстан басын иіп, қос қолын қусырып сәлем берген. Және де ер адамдар мен әйелдердің сәлемдесу салты әр түрлі және сәлемдесу этикеттерінің алуан түрлі формалары бар және оның өз қатаң тәрбіті болған. Мысалы, жасы үлкен әйел адамға Амансыз ба? Есен амансыз ба? деп сәлем берген. Оны құрдас, замандас адамдар қолданбаған. «Сәлем сөздің атасы» деп сәлемдесу этикетіне ерекше мән берген.

2) Орыс халқының өкілдері бейресми қарым-қатынастағы демократияны орнатып, әңгімелесушінің жеке басындағы мәселесіне «қол сұғып» араласып кетуге жол беріп қоюы мүмкін. Ал қазақ халқы мұндай жағдайға біршама тоқтаммен қарайды, біреу өзінің басындағы жағдайды сыр ғып ақтармайынша, оны ренжітіп алам ба деген сақтықпен «ақсақтың аялына бағады».

3) Ұлттық коммуникативтік мінез-құлықта адамның *өзін-өзі таныстырып, сөз бастауымен* де ерекшеленеді екен. Мысалы, орыс халқының коммуникативті үстемдікті орнатуға деген ұмтылысы жоғары болса, қазақ халқының санасына «Шайқаста қол бастау қиын емес, Шаршы топтың алдында сөз бастау қиын» деген аталы сөз әбден сіңіп қалғандай. Егер сөзді бірден қысылып, қымтырылмай бастап кететін болса, онда дауда «соңғы сөз» айту әңгімені бастаушыға тиесілі екені белгілі.

4) Коммуникация кезінде *сыпайлық таныту* орыс этикет нормалары батыспен салыстырғанда, императивтілігінің бәсеңдігімен, бейтаныс адамдарға тап болуы мүмкін қиындықтар туралы алдын ала ескерту дәстүрі бар екендігімен, аға буынға салыстырмалы түрде біршама көңіл бөлетіндігімен, дей тұрғанмен әңгімелесушінің сөзін жиі бөлетіндігімен ерекшеленеді. Ал қазақ халқы үшін үлкенді сыйлау, орын беру, қарсы сөз айтпау, әңгімелесуші егер ер адам немесе жасы үлкен адам болса, сөзін бөлмеуге тырысып, шыдамдылықпен тыңдау тән болып келеді. Сонымен қатар бейтаныс адамға алдын ала болжам айтып, көсемсу де қазақтардың коммуникативтік мінез-құлқына жат әрекет болып есептеледі; «Әке тұрып ұл сөйлегеннен без, шеше тұрып қыз сөйлегеннен без» деген қағиданы ұстанады.

5) Орыс халқына тән тағы бір ерекшелік – олар басқалардың істеріне үнемі араласып, олардың мінез-құлқын реттеуге тырысатындығы және бейтаныс адамдарға ашық түрде наразылық білдіріп, оларға ескертулер айтатындығы. Қазақ халқының тәрбиелік қағидалары үшін мұндай қылықтар жат болып есептеледі және басқаны емес, әуелі өзінен баста дейді: «өз басындағы боқты көрмей, біреудің басындағы шоқты көрген» дұрыс емес деп есептейді немесе «құйысқанға қыстырылма» дегендей тыйымдарды айтады.

6) Жанжал немесе дау-дамайда орыс халқының дауласып, пікірлесуді қалап тұратындығы, белгілі бір қалқан қоя білетіндігі (қажетті кезінде бас тарта алу) «моя хата с краю»), басқаның пікіріне төзе алмаушылық, өзін де өзгені де сынауды жақсы көретіндігі, ымыраға жайдан-жай келе салмайтындығы, ал ұрыс-керіссіз немесе дау-дамайсыз әңгімені (әңгімелесуді) өзін-өзі қорғай алмайтын бейшора кейіпке түсу деп есептеу орыс халқына тән болса, қазақ халқы жастайынан «жатқан жыланның құйрығын баспа», «аш құлақтан тыныш құлақ», «сөзді қуса, сөз шығады», «кең болсаң, кем болмайсың», «айтылған сөз атылған оқпен тең», «ауызға келген сөз түкірік, қайта жұтса мәкүрік» т.б. мақал-мәтелдерді құлағына құйып өсетіндіктен, мүлде қарама-қарсы сипатта деуге болады.

7) Талқылап, сөйлесіп отырған тақырыптың орыс халқы үшін ең әуелі жалпы тақырыптардан бас тарту, оған теріс көзқарас білдірудің немесе талқыланатын ақпараттың кеңдігіне қызығушылық тудырып, емеуірін таныту; талқыланып отырған ақпараттың әңгімелесушінің жанына жақындығы немесе күткенінен кең болуы т.б. мәселелер коммуникатты «жүрекпен сөйлесуге» итермелейді; егер одан жалтаратын болса, ондай адамды айыптап тастаудан бас тартпайды. Ал қазақ халқы үшін «сен тимесең, мен тимен», «әркімнің өз білгені өзіне», «ақылың асып бара жатса, айға барып айқайла» т.б. қағидатты

ұстанатындықтан, бейтаныс адамдарды әңгімеге бірден тартып, жалпы тақырыпты талқылап кетуі екіталай.

8) Тыйым салынған тақырыптарға, яғни саясат, дін, жыныстық қатынас, бәсекелестердің кәсіби дағдылары және олардың жеке өмірі, табысы, жасы, салмағы т.б. жайында әңгімелесу – орыстар үшін қалыпты тақырыптардың бірі. Ал қазақтар «ұят болады» деген жалғыз ауыз сөзбен-ақ мұндай еркіндіктің шегі болатындығын аңғартады. Сондықтан жасы үлкен кісінің алдында немесе сыйлас адамдар, құда-жекжаттың алдында мұндай тақырыпты қозғамауға тырысады. «Бетінен оты шықты», «ұяттан жарылып кете жаздады», «Үлкеннің алдында көстеңдеп сөйлеме» т.б. деген фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер осының айғағы.

9) Өмірдегі пессимизм мен негативті коммуникацияда, яғни өміріне наразы болып, шағымдану, сұрақтан соң сұрақ тудыра беру, интеррогативтіліктің (жауабы жоқ болса да сұрақпен мезі ету) жоғары болуы орыс халқына тән болса, қазақ халқы мұндайға іштей егілу, іштен тыну арқылы немесе «Алланың басқа салғаны», «маңдайға жазғаны» деп өмірдің қандай жүгін де арқалап алуға дайын, төзімділігі жоғары екендігін көрсетеді.

10) Әңгімелесушінің қас-қабағына бағыну параметрі бойынша басқаларға қошемет сөздер немесе алғыс айта білмеу, коммуникативтік эгоцентризмді өз қолына алып алу, кез келген әңгімеде өзіне назар аудартуға тырысу орыс халқының коммуникативтік мінез-құлқында басым болса, қазақтар қошемет сөзге тіптен сараң деуге болады, алғысты да сирек айтады; бірақ оны әңгімелесушінің өзіне емес, сыртынан басқаларға айтады. Және де коммуникативтік эгоцентризм қашан да жасы үлкендердің қолында болуы керек, солардың қас-қабағын бағу керек деген жазылмаған «заң» бар.

Әрбір адамның күнделікті өмірінде түрлі коммуникациялық үдерістер жүріліп жатыр, олардың көмегімен әртүрлі ақпарат алмасып, адам өзіне ғана емес, өзгеге де қызмет етіп, қоғамдағы міндетін, өмірдегі миссиясын жүзеге асырады. Сондықтан қазіргі кезде коммуникативтік мінез-құлық, әсіресе қоғамдық орындарда нормаға негізделеді. Қоғамдық орындарда қатты сөйлеп, басқалардың мазасын алуға болмайды; өзінің ғана көзқарасын тықпалап, мәжбүрлеуге болмайды; әңгімелесушімен сыпайы әрі іскерлік қарым-қатынас орнату керек; жанжал, ұрыс-керіс шығаруға болмайды т.б. нормалардың тұрақталуы себебінен әртүрлі әлеуметтік және ұлттық топтар мен қоғамдастықтардағы адамдардың коммуникациялық формалары, дәстүрлері мен нормалары белгілі бір өзгерістерді бастан кешіріп, адамдар қоғамда мақұлданған этикалық нормалардың талаптарын орындауды жөн деп санайды. Білім мен ғылым кеңістігі интеграцияланып, мәдениеттер тоғысы қарқынды жүріліп, әлемдік жаһандану үдерісі етек жайған қазіргі кезде «Орыс адамы өзінің рухани болмысымен батыс адамынан мүлдем өзгеше. Өзінің ең жоғарғы көрінісі бойынша орыс жаны кезбелікке тән, осы сәттегі Нөсерді іздеуші емес, оның болатынын аспаннан күтіп отырғандай» [5] деп Н.А. Бердяев анықтаған коммуникативтік мінез-құлық та өзгеріске түсіп жатқанына куәміз.

Сонымен қатар жасы да, кәрісі де компьютер, әлеуметтік желілер мен гаджеттерден «басын алмайтын» қазіргі заманда кәдімгі бетпе-бет отырып әңгімелесіп, шын көңілден шүйіркелесетіндердің саны азайып келе жатқаны алаңдаушылық тудырады. Сол себептен де ұлттың коммуникативтік мінез-құлқының шынайы бет-бейнесін айқындап, оның дәстүрге негізделген қырларын насихаттау арқылы ұлттық кодымызды жандандыру, рухани тұрғыдан жаңғыруға да қадам жасай аламыз. Өйткені нормаға бағынатын батыс адамдары дәстүрге негізделген шығыс халықтарының коммуникативтік өрісіне емін-еркін кіріп кетуі екіталай, ал шығыс халықтары үшін бұл оншалықты қиын емес екендігі анықталған.

Жалпы коммуникативтік мінез-құлықтың жағымды және жағымсыз тұстары болатындығын ескерсек, жағымды жағынан өзгелерді сабырмен тыңдай алатын, қажет болған жағдайда немесе дер кезінде кеңес бере алатын, сұхбаттасушыны сендіре алатын, өз көзқарасын орынсыз тықпаламайтын, дәлелмен, дәйекпен сөйлейтін, білімді, мейірімді, ашық, өзіндік ізгілік ұстанымы бар, сыпайы, оптимист, әзілді түсіне алатын,

әдепті және ұқыпты болу т.б. қасиеттер жас ұрпақтың бойынан табылғаны абзал. Көне тарихи ақпарат, мәдениет, салт-дәстүр кейінгі ұрпаққа тіл арқылы жетеді, тіл ұлтты тұтастандырады, ұйыстырады, басқалардан ерекшелейді, тәрбиелейді, кейінгі ұрпақпен сабақтастырады, жалғастырады, өркенін өсіреді. Ендеше жағымды коммуникативтік мінез-құлқы қалыптасқан ұлттың тілінің де, өмір сүру салтының да ғұмыры ұзақ, зайырлы ел болып дами берері сөзсіз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Джандильдин Н. Природа национальной психологии. Алма-Ата, 1971.
2. <http://genling.ru/books/item/f00/s00/z0000031/st006.shtml>
3. Михалев А.Б. Общее языкознание. История языкознание: Путеводитель по лингвистике. – М.: Флинта, 2005. – 205 с.
4. Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 320 б.
5. Бердяев Н.А. Душа России. – М.: Т8RUGRAM, 2018. – 140 с.

УДК 339

Алибек Аскар

студент «Гуманитарно-юридического факультета»
Университет «Туран-Астана»,
г. Нур-Султан, Республика Казахстан
e-mail: alibekaskar0@gmail.com

Научный руководитель: д.п.н., Айкенова Р.А.
e-mail: ryskeldy.aykenova@mail.ru

ВЛИЯНИЕ СЛЕНГОВ НА РЕЧЕВУЮ КУЛЬТУРУ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

ЗАМАНАУИ ЖАРГОНДАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІНЕ ӘСЕРІ

IMPACT OF MODERN SLANG ON THE SPEECH CULTURE OF MODERN YOUTH

Аннотация. В данной статье рассматривается влияние современных сленговых выражений из интернет-пространства на речь молодежи в современном мире. Целью статьи является анализ изучения данного вопроса, также значительное внимание уделяется последствиям употребления сленга в повседневной жизни. Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме, так как данный вопрос мало изучен и требует дальнейших исследований.

Ключевые слова. Сленговые выражения, цифровые технологии, интернет-культура, англицизмы, глобализация, лексика, семантика, мем, речь.

Аннотация. Бұл мақалада интернет кеңістігіндегі заманауи жаргон сөздерінің қазіргі таңдағы жастардың сөйлеуіне әсері жайлы қарастырылады. Мақаланың мақсаты негізінен осы мәселені зерттеуді талдау, сонымен қатар сленгті күнделікті өмірде қолданудың салдарына көп көңіл бөлінеді. Мақала қазіргі кездегі өзекті мәселеге арналған, өйткені бұл мәселе аз зерттелген және одан әрі зерттеуді қажет етеді.

Түйінді сөздер. Жаргон өрнектері, сандық технологиялар, интернет мәдениеті, англицизм, жаһандану, лексика, семантика, мем, сөйлеу.

Abstract. This article examines the influence of modern slang expressions from the Internet space on the speech of young people in the modern world. The article is aimed to analyze

this issue, also pays considerable attention to the consequences of the use of slang in everyday life. The article is devoted to the current problem, as this issue is little studied and requires further research.

Keywords. Slang expressions, digital technologies, Internet culture, Anglicism, globalization, vocabulary, semantics, meme, speech.

Язык, как неотделимая часть человеческой жизни, претерпевает на протяжении всей истории изменения, которые малозаметны при недалеком взгляде, но достаточно заметны в настоящее время. С приходом цифровых технологий в современную жизнь появилась явная надстройка на язык, в народе именуемая как сленг. В данный момент, сленг представляет собой постоянно развивающееся явление и динамическую систему. Процесс образования сленгов настолько стремителен, что за последнее десятилетие развития интернет-пространства употребление новых сленговых выражений сильно увеличилось. Интернет оказал огромное влияние на метаморфозу языка, однако, все еще стоит вопрос о положительном и отрицательном воздействии сленга на речь.

Сленг формируется из различных выражений, заимствований, которые непрерывно связаны с социальными изменениями в контексте времени. Первое, что стоит отметить добавление в речь молодежи технологических терминов, напрямую связанных с интернет-культурой. К примеру, такие слова как «*апдейт*», «*рефреш*», «*гив*», «*стрим*», «*блог*», «*рек*» и т.д. являются терминами, активно использующимися во всемирной сети, которые уверенно наполняют лексику современного человека. Такого рода англицизмы зачастую используются из-за отсутствия адекватных аналогов в русском языке. Бытует популярное мнение, что смешивание языков вредит целостности речи и разрушает ее культуру.

Несмотря на это, современные филологи Т.Г. Черноголовина и Н.В. Худякова выражают неоднозначное мнение по этому поводу. Согласно их статье «Новейшие англицизмы в современном русском языке», заимствование иностранных слов необходимый процесс в условиях глобализации и международного стандартизации цифровых данных. В целом, внедрение интернет-терминов в современную лексику не является негативной чертой сленга, напротив, англицизмы обогащают словарный запас русского языка[1].

Другая, немаловажная сторона сленга - это использование жаргонизмов в повседневной речи, когда молодежь не соблюдает чистоту языка. Очевидно, большинство молодых людей используют выражения, не имеющие четкого определения в литературном русском языке, с целью выражения отношения к тому или иному явлению. В свою очередь, сленговые новообразования делятся на стилистически нейтральные, которые не засоряют речь, и стилистически сниженные, считающиеся более негативным явлением.

Зачастую молодежь неосознанно использует второй вид сленговых выражений, что приводит к недопониманию и отрицанию со стороны консервативно настроенного старшего поколения. Например, такие слова как, «*йоу*», «*лол*», «*рофл*», «*тончик*», «*вайб*», «*изи*» и т.д. крайне популярны в социальных сетях, и как следствие, в устной речи.

Считается, что они имеют негативное влияние на язык, так как большинство подобных слов имеют прямые альтернативы в русском языке, но молодежь склонна к использованию сленга. К тому же, зачастую такие сленговые выражения становятся словами «паразитами» и элементом речевой культуры молодежи.

По заверению журналиста З.Кляйнман, сокращения в текстовых сообщениях также стали одной из причин формирования сленга среди западной молодежи, а после, схожие выражения появились и на постсоветском пространстве. Рассматривая сленг со стороны повседневного использования львиной частью молодого поколения, можно заметить весьма неприятные последствия на развития и реформирования современного языка [2].

Все возможные сокращения и появления слов без конкретной семантики могут стать причиной упрощения, следовательно, деградации структуры языка. Стоит также

отметить, что с появлением интернета в жизни рядового пользователя, средства коммуникации между людьми в социальных сетях и мессенджерах претерпели некие трансформации. Преобразование текста, как такого, уже устаревшая модель формирования сленга.

Текстовые абберрации начали приобретать аудиовизуальный формат, таким образом создавая новую ветку развития сленга путем создания новых устойчивых сленговых выражений. Например, такие известные мемы как, «*Хьюстон, у нас проблемы*», «*Окей бумер*», «*Как тебе такое, Илон Маск?*, *Юзать (пользоваться)*» и подобные стали частью лексикона многих молодых людей.

Люди, на данный момент, используют мемные фразы чаще, чем классические сленговые выражения. А также, немаловажен тот факт, что мемы подобно сленгу стали сильным средством воздействия на аудиторию. Мемы, как ответвление сленга, стали средством коммуникации между молодыми людьми, тем самым наполнив устную речь человека устойчивыми выражениями, которые, быть может, непонятны для более старшего поколения, но являются отличным средством воздействия на подростков и молодежь.

Таким образом, из выше перечисленных аргументов можно сказать, что влияние сленговых выражений во многом случай из интернет-пространства на речевую культуру подрастающего поколения достаточно велико. В современном мире сленгизмы (сленговые выражения) представляют собой постоянно развивающееся явление и динамическую систему.

Действительно, за последнее время появилось огромное количество новых слов и фраз, которые стали составляющим элементом в речевой культуре. А внедрение новых технологических терминов, появившиеся с интернетом, обогатило словарный запас русского языка.

Из этого следует, что добавление англицизмов имеет положительный характер на развитие речи современного общества. Результаты исследования данной темы показали, что в языкознании у сленга нет точного определения. Однако, общеизвестно, что молодежные сленговые выражения являются средством общения большого количества людей, объединенных возрастом и интересами.

Он охватывает практически все области жизни, описывает практически все ситуации, поскольку сленговое слово рождается как результат эмоционального отношения к тому или иному предмету. Но стоит отметить, что частое использование стилистически сниженных сленгизмов без определенной семантики приводит к изменению структуры языка, также чаще всего такие сленговые выражения засоряют речевую культуру современной молодежи и становятся словами «паразитами».

В основном с появлением всемирной паутины и различных мессенджеров люди переносят реальное общение в интернет, но существует феномен, который проникает из интернет-коммуникации в повседневную жизнь,- это интернет-мемы.

Они отражают возникающие в обществе различные мнения по поводу острых социальных, политических и экономических проблем. В свою очередь, молодые люди используют мемы в повседневной жизни и в интернете с целью получения эмоций. Для описания этих эмоций существуют сленговые выражения, сами по себе являющиеся мемами.

Вследствие того, что носители молодежного сленга составляют многочисленную и социально активную часть структуры современного общества, сленгизмы активно проникают в жизнь и становятся составляющим элементом культуры, расшатывая консервативные представления во всех сферах.

Список использованной литературы:

1. Черноголовина, Т. Г. Новейшие англицизмы в современном русском языке / Т. Г. Черноголовина, Н. В. Худякова. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2017. – № 47 (181). – С. 255.–258.
2. URL: <https://moluch.ru/archive/181/46693/>.
3. <https://www.bbc.com/news/technology-10971949>

УДК 334

Алпамысова Айсулу Ернатовна
студентка кафедры «Педагогика и психология»
Университет «Туран-Астана»
Город Нур-Султан, Республика Казахстан
Научный руководитель: Умирзакова Л. А.

КИБЕРПАНК КАК РЕФЛЕКСИЯ О БУДУЩЕМ: В КОНТЕКСТЕ ЯПОНСКОЙ АНИМАЦИИ

КИБЕРПАНК БОЛАШАҚ ТУРАЛЫ РЕФЛЕКСИЯ РЕТІНДЕ: ЖАПОН АНИМАЦИЯСЫ АЯСЫНДА

CYBERPUNK AS A REFLECTION ON THE FUTURE: IN THE CONTEXT OF JAPANESE ANIMATION

Аннотация. В данной работе рассматривается феномен «cyberpunk» в контексте японской анимации. Раскрываются особенности жанра и ее место в мировой культуре, как социально-философское явление. Рассматривается социальное настроение, повлиявшее на становление фантастического жанра «cyberpunk» и то, как это явление предвосхищало будущее.

Ключевые слова. Киберпанк, аниме искусство, будущее, технологический прогресс, упадок.

Аннотация. Бұл жұмыста жапондық анимация контекстіндегі "cyberpunk" феномені қарастырылады. Жанрдың ерекшеліктері және оның әлемдік мәдениеттегі орны әлеуметтік-философиялық құбылыс ретінде ашылады. "Cyberpunk" фантастикалық жанрының қалыптасуына әсер еткен әлеуметтік көңіл-күй және бұл құбылыстың болашақты қалай болжағаны қарастырылады.

Түйінді сөздер. Киберпанк, аниме өнері, болашақ, технологиялық прогресс, құлдырау.

Annotation. This paper examines the phenomenon of "cyberpunk" in the context of Japanese animation. The features of the genre and its place in world culture as a socio-philosophical phenomenon are revealed. The article examines the social mood that influenced the formation of the fantastic genre "cyberpunk" and how this phenomenon anticipated the future.

Keywords. Cyberpunk, anime art, future, technological progress, decline.

Введение

Актуальность: современные проблемы требуют идентичных решений. Научно – техническая революция, в корне перестроившая реальность, стала причиной восторга и одновременного страха, возникший на почве определенных социальных обстоятельств. Все менее предсказуемыми стали очертания грядущего будущего, воплощая самые смелые и жуткие фантазии. Фантастические жанры, возникшие на фоне этих процессов, гиперболизировано выражали свойственные концу XX века надежды и опасения. Таким

образом, кибернетический сдвиг породил явление киберпанк, что снова приобретает актуальность в наше время, с очередным витком развития человечества. Киберпанк рассматривает тему искушения трансгуманизмом: кибернетическим, синтетическим или биотехнологическим. В контексте японской анимации это приобретает еще более широкий масштаб, ибо на сегодняшний момент аниме привлекло миллионы зрителей по всему миру, пропагандируя важные и насущные темы посредством искусства мультипликации.

Новизна: такие фильмы, как «Матрица» и «Бегущий по лезвию», не прошли мимо Казахского зрителя, однако, в силу иных социально – экономических обстоятельств киберпанк не получил развитие в постсоветском пространстве. По этой причине эта тема не освещается казахскими исследователями и медиа.

Аниме культура в которой развивался жанр киберпанк, в последние годы стал заметно востребован среди казахстанской молодежи, и получает огласку в данной статье.

Цель – осветить феномен «cyberpunk» в контексте японской анимации.

Объект исследования – киберпанк как культурный феномен.

Предмет исследования - произведения жанра киберпанк (литератур, аниме, фильмы), процессы возникновения жанра, особенности философских изысканий авторов.

Аниме-японское анимационное искусство

Для начала следует ознакомиться с таким понятием как аниме, которое послужило хорошей платформой для развития жанра киберпанк.

Аниме – это японская анимация. Японская индустрия аниме чрезвычайно развита, и производит колоссальное количество материала для потребителей со всего мира. Главной особенностью аниме является уникальная эстетическая среда, формирующая особый стиль, благодаря которому выделяется среди других произведений мирового анимационного кинематографа. Это способствовало восприятию аниме как отдельный культурный феномен.

В странах СНГ слово аниме сопровождается различными стереотипами, зачастую указывающие на пошлость или инфантильность явления. Однако, среди обилия разноплановой японской мультипликации, есть признанные произведения анимационного искусства, со сложным техническим исполнением и смысловым посылом автора, поднимающие важные социально-философские вопросы. К примеру режиссер Хаяо Миядзаки известен своими полнометражными работами: «Принцесса Мононоке», «Унесенные призраками», «Ветер крепчает», «Навискаяя из долины ветров» и т.д., в которых фигурируют антивоенный посыл, экологические проблемы, идеи феминизма и морально-нравственные ценности. Фильмы Миядзаки наполнены возвышенными идеями и трепетным отношением к простому быту, где искусно нечто простое и обыденное, наполняется магией анимации.

Зарождение «Cyberpunk»

Направление киберпанк начало свое развитие в работах американских фантастов, и еще не являлось в глазах масс отдельным культурным явлением. Впервые это слово употребил писатель - фантаст Брюс Бетке, назвав свой роман 1983 года броским словом «Cyberpunk» . Термин является смесью слов cybernetics «кибернетика» и punk «панк», что означает упадок на фоне глобального технологического прогресса человечества. Однако сама книга далека от канонов данного направления.

В 1984 году Ульям Гибсон публикует значимый для киберпанка роман «Нейромант». Также к этому направлению можно отнести работы таких авторов, как Майкл Суэвик, Нил Стивенсон, Александр Тюрин. Брюс Стерлинг, Пэт Кэдиган, Руди Рюкер. Научно-фантастический роман Филипа Дика 1968 года «Мечтают ли андроиды об электроовцах?» послужит основой для культового фильма «Бегущий по Лезвию», снятый режиссёром Ридли Скоттом. Этот фильм вышел на экраны в 1982 году, независимо от всей киберпанк-литературы. Стилистика данного фильма определило основные

визуальные особенности характеризующие жанр киберпанк. В следствии, эстетика киберпанка обрела собственную жизнь, не зависящую от различных авторов.

Параллельно в 80-е жанр начал зарождаться в Японии. Особое мироощущение и совершенно иная культура, окажется наиболее подходящей для киберпанка средой, которое создаст нечто абсолютно уникальное. В журнале «Young Magazine» с 1982 по 1990 года выходит на свет манга (японские комиксы) «Акира», автором которой является Кацухиро Отомо. Она представляет собой - чистейший японский киберпанк, насыщенный философскими изысканиями о проблемах развития общества и науки. В 1988 году автор Кацухиро Отомо экранизирует данную мангу, создав феномен захлестнувший запад. «Акира» считается важной вехой в истории японской анимации. Зарекомендовав себя на западе, картина оставило значительный след в популярной культуре мира. Еще одним образцовым примером японского киберпанка можно назвать полнометражный аниме-фильм «Призрак в доспехах». Первоисточником является одноименная манга Масамунэ Сиро «Ghost in the Shell», которая издавалась с 1989 года. Впоследствии режиссер Мамору Осии создал экранизацию 1995 года. Произведение стало культовым, и послужило вдохновением для других известных работ. Братья Вачовски ни единожды отсылались к данному аниме в научно-фантастическом боевике «Матрица». Начиная от знаменитых зеленых кодов, и заканчивая проблемой самоидентификации.

Социально-философский аспект и предвосхищение будущего

В 80-х Япония переживало большой экономический подъем и феноменальный научно - технологический прогресс. Общество привыкшее жить в гармонии с природой под влиянием стоицизма, погружается в ментально чуждый техногенный мир. Не менее важную роль в формировании менталитета японской нации сыграла атомная бомбардировка Хиросимы и Нагасаки. Японцы отдают себе отчет в том, что отношения человека и техники – неотъемлемая часть современной жизни, таящие в себе опасность и предпосылки для гибели всего живого. Страх перед будущим и новыми технологиями сублимировался в искусство, ярко раскрывая себя в жанре киберпанк.

Одно из таких представлений о будущем отражается в работах режиссера Мамору Осии. Аниме и манга «Ghost in the Shell» было названо в честь книги Артура Кёстлера «Призрак в машине». Название отсылает нас к главной героине Майору Мотоко Кусанаги, чье тело полностью кибернетизировано. Она носитель полностью искусственного тела, куда вставлен ее «призрак» - сознание, душа. По этой причине героиня находится в поиске доказательства собственной человечности. Вторая ключевая фигура хакер по имени Кукловод. Искусный хакер способен взламывать мозг людей, помещая ложные воспоминания. Взломанные люди представляют собой жалкое зрелище. Они не могут понять, кем на самом деле является, и насколько реальна их жизнь. Взломанный персонаж противопоставляется сущности главной героини. Ведь в отличие от нее у них есть тело, но поврежден мозг. К концу повествования мы узнаем, что Кукловод – это осознавший себя искусственный интеллект. Себя позиционирует как «форма жизни, рождённая в океане информации». Фильм кульминирует слиянием двух несовершенных форм жизни (киборга Мотоко Кусанаги и искусственного интеллекта), создав новый веток эволюции, что напрямую отсылает нас к идеям трансгуманизма.

Иное изыскание о будущем выражается в работе Кацухиро Отомо. Как и в свой коронованный первоисточник, аниме-фильм «Акира» -произведение наполненное пищей для размышления. Идеи, что раскрывались в сотнях страниц, умело пробрасываются одной фразой между строк. Виртуальная реальность и компьютеры фигурируют, но не в главной роли. Контраст обитателей верхушек небоскребов и обитателей трущоб у основания, власти злоупотребляющие положением, различные религиозные культы, человеческая жадность и аморальные эксперименты, - все это на фоне свирепствующей молодежи на мотоциклах, которые впутались в серьезные дела. По сюжету, Токио был разрушен ядерной бомбардировкой в ходе Третьей мировой войны. На его руинах возведен город будущего – Нео – Токио. Главный герой Сётаро Канэда изображен как

бегущая кровь, которая несет в себе лекарство, среди дорог больного города. На спине его красной байкерской куртки символично красуется пилуоля, а его красный мотоцикл мчится среди дорог Нео – Токио, как кровь по артериям. Автор ставит зрителя перед многими вопросами. Одна из них готов ли человек, какой он есть сейчас, стать Богом? Ведь наука открывает перед человеком огромную силу, что всецело влияет на мир, возвышая человека в его возможностях, и при этом дать человечеству непосильную ответственность за мир, в котором он живет.

Заключение: таким образом, произведения пронизанные мрачным футуризмом предвосхищали будущее, поднимая важные философские вопросы. Эти работы сквозь века будут служить пищей для размышлений. И не позволят забыть людям, задумываться о том, куда держит путь человеческий прогресс.

Список использованной литературы:

1. М. В. Шайдулина .«Киберпанк в японском кинематографе: специфика тематической интерпретации и художественно - образного решения»
2. К. И. Одегова. Анимационный кинематограф как объект комплексного гуманитарного исследования: философский аспект
3. Жеваев. С. А. Сапунов А. Е. Философское и художественно – образное видение будущего в произведениях жанра киберпанк
4. Трудно быть богом: большой обзор «Akira» - аниме, изменившее индустрию» [электронный ресурс] URL: <https://dtf.ru/anime/109225>
5. А. В. Зезюлько Киберпанк как феномен духовной жизни
6. М. Л. Теракопьян. Мир Мамору Осии: иллюзия или реальность?
7. Своя эстетика: что такое киберпанк и почему он стал так популярен [электронный ресурс] URL: <https://dtf.ru/read/14835>

УДК 336

Мекенова А.М.
студентка 2-го курса
университета «Туран-Астана»
Научный руководитель:
доцент Умирзакова Лязат Амантаевна

АРТ-ТЕРАПИЯ КАК МЕТОД ПРЕОДОЛЕНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СТРЕССА

АРТ-ТЕРАПИЯ ЖЕҢУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ ЭМОЦИОНАЛДЫ КҮЙЗЕЛІС

ART THERAPY AS A METHOD OF OVERCOMING EMOTIONAL STRESS

Аннотация. Стресс – это напряженная реакция человеческого организма на психологическое, ментальное или физическое воздействие, которая нарушает работу гомеостаза и состояние нервной системы. К сожалению, в современном мире почти каждый человек сталкивается со стрессовыми ситуациями, и большинство не умеет правильно справляться с такого рода обстоятельствами, и недооценивают влияние стресса на их жизнь.

Ключевые слова. Стресс, жизнь, нервная система, человек.

Аннотация. Стресс-бұл адам ағзасының гомеостаздың жұмысын және жүйке жүйесінің жағдайын бұзатын психологиялық, психикалық немесе физикалық әсерге қатты реакциясы. Өкінішке орай, қазіргі әлемде кез-келген адам стресстік жағдайларға тап

болады, ал көпшілігі мұндай жағдайды қалай дұрыс шешу керектігін білмейді және стресстің олардың өміріне әсерін бағаламайды.

Кілт сөздер. Стресс, өмір, жүйке жүйесі, адам.

Annotation. Stress is a tense reaction of the human body to a psychological, mental or physical impact that disrupts the work of homeostasis and the state of the nervous system. Unfortunately, in the modern world, almost every person is faced with stressful situations, and most do not know how to properly cope with such circumstances, and underestimate the impact of stress on their lives.

Keywords. Stress, life, nervous system, man.

Поддержание здорового психоэмоционального состояния является неотъемлемой частью здоровой жизни. Стресс в прямом смысле в состоянии испортить психику, ментальное состояние и жизнь человека.

В современном обществе вопросу здорового психоэмоционального состояния уделяют большое внимание: выпускают книги, проводят различные тренинги и интернет-вебинары, снимают видео на тему занятия арт-терапии. Как правило, сейчас в мире существует множество здоровых способов справиться со стрессом, и одним людям могут подойти определённые способы, которые, к примеру, могут не подойти другим. Также, одним из многочисленных способов борьбы со стрессом и тревожностью является занятие арт-терапией, о которой будет сказано в данной научной статье. Арт-терапия (от англ. «art» – искусство) – направление психотерапии, включающее в себя использование творчества, зачастую изобразительного искусства, для улучшения психоэмоционального состояния человека. Грубо говоря, арт-терапию зачастую называют «Лечение искусством».

Впервые арт-терапия появилась в первой половине XX века и связана она была с лечением туберкулёза. Адриан Хилл, который являлся художником и врачом, в 1938 проходил лечение от туберкулёза на лечебном курорте « Мидхерст». Параллельно с лечением болезни, Адриан всячески занимался творчеством, а именно написанием пейзажей, и в скором времени обнаружил положительное влияние, - творчество помогало ему в лечении, так как его эмоциональное состояние становилось значительно лучше. Через какое-то время Адриан Хилл был приглашён в качестве учителя живописи для других пациентов этого же курорта. В течение своего преподавания и занятия творчеством с целью улучшения здоровья, Адриан лишь вновь убедился в положительных эффектах данного способа, так как пациенты явно забывали о своих болезнях, а рисование положительно влияло на их эмоциональное состояние. Таким образом, в 1942 Адрианом Хиллом был придуман термин «арт-терапия», и понимался этот термин как «искусство против болезней». Чуть позже под «арт-терапией» понимались не только рисование и пейзажи, а также другие объекты творчества, такие как скульптурное дело, создание инсталляций, и вскоре появилось несколько видов такой терапии.

В узком понимании слова, арт-терапия всегда означала изобразительное искусство, однако «арт» в этом термине предполагает все виды творчества, которые могут помочь улучшить ментальное состояние человека. К примеру, на сегодняшний день в мире существуют куклотерапия, скульптуротерапия, фототерапия, драматерапия, песочная терапия, игровая терапия, музыкотерапия, танцевальная терапия, библиотерапия и т.д., каждая из которых является подвидом арт-терапии. Библиотерапия, к примеру, предполагает использование литературы для улучшения психического здоровья. Это может быть чтение художественной литературы, поэзии, написание стихов или рассказов. Однако зачастую такой прием психотерапии включает в себя специально подобранный список литературы, так как библиотерапия, при неправильном использовании, может иметь и отрицательные стороны. Например, при неаккуратном выборе литературы, у человека может развиваться эскапизм. Эскапизм — это умственное отвлечение от неприятных или скучных аспектов повседневной жизни, как правило, посредством

деятельности, связанной с воображением или развлечениями. Эскапизм может использоваться, чтобы отвлечься от постоянного чувства депрессии или общей грусти.

При эскапизме человек не сможет нормально воспринимать реальный мир и справляться с трудностями, и, в данном случае, будут лишь книги не с целью улучшения психологического состояния, а с целью «убежать от реальности». В таких случаях зачастую предлагаются книги жанры нон-фикшн, которых на сегодняшний день большое количество: «К себе нежно», «Брат, давай и наслаждаться», «Роман с самим собой», «С тобой я дома».

Еще одним часто встречающимся видом арт-терапии является фототерапия.

Фототерапия – подвид арт-терапии, заключающийся в лечении пациента с помощью яркого света, воспроизведённого за счёт использования искусственных источников света.

Такая фототерапия обладает доказанной клинической эффективностью в лечении сезонных расстройств, зачастую её используют в осенне-зимнее время года при сезонной депрессии. У данного направления психотерапии является ряд показателей, чаще всего это проверка состояния кожи и наличие каких-либо кожных заболеваний, так как свет напрямую влияет на кожу. Фототерапия используется рано утром или вечером, когда как в более позднее время её не стоит использовать, так как она может отрицательно повлиять на состояние сна и лишь ухудшить ситуацию.

Ни для кого не секрет, что сегодня арт-терапия развивается более часто, нежели ранее. Проводятся специализированные группы по арт-терапии, некоторые из них могут быть организованы официальными организациями, другие же созданы не официальными источниками. Например, в университетах клуба психологии устраивают групповые встречи, в течение которых студенты занимаются изобразительным искусством с целью улучшения ментального состояния. Часто такие сессии действуют во время промежуточных или финальных экзаменов, чтобы «снять стресс».

Кроме групповых сессий арт-терапии, арт-терапия также может быть найдена в магазинах. Под этим подразумеваются различные книги с «раскрасками», которые были созданы специально для самого процесса терапии. Чаще всего это большие картинки с мельчайшими (иногда наоборот) деталями, которые нужно раскрасить. Такие продукты пользуются популярностью как у взрослых, так и у более юного поколения.

В дополнение к этому, множество информации и ресурсов по арт-терапии может быть найдено на просторах интернета, к примеру, различные обучающие видео, либо же готовые коллажи для рисования, разукрашивания или другого творчества.

Сама задача арт-терапии и любого из её видов состоит в том, что творчество, которое создает человек во время стрессовой ситуации или при чувстве тревожности, это возможность почувствовать себя творцом и раскрыть свои чувства. Анализируя предмет творчества, созданный во время арт-терапии, можно понять выражение своих настоящих чувств и ощущений.

Задачами арт-терапии также является возможность выхода своей агрессии, гнева или тревожности. В другом случае данные негативные эмоции могут быть выражены в отрицательных способах: использование наркотиков, алкогольных напитков, курения для «затухания» своих чувств. Такого рода способы борьбы с эмоциональным стрессом не только ухудшат общее психоэмоциональное состояние, но также и повлияют на здоровье организма. Например, учёными было выявлено, что именно те люди,

использующие курение, встречаются с депрессивными симптомами гораздо чаще, чем остальные, и зачастую привычка курения не улучшает их психологическое состояние.

Помимо лечения, арт-терапия может способствовать развитию самоконтроля: «Когда люди постоянно чувствуют боль, они нередко думают, что теряют контроль над собой. словно боль диктует им, что можно делать, а что нет. Практика арт-терапии помогает вернуть чувство власти над своим телом через самовыражение и создание чего-то уникального», - Келси Скерпен, арт-терапевт Массачусетской больницы общего

профиля. При занятии арт-терапии самоконтроль выражается в способности человека контролировать свои ощущения, чувства и мысли. Занимаясь творчеством, человек буквально «успокаивает» себя, меняя злобу, тревожность или страх на спокойствие.

Такая практика в большинстве случаев имеет положительное влияние на управление человеческими чувствами с большой вероятностью того, что в следующий раз при стрессовой ситуации человек, уже ранее «натренированный» в своём самоконтроле, сможет воспринимать ситуацию не так критично и нормально реагировать на неё.

Таким образом, арт-терапия, или «лечение искусством», - один из распространённых приёмов психотерапии, позволяющее пациенту значительно улучшить ментальное, психологическое и физическое состояние благодаря занятию любимым творчеством.

Любому пациенту можно подобрать тип арт-терапии, подходящий лично ему и его ситуации, сделать это можно как с помощью профессиональной помощи психотерапевта, так и самостоятельно: всячески пробуя новые виды терапии и находя именно тот тип, подходящий человеку. Арт-терапия – это поистине мощный инструмент, позволяющий прочесть человеческие чувства: боль, злобу, печаль, тревожность, страх.

Данная терапия может использоваться не только с целью улучшения ментального состояния, но также при других психологических проблемах: работа с самооценкой, визуализация своей жизни и будущего, выявление своих истинных желаний или страхов, тревог или мечт. Об эффективности арт-терапии говорят уже давно, и почти каждый психотерапевт и психолог прибегает к помощи «арт-лечения». «Лечение искусством» помогает находиться в настоящем моменте, прочувствовать тонкую связь между человеческими эмоциями и физическими реакциями тела и визуализировать свои эмоции, чувства. Искусство сегодня – это больше, чем просто рисование, такое искусство буквально может спасти человека, предотвратив последующую депрессию и апатию.

Список использованной литературы:

1. Рубинштейн, С. Л. «Основы общей психологии»
2. Копытин, А. И. «Теория и практика арт-терапии»
3. Фрейд, З. «Художник и фантазирование»
4. Вальдес Одриосола, М. С. «Арт-терапия в работе с подростками».

ӘӨЖ 519

Дюсембаев А.К
Торайғыров университетінің магистранты

ОМОНИМДІ ОҚЫТУДЫҢ МЕТОДИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ ОМОНИМИИ

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF HOMONYMY TEACHING

Аннотация. Мақалада қазақ тіліндегі омонимдер және оны оқыту жолдары қарастырылады. Омонимдерді оқытуда жаңа технологиялардың рөлі туралы айтылады.

Түйінді сөздер. Омоним, ұлттық сана, тілдік бірлік, полисемия.

Аннотация. В статье рассматриваются омонимы казахского языка и пути его обучения. Рассказывается о роли новых технологий в обучении омонимам.

Ключевые слова. Омоним, национальное самосознание, языковое единство, многозначность.

Annotation. The article discusses homonyms in the Kazakh language and ways to teach them. The role of new technologies in learning homonyms is discussed.

Keywords. homonym, national consciousness, language unity, polysemy.

Жоғары оқу орындарында омонимдік құбылыстардың танымдық және семантикалық табиғатын тануының негізгі факторлары студенттердің білімі мен дағдыларының деңгейі ғана емес, сонымен қатар білім мазмұны мен сапасын жүйелі түрде белгілеу болуы керек. Студенттердің тілдік бірліктерді меңгерудегі білімі мен практикалық қызметінің мазмұны ұсынылған материалдардың ғылыми тұжырымдамалық негізінің дәйектілігі мен беріктігімен байланысты. Жоғары оқу орындарында оқыту мазмұнында «Филология», «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламаларында жеке пәндер және арнайы курстық пәндер өткізіледі. Омонимдік бірліктер "Нормативтік қазақ тілі", "Тіл біліміне кіріспе" , "Қазақ тілінің диалектологиясы", "Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы", "Когнитивті лингвистика", "Кәсіби қазақ тілі", "Қазақ тілін оқыту әдістемесі" сияқты пәндер бойынша қаралады. Барлық осы пәндерде омонимдік бірліктер тақырыптық, бағдарламалық негізде қарастырылады.

Омонимдердің когнитивті-семантикасын қазақ тілінде оқыту тілдің ұлттық сипатымен тығыз байланысты. Ал тіл-танымдық және практикалық шындықтар бір-бірімен араласып, шығу және даму заңдылықтары табиғи түрде дамиды "тірі" құбылыс. Тілдің бұл ерекшелігі қазіргі лингвистиканың құрылымдық және антропологикалық парадигмалары шеңберіндегі зерттеулерде кеңінен қарастырылады. Халық тіліндегі әртүрлі өзгерістер лексикада жиі кездесетіні белгілі (сөздің пассивті қолданылуына байланысты архаизмдерге айналады, ғылым мен техниканың дамуы нәтижесінде тілді қолданудың жаңа түрлері енгізіледі, яғни неологизмдер, семантикалық даму арқылы жаңа түсінікке лексикалық бірліктерді қосу, сөз тіркесін қосу және т.б.). Бұл құбылыстарға тіл дамуының ішкі заңдары да, әртүрлі (әлеуметтік, саяси және экономикалық және т.) қоғамдағы ахуал ықпал етеді. Ғалымдардың негізгі міндеттерінің бірі осындай өзгерістерді зерделеу, олардың түпкі себептерін анықтау, тілдің қолданылуы мен дамуына бағытталған факторларды, сондай-ақ оларды қолдану тетіктерін (тетіктерін) әзірлеу және практикаға енгізу болып табылады. Тілдің ішкі табиғи (табиғи) даму заңдарының бірі ретінде ұлттық сананың, тілді білудің әлеуетіне байланысты лексика саласындағы омонимия құбылысы туралы айтуға болады. Омонимия тілдің танымдық және жедел деңгейлеріндегі семантикалық, формальды және тілдік емес процестерден туындайтын құбылыс. Жоғары оқу орнында омонимдерді зерттеуде тілдік бірліктің пайда болуы мен даму заңдылықтарын қарастыру бұл құбылысты толық түсінудің алғышарты болып табылады. Сондықтан омонимдерді оқыту кезінде тілдік зерттеу парадигмаларындағы позициялар негізінде жүйелі білім қамтамасыз етіледі.

Омонимдердің танымдық семантикасын теориялық зерттеу нәтижелерінің тиімділігі әдістемелік зерттеулерді дұрыс таңдай алумен тығыз байланысты.

Осыған орай омонимдік құбылыстардың білім беру мазмұнында "омоним тілдік жүйенің құбылыстарының бірі ретінде" айтылады – Пішіннің симметриясы / асимметриясы немесе мазмұнның асимметриясы / симметриясы ретінде түсіндіріледі. Бүгінгі таңда омонимдердің басты мәселесі келесідей:

- а) тіл және философия ғылымының таза ғылыми проблемалық мәселелері;
- б) қолданбалы мәселе. Бұған автоматты аударма, мәтіндерді автоматты түрде ұсыну, сөздікті дайындау кезінде әдістемелік өңдеу бойынша ұсыныстар кіреді. Осы тақырып бойынша аналитикалық зерттеулерде зерттеушілер омонимдердің келесі аспектілерін ажыратады:
 - сөздің көп мағыналылығы, синонимдер, антонимдер сияқты аралас лексикалық құбылыстар аясында омонимдерді зерттеудің болмауы;
 - бірыңғай жіктеудің және дәйекті терминдердің болмауы;
 - омонимияның жүйелілік мәселесіне арналған толық зерттеудің болмауы;
 - лексикологиядағы омонимдердің берілу проблемаларына арналған зерттеу жұмыстарының жеткіліксіздігі;
 - синтаксис деңгейінде синонимдерді зерттейтін зерттеулердің толық болмауы.

- омонимдер мен сөздің көпмағыналылығы арақатынасын анықтауға қатысты зерттеулер жүргізетін ғалымдардың көзқарастарының біржақтылығы. Осы сұрақтардың ішінде біз омонимия мен полисемияның қарым-қатынасын, сондай-ақ олардың ұқсас және ерекше белгілерін (омонимия және полисемия) қайта құру бойынша зерттеулер жүргізетін ғалымдардың пікірлерінің ұқсастығының себебін анықтауға тырысамыз. Жалпы тіл білімінде омонимия мен полисемия арасындағы айырмашылықтар жалпы тіл білімінде қайта құрылды, оның жалпы сипаты зерттеу жұмысының тірегі болып табылады. Алайда зерттеушілер полисемия мен омонимияның өзара байланысты екенін жоққа шығармайды. Бұл негізінде біз ғалымдардың жоқ, сондай-ақ қарама-пікірлер.

Жалпы полисемия қызметі мен омоним құбылысын ажырату туралы ғалымдардың пікірін талдағаннан кейін мынандай қорытынды жасауға болады:

1. Мұндай омонимдерге бастапқыда бір жарлықтан жасалған және сөздердің әртүрлі кластарына жататын сөздер жатады, бірақ олардың лексикалық мағынасы бір-бірімен байланысты.

2. Сөздердің бір класына жататын осы омонимдердің ішінде әр түрлі морфологиялық табиғат және парадигматикалық схема (деконструкция, жіктеу және т.б.) бар.) дыбысталуы бірдей сөздер бар.

3. Бір сөзге сәйкес келетін сөздер мен морфологиялық қасиетке қатысты сөздер үшін үшінші ерекшелік анықталады: қарастырылып отырған сөзге тән синтаксистік және лексикалық мағыналарды, яғни сөздің тұтас "таралуын" біріктіру мүмкіндігі.

4. Кейбір зерттеушілер сөздердің маңыздылығы мен олардың жеті бірлігі бір уақытта пайда болатынына келіседі, бұл сөздердің маңыздылығына ішкі қарама-қайшылық тудырады. Зерттеушілердің пікірінше, әртүрлі мағынада полисемантикалық сөздер "жалпы мағынаны" білдіреді немесе бір сөз моносемантикалық омонимнен бөлінеді.

5. Зерттеушілер тобы полисемияға қарсы омонимия құбылысын қарастырса да, омонимия мен полисемияның өзара ерекше қасиеттері жоқ екендігі туралы зерттеу мақалалары бар.

6. Полисемия мен омонимдердің ерекшеліктерін тануда тілші ғалымдардың кейбірі омоним ретінде өалыптасуы әртүрлі сөздерді атап көрсету керек деген түйін айтады (В.И.Абаев). Дегенмен, біріншіден, сөздің этимологиясын барлық мерзімде айқындау қиын, екіншіден, осындай пікірлер омоним түсінігін диохрондық лексикология ғылымы аясында қарастыру керек деген ұғымды ұсынады. Бұл жағдайда бір-біріне жуық мағыналардың тілімізде бүгінде ажыратылып берілетінін және тілде бар лексемалармен дыбысталуы бірдей, ал семантика бойынша ешқандай байланыспайтын жаңа сөздердің өолднымға еніп жатқандығын айту керек. Бұл тіл білімінің лексикология саласының ғана емес, лексикографияның да проблемалары қатарын құрайды.

8. Кейбір зерттеушілер синонимдерді полисемиядан ажырату кезінде синонимдерді табу және салыстыру қажет екенін айтады (Е.М. Галкина - Федорук).

9. Қазір омонимдер мен полисемияларды ажыратудың объективті критерийі ретінде кейбір зерттеушілер лексика мен синтаксистік "белгілерді" де атайды. Алайда, олардың мағынасын түпкілікті (анықтайтын) мәндер деп атауға болмайды, өйткені лексика түзетін қатарлар арасындағы айырмашылық тиісті мағыналардың декомпозициясымен тікелей байланысты емес. Омонимия мен полисемия құбылысы туралы ғалымдар арасындағы қарама-қайшылықтар омонимия сөздерінің мағынасын олардың айтылуынан жеке ыдырау кезінде дұрыс ажырата алмауынан туындайды.

Сондықтан «сөздің омоним я көпмағыналы екендігін мәнмәтінге сүйеніп қана ажырату қажет» [1].

Омонимдік құбылыстарды ғылыми түрде зерттейтін теориялық білімнің анықтамаларына омонимдердің лингвистикалық негізінің жаңа сипаттамасын және омонимдік бірліктерді көп мағыналы сөздерден бөлетін модуляция моделін жасауға болады. Омонимдердің теориялық негізінде студенттерді омонимия құбылысының ішкі

және сыртқы ерекшеліктерімен таныстыру арқылы эмпирикалық білімнің мазмұны тұжырымдалады. Орта мектептегі омонимия құбылысына байланысты лингвистика түркі тіл білімі саласындағы зерттеулердің арқасында қайта жанданды. Осыған байланысты омонимдерді орта мектепте туыстық тілдерде зерттеу салыстырмалы білімнің қалыптасуына әсер етеді. Университеттегі омонимдік құбылыстардың танымдық семантикасы саласындағы білімнің арқасында студенттердің танымдық қызығушылығын арттырып, нәтижесінде білім мазмұнын қалыптастыруға болады. Студенттердің танымдық қызығушылығы педагогика ғылымында, білім беру іс-әрекетінде және студенттер іс-әрекетінің үздіксіздігінде байқалады. Омонимдік құбылыстарға танымдық-семантикалық оқытуды модуляциялаудың мақсаты ақпарат мазмұнына негізделген. Омонимдік құбылыстарды зерттеудегі білім мазмұны тілдік білімді игерудегі лингвистикалық ұстанымдар аясында жүзеге асырылады. Семантикалық танымдық топтарға мыналар жатады:

- лингвистикалық сипаттағы омонимдерді, генетикалық заңдылықтарды, табиғи омонимдерді құру, реттеу, қолдану және танымдық мәні;

- оқиғалардың сыртқы және ішкі тұлғалық және семантикалық ерекшеліктерінен құралған омонимдердің семантикалық және танымдық мәні;

- теориялық модельдерден туындайтын абстракттілі нысандар мен ақыл-ой процестерін құрудағы омонимдер. Сондықтан омонимдік құбылыстардың танымдық семантикасын зерттеуде пайда болған семантикалық-танымдық топтар омонимдік бірліктердің пайда болуы ғана емес, сонымен бірге олардың көрінбейтін ішкі семантикалық-танымдық жіптерін белгілерін тану болып табылады. Университетте арнайы филология студенттеріне ғылым мен білімді қатар беру орта мектеп үшін міндетті шарт болып табылады және қоғам дамуының айқындалушы факторы болып табылады. Сондықтан біз модульдік оқыту модельдерін қолдана отырып, орта мектепте омонимдік құбылыстарды зерттеу антропологиялық парадигманың жетістіктеріне негізделген деп санаймыз. Университеттің филологиялық мамандықтары курсының барлық кезеңдерінде оқытылатын лингвистикалық пәндерде омонимдік мәселелер қамтылады. Бүкіл курс барысында жеке пәндердің қалыптасу мазмұнындағы омонимдік құбылыстардың көрінісі оқу жоспарында және силлабустарда, үлгілі бағдарламаларда ұсынылған. Омонимдік құбылыстарды игере отырып, филология мамандықтарының студенттеріне лингвистиканы модульдерге бөлу ұсынылады. Жалпы, берілген ақпараттың модуляциясы өткен ғасырдың алпысыншы жылдары пайда болды. Ақпаратты модуляциялау процесінде белгілі бір сападағы немесе үлгідегі оқу материалының жинақталған бөлігі тәуелсіз бөлік ретінде қарастырылды. Оқушылардың білім беру мазмұнындағы омонимдік құбылыстарды зерттеуге деген қызығушылығын қамтитын қорытынды тәуелсіз ойлау мен тұжырымға әкелетін модульдердің түрлерін қамтиды. Омонимдерді және олардың байланысын зерттеудегі проблемалардың модульдік үлгісін бөліп көрсетуге болады:

- Омонимдік бірліктерді зерттеуге шолу;

- Түрі бойынша омонимді бірліктерді одан әрі жіктеу;

- Омонимдер мен көп мағыналы сөздердің лингвистикалық табиғатын салыстыру және оларды Венн схемасына келтіру;

- Омонимдер мен көп мағыналы сөздердің ерекшеліктерін, сондай-ақ олардың өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау;

- Омоним бірліктері бар мәтіндерді сипаттау;

- Омонимдік құбылыстардың танымдық семантикасын игеру; Қазіргі білім беру жүйесіндегі оқытушының негізгі мақсаты - студенттердің ғылым мен өндіріс жетістіктері негізінде білім мазмұнын игеруіне қолайлы жағдай жасау; зияткерлік тұлғаның шығармашылық әлеуетін дамыту. Бұл мақсатқа жету жолы-заманауи талаптар мен ғылыми аспектілерге жауап беретін жоғары сапалы білім беру. Омонимдік құбылыстарға келетін болсақ, жоғары сапалы білімге лингвистикалық пәндерді біртіндеп мұқият зерттеу арқылы бакалавриат деңгейінде қол жеткізіледі. Сондықтан лингвистикалық пәндер

бойынша курстарды оқыту кезінде пәнаралық сабақтастықты қатаң сақтау қажет. Жоғары курстарда лингвистикалық пәндердегі омонимдік құбылыстарды мұқият зерттей отырып, білім беру мазмұнының сапасы студенттердің ғылыми материалдар мен практикалық мысалдарды параллель ұсынуы арқылы артады. Осыған байланысты филологиялық білімді лингвистика салалары арасында омонимдік құбылыстарды игерту негізі қаланды. Ал негізгі білім омонимдік құбылыстардың танымдық және семантикалық мазмұнын және оларға тән грамматикалық және лингвистикалық заңдылықтарын ашатын негізгі ұғымдар. Бұл теориялық білім мен практикалық дағдыларды қалыптастыруды білдіреді. Омонимдік құбылыстарды зерттеу курсының практикалық мақсаты-теориялық білімді күнделікті өмірде, іскерлік қызметте, тілдік контексте, мәтін мазмұны мен жазу мәдениетінде практикалық мағынада сауатты қолдана білу. Нәтижесінде университеттің филологиялық мамандықтарының студенттерін кешенді пәндер шеңберінде омонимдік құбылыстарға оқыту мәселесі оның дәстүрлі және инновациялық нысандарда бар екенін көрсетеді. Омонирикалық құбылыстарды жан-жақты игерген кезде студенттердің лингвистикалық және когнитивтік құзыреттілігі әрбір пәнді оқу кезінде теориялық сұрақтар мен практикалық тапсырмаларды (семинарлар, зертханалық сабақтар) өткізу арқылы қалыптасады. Бұл, өз кезегінде, студенттердің пәннің мазмұнын және омонимдік құбылыстарды игеруіне, өздерінің кәсіби қасиеттерін жетілдіруге әкеледі. Осының арқасында студенттерге негізгі тілдік білім беріледі, танымдық қабілеттер дамиды және шығармашылық ойлау стильдері дамиды. Нәтижесінде адамның кәсіби құзыреттілігі мен даралығы зияткерлік тұлға ретінде қалыптасады. Білім беру мазмұны мен сапасының арқасында болашақ мамандардың жетекшілігімен университеттерде жан-жақты дайындық пен қоғам талаптары, бірыңғай білім беру жүйесі, пәнаралық интеграция, ғылыми, деконструктивті өзара іс-қимыл және білім беру мүмкіндіктері болуы мүмкін. Осы мәселелерге назар аудара отырып, филологтардың педагогикалық тұлғасын дамыту, олардың кәсіби дағдыларын жетілдіру, лингвистикалық білімі мен рухани шығармашылығын дамыту қажеттілігін өтеуге болады. Білім беру мазмұны оқушылардың лингвистикалық және когнитивтік құзыреттерін қалыптастыру шеңберінде омонимдік құбылыстарды зерттей отырып, біз лингвистикалық, когнитивтік, дидактикалық проблемаларды жүйелі түрде зерттеп, білім беру мазмұнын модульдік үлгіге айналдыра аламыз.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1 Аханов К. Қазақ тіліндегі омонимдер. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1958. – 131 б.
- 2 Әлметова Ә. Көп мағыналы сөздер мен омонимдерді оқыту. – Алматы: «Арыс», 2001. – 104 б.

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ

АҚПАРАТТЫҚ ЭКОНОМИКАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАРЫ

MAIN FACTORS FOR THE FORMATION OF THE INFORMATION ECONOMY

Аннотация. Одним из основных факторов в инновационном развитии экономики региона выступает институциональная среда. В статье выделены институциональные факторы, способствующие развитию конкурентных преимуществ региональных экономических систем. Сформулированы задачи для институциональных преобразований в регионах. Проанализированы данные экономической деятельности станы. Рассмотрен механизм формирования факторов инвестиционного развития региональной экономики.

Ключевые слова. Инвестиции, конкурентоспособность, институциональная среда, инвестиционная деятельность, индекс промышленного производства.

Аннотация. Өңір экономикасының инновациялық дамуының негізгі факторларының бірі институционалдық орта болып табылады. Мақалада аймақтық экономикалық жүйелердің бәсекелестік артықшылықтарын дамытуға ықпал ететін институционалдық факторлар көрсетілген. Өңірлерде институционалдық қайта құру бойынша міндеттер тұжырымдалған.

Елдің экономикалық белсенділігінің деректері талданады. Аймақтық экономиканың инвестициялық даму факторларының қалыптасу механизмі қарастырылады.

Түйінді сөздер. Инвестиция, бәсекеге қабілеттілік, институционалдық орта, инвестициялық белсенділік, өнеркәсіптік өндіріс индексі.

Annotation. One of the main factors in the innovative development of the region's economy is the institutional environment. The article highlights the institutional factors that contribute to the development of competitive advantages of regional economic systems. Tasks for institutional transformations in the regions are formulated.

The data of the country's economic activity are analyzed. The mechanism of formation of factors of investment development of the regional economy is considered.

Key words. Investment, competitiveness, institutional environment, investment activity, industrial production index.

Современной экономике присущи тенденции глобальной информатизации общества. В зарождающемся информационном обществе формируется исторически новое явление — информационная экономика, которая на данном этапе заметно развита лишь в нескольких странах, но отдельные ее элементы встречаются повсеместно. К настоящему моменту концепция развития информационной экономики находится на стадии разработки, формируются ее основные черты. Представление об информационной экономике, как о новой категории экономики еще очень размыто и противоречиво.

В рамках этой теории меняется значение человеческого фактора как основополагающего экономического звена. В первую очередь это связано с кардинальными изменениями роли человека в производстве. В индустриальной экономике

традиционная технология нацелена на минимизацию вмешательства человека в производственные процессы. По мере перехода к информационному обществу возрастает значение личных характеристик индивида: аналитические способности, информационная восприимчивость, коммуникабельность, обучаемость. Появляются новые формы человеческой деятельности, которые недостаточно исследованы на текущем этапе. Динамично формируется человеческий капитал, который, прежде всего, выражается в постоянно обновляющихся знаниях и навыках. Непрерывное обучение и повышение квалификации человека становится необходимым условием современной экономики [1].

Информационная экономика требует качественно нового научного подхода, так как в сложившейся ситуации существующие классические и неоклассические парадигмы экономической теории не способны описать многие экономические отношения.

Прежде всего необходимо исследовать социально-экономические стороны информационной революции, которая уже сейчас формирует принципиально новую плюралистическую парадигму, основанную на информации и информационных потоках.

Находящаяся на стадии становления информационная парадигма экономической теории и отсутствие целостной экономической концепции информации, как основополагающей категории, создают несоответствие между экономическими реалиями и попытками описать их посредством общепринятого категориально-понятийного аппарата экономической науки.

Увеличивающийся научный интерес к информатизации экономики вследствие глобального роста информационных и телекоммуникационных технологий, с одной стороны, а также необходимость развития научных знаний в области теории, методологии и практики информационного подхода изучения информационной экономики и общества, с другой, определяют актуальность темы диссертационного исследования.

В числе первых понятие информации как экономической категории исследовал А. Харт. Классиками теории информации по праву считаются К. Шеннон, разработавший математическую теорию, в основу которой он положил статистический подход, и Н. Виннер: «Информация — это не материя и не энергия. Это - третье». Впоследствии проблему эффективного функционирования фирм с позиции их информационной обеспеченности изучал Ф. Найт, определив информацию как величину обратно пропорциональную степени неопределенности поведения фирм в рыночной среде. В дальнейшем Р. Коузом широко использовалось понятие информации в теории информационных издержек.

Традиционная экономика - экономическая система, в которой традиции и обычаи определяют практику использования ограниченных ресурсов. Экономическую систему следует рассматривать, как исторически возникшую совокупность принципов, правил и законодательно закрепленных норм, определяющих форму и содержание основных экономических отношений, возникающих в процессе производства, распределения, обмена и потребления экономического продукта.

За 42 тысячи лет своего существования экономика прошла шесть этапов развития. Основу первого этапа составлял обмен продукта одного человека на продукт, принадлежащий другому человеку. При обмене продукт становится товаром. Поэтому экономический базис первого этапа — это обмен «Товар - Товар».

Продукт представляет собой результат человеческого труда. В первобытном обществе к продукту кроме сделанного человеком предмета (каменный топор, костяной нож и т.п.) следует отнести также и дары природы, являющиеся случайной находкой человека (блестящий камень, интересная кость) и знания шаманов, их умение и опыт, которые они обычно получали по наследству или как правопреемники.

Продукт, способный удовлетворять ту или иную потребность человека, обладает потребительной стоимостью и меновой стоимостью. Его можно обменять на другой продукт по негласно установленному меновому соотношению. Продукт, обладающий

вышеназванными свойствами, является товаром. Обмен «Товар — Товар»- это простой товарообмен, осуществимый в форме обмена продукта на продукт.

Отношения по обмену правами собственности связаны, прежде всего, с особенностями эволюционного развития. Изменение биологической природы человека все больше ведет к усилению взаимозависимости людей. В производственной сфере главными тенденциями становятся: выделывание орудий труда, развитие способов добывания и обработки пищи, сооружение примитивных жилищ, освоение пещер и приспособление их под домашний очаг и т.п.

Все указанные выше тенденции способствовали превращению человеческой общины из довольно аморфной организации (человеческое стадо) в коллектив, в общество. Человек разумный, по сравнению со своим предшественником, стал более социальным существом. Возникшие эмоции влияют на выбор «наиболее адекватной формы поведения в сложившейся ситуации» [2].

Становление человека как социального явления привело к формированию его социальной сущности, которая влияет на его поведение, и особенно на рыночное поведение. Всплеск эмоций свидетельствует о росте интеллекта человека [3].

Простейшая форма товарного обмена, носящая возмездный (рыночный) характер, возникает при первобытном способе производства на границе между общинами, племенами. Этот обмен в основном носил случайный характер. Однако связи постоянно укрепляются и приводят ко второму этапу развития экономики.

Второй этап совпадает с эпохой варварства. Начинают создаваться замкнутые территории, являющиеся собственностью какого-либо племени или общины. В конечном итоге процесс охраны этих территорий приводит к образованию государств. Основой данного этапа становится вид обмена «Товар - Товар, играющий роль посредника». Товар-посредник при обмене есть товар особого рода. Главной его особенностью является наличие меновой стоимости. Одним из первых товаров-посредников во всех странах был скот. Это следует из того, что во многих языках мира деньги и скот обозначаются одним словом или схожими словами, имеющими общий корень.

Товаром-посредником были также зерно, меха, нужные всем вещи (соль, чай), редкие вещи (например, раковины каури, которые из небольшого района Мальдивских и Лаккадивских островов распространились в качестве денег почти на все южное полушарие Земли (Африка, Цейлон, Индия, Сиам, Ниневия и т. п.), медь, серебро, золото.

Второй этап развития экономики характеризуется зарождением учета и появлением осмысленной экономики.

Основой третьего этапа развития экономики является обмен «Товар — Деньги». Товаром является все тот же продукт. В качестве денег выступают золотые монеты. К началу этого этапа роль денег окончательно закрепились за золотом. Появление металлических денег означает начало цивилизации. Деньги — это знак стоимости или знак мены. Они выступают общим мериллом всех ценностей, используемых в жизни человека, и призваны играть роль универсальной счетной единицы для ведения бухгалтерского и другого учета.

Список использованной литературы

1. Эренберг Р. Дж., Смит Р.С. Современная экономика труда. Теория и государственная политика. — М.: МГУ, 1996.
2. Яковец Ю.В. История цивилизаций. -М.:ВлаДар, 1995.
3. Яковец Ю.В. Ускорение научно-технического прогресса и его планомерное использование. М.:Экономика, 1988.

ПРАВОВОЕ ГОСУДАРСТВО И ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО

ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ

THE RULE OF LAW AND CIVIL SOCIETY

Аннотация. Правовое государство-особый аппарат, всецело подчиненный закону. Есть государство, значит есть закон по которому нужно жить, но на деле не все так просто. Государство, как некий механизм управляющий обществом живет по закону, живет в рамках специально оговоренных принципов законодательства пишут законы в рамках специально установленных процедур ,такое государство будет считаться правовым.

Ключевые слова. Правовое государство, закон, механизм, общество.

Аннотация. Азаматтық қоғам бір-бірімен қарым-қатынаста жеке тұлғалардың абсолютті бостандығы саласын құрайды. Ол жеке мүдделерді іске асыратын және жеке таңдауды жүзеге асыратын еркін адамдар өзара әрекеттесетін әлеуметтік, экономикалық және мәдени кеңістік түрінде пайда болады.

Кілтті сөздер. Азаматтық қоғам, мемлекет, заң, механизм, қоғам.

Abstract: Civil society forms the sphere of absolute freedom of individuals in their relations with each other. It manifests itself in the form of a social, economic and cultural space in which free people interact, realizing their own interests and making personal choices.

Keywords: Rule of law , law ,mechanism ,society.

Говоря о гражданском обществе и государстве с философской точки зрения, необходимо правильно соотносить общество с государством, гражданское общество и государство в контексте часть – целое. Это даёт возможность с самого начала опираться на результаты научных, в том числе и философских исследований, посредством которых подтверждается, что сложноорганизованным объектам характерны новые качества и свойства, которыми не обладают их отдельные части. При этом стоит отметить, что и часть единого целого может приобретать свойства, которые не присущи общим качествам последнего, хотя в большинстве своём, свойства части практически всегда определяются свойствами целого.

Противоречия со стороны логики здесь также имеют место быть. Дело в том, что в данной ситуации, прежде всегда нужно разобраться в вопросе, что чему предшествует – целое частям или части целому. Эти феномены соотносимы. Ни одна из сторон не может рассматриваться отдельно от другой, их существование друг без друга невозможно. Сложнейшая совокупность разнокачественных связей и взаимоотношений соединяет часть и целое. В данном случае нет места причинно-следственной взаимозависимости. Целое и часть развиваются параллельно вместе и отдельно друг от друга, иначе говоря, все элементы связи представляют собой условие другого и обуславливаются им [1].

Признаки правового государства:

1. Верховенство закона. Все члены общества, все граждане вне зависимости от того какие государственные посты не занимают или занимают подчиняются закону. Закон имеет абсолютное верховенство над всеми. Какими должны быть законы, чтобы они вершили судьбы всех?

А) Законы должны максимально соответствовать представлениям общества о справедливости;

Б) Законы должны приниматься компетентными органами, уполномоченными на то народом;

В) Законы должны приниматься в соответствии с законно установленной процедурой ;

Г) Законы не должны противоречить ни друг другу, ни конституции.

Если соблюдаются все вышеуказанные четыре принципа, в таком государстве могут подготовиться к тому что оно стало правовым.

2.Соблюдение прав и свобод человека.

3.Принцип разделения властей.

Необходимо для того чтобы власти конкурировали с друг другом.Нужно чтоб власти следили друг за другом,контролировали друг-друга в своих действиях тогда возможно мы получим более менее управляемую систему,мы сможем усидеть насколько прозрачны те или иные действия чиновников в конечном итоге это создаст для меня гражданин условия формирования правового государства.

4.Взаимная ответственность гражданина и государства.

В правовых государствах нет каких-то лиц, которые бы выходили за рамки закона,то есть все в правовом государстве это обычные граждане [2].

Так же есть некие предпосылки для того чтобы государство стало правовым и это:1) Экономическая самостоятельность и экономическое многообразие форм собственности 2) Наличие в государстве режима парламентаризма ,демократизма, конституционализма 3) Создание единой и все охватывающей системы правотворчества.

Если собрать все принципы и предпосылки указанные сверху,только тогда мы получим правовое государство.

Возникновение гражданского общества означает формирование социума, в котором созданы тесные связи между личностью, обществом и государством, обеспечиваются их равные права, свободы и обязанности между собой. Реальное выживание гражданского общества началось с принятия Билля о праве в Англии и США и Декларации о правах человека и гражданстве во Франции. В этой связи следует отметить, что западные страны встали на путь построения гражданского общества. Критерием становления, совершенствования гражданского общества является гарантирование и реализация государством прав человека и гражданина.

В последнее десятилетие процесс создания гражданского общества начался и в регионах за пределами Запада. Например, на востоке Индию отличает устойчивый характер политической демократии и развитое гражданское общество. К Индийскому гражданскому обществу, государству относятся различные политические партии, организации предпринимателей, крестьянские организации, ассоциации ученых и другие, которые приобрели относительно большую независимость. В то же время в Индии широко распространены добровольные общества низшего уровня, которые можно рассматривать как стремление широких слоев населения вмешиваться в социальную и политическую жизнь. Процесс построения гражданского общества в Индии и странах Азии, Латинской Америки, Африки имеет свои особенности и многочисленные отличия от гражданского общества Запада [3].

Следует назвать несколько общих для всех идей и принципов, лежащих в основе любого общества, независимо от особенностей тех или иных стран, регионов. К ним относятся: экономическая свобода, многообразие форм собственности, рыночные отношения, конкуренция; безусловное признание и защита естественного права человека и гражданина; легитимность власти и ее демократический характер; равенство всех перед законом и правом; надежная защита личности законом; правовое государство, основанное на принципах разделения властей и взаимодействия; политический и идеологический плюрализм, наличие публичной оппозиции; свобода мнений, слов и прессы,

независимость букаралкских СМИ; невмешательство государства в частную жизнь граждан, их взаимные обязанности и ответственность; гражданский мир, партнерство и национальное согласие; эффективная социальная политика, обеспечивающая достойный уровень жизни людей. Гражданское общество - это негосударственная часть общественной жизни, социальное пространство, в котором люди взаимодействуют между собой и взаимодействуют друг с другом как волеизъявленные независимые субъекты.

Главным действующим субъектом гражданского общества является суверенная личность, которая может свободно ставить цели своей деятельности и определять способы их достижения. Сложившееся гражданское общество не выдерживает каких-либо усилий, допускаемых государством. Он живет в рамках свободы интересов граждан. В ней реализуется социальная саморегуляция, что позволяет рассматривать ее как «саморегулирующуюся» общность [4].

В странах гражданского общества люди лишь незначительно ощущают существование государства и очень редко просят помощи у своих государств. В Англии шутят, что люди попадают в государство только в двух случаях: при получении почты из ящика и нарушении правил поведения на улице. И, наоборот, в странах, где гражданское общество слабо развито, люди часто вынуждены обращаться за помощью к государству и постоянно чувствуют «источник государства»: подчиняется правилам, что-то возвышает, что-то ограничивает или запрещает, что-то ограничивает и запрещает, к месту работы и месту жительства, туристическим и научным поездкам, приобретению необходимых бытовых товаров и т.д. регламентация (регламентация).

В этой связи следует констатировать необходимость доведения регуляторной роли государства до минимума-минимума, а именно: охраны правопорядка, борьбы с преступностью, создания нормативных условий для предотвращения воспрепятствования деятельности индивидуальных и коллективных собственников, их прав и свобод, активности и предприимчивости и т.д.

Рыночные отношения гражданского общества управляются не только невидимыми экономическими стимулами и интересами. Следует также отметить, что властные структуры государства, призванные направить его в нужное русло, должны существовать в жизни. Казахстанский рынок сам все регулирует, все расставляет на свои места, только терпеливо дожидаясь, когда он будет следовать одностороннему «чудодейственному» правилу, руководствуясь которым, или уже прошел. Это привело к появлению в экономике большого теневого, преступного сектора, коррупции, мафии, а также к кражам, грабительской приватизации. Сегодня признается важнейшая роль государства в становлении рыночных отношений, анархии и благополучия в управлении [5].

Ослабление роли государства в ходе проведения реформ в Казахстане было единственной весомой категорией реформаторов, и только сейчас она постепенно стала признаваться и понемногу исправляться. В гражданском обществе обязанности граждан перед государством, по сути, заключаются в законопослушании и уплате налогов. Однако это были задачи, которые, с одной стороны, обеспечивали существование и эффективную деятельность государства, а с другой-определяли четкий и равный социально-правовой статус личности в обществе. Очевидно, что в конкретных условиях и отношениях вполне возможно возникновение общественных, трудовых, предпринимательских и других обязанностей, связанных с выполнением служебного, воинского, семейного долга, с общественной, трудовой, предпринимательской и другой деятельностью граждан.

Гражданское общество-это политизированное и идеологизированное общество. Идеологический монополизм ему совершенно чужд. Это свободное демократическое, правовое, социальное, цивилизованное общество. В нем не нашлось места режиму личной власти, волюнтаристским методам управления, классовой ненависти, жестокости, насилия над людьми. Здесь, напротив, соблюдается закон и мораль, гуманность и справедливость, демократия и принципы равноправия.

В заключении стоит сказать, что такой феномен, как гражданское общество, был подвержен множеству изменений. Его путь до современного состояния и понимания пережил серьёзную эволюцию. Более того, процесс этот не останавливается, тем самым давая возможность учёным, философам, политикам, юристам множество поводов для исследований касательно государства и общества. Размышляя логически, следует вывод, что правовое государство и гражданское общество предполагают друг друга. Их существование взаимообусловлено, тем самым они обеспечивают позитивное развитие человечества. Относительно нашей страны, то гражданское общество до сих пор находится на стадии формирования, при этом имеет позитивные тенденции к изменению в отношении развития как правового государства, так и общества в целом.

Список использованной литературы:

1. Корельский В.М. Теория государства и права. - М.: Изд-во Норма, 2001. С. 91.
2. Елисеев Б.П. Государство и право. 2000 № 10
3. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. проф. О.В.Мартышина.- М.: Норма,2004. С. 512.
4. Гражданское общество и правовое государство № <https://articlekz.com/article/10263>
5. Венгеров А.Б. Теория государства и права. Учебник для юридических вузов-3-е изд. - М.: Юриспруденция 2004. С. 513.

УДК 334

Аштаев Алишер Ергалиевич
магистрант кафедры «Маркетинг»
Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина
Республика Казахстан, город Нур-Султан
Научный руководитель:
к.э.н., старший преподаватель **Тулегенова Ж.У.**

КОМПАНИЯНЫҢ ЖАРНАМАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ИНТЕРНЕТ-МАРКЕТИНГ ҚҰРАЛДАРЫ

ИНСТРУМЕНТЫ ИНТЕРНЕТ-МАРКЕТИНГА В РЕКЛАМНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОМПАНИИ

INTERNET MARKETING TOOLS IN THE COMPANY'S ADVERTISING ACTIVITIES

Аннотация: В статье рассмотрены некоторые инструменты интернет-маркетинга в компании. В современных условиях конкурентной борьбы на рынке товаров и услуг актуальными становятся вопросы повышения эффективности маркетинговых кампаний и рационализация маркетингового бюджета. Инструменты интернет-маркетинга в наше время являются эффективным каналами продвижения на рынок товаров и услуг.

Ключевые слова: интернет - маркетинг, интернет-реклама, электронная информация, интернет - инструменты, интернет-пространство.

Аннотация: Мақалада компаниядағы интернет-маркетингтің кейбір құралдары қарастырылған. Тауарлар мен қызметтер нарығындағы бәсекелестіктің қазіргі жағдайында маркетингтік науқандардың тиімділігін арттыру және маркетингтік бюджетті рационализациялау өзекті болып табылады. Қазіргі уақытта интернет-маркетинг құралдары тауарлар мен қызметтерді нарыққа жылжытудың тиімді арналары болып табылады.

Түйінді сөздер: Интернет-маркетинг, Интернет-жарнама, электронды ақпарат,

Интернет құралдары, Интернет кеңістігі.

Abstract: The article discusses some tools of Internet marketing in the company. In modern conditions of competition in the market of goods and services, the issues of increasing the effectiveness of marketing campaigns and rationalization of the marketing budget are becoming relevant. Internet marketing tools nowadays are effective channels for promoting goods and services to the market.

Keywords: Internet marketing, Internet advertising, electronic information, Internet tools, Internet space

На сегодняшний день интернет-маркетинг является гибким инструментом, который объединяет в себе различные стратегии и воронки интернет-рекламы, тактические приемы и модели продвижения продукции или услуг во всемирной сети. На смену традиционному маркетингу приходит интернет-маркетинг, который имеет ряд отличий от традиционного.

В таблице 1 приведены отличительные особенности интернет-маркетинга.

Таблица 1 – Отличительные особенности интернет-маркетинга

Традиционный маркетинг	Интернет-маркетинг
Выявление целевой аудитории	
Для получения данных о целевой аудитории компании необходимо проводить маркетинговое исследование, которое зачастую является дорогостоящим, чтобы получить достоверные результаты.	Существуют различные интернет-сервисы, которые позволяют без каких-либо финансовых затрат выявить интересующую целевую аудиторию и любые нужные параметры касательно целевой аудитории в интернет-пространстве.
Возможность оперативного изменения маркетинговых данных	
Внесение изменений требует большого количества времени и финансовых затрат, так как основными инструментами традиционного маркетинга являются: баннеры, листовки, радио - реклама и т.д.	Любые изменения можно произвести мгновенно и бесплатно, так как любой интернет-сервис предполагает эти изменения. Требуется лишь подождать пару часов, когда изменения вступят в силу после проверки модераторами портала.
Оценка результативности маркетинговых инструментов	
Невозможно точно оценить количество просмотров, конверсию по каждому каналу рекламы, сколько человек позвонило, увидев рекламу, сколько из них приобрело рекламируемую продукцию.	Есть возможность осуществлять постоянный контроль всех показателей интернет-рекламы. Известны все необходимые показатели с точностью более 99,9%. Это возможно благодаря специализированным сервисам .
Примечание -составлено на основе источника [1].	

В интернет-маркетинге существуют принципиально новые способы и инструменты привлечения целевой аудитории. Интернет-маркетинг – это крайне быстро развивающаяся сфера: то, что было актуально ещё год назад, сейчас уже может не работать и не приносить никакого результата.

Поэтому важно подробно изучать особенности каждого инструмента, следить за трендами и тенденциями в интернет-маркетинге, и повышать эффективность отдельных инструментов [1].

Интернет позволяет перейти от массового маркетинга к маркетингу «один-к-одному».

В таблице 2 приведены данные по сравнению характеристик массового маркетинга с маркетингом «один-к-одному».

Таблица 2 – Сравнение массового маркетинга и маркетинга «один-к-одному»

Массовый маркетинг	Маркетинг «один-к-одному»
Маркетинг направлен на среднестатистического покупателя	Маркетинг ориентирован на конкретный тип покупателя
Покупатель – неизвестен, у нас нет информации о нем	Известны все необходимые характеристики покупателя
Нет уникального предложения, продает стандартный ни на кого не ориентированный продукт	Существуют уникальные торговые предложения под каждую целевую аудиторию
Реклама направлена на массы	Реклама обращается к каждому пользователю индивидуально
С помощью традиционных методов маркетинга происходит одностороннее обращение, компании могут только предложить что-либо	Благодаря инструментам интернет-маркетинга происходит двусторонние обращения, так как пользователь сначала запрашивает то, что ему интересно, затем компания уже предлагает
Примечание -составлено на основе источника [1].	

В настоящее время компании для привлечения внимания целевой аудитории к своим услугам и товарам используют следующие основные инструменты интернет-маркетинга: контекстная реклама; поисковое продвижение; продвижение в социальных медиа; таргетированная реклама и др.

Рассмотрев некоторые из них можно отметить, что контекстная реклама – это вид рекламы в интернете, при котором рекламное объявление показывается в соответствии с содержанием, контекстом интернет-страницы, где реклама показывается только пользователем, чьи интересы совпадают с содержанием рекламы. В этом и есть основное отличие контекстной рекламы, она «ненавязчива», пользователь видит только то, что ему интересно самому. Контекстная реклама представляет собой рекламные блоки (текстовые или графические), которые расположены на верхних или боковых полях поисковых систем и тематических порталов. Оплата за контекстную рекламу производится за клики, то есть оплата взимается только в том случае, если пользователь перешёл на сайт компании [2].

Контекстная реклама доступна к просмотру только тем пользователям, которые вводят в поиск определенные ключевые слова, таким образом, проявляя интерес к конкретному виду товара или услуги. Вместе с результатами поисковой выдачи пользователь видит и контекстную рекламу, которая соответствует его запросу.

Именно поэтому контекстная реклама является столь эффективным инструментом интернет-маркетинга.

Еще одним преимуществом контекстной рекламы является то, что привлечь «горячую» целевую аудиторию на сайт можно за очень короткий промежуток времени, потому что количество показов зависит только от грамотности настройки контекстной кампании, установленной цены за клик и от количества конкурентов. Такие факторы, как срок создания сайта, количество сторонних ссылок на сайт и т.д. не влияют на позицию в контекстной рекламе, а значит, настроив контекстную рекламу, сайт в тот же день может оказаться на первой странице поисковой выдачи.

Настроить и разместить контекстную рекламу компания может самостоятельно, либо через специализированные агентства контекстной рекламы.

Согласно опубликованным результатам, рейтинга агентства контекстной рекламы Республики Казахстана «Ringostat Rating» [3], в 2019 г из 73 агентств, ТОП-10-ку составили компании, представленные в таблице 3.

Таблица 3 – Рейтинг агентств контекстной рекламы 2019 [2]

/п	Название	Сегмент	Итоговые баллы
	Wunder Digital	Средний/крупный бизнес	79,16
	Promodo	Средний/крупный бизнес	73,27
	TDS Media	Средний/крупный бизнес	66,63
	Webpromo	Средний/крупный бизнес	61,52
	Hoster.Kz	Средний/крупный бизнес	49,95
	Кликобилие	Не указан	41,28
	Rocket Firm	Средний/крупный бизнес	39,57
	Webcom Kazakstan	Малый/средний бизнес	37,55
	UCT	Средний бизнес	37,52
0	Webmate	Малый/средний бизнес	32,74
Примечание – составлено автором на основе данных рейтинга агентства контекстной рекламы Казахстана			

Поисковое продвижение (поисковая оптимизация сайта, SEO –Search Engine Optimization) – это комплекс мер для повышения позиций сайта в результатах выдачи поисковых систем по заранее отобраннным запросам [4].

Статистика посещения поисковых систем такова, что 90% пользователей просматривает лишь первую страницу поисковой выдачи. 98% пользователей переходит по первым трем ссылкам поисковой выдачи, далее тенденция к уменьшению – до десятой ссылки первой страницы выдачи добираются 20-50% пользователей. На вторую страницу выдачи поисковой системы заходят только 10-20%. Попадание и нахождение в ТОП-10 поисковой выдачи обеспечит компании стабильный трафик потенциальных клиентов на сайт. Многие посетители, попавшие на сайт через поисковую выдачу, становятся клиентами компании, так как они сами нашли сайт компании, когда были заинтересованы в определенной услуге.

Между поисковым продвижением и контекстной рекламой можно провести параллель, они действительно схожи по воздействию на пользователя, но разница в принципах настройки колоссальна. Если с помощью контекстной рекламы компания может рекламироваться на первой странице выдачи поисковых систем в день настройки рекламы, поисковое продвижение по тем же запросам займёт 3-15 месяцев планомерной работы с SEO-специалистом по выводу сайта компании на первую страницу поисковой выдачи. На поисковое продвижение влияет более 500 факторов, причём на разных поисковых системах это разные факторы, влияющие на занимаемое место в выдаче [5]. Но

поисковой оптимизацией заниматься нужно всем компаниям, желающих настроить стабильный поток трафика на сайт. Во-первых, компания не платит за переходы на сайт с поисковой выдачи, но нужно закладывать бюджет на работу SEO-специалиста. Во-вторых, к поисковой выдаче пользователь относится более лояльно, чем к контекстной рекламе. В-третьих, если сайт компании входит в ТОП-3 в поисковой выдаче, то конверсия (процент пользователей, которые перешли на сайт) составляет порядка 90%, а в контекстной рекламе среднестатистическая конверсия – 8-12%. Но нужно понимать, что поисковое продвижение – это регулярная работа над сайтом, постоянное его усовершенствование и оптимизация.

Таким образом использование методов интернет-маркетинга является залогом успешного продвижения компании, что, в свою очередь, позволит обеспечить необходимый уровень конкурентоспособности компании на рынке, привлечь целевых потребителей и рационализировать рекламный бюджет, используя только эффективные каналы рекламы.

Список использованной литературы:

1. Плуталова А.В. Инструменты интернет-маркетинга как основа эффективной деятельности компании//Сборник международной конференции 2021.
2. Музыкант В. Л. Формирование бренда средствами рекламы и PR: учебное пособие/ В. Л. Музыкант.- М.: Экономистъ, 2006. - 606 с.
3. Реклама и маркетинг в Казахстане.// МИА «Казинфом». – URL: <https://marketing-course.ru/reklama-i-marketing-2021-v-kazakhstan/>
4. Насакаева Б. Е. Возможности развития интернет-маркетинга в республике Казахстан//Практический маркетинг№5(291),2021.
5. Woodall, Tony (Woodall, Tony) «New marketing, improved marketing, apocryphal marketing - Is one marketing concept enough?» (EUROPEAN JOURNAL OF MARKETING) 2007; издание 41; с 1284 – 1296-URL <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000251119200002?SID=F5GTUjpgYqhF4tXxGZK>

УДК 159.7

Багыбаева М.С.
Ғылыми жетекші: Н.М.Иргебаева
«Тұран-Астана» Университеті,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

ОҚУ ОРНЫНДАҒЫ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ КҮЮДІҢ ӘРТҮРЛІ ДЕНГЕЙДЕГІ ОҚЫТУШЫЛАРДЫҢ КОПИНГ ТӘРТІБІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРДЕЛЕУ

ОСОБЕННОСТИ КОПИНГ ПОВЕДЕНИЯ ПЕДАГОГОВ С РАЗНЫМ УРОВНЕМ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ

STUDY OF COPING BEHAVIOR PECURIARITIES OF HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS TEACHER'S WITH DIFFERENT LEVELS OF EMOTIONAL BURNOUT

Аннотация. Бұл зерттеудің мақсаты кейбір айнаымалылар тұрғысынан орта білім беру мұғалімдерінің шаршау деңгейін зерттеу болып табылады.

Зерттеу сипаттамалық сауалнама үлгісімен және Нұр-Сұлтан қаласында жұмыс істейтін «Ғали Орманов атындағы №7 мектеп- гимназиясында» білім беретін мұғалімдермен жүргізілді.

2021-2022 оқу жылында оқуға қатысты. Зерттеудің соңында мұғалімдердің шаршау деңгейлері мен олардың пәні, жасы, жынысы, еңбек өтілі сияқты демографиялық ерекшеліктері мен әкімшілермен және әріптестермен қарым-қатынасы, жаңартылған орта білім туралы пікірлері арасында айтарлықтай айырмашылық бар екені анықталды.

оқу бағдарламасы. Екінші жағынан, олардың күйіп қалу деңгейлері арасында айтарлықтай айырмашылық жоқ екені байқалды

және демографиялық ерекшеліктері, олар бітірген факультет және олар жұмыс істейтін мектеп түрі және олардың пікірлері

олар жұмыс істейтін мектептің физикалық жағдайы, студенттердің оқу деңгейі, олардың экономикалық деңгейлері, университетке түсу

жүйесі және олардың қызметтік оқыту курстарына қатысуы. байланысты қол жеткізілген қорытындылар талқыланды.

әдебиеттер мен ұсыныстар айтылды.

Түйінді сөздер: Күйіп қалу, орта білім, мұғалім, эмоционалды шаршау, тұлғасыздандыру және жеке жетістік.

Аннотация. Целью данного исследования является изучение уровня утомляемости учителей общеобразовательных школ по некоторым переменным. Исследование проводилось на основе описательной анкеты и учителей школы-гимназии №7 имени Гали Орманова города Нур-Султан. Участвовал в исследовании в 2021-2022 учебном году. Исследование выявило существенные различия между уровнями утомляемости учителей и их демографическими характеристиками, такими как предмет, возраст, пол, опыт работы и их отношения с администраторами и коллегами, а также их восприятие обновленного среднего образования. Учебный план. С другой стороны, не было существенной разницы между их скоростями сжигания и демографические характеристики факультета, который они окончили, и тип школы, в которой они работают, и их мнение физическое состояние школы, в которой они работают, уровень образования учащихся, их экономический уровень, прием в вуз систему и их участие в курсах бизнес-обучения. Достигнутые результаты были обсуждены литературы и рекомендаций.

Ключевые слова. Выгорание, Среднее образование, Учитель, Эмоциональное истощение, Деперсонализация и личность Достижение

Abstract. The purpose of this study is to investigate the level of fatigability of teachers in general education schools according to some variables. The study was conducted on the basis of descriptive questionnaire and teachers of Gali Ormanov Grammar School No. 7 in Nur-Sultan city.

Participated in the study in the 2021-2022 school year. The study found significant differences between teachers' levels of fatigue and their demographic characteristics such as subject matter, age, gender, work experience, and their relationships with administrators and colleagues, as well as their perceptions of the updated secondary curriculum. On the other hand, there was no significant difference between their burnout rates and the demographics of the faculty they graduated from, and the type of school they work in, and their perceptions of the the physical condition of the school in which they work, the education level of the students, their economic level, their admissions system and their participation in business education courses. The results achieved were discussed literature and recommendations.

Keywords. Burnout, Secondary Education, Teacher, Emotional Exhaustion, Depersonalization and Personal Accomplishment.

Оқытушылардың кәсіби күйіп қалу ерекшеліктерін зерттеу. Мұнда өзін-өзі тану ерекшеліктері, құндылықтар, өмірлік мағыналық бағдарлар және күйдіру аспектілері,

фазалары мен белгілерінің әр түрлі деңгейіндегі мұғалімдердің өзіндік қатынас аспектілері ашылады. Негізгі мақалалар: кәсіби күйіп кету; стресске төзімділік; жоғары білім оқытушылары; орта мектеп; жоғары оқу орындары; университеттер. Кез-келген жұмыс процесінде адамдар физикалық және жүйке-психикалық стрессті бастан кешіреді.

Білім берушілердің жұмысы ауыр жүктемелермен байланысты екені белгілі. Біз үнемі назар аударуды және күйзелісті қажет ететін жұмыс ортасы, әр түрлі адамдармен байланыстың көп болуы, әрдайым «формада» болу қажеттілігі, эмоционалды релаксацияның болмауы туралы айтамыз. Жоғары оқу орындарының оқытушылары жұмысының ерекшелігі олардан барлық физикалық және ақыл-ой күштерін белсенді етуді талап етеді, ал жұмыс тәжірибесі мен жастың артуы шаршаудың жинақталуына, үлгерімнің төмендеуіне, шаршаудың жоғарылауына және эмоционалды қажуға әкеледі. Шетел әдебиеттерінде сарқылу синдромы күйіп қалу терминімен белгіленеді - «жану», «жанып кету», «күйіп кету». Бұл терминді алғаш рет Фроденбергер (1974) психикалық денсаулық қызметкерлерінде байқалған моральсыздану, көңілсіздік және қатты шаршауды сипаттау үшін ұсынған. «Тозу» синдромымен өзін-өзі бағалау деңгейі төмендейді, өз кәсібіне деген теріс көзқарас пайда болады және өз мүмкіндіктерін саналы түрде шектейді. «Жанып кету» синдромы мұғалімнің кәсіби қызметінің тиімділігіне теріс әсер етеді және мектепке дейінгі мекемеде инновациялық процестердің дамуына үлкен кедергі жасайды.

Қазіргі психологиялық ғылымда кәсіби стресстің әсерінен тұлғаның деформациясы аспектісінде қарастырылатын кәсіби күйіп қалу мәселесіне көбірек көңіл бөлінуде (В. Е. Орел; Н. Е. Водопьянова, Е. С. Старченкова). Жану тәрбиешілерге, студенттерге және жалпы білім беру саласына қатты әсер етеді. Қазіргі заманғы психологияда бұл құбылыс белсенді түрде зерттелуде, сарқылудың алдын-алу шаралары жасалуда, маманның құндылық-семантикалық саласы күйіп кетуді жеңу негізінде кеңінен зерттелуде. Мұғалімдердің психикалық күйлерін зерттеу нәтижелері стресс, шаршау күйлерінен айырмашылығы, қажу күйін мұғалімнің психикалық күйі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді, бұл ішкі жеке қасиеттерімен, күйлерімен, сапаларымен көптеген корреляцияға ие).

Университеттің жанып кетуінің ұйымдастырушылық факторларын дамытуға үлкен үлес қосқан көптеген оқытушылар көптеген жылдар бойы жұмыс істей отырып, оның қалыптасуына төзімді болып қалады, мамандыққа қанағаттанып, жан-тәнімен беріліп жұмыс істейді және қызметте өзінің ішкі әлеуетін іске асырады. Жану синдромы - бұл тұлғаның деформациялануының құбылыстары. Жану өз жұмысының табиғаты бойынша басқа адамдармен көп сөйлесуі керек адамдарда дамиды. Әсіресе жиі күйіп кету синдромы мұғалімдерді қамтитын «көмекші» мамандықтардың мамандарында дамитыны анықталды.

Мұғалімнің эмоционалды құрғауы, эмоцияны үнемдеу аясының кеңеюі, оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескермеу, жеке отрядымен сипатталатын эмоционалды сарқылу синдромы мұғалімнің кәсіби қарым-қатынас сипатына айтарлықтай күшті әсер етеді деп болжауға болады. . Бұл кәсіби деформация білім беру процесін толық басқаруға, қажетті психологиялық көмек көрсетуге және кәсіби топты құруға кедергі келтіреді. Нақты педагогикалық практика көрсеткендей, қазіргі кезде оқушының тұлға ретінде қызығушылығын жоғалту, оны қалай болса солай қабылдау, кәсіби қарым-қатынастың эмоционалды жағын жеңілдету фактілері анық байқалған. Көптеген мұғалімдер кәсіби қызметті тұрақсыздандыратын психикалық күйлердің болуын атап көрсетеді (мазасыздық, үмітсіздік, депрессия, апатия, көңілсіздік, созылмалы шаршау). И.А.Курапованың пікірі бойынша құндылықтар мен мағыналар жүйесі мұғалімнің кәсіби дамуын реттеуші ретінде педагогикалық іс-әрекеттің өнімділігін анықтайды, мұғалімнің эмоционалды жағдайы мен жеке басының деструктивті өзгерістерінің болуына жол бермейтін фактор болып табылады. Өзін-өзі актуализациялаумен байланысты факторлар (өзін-өзі актуализациялау деңгейі, экзистенциалдық құндылықтар, өмірдің мәнділігі)

кәсіби күйіп қалудың алдын алуда маңызды рөл атқарады. Әр түрлі кәсіби күйіп қалатын мұғалімдер үшін әртүрлі құндылықтарға бағдар және олардың келісімділік деңгейлері әртүрлі.

Педагогикалық қызмет нейродинамикаға және ең алдымен жүйке жүйесінің күшіне, жүйке процестерінің тепе-теңдігіне ерекше талаптар қояды. Жүйке жүйесінің күшіне қойылатын жоғары талаптар мұғалімге мынаны қажет етеді: үлкен жұмыс қабілеттілігі болуы керек; күшті тітіркендіргіштердің әсеріне төтеп беріп, зейініңізді шоғырландырыңыз; әрдайым белсенді, жігерлі болыңыз, жұмыс уақытында жоғары жалпы және эмоционалды тонды сақтаңыз; тез қалпына келу мүмкіндігі. Жүйке процестерінің тепе-теңдігіне қойылатын жоғары талаптар мұғалімнің мыналардан туындайтындығынан туындайды: қатты толқуды қоздыратын жағдайларда ұстамды болу; шыдамды болыңыз, жинаңыз; іс-әрекеттің өзгермелі жағдайында сабырлы және сабырлы болу; диқциялардың айқындылығымен, ойын білдірудің мәнерлілігімен, сезім динамикасындағы біркелкілігімен және басқаларымен ерекшелену керек. Мұғалім өзінің ішкі әлеуетін мейлінше толық жүзеге асырады, мамандық және кәсіп есебінен жеке тұлғаны байытады. жеке тұлға, егер кәсіби іс-әрекет ол үшін мағыналы болса; мұғалім өз жұмысында «нақты» мәселені шешеді.

Кәсіби қызмет біртұтас - ол уақытша проблемаларға бөлінбейді. Өзін-өзі актуализациялау проблемалардың болмауы емес, өтпелі немесе жалған мәселелерден нақты мәселелерге көшу. Әрине, жұмысқа қанағаттанбау төмен жалақымен байланысты болуы мүмкін, дегенмен Д.Гринбергтің пікірінше, жоғары жалақы мен жақсы жұмыс жағдайлары әлі күнге дейін жұмыс орындарын қанағаттандырудың кепілі бола алмайды, өйткені мотивациялық факторлар да бар. Оларға міндеттердің күрделілік дәрежесі, аяқталғаннан кейін оң бағаланатын жұмыс көлемі және т.б. жатады. Жұмыстағы шамадан тыс жүктеме мамандардың жеке өміріне әсер етпеуі мүмкін, ал білім берудегі мұғалімдер мен психологтардың басым көпшілігі әйелдер. Өз балаларының тәрбиесі кейде артта қалып қояды, бұл кінә сезімін, тәрбиелік мәселелерде өзінің қабілетсіздігін, енжарлықты немесе керісінше өзіне немесе өзгеге бағытталған тітіркену мен агрессияны қалыптастыруға себеп болады. Осылайша, кәсіби күйіп қалудың салдары отбасындағы проблемалар, туыстарымен және ең алдымен балалармен қарым-қатынасты бұзу болуы мүмкін. Мамандар Е.Гозилек, В.Бойко профилактикалық жұмыстардың қажеттілігіне ерекше назар аударады. Сарқылу синдромы көбінесе стресстік жағдайлардың пайда болуына байланысты пайда болатындықтан, мұғалімдерге жағымсыз эмоцияларға жауап беру дағдыларын (ашулану, тітіркену және т.б.), сынды жеңе білуге дағдыландыру қажет. Ол үшін өзін-өзі реттеуге арналған арнайы жаттығулар жасаған жөн. Л.Г.Федоренконың пікірінше, қарым-қатынас жасайтын адамдарға зиянды әсер етпеу үшін мұғалім өзін-өзі, оның эмоционалдық мәселелерін шешіп, стресстік жағдайдан шығудың жолын іздеуі керек, яғни өзінен бастауы керек.

Мұғалім тұлғасы бес негізгі потенциалмен ұсынылған: когнитивтік, яғни адамда бар ақпараттың көлемі мен сапасы, адамгершілік-этикалық, әлеуметтену процесінде сатып алынған тұлға шарттаған, адамгершілік-эстетикалық нормалар, өмірлік мақсаттар, дағдылар мен дағдылардың болуымен, әрекет қабілеттілігімен және оларды белгілі бір қызмет пен қарым-қатынас саласында іске асырудың өлшемдерімен анықталатын шығармашылық, сенімдер, ұмтылыстар, коммуникативтілік, ол коммуникативтілік дәрежесі, сипаты және жеке тұлғаның көркемдік қажеттіліктерінің деңгейі мен қарқындылығына, сондай-ақ оларды қалай қанағаттандыратындығына байланысты басқа адамдармен және эстетикалық байланыстармен орнатылған байланыстардың күші. Педагогикалық қызмет әлеуметтік сипатта бола отырып, жеке тұлғаның қабілеттеріне, кәсіби маңызды қасиеттерді дамыту мен өтеу мүмкіндігіне байланысты болатындығын атап өткім келеді. Б.М.Тепловтың пікірі бойынша: «Бір адамды екінші адамнан ажырататын жеке психологиялық сипаттамалар қабілеттерімен анықталады. Қабілеттер кез-келген жалпы жеке сипаттамалар деп аталмайды, тек кез-келген қызметті немесе

көптеген әрекеттерді орындау сәттілігімен байланысты. Қабілет белгілі бір адамның бойында қалыптасқан біліммен ғана шектелмейді».

Кәсіби шеберліктің қалыптасуы педагогикалық іс-әрекеттің жеке стилін қалыптастырудың келесі компоненттері негізінде жүреді: гностикалық: мұғалімнің өз қызметінің объектісін зерттеуі (мазмұны, құралдары, формалары мен әдістері, осы қызмет жүзеге асырылады) оның жеке басының және белсенділігінің саналы жақсаруы үшін оның артықшылықтары мен кемшіліктері); жобалау: оқыту мен тәрбиелеудің ұзақ мерзімді, перспективалық мақсаттары, сондай-ақ оларға қол жеткізу стратегиялары мен тәсілдері; сындарлы: оқыту мен тәрбиелеудің жақын аралық мақсаттарын ескере отырып, мұғалімнің өзінің және оқушылардың іс-әрекетін құру ерекшеліктері; коммуникативті: мұғалімнің оқушылармен қарым-қатынасының ерекшеліктері, бұл ретте қарым-қатынас пен педагогикалық іс-әрекеттің тиімділігі арасындағы байланысқа, яғни дидактикалық мақсаттарға қол жеткізуге баса назар аударылады; рефлексивті: мұғалімнің оқушылардың іс-әрекетін де, өзін-өзі де ұйымдастыра білуі. Сонымен, мұғалімнің іс-әрекеті оқытушылар құрамымен тұрақты қарым-қатынаста жүзеге асырылады, бұл оның сипатына айтарлықтай әсер етеді, түзетеді және сайып келгенде мұғалім жұмысының нәтижесін анықтайды.

Мұғалім өзінің маңыздылығын сезінетін, өзінің жетістіктері мен проблемалары туралы ашық айта алатын рефлексивті кеңістіктер болған жағдайда ғана ол кәсіби маманға айналады. Қазір күйіп кету синдромы ғана емес, сонымен қатар кәсіпке көмектесу бойынша жұмыс істейтін кәсіпқойлардың едәуір бөлігі зардап шегетіндігін мойындау маңызды. Бұл өз кезегінде кәсіби күйіп қалудың алдын алу шараларын әзірлеудің өте маңызды екендігін білдіреді. Сарқылу синдромымен ауыратын маман отбасында да, еңбек ұжымында да тиімді кәсіби қызмет жүргізе алмайды және адамдар арасындағы салауатты қарым-қатынасты қолдана алмайды. Осылайша, кәсіби күйіп қалудың алдын алу мамандардың психикалық және физикалық денсаулығының сақталуына әкеліп қана қоймайды, олардың кәсіби қызметінің тиімділігін арттырып қана қоймай, жалпы қоғамдастықтың денсаулығын жақсартады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Бабич О.И. Мұғалімдердің кәсіби күйіп қалу синдромын жеңуге арналған жеке ресурстар. Психол. ғылымдар. Хабаровск, Қиыр Шығыс мемлекеттік көлік университеті, 2007.
2. Мұғалімдердің кәсіби күйіп қалу синдромының алдын-алу: диагностика, тренингтер, жаттығулар. Авт. Бабич. - Волгоград: Оқытушы, 2009.
3. Фоминых, Е.В. Солтүстік қалалардың филиалдарында жұмыс істейтін базалық университет оқытушыларының «Кәсіби сарқылуы» Е. В. Фоминых, О. М. Чикова - Университеттегі психология: Тоқсандық ғылыми-әдістемелік журнал 2009

**ФИНАНСОВАЯ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТЬ БАНКОВ ВТОРОГО УРОВНЯ
КАЗАХСТАНА: УЯЗВИМОСТЬ И УГРОЗЫ****ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕКІНШІ ДЕНГЕЙДЕГІ БАНКТЕРІНІҢ ҚАРЖЫЛЫҚ
КИБЕРҚАУІПСІЗДІГІ: ОСАЛДЫҚТАР МЕН ҚАТЕРЛЕР****FINANCIAL CYBERSECURITY OF KAZAKHSTAN'S SECOND-TIER BANKS:
VULNERABILITY AND THREATS**

Аннотация. В мире современных интернет технологий и цифровизации одним и важных вопросов остается вопрос безопасности и сохранения конфиденциальности данных в различных источниках сети. В стране, как и в мире в целом, нередки случаи кибератак, различных мошеннических действий и пр. Поэтому вопрос безопасности является актуальным вопросом на нынешнее время.

Ключевые слова. Страна, вопрос, интернет, безопасность.

Annotation. In the world of modern Internet technologies and digitalization, one of the important issues remains the issue of security and confidentiality of data in various sources of the network. In the country, as well as in the world as a whole, there are frequent cases of cyber attacks, various fraudulent actions, etc. Therefore, the issue of security is an urgent issue at the present time.

Keywords. Country, question, internet, security.

Аннотация. Қазіргі заманғы интернет технологиялар мен цифрландыру әлемінде маңызды мәселелердің бірі желінің әртүрлі көздеріндегі деректердің қауіпсіздігі мен құпиялылығын сақтау мәселесі болып қала береді. Елде, жалпы әлемдегі сияқты, кибершабуылдар, түрлі алаяқтық әрекеттер және т.б. жиі кездеседі, сондықтан қауіпсіздік мәселесі қазіргі кездегі өзекті мәселе болып табылады.

Кілтгі сөздер. Ел, мәселе, интернет, қауіпсіздік.

Казахстан находится в тройке стран, которых атакуют вирусы-вымогатели. При этом около 28 млрд тенге было направлено на развитие системы "Киберщит Казахстана" в 2017-2022 годах.

В рамках второго этапа до конца 2022 года создан реестр доверенной продукции электронной промышленности и программного обеспечения. Он должен обеспечивать информационную безопасность в госорганах и создавать условия для развития отечественных производителей цифровой продукции.

Между тем в 2022-2025 годы в Казахстане планируется реализовать национальный план "Технологический рывок за счет цифровизации, инноваций и науки". На текущий момент данные вопросы решаются в госпрограмме "Цифровой Казахстан", срок которого истекает в 2022 году. На него было выделено 108,7 млрд тенге. В том числе 20,9 млрд тенге – в 2021 году и 19,2 млрд тенге – в 2022-м. На кибербезопасность планируется направить 2,7 млрд тенге в текущем году[1].

Согласно результатам оценки, которая состояла из десяти критериев таких как: репутация домена, шифрование трафика, утечка информации, открытые порты, Security.txt, безопасность email, состав программного обеспечения, скорость работы, HTTPS заголовки и безопасность контента – средний показатель защищенности составил 70%. Максимальные результаты показали при оценке уровня безопасности: Альфа банк, Bank RBK, Народный банк Казахстана, City bank, Freedom finance bank.

Результаты анализа защищенности веб-ресурсов банков второго уровня Республики Казахстан показали наличие тенденции к увеличению уровня информационной безопасности, однако в ряде веб-ресурсов были выявлены серьезные уязвимости, которые нуждаются в исправлении в кратчайшие сроки. Среди наиболее распространенной проблемы для веб-ресурсов, можно выделить, отсутствие security.txt, а именно контактов отдела информационной безопасности, которые позволят пользователям на прямую обращаться в отдел информационной безопасности банка в случае выявления нарушений в работе веб-ресурса. Широко распространенной проблемой является отсутствие шифрования трафика и принудительного использования безопасной версии подключения. Стоит отметить, что анализ защищенности веб-ресурсов банков второго уровня, не выявил ресурсов, которые бы представляли опасность для пользователей при их посещении[2].

Исходя из всего, одно из серьезнейших последствий атаки на онлайн-банк — кража денежных средств. Угроза несанкционированного доступа к информации клиентов и банковской тайне оказалась актуальной для каждого исследованного онлайн-банка, а в отдельных случаях уязвимости позволяли развивать атаку до проникновения в корпоративную инфраструктуру.

Зачастую разработчики, стремясь выпустить новый релиз или дополнительный функционал как можно скорее, допускают непростительные ошибки с точки зрения защиты приложения и обрабатываемых в нем данных. Это приводит к возникновению уязвимостей, которыми непременно воспользуются киберпреступники [3].

Учитывая тот факт, что банковские приложения предназначены для обработки конфиденциальной финансовой информации, разработчикам рекомендуется позаботиться не только о сохранности, содержащейся в них информации, но и о безопасности самих приложений. Этого можно добиться за счет применения полного перечня защитных механизмов, направленных на снижение рисков реализации злонамеренных действий на мобильном устройстве.

На сегодняшний день безопасность использования мобильных банкингов и конфиденциальность данных клиентов банков становится с каждым днем лучше. Современные технологии не стоят на месте, а модернизируются и совершенствуются превосходя уже имеющееся на данный момент технологии. Надеемся, что в ближайшее время достигнем максимального уровня безопасности и конфиденциальности данных клиентов.

Список использованной литературы:

1. В топе самых уязвимых: как Казахстан защищается от кибератак // [Электронный ресурс] - URL: <https://lsm.kz/kazahstan-v-liderah-po-kiberatakam-kak-gosudarstvo-reshaet-problemu>
2. Результаты анализа и защищенности веб-ресурсов банков второго уровня Республики Казахстан анализа защищенности банков 2021// [Электронный ресурс] - URL: <https://cert.kz/files/reports/kz-banks-security-report-webtotem-2021.pdf>
3. Оценка киберрисков в банках Казахстана // [Электронный ресурс] - URL: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/kz/Documents/risk/2021/Оценка%20киберрисков%20Банков%20Казахстана-Отчет%20Делойта.pdf>

ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУДЫ ҚОЛДАУДЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІ

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ ИНФОРМАЦИОННАЯ СИСТЕМА ПОДДЕРЖКИ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ

INTELLIGENT DECISION SUPPORT INFORMATION SYSTEM

Аннотация. Мақалада «шешім қабылдауды қолдау жүйесі», «деректерді басқару әдістері» ұғымдары, шешімдерді қолдау жүйесінің (DSS) сипаттамалары және оның қолданылуы қарастырылады. Шешім қабылдаудың қадамдық алгоритмі сипатталған. Шешім қабылдау және шешімдерді қолдау жүйелерін (DSS) зерттеу қарастырылады.

Түйінді сөздер. Шешім қабылдау, басқару модулі, деректер қоймасы, пайдаланушы интерфейсі, ақпараттық жүйе.

Аннотация. В статье рассматриваются понятия «система поддержки принятия решений», «методы управления данными», характеристики системы поддержки решений (DSS) и ее применение. Описан пошаговый алгоритм принятия решения. Рассматривается исследование систем принятия решений и поддержки решений (DSS).

Ключевые слова. Принятия решений, модуль управления, хранилище данных, пользовательский интерфейс, информационная система.

Abstract. The article discusses the concepts of "decision support system", "data management methods", characteristics of the decision support system (DSS) and its application. A step-by-step decision-making algorithm is described. The study of decision-making and decision support systems (DSS) is considered.

Keywords. Making a decision, management module, data warehouse, user interface, information system.

Интеллектуалды шешім қабылдау жүйесі (IDSS) – бұл жасанды интеллект (ЖИ) әдістерін кеңінен қолданатын шешім қабылдау жүйесі. Ақпараттық басқару жүйелерінде жасанды интеллект әдістерін қолдану ұзақ тарихы бар. Шын мәнінде, «білімге негізделген жүйелер» (KBS) және «ақылды жүйелер» сияқты терминдер 1980 жылдардың басынан бастап басқару жүйелерінің компоненттерін сипаттау үшін қолданыла бастады. Шешімді қолдау жүйесі Клайд Холсапл мен Эндрю Уинстоннан 1970 жылдардың соңында пайда болды деп саналады. Мамандандырылған зияткерлік шешімдерді қолдау жүйелерінің мысалдарына икемді өндірістік жүйелер (FMS), ақылды маркетингтік шешімдерді қолдау жүйелері және медициналық диагностика жүйелері жатады.

Жалпы, интеллект дегеніміз – инстинктивті немесе автоматты түрде бір нәрсе жасаудың орнына ойлау, түсіну, шешім қабылдау қабілеті. Жасанды интеллектті құрудың негізгі идеялары – адамдардың ойлау процестерін зерттеу, осы процестерді машиналар (мысалы, компьютерлер, роботтар) арқылы ұсыну және қайталау және машинамен мінез-құлықты зерттеу, бірақ адам жүзеге асырады. Жасанды интеллектті (ЖИ) құру және

дамыту компьютерлерді қазіргі уақытта адамдар жасайтын нәрселерді жасауға, компьютерлік жүйеде кейбір зияткерлік мінез-құлықты көбейтуге мәжбүр етеді.

Компьютерлік шешімдерді қолдау жүйелерін қолданудың артуы шешімдер қабылдау өкілеттіктерін бағдарламаларға беру ретінде қабылданады. Бұл шешім қабылдау өкілеттігін белгілі бір дәрежеде шешім қабылдаушыларға берді және шешім қабылдау цикліндегі машинада тым орталықтандырылды деген идеяны тудырды. Шешім қабылдауды қолдау жүйелері келесі компоненттерден тұруы мүмкін: деректерді басқару; модельді басқару; пайдаланушы интерфейсін басқару және шешімдерді қолдау жүйесінің архитектурасы(1-сурет).

1 – сурет. Шешімдерді қолдау жүйелері

Компьютерлік жүйемен біріктірілген интеллектуалды қабілеттер мен мінез-құлық интеллектуалды машинаны жасайды. Машина шешім қабылдауда, ақпаратты іздеуде, күрделі объектілерді басқаруда және ең соңында сөздердің мағынасын түсінуде көмекші рөлін атқаруы керек. Зияткерлік компьютерлік жүйені дамыту үшін кейбір тар салаларда адам тәжірибесін жинақтау, ұйымдастыру және пайдалану қажет; сенсорлық өңдеуді, әлемдік модельдеуді, мінез-құлықты генерациялауды, құндылықтарды бағалауды және жаһандық коммуникацияны пайдалана отырып, күрделі алгоритмдер арқылы жүйенің миының өңдеу қабілетін жақсарту; жүйе жадында сақтайтын ақпарат пен мәндердің көлемін санау.

Сонымен қатар, интеллектуалды жүйе табысқа жету ықтималдығын арттыру үшін белгісіз ортада сәйкес әрекет ету қабілетімен сипатталады, ал табыс жүйенің түпкілікті мақсатын қолдайтын мінез-құлық ішкі мақсаттарына қол жеткізу болып табылады. Зияткерлік жүйені әзірлеу үшін пайдалануға болатын жасанды интеллект функциялары:

- Мәселені шешудің алгоритмдік әдісі болып табылмайтын символдық өңдеу;
- Эвристика, бұл интуитивті білім немесе тәжірибеден алынған практикалық ереже;
- Қазіргі эвристикадан жоғары деңгейдегі білімді құруға қабілетті ойлау мүмкіндіктерін қамтитын қорытынды (эвристиканы немесе басқа іздеу тәсілдерін қолданатын фактілер мен ережелерден);
- Жүйеге өзінің мінез-құлқын реттеуге және сыртқы ортадағы өзгерістерге жауап беруге мүмкіндік беретін машиналық оқыту (мысалы, индуктивті оқыту, жасанды нейрондық желілер және генетикалық алгоритмдер және т.б.).

Қазіргі уақытта шешімдерді қолдау жүйесінің құрамдас бөліктері: пайдаланушы интерфейсін, білімге негізделген ішкі жүйелер, мәліметтерді басқару модулі, модельді басқару модулі.

Пайдаланушы интерфейсін – пайдаланушы мен шешім қабылдауды қолдау жүйесі арасындағы байланысты қамтамасыз ететін құрамдас. Бұл компоненттің дұрыс дизайны шынымен маңызды, өйткені бұл пайдаланушымен айналысатын жалғыз нәрсе.

Мәліметтерді басқару әдісі компьютерлік шешім қабылдауды қолдау жүйесінің ішкі жүйесі болып табылады және оның бірқатар ішкі компоненттері бар (2-сурет):

- ішкі және сыртқы көздерден алынған деректерді қамтитын шешімдерді қолдаудың интеграцияланған жүйесінің деректер базасы; дерекқорда сақталуы мүмкін немесе пайдалы болған кезде ғана қол жеткізуге болатын деректер;
- мәліметтер қорын басқару жүйесі; мәліметтер базасы реляциялық немесе көпөлшемді болуы мүмкін;
- деректер сөздігі, дерекқор деректерінің барлық анықтамаларын қамтитын каталогты білдіреді; ол шешім қабылдау процесін анықтау сатысында қолданылады;
- мәліметтер базасын сұрау үшін тілдерді қажет ететін сұрау құралдары.

2 – сурет. Деректерді басқару әдісі

Модельді басқару модулі келесі компоненттерден тұрады:

- жүйеге есептерді талдауға және шешімдерді табуға мүмкіндік беретін сандық үлгілерден тұратын модельдік база;
- бағдарламалау тілдерін пайдалана отырып, жаңа үлгілерді құруға арналған модельдік деректер қорын басқару модулі;
- үлгілердің анықтамасын және олармен байланысты басқа ақпаратты қамтитын модельдер сөздігі;
- модельдерге сәйкес пайдаланушы нұсқауларын интерпретациялайтын және оларды осы үлгілер үшін басқару жүйесіне тасымалдайтын модельдерді құру, орындау және біріктіру модулі. [1]

Шешім қабылдауды қолдау үшін қолданылатын бағдарлама әдетте DSS деп аталады. Оны бес түрге бөлуге болады:

- *Күй сұрау жүйелері.* Шешім қабылдау жағдайының әртүрлі аспектілері жедел басқарудағы әртүрлі шешімдерді, ал кейбіреулері орта деңгейдегі басшылықты басқарады. Егер күй белгілі болса, шешім автоматты түрде қабылданады.

- *Деректерді талдау жүйесі.* Шешім қабылдаудың әртүрлі жүйелері салыстырмалы талдауды қолдануды қамтиды, содан кейін формуланы немесе алгоритмді қолданады. Бұл процестер табиғатта құрылымдалмайды. Деректерді талдау жүйесін құру үшін қарапайым деректерді өңдеу құралдары мен бизнес ережелері қажет. Мұндай жүйенің мысалдары персоналды түгендеу жүйесі, ақша ағындарын талдау және т. б. болуы мүмкін.

- *Ақпараттық-аналитикалық жүйе.* Алдымен деректер талданады, содан кейін ақпараттық есептер жасалады. Есептерде әр түрлі ерекшеліктер болуы мүмкін, өйткені олар жағдайды бағалау үшін қолданылады. Мұндай жүйенің мысалдары сатуды, дебиторлық берешекті және т. б. талдау болуы мүмкін.

- *Бухгалтерлік есеп жүйесі.* Мұндай жүйелерді пайдалану қажет емес, бірақ оны бизнестің немесе функцияның әртүрлі аспектілерін бақылау немесе бақылау үшін пайдалануға болады. Бұл жүйелер қолма-қол ақша, түгендеу және персонал сияқты заттарды ескереді.

- *Жүйе негізіндегі модель.* Шешім қабылдау үшін ынталандыру моделі немесе оңтайландыру моделі ретінде әрекет етеді. Бұл шешімдер әдетте бір рет қабылданады және көбінесе операция немесе әрекет кезінде көмектеседі. Мұндай жүйенің мысалдары: өнім ассортименті, жұмысты жоспарлау ережелері және т. б. [2]

DSS негізіндегі модель. DSS моделі шешімдерді талдауға немесе әртүрлі опцияларды таңдауға көмектесетін күрделі жүйе. Оларды кәсіпорынның менеджерлері мен қызметкерлері немесе ұйыммен өзара әрекеттесетін адамдар модельдің қалай құрылғанына байланысты бірқатар мақсаттарда пайдаланады - жоспарлау, шешімдерді талдау және т.б. Бұл DSS-тер бағдарламалық жасақтама арқылы немесе дербес компьютерлерге, клиент-сервер жүйелеріне немесе интернетке арналған аппараттық құрал.

DSS сипаттамалары:

- Әдетте жоғары деңгейдегі басшылар тап болатын жақсы құрылымдалмаған, анықталмаған проблемаларға бағыттау.
- Модельдеу немесе аналитикалық әдістерді пайдалануды дәстүрлі деректерге қол жеткізу және іздеу функцияларымен біріктіру әрекеті.
- Оларды желіде пайдалануды жеңілдететін мүмкіндіктерге ерекше назар аударылған.
- Қоршаған ортадағы және пайдаланушының шешім қабылдау тәсіліндегі өзгерістерге бейімделу үшін икемділік пен бейімделуді атап өту.

DSS қолданбалары. Көптеген DSS құрылымдық және жартылай құрылымдық тапсырмаларға қолданылады. Мұнда қолданыстағы DSS қосымшаларының тізімі (толық емес): корпоративтік қаржылық жоспарлау, несие амортизациясы, жалдау, дисконтталған ақша ағыны және таза келтірілген құн, шығынсыздықты талдау.

Шешім қабылдауды қолдау жүйелерінің кемшіліктері. Шешім қабылдауды қолдау жүйелерінің бірқатар кемшіліктері бар.

- Ақпаратты шамадан тыс жүктеу: компьютерлендірілген шешім қабылдау жүйесі кейде ақпараттың шамадан тыс жүктелуіне әкелуі мүмкін, себебі ол мәселенің барлық аспектілерін талдайды, бұл пайдаланушыны нені қарастыру керек және нені ескермеу керек деген дилеммада қалдырады. Шешім қабылдау кезінде әрбір ақпарат қажет емес. Бірақ ол болған кезде, шешім қабылдаушыға басымдыққа жатпайтын ақпаратты елемеу қиын.

- DSS-ке тым көп сену. Күнделікті шешімдерді тезірек және оңай қабылдау үшін шешімдерді қолдау жүйелері бизнеске біріктірілген. Көбінесе компьютерлендірілген шешім қабылдауға тым көп сену үрдісі бар. Әлбетте, фокустың ауысуы орын алуда және шешім қабылдаушылар DSS-ке шамадан тыс тәуелділіктен өз дағдыларын одан әрі дамыта алмауы мүмкін.

- Субъективтіліктің құнсыздануы: шешімдерді қолдау жүйесі объективтілікке негізделген баламаларды ұсына отырып, ұтымды шешім қабылдауға ықпал етеді. Шектелген ұтымдылық немесе шектелген иррационалдық шешім қабылдауда шешуші рөл атқарса да, субъективтілікті жоққа шығаруға болмайды және жоққа шығаруға болмайды. DSS объективтілікке ықпал етеді және субъективтілікті төмендетеді, бұл бизнеске үлкен әсер етуі мүмкін.

- Шешім қабылдауға артық көңіл бөлу. Компьютерде шешім қабылдаудың басты мақсаты көптеген жағдайларда қажет болмауы мүмкін мәселенің барлық аспектілерін үнемі қарастыру болып табылатыны анық. Пайдаланушыларды БББ тиімді және оңтайлы пайдалануды қамтамасыз ету үшін оқыту маңызды.

- Әзірлеу құны. Шешім қабылдауды қолдау жүйесі орнатылғаннан кейін шешім қабылдау құны төмендейді. Бірақ DSS әзірлеу және енгізу үлкен қаржылық инвестицияларды талап етеді. Теңшеу жоғары шығындарға әкелуі мүмкін. Егер сіздің бюджетіңіз шектеулі болса, сіз өзіңіздің қажеттіліктеріңізге сәйкес келетін теңшелген DSS ала алмайсыз.

Шешім қабылдау процесі. Бұрын шешім қабылдау қолжетімді баламалардың ішінен ең қолайлы әрекет бағытын таңдауға мүмкіндік беретін таза танымдық процесс болды. Дегенмен, бұл шешімді қолдау жүйесі болмаған кезде болды. Қазіргі уақытта шешім қабылдау процесі автоматтандырылған бағдарламалық жүйелермен кеңінен қолдау көрсетеді. Алайда, шешім қабылдаудың дәйектілігі мен кезеңдерін мұқият қарасаңыз, кез-келген ауытқуды табу мүмкін емес.

Бүгінгі таңда шешім қабылдау процесі күрделі, компьютерленген жүйелермен қамтамасыз етіледі және келесі қадамдарды қамтиды:

Мәселені анықтау. Бұл маңызды қадам. Ол шешім қабылдаушыларға болжам жасауға, деректерді жинауға және талдауға және балама нұсқаларды бағалауға негіз береді. Мәселені анықтау мәселенің бар екенін мойындаудан басталады. Мәселе мына кезде туындайды:

- күтілетін және жеткізілетін арасында айырмашылық бар;
- әдеттегіден ауытқу бар;
- қабылданған әрекеттер негізсіз.

DSS сәйкес нәтижелерге байланысты проблемалар мен күрделіліктерді анықтайды.

Шешім қабылдаушы анықтамасы. Мәселенің сипатына қарай, ол тиісті адамға жіберіледі. Нашар құрылымдалған мәселе жоғары басшылыққа түседі, қиын мәселе менеджерлерге түседі, ал қайталанатындар төменгі иерархиялық деңгейдегі қызметкерге жіберіледі.

Ақпарат жинағы. Мәселе дұрыс адамға жіберілгеннен кейін, мүдделі адам деректерді жинауға және жағдайға әсер ететін факторларды анықтауға кіріседі. DSS болмаса, деректерді жинау және талдау тым ұзаққа созылады. DSS бірнеше секундта бірнеше тонна деректерді өңдей алады.

Баламаларды бағалау және шешім қабылдау. Бұл кезең әрекеттің барлық ықтимал бағыттарын талдауды және әрбір баламаның оң және теріс жақтарын бағалау арқылы ең қолайлысын анықтауды қамтиды. DSS белгілі бір таңдауды негіздеуге көмектеседі.

Іске асыру және бақылау. Шешім қабылданғаннан кейін алға жылжу керек. Іске асыру жоспарлауды қажет етеді. Мониторинг сонымен қатар белгілі бір шешімнің мақсаттарға жетудегі пайдалылығын анықтау үшін маңызды. Бұл кейбір түзетулерді қажет етуі немесе жаңа мәселеге әкелуі мүмкін. Соңғы жағдайда бүкіл процесті қайталау қажет болуы мүмкін.

DSS тәжірибесі, зерттеулері және технологиясы дамуын жалғастыруда. Соңғы жылдары Интернет DSS әртүрлілігіне, таралуына және күрделілігіне айтарлықтай әсер етті. Портативті компьютерлер, сымсыз желілер, өте үлкен деректер базаларымен және визуализация құралдарымен біріктірілген параллельді өңдеудің кеңеюі инновациялық шешімдерді қолдаудың дамуын жалғастыруда. [3]

Болжамшылар өткеннен болашаққа экстраполяция жасау үшін екі тәсілді пайдаланады – ұқсастық бойынша пайымдау және тенденцияларды болжау. Көптеген жолдармен, компьютерлендірілген шешімдерді қолдау жүйелері технологиялық тұрғыдан күрделі және ұйымдарда өте қажет құрал болып табылады. Шешім қабылдауды қолдау жүйелерін зерттеу және дамыту кез келген жаңа технологиялық шешімдерді пайдалануды жалғастырады және өте үлкен деректер қорын құру, жасанды интеллект, адам мен компьютердің өзара әрекеттесуі, модельдеу және оңтайландыру, бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеу, телекоммуникациялардағы прогрестің пайдасын көреді. Неғұрлым негізгі зерттеулерден жұмыс ұйымдық шешім қабылдау, жоспарлау, мінез-құлық шешімдерінің теориясы және ұйымдық мінез-құлық сияқты мінез-құлық тақырыптарына арналған.

Трендтер деректерге негізделген DSS үлкенірек, жақсырақ біріктірілген дерекқорларға жылдамырақ, нақты уақытта қол жеткізуге мүмкіндік береді деп болжайды. DSS моделі күрделірек, бірақ түсінікті болады, ал симуляциялар мен олардың ілеспе визуалды дисплейлері арқылы құрастырылған жүйелер шынайырақ болады. Байланыс

DSS нақты уақыттағы бейне байланыстарына көбірек қолдау көрсетеді. Құжатқа негізделген DSS құрылымдалмаған деректердің үлкен репозиторийлеріне қол жеткізе алады және жүйелер сәйкес құжаттарды неғұрлым қолайлы пішімдерде ұсынады. Ақырында, білімге негізделген DSS күрделірек және жан-жақты болуы мүмкін. Білімге негізделген DSS ұсыныстары жақсырақ болады және қолданбалар кеңірек аумақтарды қамтиды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Титовская Н. В., Титовский С. Н. Модульдік бағдарламалау: оқу. пособие / Н.В.Титовская; С. Н. Титовский, Краснояр. мемлекеттік аграр. ун-т. - Красноярск, 2018. - 177б. Қол жеткізу режимі: http://www.kgau.ru/sveden/2017/ieu/metod_090303_24.pdf
2. Прокопенко Н.Ю. Системы поддержки принятия решений [Электронный ресурс]: учеб. пособие /Н. Ю. Прокопенко; Нижегород. гос. архитектур.-строит. ун-т. – Н. Новгород: ННГАСУ, 2017. – 188 с. ISBN 978-5-528-00202-6.
3. Sandra D. Ekşioğlu, Michelle M.H. Şeref, Ravindra K. Ahuja, Wayne L. Winston – Developing Spreadsheet - Based Decision Support Systems 2nd Edition, 2011.

УДК 342

Барлыбаева Гульден Жасулановна
студентка «Национальное и Международное право»
Университет Туран-Астана
Республика Казахстан, г.Нур-Султан
Яғмусова Акерке Файзуллақызы
Магистр юридических наук, старший преподаватель
кафедры «Национальное и Международное право»
Университет Туран-Астана
Республика Казахстан, г.Нур-Султан

ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕФОРМАЦИЯСЫ

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ДЕФОРМАЦИЯ СОТРУДНИКОВ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ

PSYCHOLOGICAL DEFORMATION OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS

Аннотация. Бұл мақалада құқық қорғау органдары қызметкерлерінің психологиялық деформациясы мәселелері қарастырылады. Кәсіби деформацияның пайда болу механизмі, заңсыз әрекеттерде көрінетін девиантты мінез-құлық және т.б. талданады. Мақалада заң ғылымындағы кәсіби деформацияның негізгі түрлерінің жіктелуі, сондай-ақ деформацияның жиі кездесетін себептері көрсетіледі. Құқық қорғау қызметінің ерекшелігіне байланысты факторларға ерекше назар аударылады. Тиімді негіз ретінде психологиялық деформацияның алдын-алу әдістері ұсынылады.

Түйінді сөздер. психологиялық деформация, девиантты мінез-құлық, психикалық қалыптастырушы факторлар, өзін-өзі бақылау, әдіс-тәсілдер.

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы психологической деформации сотрудников правоохранительных органов. Анализируется механизм возникновения профессиональной деформации, девиантное поведение, выражающееся в противоправных действиях и т.д. В статье раскрываются классификация основных видов профессиональной деформации в правовой науке, а также одних из самых частых причин

возникновения деформации. Особое внимание уделено факторам, обусловленным спецификой правоохранительной деятельности. В качестве эффективного предотвращения, предложены методы профилактики психологической деформации.

Ключевые слова. Психологическая деформация, девиантное поведение, психодеформирующие факторы, самоконтроль, методы.

Abstract. This article discusses the problems of psychological deformation of law enforcement officers. The mechanism of professional deformation, deviant behavior expressed in illegal actions, etc. is analyzed. The article reveals the classification of the main types of professional deformation in legal science, as well as one of the most common causes of deformation. Special attention is paid to the factors caused by the specifics of law enforcement. In conclusion, methods of prevention of psychological deformation are proposed.

Keywords. Psychological deformation, deviant behavior, psychodeforming factors, self-control, methods.

Проблема психологической деформации личности сотрудников в настоящее время является актуальной проблемой для правоохранительных органов. Специфика деятельности, что реализация профессиональных задач нередко происходит в ситуациях экстремальности с непредсказуемым исходом, сопряжена с повышенной ответственностью сотрудников за принятые ими решения, необходимостью общаться с различными категориями граждан, воздействием физических и психических перегрузок, требует решительных действий, способности пойти на риск и т. д. Эти особенности деятельности оказывают значительное негативное влияние на личностные характеристики сотрудников и могут приводить к развитию психологической деформации.

Психологическая деформация представляет собой результат искажения профессиональных и личностных качеств сотрудника правоохранительных органов под влиянием отрицательных факторов деятельности и окружающей среды. При отсутствии у сотрудника достаточного уровня психологической и нравственной устойчивости часто наблюдается развитие его профессиональной деформации. При этом профессиональная деформация негативно влияет на деловое общение работника и эффективность его служебной деятельности. Специфика деятельности сотрудников правоохранительных органов содержит элементы негативного воздействия на личность сотрудника и способствует кризису в мотивационной сфере профессии, утрате удовлетворенности службой, снижению профессионально значимых целей и интересов, возникновению постоянного чувства физической и умственной усталости. Результатом этой специфики является нарушение закона, служебной дисциплины, профессиональных и нравственных норм. Это случается, когда работник не обладает достаточным уровнем психологической и моральной устойчивости, что приводит к развитию психологической деформации.

Механизм возникновения профессиональной деформации имеет довольно сложную динамику. Первоначально неблагоприятные условия труда вызывают негативные изменения в профессиональной деятельности, в поведении. Затем, по мере повторения трудных ситуаций, эти отрицательные изменения могут накапливаться и в личности, приводя к ее перестройке, что далее проявляется в повседневном поведении и общении. Установлено также, что сначала возникают временные негативные психические состояния и установки, затем начинают исчезать положительные качества. Позднее на месте положительных свойств возникают негативные психические качества, изменяющие личностный профиль работника [1]. На начальном уровне психологическая деформация еще не выражена ярко. На среднем происходят определенные количественно-качественные изменения индивидуально-личностных особенностей. На глубинном уровне наблюдается обострение и развитие социально-негативных черт личности профессионала. одной из форм психологической деформации сотрудников может стать девиантное поведение, выражающееся в противоправных действиях, злоупотреблении алкоголем или наркотиками, игровой зависимости, суицидальном поведении. крайней формой

профессиональной деформации является профессиональная деградация, делающая невозможной дальнейшую службу в правоохранительных органах.

Классификация основных видов профессиональной деформации в правовой науке в полной мере еще не сложилась. Но можно выделить следующие ее разновидности:

-Общепрофессиональная деформация характерна только для определенной группы профессий. Общей профессиональной деформацией для представителей правоохранительных органов является феномен «вседозволенности», который формируется при отсутствии общественного контроля над их деятельностью и самоконтроля. Синдром «асоциального восприятия», характерный для данной сферы деятельности, проявляется в готовности воспринимать других как нарушителей и виновников беспорядков.

-Специальная профессиональная деформация формируется в условиях частого и однообразного выполнения деятельности, при которой ее второстепенные элементы выпадают из необходимого арсенала операций. Например, потребность в сочувствии к пострадавшим со стороны сотрудников правоохранительных органов как «необязательный» элемент их деятельности формирует качества, проявляющиеся в бессердечии и безразличии.

-Профессионально-типологическая деформация связана с психологическими особенностями личности: темпераментом, характером и способностями.

-Индивидуальная деформация возникает в ситуациях, связанных с особенностями проявления акцентуаций характера субъекта деятельности. Она проявляется в таких свойствах, как чрезмерная ответственность, чрезмерная чувствительность, трудовой фанатизм, профессиональный энтузиазм [2].

Одна из самых частых причин психологической деформации – это специфика ближайшего окружения, с которым вынужден иметь общение специалист-профессионал, а также специфика его деятельности. Необходимо понимать, что процесс деформации, как правило, не возникает сам по себе. Его дальнейшее развитие зависит, от целого перечня факторов. Сотрудники правоохранительных органов, так же являются в первую очередь личностью, на которую могут воздействовать внешние негативные явления. Другой не менее важной причиной психологической деформации является разделение труда и все более узкая специализация профессионалов [3]. Ежедневная работа, на протяжении многих лет, по решению типовых задач совершенствует не только профессиональные знания, но и формирует профессиональные привычки, стереотипы, определяет стиль мышления и стили общения.

Безусловно, в каждой профессии существуют свои комплексы психодеформирующих факторов, имеющих как общую, так и специфическую природу. Точное определение последних требует конкретных эмпирических и экспериментальных исследований с целью их обнаружения для формирования программ профилактики деформации личности. Наиболее глубокие негативные поражения личности работников свойственны профессиям типа «человек — ненормальный человек».

1. Факторы, обусловленные спецификой правоохранительной деятельности:

- детальная правовая регламентация деятельности, которая наряду с позитивным эффектом может приводить к излишней формализации деятельности, элементам бюрократизма;
- наличие властных полномочий по отношению к гражданам, что может проявляться в злоупотреблении и необоснованном их использовании;
- корпоративность деятельности, которая может быть причиной возникновения психологической изоляции сотрудников и отчуждения от общества;
- повышенная ответственность за результаты своей деятельности;
- психические и физические перегрузки, связанные с нестабильным графиком работы, отсутствием достаточного времени для отдыха и восстановления затраченных сил;

- экстремальность деятельности (необходимость выполнения профессиональных задач в опасных для жизни и здоровья ситуациях, риск, непредсказуемость развития событий, неопределенность информации о деятельности криминальных элементов, угрозы со стороны преступников и др.);

- необходимость в процессе выполнения служебных задач вступать в контакт с правонарушителями, что может приводить к усвоению элементов криминальной субкультуры (использование уголовного жаргона, обращение по кличкам и т. и.)

2. Факторы, отражающие особенности сотрудников:

- неадекватный возможностям сотрудника уровень притязаний и завышенные личностные ожидания;

- недостаточная профессиональная подготовленность;

- специфическая связь между некоторыми профессионально значимыми качествами личности сотрудника (так, решительность в сочетании с пониженным самоконтролем может развиться в чрезмерную самоуверенность и т. п.);

- профессиональный опыт;

- профессиональные установки (например, восприятие других людей как возможных нарушителей закона может привести к обвинительному уклону в деятельности, глобальной подозрительности и др.);

- особенности социально-психологической дезадаптации личности в органах правопорядка, приводящие к проявлению агрессивности, склонности к насилию, жестокости в обращении с гражданами и др.;

- изменение мотивации деятельности (потеря интереса к деятельности, разочарование в профессии и др.).

3. Факторы социально-психологического характера:

- неадекватный и грубый стиль руководства подчиненными;

- неблагоприятное влияние ближайшего социального окружения вне службы (например, семьи, друзей и др.);

- низкая общественная оценка деятельности органов правопорядка, что порой ведет к безысходности в деятельности сотрудников органов внутренних дел, возникновению профессионального бессилия и неуверенности в необходимости своей профессии.

Проявления психологической деформации связаны с деформацией индивидуальной профессиональной концепции сотрудника и появлением в ее структуре жестких стереотипов, отражающих неверное восприятие организации и самого себя в ее структуре. Исследования позволили выявить шесть стереотипов:

-Стереотип «начальник должен быть жестким, твердым, настойчивым» меняет структуру управленческого взаимодействия, переводя ее в режим угрозы наказанием за проступок, приказного общения.

-Стереотип «начальник всегда прав» отрицательно влияет на самостоятельность решений и суждений работника, формирует безынициативность, ожидание приказов и распоряжений со стороны руководства.

-Стереотип догматического следования приказам порождает установку на бездумное выполнение любого приказа начальника, часто ведет к внутриличностным конфликтам, если имеется собственное мнение о необходимости действовать по-другому.

-Стереотип «маленького человека» ведет к снижению профессиональной самооценки, проявлению конформизма и отсутствию собственных суждений по тому или иному служебному вопросу.

-Стереотип «оптимального ролевого поведения» часто выступает как механизм приспособительного поведения к определенным служебным ситуациям и конкретным профессиональным действиям. Так, угрожающее и агрессивное поведение рассматривается как оптимальное для получения показаний от подозреваемого и т. д.

-Стереотип «нахождения виновного» оправдывает все действия по нахождению виновного, его наказанию и т. п. При этом работа по выявлению истинных причин неэффективности деятельности уходит на задний план, и ее недостатки не вскрываются.

Проявления психологической деформации имеют место как во внешней среде деятельности, взаимодействии с правонарушителями и другими гражданами, так и во внутрисистемном общении, совместном выполнении служебных задач с другими работниками, контактах с руководителем. Во внешней среде деятельности можно рассмотреть следующие проявления психологической деформации:

- уверенность и самоуверенность в собственной непогрешимости при решении профессиональных задач, чрезмерное самомнение и завышенная самооценка;
- наличие установки на «обвинительный уклон» по отношению к другим людям, чрезмерная подозрительность, грубые ошибки в восприятии и оценке других людей, их действий и поступков;
- правовой нигилизм, который проявляется в пренебрежительном отношении к требованиям закона, их игнорировании и произвольном толковании закона и подзаконных нормативных актов;
- правовой ригоризм, представляющий собой выраженную установку на ужесточение наказания, применение к правонарушителю более жестких мер наказания безотносительно к особенностям его личности, к ситуации совершенного правонарушения;
- стереотип закрытости, стремления к излишней секретности, приданию своей работе мнимой значительности, тенденция к сверхконтролю;
- перенос своей служебной роли, профессиональных навыков и установок во внеслужебные отношения;
- усвоение элементов криминальной субкультуры (уголовного жаргона, норм поведения, обращения к другому человеку и т. д.) и их использование в своей деятельности;
- упрощение делового общения, выражающееся в снижении культуры и этики общения с гражданами, обращения на «ты», применении выражений, оскорбительных для других людей, ит.п.;
- наличие установки на применение только властных методов воздействия на правонарушителей и других граждан, пренебрежение методами психологического влияния, достижения согласия, разрешения конфликта на основе вербального воздействия и т. д.;
- педантичность, излишний формализм в работе и затягивание вопросов о принятии конкретных решений в рамках своей компетенции.

Во внутрисистемном управлении, в общении с руководителями и сослуживцами возможны следующие проявления профессиональной деформации:

- потеря инициативы в работе, выражающаяся в ориентации только на исполнение приказов и распоряжений руководителей, вышестоящих звеньев управления и забвении своих личных должностных обязанностей и ответственности;
- установка на приоритетность текущего процесса деятельности, выполнения текущих задач вне связи с достижением конечных результатов деятельности, имитация активной деятельности;
- переоценка старых, привычных методов работы и недооценка необходимости внедрения новых методов деятельности, инноваций;
- установка на совершение формализованных, документально оформленных профессиональных действий при недостаточном внимании к человеку;
- профессиональный эгоизм (эгоцентризм), часто блокирующий эффективное взаимодействие работников различных служб и снижающий результаты совместной деятельности.

Часто проявления профессиональной деформации являются следствием обращения работника к неадекватным защитным механизмам в своей деятельности: рационализации (объяснения своих незаконных действий интересами раскрытия и расследования преступления и т. п.); вымещения (например, словесного оскорбления задержанных и т. п.); замещения (например, достижение ложного ощущения своей профессиональной значимости за счет внешней атрибутики деятельности и т. п.); изоляции (сокращения контактов с другими людьми вне рамок своей правоохранительной системы, сужение коммуникативных связей) и др. [4]

Профилактика психологической деформации представляет собой совокупность предупредительных мероприятий, ориентированных на снижение вероятности развития предпосылок и проявлений психологической деформации. Одной из задач такой профилактики является блокирование и сглаживание трех групп указанных факторов, способствующих развитию профессиональной деформации [5]. Работа по профилактике деформации включает в себя меры как непсихологического, так и организационно-управленческого, воспитательного характера:

- выработка у сотрудников профессионального иммунитета и высокой культуры в работе;
- развитие нравственно-психологической устойчивости и деловой направленности у всех работников органов правопорядка;
- формирование установки на следование в работе кодексу профессиональной чести;
- совершенствование стиля и методов управления персоналом;
- формирование оптимального морально-психологического климата в службах и подразделениях органов внутренних дел.

В конечном итоге профилактика (как и преодоление) психологической деформации личности может быть результативно осуществлена только самой личностью, средствами самопознания, самовоспитания и самообразования. К числу таких методов относятся: самонаблюдение, самоанализ, самоконтроль, самооценка, самоотчет, самоубеждение, самонапоминание, самопринуждение, самообладание, самодисциплина, самоограничение, самоприказ, самовнушаемость и др. Таким образом, эффективность профилактики девиантного поведения среди сотрудников многом будет зависеть от организации данного вида работы, строящейся в соответствии с принципами комплексности, адресности (учет возрастных, половых и социальных характеристик), массовости (приоритет групповых форм работы), позитивности информации, минимизации негативных последствий, личной заинтересованности и ответственности участников, максимальной активности личности, устремленности в будущее (оценка последствий поведения), актуализации позитивных ценностей и целей (планирование будущего без девиантного поведения) и включает в себя различные формы и методы психопрофилактики знание и применение которых в профилактической работе с сотрудниками приведёт к снижению деструктивной агрессивности, уменьшению количества дисциплинарных правонарушений, снизит риск суицидальных попыток, поможет сотрудникам преодолеть различные виды зависимого поведения.

Список использованной литературы:

1. Кибак И.А. Некоторые проблемы выявления психологического механизма, сущности и предупреждения деформации личности сотрудников уголовного розыска // Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы. 2015. № 14.
2. Красинская Е.А. Профессиональная деформация личности сотрудника органов внутренних дел и ее предупреждение. Вестник Восточно-Сибирского института. 2016. № 3 (78). С. 48-52.
3. Мирзоев Г.Б. Правоохранительные органы и правоохранительная деятельность: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. 2015.

4. Профессиональная деформация личностных качеств государственных гражданских служащих: Монография / М.В. Полевая, Е.В. Камнева, Н.С. Пряжников, Л.А. Жигун, В.В. Бондаренко, Н.В. Анненкова, Р.А. Ширванов, З.И. Борисова, Ю.А. Жуйкова, В.В. Казьмина, Е.А. Урожок. 2017.

5. Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов. Под ред. и . М., 1998 г.

ӘӨЖ341

Бекішева Айкен
«Әлеуметтік-гуманитарлық және тілдік пәндер»
кафедрасының студенті
Тұран-Астана университеті
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
ф.ғ.к., доцент **Асқарова А.Ш.**

МАХАМБЕТТІҢ БЕЙІТІН ТАПҚАН...

ИСТОРИЯ О МОГИЛЕ МАХАМБЕТА...

THE STORY OF MAKHAMBET'S GRAVE...

Аннотация. Бұл мақаланың басты тақырыбы Батыс Қазақстан облысында дүниеге келіп, сол жерде талай қантөгістерде өзінің ерлігімен танылған батыр Махамбет Өтемісұлының бірнеше жылдар бойы беймәлім күйде қалған бейітінің ашылуы. Оны табуға ат салысқан жандар мен сол бір жылдардан естелік әңгімелер туралы.

Түйін сөздер. Махамбет, Қанаш Иманбаев, Құрақ ата, төрт күй, көтеріліс, антрополог.

Аннотация. Основной темой данной статьи является обнаружение могилы богатыря Махамбета Утемисова, который родился в Западно-Казakhstanской области, где прославился своим героизмом во многих массовых убийствах. О людях, которые помогли его найти и памятных историях тех лет.

Ключевые слова. Махамбет, Канаш Иманбаев, Курак Ата, четыре кюи, восстание, антрополог.

Annotation. The main topic of this article is the discovery of the grave of the hero Makhambet Utemisov, who was born in the West Kazakhstan region, where he became famous for his heroism in many massacres. About the people who helped find him and the memorable stories of those years

Keywords. Makhambet, Kanash Imanbaev, Kurak Ata, four rabbits, uprising, anthropologist.

Ел үшін атқарған еңбегі ұшан-теңіз көнекөз қариялардың есімін ардақтап, барша жұртқа жария ету - біздің парызымыз. Бүгінгі сөз еткелі отырғанымыз Махамбет бабамыздың бейітін тауып, асыл мұрасын ұрпаққа қалдыруға себепші болған жерлестеріміз Құрақ Бектұрғанов пен Қанаш Иманбаев аталарымыз жайында. Тарихқа үңілсек, 1836-1838 жылдары Қазақстанның батыс өңірін түгел шарпыған Исатай-Махамбет бастаған көтерілістің даңқын естімеген Қазақ, сірә, жоқ шығар. Патша үкіметінің солақай саясатына, Жәңгір хан мен қайын атасы Қарауылқожаның озбырлығына қарсы шыққан қаймана қазақтың басын біріктірген Исатай болса, жігерін жаныған Махамбет батыр еді. Көтерілістің жеңіліс табуына да хан баласының аярлығы себеп болып еді. 1846 жылы Баймағанбет сұлтанның Махамбеттің басы үшін тіккен ақшасына бола, ағайын болып араласып жүрген адамдар қапыда батырдың басын алып,

мерт еткен болатын. Бұл Атырау облысына қарасты Қарой деген жерде болған оқиға. Осы қанды да қаралы оқиғаға ғасырдан астам уақыт өтсе де, айбынды батыр, адуынды ақынның бейнесін халық назарына ұсыну мүмкін болмады. Өйткені, батырдың жерленген жерін дөп басып айтар адам әлі табылмаған еді.

1958 жылдың жазы. Белгілі жазушы, академик-ғалым, әдебиетші Қажым Жұмалиев пен атақты ақын Тайыр Жароков шығармашылық сапармен елге келіп, Орал (қазіргі Батыс Қазақстан облысының біраз жерін аралап қайтты. Осы сапарда Қ.Жұмалиевтің ауыз әдебиет үлгілерімен қатар, көбіне ден қойғаны Махамбет пен оның өлендері, әсіресе, бейітін іздестіру еді.

«Сұрай-сұрай Меккеге де жетерсің» демекші, ел арасынан сұрастыру нәтижесі ғалымды Тайпақ (қазіргі Ақжайық) ауданының «Котельников» кеңшарында (қазіргі Алмалы округі) тұратын Бектұрғанов Құраққа кезіктірген еді. Құрақ ақсақал оған Махамбет батырдың жерленген жерін әкесінің көрсетуімен білетіндігін, батырға аталас туыс болып келетінін айтып, бейітті көрсетеді. «Әкем жарықтық: Балам, бұл қасиетті мекен. Бұл жерді кім көрінгенге көрсете берме. Батырдың киесі ұрады. Уақыты келгенде бабамыздың іздеушісі табылады әлі-ақ! -деп еді. Қайран көреген қарттар-ай,» көзіне жас ала айтылған Атырау облысының Индер ауданына қарасты Қарой деген жер Тебіренеді Құрақ ақсақал Қажымға айтқан әңгімесінде. Бұл- жоғарыда еді. Антрополог - ғалым әрі мүсінші Ноэль Жұмабайұлы Шаяхметов 1966 жылы жазда батырдың қабірін ашып, ақын сүйегін Алматыға алып кетті. Ақдемек М.М.Герасимовтың әдісімен бас сүйегі негізінде Махамбеттің портретін жасап шығарды. «Батырдың бас сүйегі қалыпты адамдарға қарағанда көлемді және Ми қауашағы да үлкенірек. Бұл Махамбеттің ерекше адам болғанын көрсетеді,» деп жазды ғалым өзінің «Ғасырлар түкпірінен» атты кітабында. Сонымен қатар Н.Ж.Шаяхметов жендеттер батырға төрт рет қылыш сермегенін де дәлелдеп көрсетті. Сөйтіп, арада 120 жыл өткенде барып батырдың бет бейнесі туған халқы алдында жарқырай көрінді

Құрақ атамыз осындай ерен еңбегімен ел есінде қалған еді. Бүгінгі таңда Атырау облысы Индер ауылында атамыз атында көше бар. Бүгінде ұрпақтары Орал қаласында, Алмалыда ғұмыр кешуде. Қайыр, Амангелді атты ұлдары әке мұрасын ұлықтап жүрген жандар. Оған дәлел ретінде «Әке аманаты» атты кітапты атап өтуге болады. Жамалхан атты ұлы өмір бойы Алмалы ауылында тұрып, таяуда ғана емірден озды. Жан-жары Бәтес апамыз балалары мен немерелерінің ортасында бақытты ғұмыр кешіп отырған әже.

Келесі әңгіме келесі кейіпкеріміз жайында. Махамбет бабамыздың домбырада шебер ойнап, күй шығарғаны жайлы айтылып жүрсе де, нақты күйлері нотаға да, таспаға да түспеген болатын. Өнертанушы Нәубет Көшекбаев Махамбет күйлерін іздестіру мақсатымен Батыс Қазақстан өңірін аралап, көнекөз қариялармен тілдеседі. Ізденістің соқпақ жолы Нәубет ағамызды 1978 жылы Алмалыға жетектеп әкелді. Кеңшардың аға шопаны, шебер домбырашы, дәулескер күйші Қанаш Иманбаев ақсақалдан Н.Көшекбаев Махамбеттің «Ақтабан», «Жайық асу», «Шілтерлі терезе», «Қилы қырғын» атты төрт күйін жазып алады. Бұл ғылым үшін баға жетпес құнды дүниелер еді. 1979 ЖЫЛЫ Қанаш атамыз Алматыға шақырту алып, Махамбеттің күйлерін қазақ теледидарының эфирінен орындайды. Сөйтіп, баба күйлерін барша қазаққа паш етеді. Біздің заманымызға жеткен Махамбеттің жеті күйі бар болса, соның төртеуіне Қанаш атамыздың сіңірген еңбегі зор. Бүгінде өмірден озған Қанаш қарттың ұрпақтары оны мақтан етеді. Үлкен ұлы Жұмабай Тайпақ ауылында тұрады. Үйлі-баранды. Жұрт қатарлы ғұмыр кешіп жатырған жайы бар. Әке қасиеті кіші ұлы Құрманға дарыған. Құрман ағамыз Алмалы ауылында тұрып дүниеден озды. Жиын-тойларда киелі домбыраны күмбірлетіп, құлақ құрышын қандырып жүрген өнерпаз еді. Жары Балжан апамыз ұл-қыз, немере тәрбиелеп отырған абзал ана. Қайран батыр, ақиық ақын Махамбет бабамыз армандаған өмір тек еліміз тәуелсіздік алғаннан соң келді. Азат елде өмір сүріп, азаттық үшін арпалысқан арда бабаларымыздың ерен ерлігіне сүйсіне өсіп келе жатырған өскелең ұрпаққа баба мұрасын мирас қылып қалдырған ат ымыздың еңбегін таныстыра жүруді өзімізге борышты бір міндет санадық

Қолданылған әдебиеттер:

1. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2002 жыл.
2. История Букеевского ханства 1801–1852, А., 2002, стр 50, док № 17.
3. История Букеевского ханства 1801–1852, А., 2002, стр 51, док № 18.

УДК 342

Буркутова Камила Маратқызы
студентка «Национальное и Международное право»
Университет Туран-Астана
Республика Казахстан, г. Нур-Султан
Научный руководитель: м.ю.н.,
старший преподаватель **Ягмусова А.Ф.**

ПРАВО НА ЖИЗНЬ И СМЕРТНАЯ КАЗНЬ: ПРОБЛЕМЫ КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

ӨМІР СҮРУ ҚҰҚЫҒЫ ЖӘНЕ ӨЛІМ ЖАЗАСЫ: КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ- ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

THE RIGHT TO LIFE AND THE DEATH PENALTY: PROBLEMS OF CONSTITUTIONAL AND LEGAL REGULATION

Аннотация. Право на жизнь - неотъемлемое право каждого человека, охраняемое законом. Его содержание заключается в том, что никто не может быть умышленно лишен жизни. Смертная казнь устанавливается законом как исключительная мера наказания за террористические преступления, сопряженные с гибелью людей, а также за особо тяжкие преступления, совершенные в военное время, с предоставлением приговоренному права ходатайствовать о помиловании.

Ключевые слова. Смертная казнь, право, жизнь, наказание, мораторий.

Аннотация. Өмір сүру құқығы-әр адамның заңмен қорғалатын ажырамас құқығы. Оның мазмұны ешкімді қасақана өмірден айыруға болмайды. Өлім жазасы адамдардың қаза болуымен байланысты террористік қылмыстар жасағаны үшін, сондай-ақ соғыс уақытында ерекше ауыр қылмыстар жасағаны үшін ең ауыр жаза ретінде заңмен белгіленеді, ондай жазаға кесілген адамның кешірім жасау туралы өтініш ету хақы бар.

Түйінді сөздер. Өлім жазасы, құқық, өмір, жаза, мораторий.

Abstract. The right to life is an inalienable right of every person, protected by law. Its content is that no one can be intentionally deprived of life. The death penalty is established by law as an exceptional measure of punishment for terrorist crimes involving the death of people, as well as for particularly serious crimes committed during wartime, with the right to petition for pardon granted to the sentenced person.

Keywords. Death penalty, law, life, punishment, moratorium.

Среди всех присущих человеку прав стоит выделить, на мой взгляд, самое ценное из них - право на жизнь. Особая значимость этого права понятна даже обывателю, т.к. осознание его важной роли не требует обращения к источникам права. В пользу выделения права на жизнь, как неповторимо значимого, высказывается, например, известный ученый-правовед Н.И. Матузов: «Право на жизнь - первое фундаментальное естественное право человека, без которого все другие права лишаются смысла, ибо

покойникам никакие права не нужны» [1]. Этому же мнению придерживается дипломат и правовед С. В. Черниченко: «Без обеспечения [права на жизнь] становится бессмысленной постановка вопроса о соблюдении остальных прав и свобод» [2].

В XVII в. в трудах ранних буржуазных мыслителей (Г. Гроция, Дж. Локка, Т. Гоббсона) начала складываться теория естественного права, которая утверждала, что наряду с изменчивым положительным (позитивным) правом, создаваемым волей Бога или людей (государством), существует неизменное естественное право, то есть то, «что согласно с природой общества разумных существ». Оно обусловлено ни временем, ни местом, никем не может быть изменено. Человек рождается с естественными неотъемлемыми правами. В ходе развития данной теории впервые широкое распространение получили идеи об особой значимости права на жизнь, которое также было включено в список естественных прав. Дж. Локк, в частности, говорил: "Человек рождается, имея право на полную свободу и неограниченность пользования всеми правами и привилегиями естественного закона... и по природе своей обладает властью охранять свою собственность, т.е. свою жизнь, свободу и имущество"[3].

Право на жизнь- неотъемлемое право каждого человека, охраняемое законом. Его содержание заключается в том, что никто не может быть умышленно лишен жизни. Начало жизни –момент рождения ребёнка. Однако существует немало религиозных и философских мнений, согласно которым жизнь человека начинается с момента появления зародыша.

Право на жизнь обеспечено рядом конституционных гарантий: право на благоприятную окружающую среду, право на охрану здоровья и медицинскую помощь, право на свободу слова, право на судебную охрану своих прав и многие другие. Согласно статье 15 раздела Конституции Республики Казахстан:

1. Каждый человек имеет право на жизнь.
2. Никто не в праве произвольно лишать человека жизни [4].

Смертная казнь устанавливается законом как исключительная мера наказания за террористические преступления, сопряженные с гибелью людей, а также за особо тяжкие преступления, совершенные в военное время, с предоставлением приговоренному права ходатайствовать о помиловании.

Смертная казнь- лишение человека жизни в качестве наказания, узаконенного государством и осуществляемого по вступившему в силу приговору суда или по решению иных государственных или военных органов. В современном обществе смертная казнь во многих юрисдикциях является незаконной, а в других законным уголовным наказанием лишь за чрезвычайно тяжкие преступления. Смертная казнь в Казахстане – мера наказания, предусмотренная Уголовным Кодексом и Конституцией Казахстана, которая может быть применена в отношении лиц, осужденных за террористические преступления, сопряженные гибелью людей, за особо тяжкие преступления, совершенные в военное время, и за посягательство на жизнь президента страны. Казнь осуществляется посредством расстрела. Смертная казнь так же применялась в средние века, в Казахском ханстве. Например, свод законов Тауке хана «Жеті Жарғы». В «Жеті Жарғы» применяется принцип талиона , то есть око за око, кровь за кровь. Там прописано, что за воровство, разбой, насилие, убийство применяется смертная казнь. Но в обычном казахском праве ,как «Адат» и «Жеті Жарғы» достаточно широко применяется принцип замены сметной казни куном(штрафом) [5].

К смертной казни в Казахстане с 1997-2001гг. было приговорено 266 человек. Из них 150 были приведены в действие, а 27 были амнистированы. Последний приговор был внесен до объявления смертной казни в отношении 12 человек в 2003 году. 17 декабря 2003 года глава государства подписал указ как временную меру до решения вопроса о полной отмене смертной казни. Политика по поэтапной отмене смертной казни проводилась в Казахстане с 1994 года. Мораторий распространяется на исполнение смертной казни, а не на выносимые судами приговоры. Смертная казнь в Уголовном

кодексе Республики Казахстан была предусмотрена в 17 составах преступления и официально признается «исключительной мерой наказания» за террористические преступления, сопряженные с гибелью людей, а также за особо тяжкие преступления, совершенные в военное время. С введением моратория к смертной казни в Казахстане было приговорено 5 человек. В качестве альтернативы смертной казни с 1 января 2004 года в Казахстане введено пожизненное лишение свободы. Кроме этого, санкции статей Уголовного кодекса, предусматривающих смертную казнь, допускают назначение судом наказаний в виде лишения свободы на срок до 20 лет или опять же пожизненное лишение свободы. Сейчас в Казахстане порядка 100 человек отбывают срок пожизненно в учреждении УК 161/3 города Житикара, единственной в Казахстане колонии для пожизненно осужденных, на тюремном жаргоне называемой «Черный Беркут» [6]. Казнь осуществлялась посредством расстрела. Этот метод считается достаточно надежным и относительно гуманным. Смерть наступает очень быстро. Смертная казнь в порядке помилования может быть заменена пожизненным лишением свободы или лишением свободы на определенный срок с отбыванием наказания в исправительной колонии особого режима. В целом же в законодательстве Казахстана никак не закреплена правовая статус лиц, осужденных к смертной казни и подпавших под действие моратория на исполнение таких приговоров. Они фактически обречены на смерть в местах лишения свободы, поскольку не имеют права на условно-досрочное освобождение. По уголовному законодательству, смертная казнь не назначается лицам, совершившим преступление в возрасте до 18 лет, женщинам и мужчинам старше 63 лет [7].

Исходя из выше перечисленного, можно сказать, что право на жизнь это обязательное право у каждого человека, и никто не может отнять его. Но в ситуациях, когда действует принцип талиона (око за око, жизнь за жизнь), лишение этого права вполне возможно. Этому свидетельствует смертная казнь, но ее целью является не исправление виновного, а восстановление социальной справедливости [8].

Список использованной литературы:

1. Матузов Н.И. Основные права человека и гражданина//Теория государства и права: учебник. М: Юристъ, 2004.
2. Пиголкин А.С. Теория государства и права. - М: Юрайт-Издат, 2007. С. 613.
3. Покк Д. Два трактата о правлении. Соч : В 3 т. М., 1988 Т. 3. С. 310.
4. Конституция Республики Казахстан.
https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_
5. Жеті Жарғы — Тәуке хан заңдарының жинағы <https://ikaz.info/zheti-zhar-y-t-uke-han-za-daryny-zhina-y/>
6. Маргарита Бочарова: Смертная казнь в Казахстане. История в вопросах <https://vlast.kz/explain/>
7. Смертная казнь в Казахстане https://ru.wikipedia.org/wiki/Смертная_казнь_в_Казахстане
8. Зиманов С., Өсеров Н. Жеті жарғы жайлы. – Проблемы казахского обычного права. Алматы, 1989

УДК 332

Камова Е.Д.

магистрант 1-ого года факультета
«Землеустройства»

Государственный университет по землеустройству, Москва,
e.kamova29@gmail.com

Новиков Г.В.

магистрант 1-ого года факультета
«Землеустройства»

Государственный университет по землеустройству, Москва biolog1995@gmail.com

Научный руководитель:

к.п.н. Мамонтова И.Ю.

доцент кафедры экономической теории и менеджмента,
Государственный университет по землеустройству, Москва

ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ COVID-19 НА РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В РОССИИ

РЕСЕЙДЕГІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІҢ ДАМУЫНА COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫНЫҢ ӘСЕРІ

THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON THE DEVELOPMENT OF ECONOMIC PROCESSES IN RUSSIA

Аннотация. Работа посвящена анализу влияния пандемии на процессы, происходящих в мировой экономике и, как следствие, влияние на общественное развитие в краткосрочной и долгосрочной перспективе.

Ключевые слова. COVID-19, пандемия, сектор экономики, экономика, общественное развитие.

Annotation. The work is devoted to the analysis of the impact of the pandemic on the processes taking place in the global economy and, as a result, the impact on social development in the short and long term.

Keywords. COVID-19, pandemic, economic sector, economy, social development.

Аннотация. Жұмыс пандемияның әлемдік экономикада болып жатқан процестерге әсерін және нәтижесінде қысқа және ұзақ мерзімді перспективада әлеуметтік дамуға әсерін талдауға арналған.

Түйінді сөздер. COVID-19, пандемия, экономика секторы, экономика, қоғамдық даму.

Введение. COVID-19 продолжает переворачивать наши жизни и нарушать экономическую деятельность во всем мире. По оценкам Всемирного банка, только к концу этого года более 100 миллионов человек окажутся в крайней нищете. Глобальная продовольственная безопасность ухудшается, и ожидается, что пандемия оставит долгосрочные шрамы по всему миру. Каково положение российской экономики в условиях глобальной "пандемии"? Как обстоят дела с рабочими местами, ценами на продовольствие и бедностью?

Пандемия COVID-19 с различными ограничениями, введенными на глобальном уровне, и дополнительные меры, принятые на национальном уровне, исказили прогнозы экономического ~~прогнозы~~ экономического роста практически всех стран.

По оценкам Международного валютного фонда, общие потери в мировой экономике за 2021-2022 годы достигнут приблизительно 12 триллионов долларов США. Негативное воздействие пандемии COVID-19 на мировую экономику вызвало серьезное

падение цен на нефть, а также затронуло другие сферы. Снижение цен на нефть составило 65,5% в первой половине 2021 года. В результате пандемии COVID-19 фактическое закрытие границ привело к низкому спросу на нефть. Были приостановлены международные перемещения людей. Были закрыты аэропорты и границы, заводы и другие промышленные предприятия. Все это усугубило нефтяной кризис. Нефтезависимые страны, такие как Россия, были вынуждены внести корректировки в бюджет, поскольку планирование осуществлялось исходя из более высокого уровня цен на нефть. [1].

На экономику Российской Федерации негативно повлияли как ухудшение внешнеэкономических условий, так и ограничительные меры, принятые правительством. Существуют значительные различия между прогнозами относительно снижения российского валового внутреннего продукта (далее - ВВП), например, Высшая школа экономики (ВШЭ) представила консенсус-прогноз, где снижение ВВП составило 4,3%, вместе с тем, согласно данным Международного валютного фонда данный показатель равен 6,6%. Согласно оценкам Всемирного банка, среднее снижение ВВП составит около 5,4%. Эта цифра выше, чем оценки, сделанные в мае 2021 года. Можно сказать, что основной эффект от ограничительных мер связан со снижением потребительского спроса и инвестиций.

В период до повсеместного введения ограничительных мер в России, Министерство экономического развития РФ показало средний темп роста в размере 1,8% в первой половине 2021.

Введение ограничительных мер в России и стран, торговых партнеров, привело к значительному снижению деловой активности. Наибольшее снижение произошло в обрабатывающей промышленности из-за снижения спроса в смежных отраслях с учетом введенных ограничений. В результате снижение объемов производства в первой половине 2021 года достигло в среднем 9%. Пандемия также оказала значительное влияние на розничную торговлю, и, как ожидалось, снижение стало более выраженным и составило в первой половине 2021 года 32,4% в сфере непродовольственных товаров.

С другой стороны, наблюдается рост объемов производства в секторах, которые не затронуты ограничениями, например, в производстве основных товаров. Постоянство спроса положительно сказалось на производстве продуктов питания, химической промышленности, фармацевтики, медицинских инструментов и оборудования. По данным Центра макроэкономического анализа и краткосрочного прогнозирования (ЦМАКП), по сравнению с 2019 годом объем производства пищевой продукции увеличился на 2,2%, на 2% в химической промышленности, на 8,9% в отрасли фармацевтического производства и на 30,9% в производстве медицинских инструментов и оборудования [2].

Инвестиционный сектор страны также подвергся негативному влиянию вышеупомянутые пандемические ограничения.

По данным "Росстата", инвестиции во втором квартале 2021 года сократились на 7,6% по сравнению с аналогичным периодом предыдущего года. Эта цифра показывает, что уровень инвестиций в стране находится на минимальном уровне по сравнению с предыдущими пятью годами. Аналогичные тенденции наблюдаются в производстве инвестиционных товаров, транспортировке и импорте машиностроительной продукции. Даже в пересмотренном макроэкономическом прогнозе Министерства экономического развития РФ, опубликованном 30 сентября 2019 года, ожидаемый рост инвестиций в основной капитал в ближайшие годы снизился с 3,1% до 2,0%.

В последние годы крупные и средние предприятия используют собственные средства в качестве основного источника капитальных вложений в России. На долю этих средств в 2019 году приходилось около 57% всех инвестиций в основные фонды. В 2019 году объем инвестиций из основных фондов увеличился до 13,3%, а объем инвестиций за счет выведенных средств увеличился до 1,3%. В 2019 году банковские кредиты составили приблизительно 20,3% от объема изъятых средств изъятых средств и 8,7% от общего

объема средств. В условиях ухудшения финансовых показателей ожидается, что компании не смогут поддерживать их прежний уровень инвестиций, и в результате в результате потребуется много времени для восстановления [3].

В России пандемия COVID-19 затронула примерно 3,3 миллиона из 5,6 млн. предприятий в целом, это около 59% малых, средних и крупных предприятий и индивидуальных предпринимателей. Согласно расчетам Центра стратегических исследований, основанных на экономических ожиданиях делового мира, доля государства в общем доходе в экономике в 2021 году увеличилась на 0,5 пункта до 27,5%.

Аналогичным образом, доля малых и средних предприятий снизилась на 1% пункта до 16,1%. Отчет НАФИ (Национального агентства финансовых исследований) показывает, что распространение COVID-19 в 2021 году негативно повлияло на финансовые показатели 85% предприятий. Согласно опросам НАФИ, 43% предпринимателей считают, что смогут создать новый бизнес не менее чем за год.

Согласно данным того же отчета, около 14% предпринимателей считают, что процесс восстановления займет два или три года. В то же время 15% компаний, пострадавших от пандемии COVID-19 не уверены, что их доходы достигнут докризисного уровня к 2023 году.

Пандемия COVID-19 оказала негативное влияние на макроэкономические показатели [4].

Экономические кризисы характеризуются снижением объемов производства, ростом безработицы и сокращением инвестиций. Необходима эффективная государственная поддержка для выхода из сложившейся ситуации. Представлялось, что к концу 2021 года макроэкономическая ситуация может измениться как в лучшую, так и в худшую сторону. Что касается сроков восстановления российской экономики, то здесь возможны два сценария.

Согласно оптимистическому сценарию, при росте цен на нефть российская экономика может вернуться к докризисному уровню 2019 года к середине 2022 года. Вместе с тем, согласно более реалистичному сценарию, потребуется не менее трех лет для преодоления последствий кризиса [5].

Выводы. Восприятие явления пандемии день за днем обретает новый смысл и явление для общества. Проведенный нами анализ дает основания говорить о долгосрочном характере последствий COVID-19 и о его глобальном влиянии на общественное развитие.

Список использованной литературы:

1. Дробот Е.В. Мировая экономика в условиях пандемии COVID 19: итоги 2020 года и перспективы восстановления // Экономические отношения. 2020. Том 10. № 4. С. 937-960. URL: <https://doi.org/10.18334/eo.10.4.111375>
2. Кунин В.А., Смешко О.Г. Управление рисками негативного влияния пандемии COVID-19 на социально-экономические процессы и перспективы развития российской экономики. Экономика и управление. 2022;28(1):4-15. <https://doi.org/10.35854/1998-1627-2022-1-4-15>
3. Прогноз социально-экономического развития Российской Федерации на 2022 год и на плановый период 2023 и 2024 годов [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.economy.gov.ru/material/file/d7f5f5dea44bda4c30d42aac04cc1fca/prognoz_socialn_o_ekonom_razvitiya_rf_2022-2024.pdf. – Дата доступа: 09.02.2022.
4. Россия и мир: 2022 экономика и внешняя политика [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://e-cis.info/upload/iblock/107/10762cb8779149172afb348146a988fe.pdf>. – Дата доступа: 09.02.2022.

5. Воздействие пандемии COVID-19 на промышленность и экологию [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ach.gov.ru/upload/pdf/Covid-19-prom.pdf>. – Дата доступа: 09.02.2022.

УДК 322

Водоватова Полина Ивановна

студентка кафедры «Национальное и международное право»

Университета «Туран-Астана»

Город Нур-Султан, Республика Казахстан

Научный руководитель:

м.ю.н., старший преподаватель **Ягмусова А.Ф**

РЕАЛИИ И ПРОБЛЕМЫ ГЕНДЕРНОЙ ПОЛИТИКИ РК

ҚР ГЕНДЕРЛІК САЯСАТЫНЫҢ ШЫНДЫҒЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

REALITIES AND PROBLEMS OF GENDER POLICY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Аннотация. Дискриминация по признаку пола или сексуальной идентичности является центральной проблемой в Казахстане и во всем мире. Этому нужно противостоять с решимостью. Через национальную политику и международную гендерно-политическую работу надо продвигать идеал недискриминационного, гендерно-справедливого и разнообразного общества.

Ключевые слова. Гендерная политика, ограничение, закон, иерархия.

Аннотация. Гендерлік немесе жыныстық сәйкестік негізіндегі кемсітушілік Қазақстанда және бүкіл әлемде басты мәселе болып табылады. Бұған табандылықпен қарсы тұру керек. Ұлттық саясат пен халықаралық гендерлік саясат жұмысы арқылы кемсітпейтін, гендерлік тең және әртүрлі қоғам идеалын алға жылжыту керек.

Түйінді сөздер. Гендерлік саясат, шектеу, құқық, иерархия.

Abstract. Discrimination based on gender or sexual identity is a central problem in Kazakhstan and around the world. This must be confronted with determination. Through national policy and international gender policy work, the ideal of a non-discriminatory, gender-equitable and diverse society must be promoted.

Keywords. Gender policy, restriction, law, hierarchy.

Реалии видение гендерной политики состоит в том, чтобы создать мир надежды, терпимости и социальной справедливости, где бедность преодолена и где люди живут с достоинством и безопасностью. Казахстан ставит гендерное равенство в центр своей деятельности, потому что мы знаем, что мы не сможем преодолеть бедность и социальную несправедливость, пока у всех не будет равных прав и возможностей. Политика признаёт, что властные отношения между полами и возрастными категориями неравны, что мы должны бросить вызов патриархату и продвигать гендерное равенство для достижения социальной справедливости. Посредством этой политики, стремится обеспечить полную интеграцию гендерного равенства в свою работу, как универсальное право человека, самоцель и средство преодоления бедность и социальная несправедливость. За время существования независимости Казахстана достиг определенных вершин в реализации гендерной политики. Страной ратифицированы основополагающие международные акты – Пекинская платформа действий по улучшению положения женщин (1995 г.) [1], Конвенция ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (1998 г.) [2], Конвенция о политических правах женщин (2000 г.) [3], Конвенция о гражданстве замужней женщины (2000 г.) [4], Конвенция МОТ о равном вознаграждении труда

мужчин и женщин за труд равной ценности[5] (2000 г.) и др. В осуществлении данной политики Казахстан проводит сотрудничество с рядом международных организаций: с ЮНИФЕМ, ОБСЕ, Международной организацией по миграции (МОМ), ЮСАИД, Британским Советом и ПРООН. Вершин которых достиг Казахстан в уменьшение гендерного неравенства отмечают экспертами ОЭСР во главе с Пинар Гювен, политическим аналитиком Дирекции ОЭСР по вопросам государственного управления и территориального развития.

В партнерстве с другими организациями стремится содействовать уважению достоинства и равных прав для всех полов и возрастов, а также искоренению бедности и несправедливости. Эта политика будет осуществляться в контексте местной правовой среды.

Основываясь на проверенных подходах в развитых странах, где антидискриминационные принципы повышают конкурентоспособность их стран, когда они могут развивать, привлекать и удерживать лучшие таланты, независимо от возраста, пола, религии, сексуальной ориентации или происхождения, следует:

- воспринимать равный доступ и равные возможности и недискриминационные принципы как часть прав человека и правильный путь современного общества;
- рассматривать многообразие в исследовательских группах как конкурентное преимущество и осознает свою ответственность за поддержку гендерного равенства и многообразия в исследованиях, разработках и инновациях в Казахстане;
- стремиться к тому, чтобы лучшие знания и опыт мужчин и женщин использовались для развития процессов исследований, разработок и инноваций;
- поддерживать усилия по обеспечению того, чтобы власть и влияние, возможности, права и обязанности были равномерно распределены между женщинами и мужчинами в исследованиях, разработках и инновациях.

В Республике Казахстан для проведения гендерной политики во всех сферах жизнедеятельности казахстанского социума на высоком государственном уровне создан и успешно функционирует институт гендерной политики – Национальная комиссия по делам женщин и семейно-демографической политике при Президенте Республики Казахстан. На местах работают региональные представительства Комиссии. Парламентом приняты соответствующие международным стандартам законы «О профилактике бытового насилия» [6], «О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей мужчин и женщин» [7].

Так же признаем, что жесткие гендерные нормы укрепляют привилегии и системы (иногда закрепленные в правах и политике) и ограничивают роли и возможности. Ограничение не останавливается на людях, считающих себя девочками, детьми, женщинами, мужчинами с идентичностями за пределами бинарности, но также и на людях, чья сексуальная ориентация не соответствует нормам по силе и ожиданиям гетеросексуальности. Жесткие гендерные нормы могут ограничивать нас, поэтому признает, что гендерные нормы и иерархии создаются отдельными людьми и социальными группами для систематического предпочтения одних групп другим. В этой политике, когда речь идет обо всех полах и всех возрастах, она включает женщин, девочек, мужчин и детей, цисгендерных и трансгендерных людей, людей, которые идентифицируют себя вне бинарной классификации, и людей всех сексуальных ориентаций.

Несмотря на весь прогресс, достигнутый за последние десятилетия с точки зрения фактического равенства между мужчинами, женщинами и другими полами, современная и прогрессивная гендерная политика сталкивается с серьезными проблемами: особенно во время кризиса мы наблюдаем ретрадиционализацию гендерных ролей. Женщины и представители ЛГБТ чаще и сильнее страдают от ненависти и насилия в Интернете и других местах. Равное участие женщин в обществе, в интернете, их представительство в политике или на руководящих должностях еще предстоит завоевать упорным трудом. Не

только антифеминистские нападки со стороны правых популистов, но и дебаты о сексизме в дебатах или в СМИ, культуре и политике продолжают подпитывать дискуссию.

В заключении статьи гендер и гендерные перспективы актуальны везде, где исследования и инновации затрагивают людей, т. е. людей изучают непосредственно или результаты исследований, разработок и инноваций будут влиять на людей или будут использоваться людьми. будет поддерживать позитивные меры по поддержке более высокого представительства женщин в науке и исследованиях и в органах, ответственных за разработку политики, исследования, разработки и инновации, а также будет поддерживать включение гендерного равенства в стратегические документы, связанные с исследованиями, разработками, инновациями и гендерными вопросами. мейнстриминг в создании знаний и инновациях.

Казахстан участвует в международных программах по реализации гендерных вопросов и проблем недискриминации и будет поддерживать учет гендерной проблематики в своих областях управления внутри агентства и особенно за пределами процессов реализации программы. Для этого назначено ответственное лицо с соответствующим содержанием работы в качестве гаранта в реализации так называемого гендерного мейнстриминга.

Список использованной литературы:

1. Пекинская платформа действий по улучшению положения женщин. Ссылка на электронный источник:

https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/womdecl.shtml

2. Конвенция ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин. Ссылка на электронный источник:

https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cedaw.shtml

3. Конвенция о политических правах женщин. Ссылка на электронный источник: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/women_politrights.shtml

4. Конвенция о гражданстве замужней женщины. Ссылка на источник: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/married_women_nationality.shtml

5. Конвенция МОТ о равном вознаграждении труда мужчин и женщин за труд равной ценности. Ссылка на электронный источник:

https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/remuner.shtml

6. Закон Республики Казахстан от 4 декабря 2009 года № 214-IV О профилактике бытового насилия. Ссылка на электронный источник:

https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000214_

7. Закон Республики Казахстан от 8 декабря 2009 года № 223-IV О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей мужчин и женщин. Ссылка на электронный источник: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000223_

USING THE CONCEPT OF INTEGRATED MARKETING COMMUNICATIONS IN TOURISM

ТУРИЗМДЕ ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН МАРКЕТИНГТІК КОММУНИКАЦИЯ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН ҚОЛДАНУ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОНЦЕПЦИИ ИНТЕГРИРОВАННЫХ МАРКЕТИНГОВЫХ КОММУНИКАЦИЙ В ТУРИЗМЕ

Abstract. In this paper, the discussion centers on integrated marketing communications applied to the activities of a tourist enterprise. Modern scientific views on the concept of "integrated marketing communications" are presented. A SWOT analysis of integrated marketing communications was carried out. Based on the characteristics and comparison of various marketing communication tools, the relevance of using an integrated approach to the promotion of the company's products and services is substantiated.

Keywords. Tourism enterprises, customer loyalty, integrated marketing communications, promotion package.

Аннотация. Бұл мақалада талқылау туристік кәсіпорынның қызметіне қолданылатын интеграцияланған маркетингтік коммуникацияларға бағытталған. "Интеграцияланған маркетингтік коммуникациялар" ұғымына заманауи ғылыми көзқарастар ұсынылған. Біріктірілген маркетингтік коммуникацияларға SWOT-талдау жүргізілді. Маркетингтік коммуникацияның әртүрлі құралдарының сипаттамалары мен салыстыруларына сүйене отырып, компанияның тауарлары мен қызметтерін жылжытуда кешенді тәсілді қолданудың өзектілігі негізделген.

Түінді сөздер. Туристік кәсіпорындар, клиенттердің адалдығы, интеграцияланған маркетингтік коммуникациялар, жарнамалық пакет.

Аннотация. В этой статье обсуждение было сосредоточено на интегрированных маркетинговых коммуникациях, применяемых к деятельности туристического предприятия. Представлены современные научные взгляды на понятие "интегрированные маркетинговые коммуникации". Был проведен SWOT-анализ интегрированных маркетинговых коммуникаций. На основе характеристик и сравнения различных инструментов маркетинговых коммуникаций обоснована актуальность использования комплексного подхода к продвижению товаров и услуг компании.

Ключевые слова. Туристические предприятия, лояльность клиентов, интегрированные маркетинговые коммуникации, рекламный пакет.

Today, tourism is a national economic complex which in many countries has turned into a rapidly developing branch of the economy. It is impossible to imagine the work of any tourist network without a well-established system of integrated marketing communications.

Marketing of services has a certain specificity that differs from material goods, therefore, the methods of promoting services, the structure of the marketing communications complex and approaches to its formation differ significantly.

The economic situation on the market under the influence of the Covid-19 pandemic around the world had a significant impact on the formation of the IMC, as a result of which there was a reduction in the budgets of tourist enterprises for communication, which to a certain extent contributed to the development of marketing communications and the choice of innovative, less costly forms.

Currently, it is integrated marketing communications that are able to optimize the strategy of an enterprise so as to make its activities successful and help capture a share in the international market.

IMC is the impact on consumers and the development of a certain image of the company and its products through the coordinated work of communication channels [1, p.38].

It is worth noting that the method of integrated marketing communications began to be actively used only in the 90s, when the realization began to come that traditional methods began to lose their effectiveness. Specialists have been actively engaged in solving this issue, which has led to an increase in research works by American authors outlining various concepts of the IMC. It is believed that the work of Don Schultz and Stanley Tonnenbaum in 1992 served as the basis and incentive for the development of further effective solutions [2, p.28].

The main reasons for the emergence of the concept of integrated marketing communications are:

- The type of consumer of the 90s has changed, they began to demand more interactive two-way communication with service providers;

- Television advertising has begun to lose its relevance, due to the fact that people have learned to decipher television messages and respond to them, and advertising has become more expensive, which has significantly affected coverage;

- As mentioned above, the traditional approach began to require high costs, which made it necessary to find a new less expensive, but effective way of marketing. An integrated approach has become the most suitable option, since in this scenario companies work on a single budget, optimizing the work of fewer partners, shifting complex solutions to them as a single unit, while achieving greater returns.

- Then, under the influence of the Internet, new information distribution channels, new media formats appeared, interactive media appeared that had a more significant coverage, traditional methods were "lost" and were no longer perceived by the target audience;

- There was an oversaturation of the market: Production and sales technologies reached such a level that the same consumer goods from different manufacturers were advertised;

- The traditional approach also did not take into account the change in the type of consumer, when a representative of a certain target group came to replace the consumer of a mass character, who perceives himself as a personal unit with individual requests and needs [3, p.239].

In this environment, advertising, marketing and public relations specialists gradually began to work on a new approach to marketing activities, thus, an integrated marketing communications approach was formed on the basis of three areas.

It is important to note that, despite the relevance of the approach, there is actually no consensus on its unambiguous definition.

For an accurate definition of the concept of IMC, we will give the definitions of the authors of specialists.

R. Sandhusen defines IMC as "careful coordination of all communications within the framework of promotion to ensure a single, customer-oriented advertising message" [4, p.150]. He calls coordinated actions marketing tools - advertising, personal sales, sales promotion, PR.

R. Blackwell, P. Miniard, J. Angel define IMC as "a systematic process of marketing communications that permeates the entire organization, which is consumer-oriented, data-driven, technically supported, and also contributes to brand building"[5].

These results provide confirmatory evidence that that integrated marketing communications is a system that coordinates the work of the entire marketing complex, tools and technologies for influencing the consumer, ensuring the formation of a dialogue between the manufacturer and the consumer of services.

Table 1 presents a SWOT analysis of the IMC.

Table 1

SWOT analysis of integrated marketing communications

Strengths	Weaknesses
<p>1. More personalized communications.</p> <p>2. The main methods of personalization development are loyalty cards and mailing lists with congratulations, which contribute to the development of relations between the company and the consumer, after seeing congratulations, bonuses or rewards for regular customers, the consumer will appreciate the company and possibly use the services to buy goods;</p> <p>3. Targeting segmented groups The IMC allows B2B companies to target the target audience according to certain parameters (demography, psychography, generations (millennials attract the most profit, as they are looking for goods with good quality), location (consumers from different countries will receive advertising in accordance with the event that is happening in the country)).</p>	<p>1. High cost. It is costly to start a marketing campaign between all types of communications at the same time. This is due to the fact that it requires payment for creation, manufacture and production. Marketers may face a shortage of funds to implement a marketing company in such a volume.</p> <p>2. Inability to use for small businesses IMCs cannot be used for small businesses because they do not have enough information to receive a single business message. IMC requires imagination, creativity, skill and experience to successfully start a marketing company, which small businesses may not have.</p>
Opportunities	Threats
<p>1. Customer retention And IMC activates an improved perception of the brand, which in turn makes it clear to the buyer that it is important. Also, keeping regular customers is cheaper than finding new ones.</p> <p>2. Improved brand perception Successful implementation of the IMC allows positioning the product in the consumer's mind better in comparison with competitors. A single message helps to make a good brand vision in the eyes of the consumer.</p>	<p>1. Weak susceptibility at the national and international level There is a possibility that despite the large investments in the IMC, the campaign may not work in the market, since the adaptation of advertising to a certain culture of the consumer's country has not been carried out.</p> <p>2. Information loading of the consumer Too many marketers make the mistake of putting a large amount of information in advertising. Thus, the information is confused and the message does not find a response from the consumer.</p>
<p><i>Source: compiled by the author based on the source [6, p.227]</i></p>	

The foregoing discussion implies that the concept of IMC allows you to maintain a more individual approach to consumers, maintaining and increasing their loyalty to the services produced, and also leads to increased sales and reduced costs, but subject to effectively coordinated work and a well-thought-out campaign. It was also revealed that, despite the unified funding, the use of the IMC method can be quite costly.

In conclusion, it is advisable to consider the IMC as a process of interaction, integration of all communication tools with the target audience. The main purpose of integrated marketing communications is to convey reliable information and the main idea of positioning the company's brand through a set of communication tools in order to create better relationships

between customers and key partners. It is worth noting that only in this case it fully becomes the concept of integrated marketing communications.

Bibliography:

1. Schultz Don E. Marketing. Integrated approach: [Trans. Schultz, Don E., Tannenbaum, Stanley I., Lauterborn, Robert F. - M.: Infra-M, 2004 - 38 p.
2. Konovalenko V. A. Fundamentals of Integrated Communications: textbook and workshop for academic bachelor's degree, - 2016 - 28 p.
3. Blackwell R. Consumer behavior / Miniard P., Angel J. - St. Petersburg: Peter, 2007–239-240 p.
4. Sinyaeva I.M. Marketing management: A textbook. - 2nd ed. M.: University textbook, 2011. - 150 p.
5. "Defining integrated marketing communications: Integrated marketing communication delivers a consistent and clear message" [Electronic resource]: May 5, 2019 - Access mode: <https://www.paperflite.com/blogs/integrated-marketing-communication/>
6. Obraztsova M.E. The importance of integrated marketing communications in the market. Business education of the Republic of Kazakhstan // Bulletin of Almaty Management University. Management business analytics. - 2015. - Issue 2. - p. 228.

ӘӨЖ 324

Даулет Сая
«Әлеуметтік-гуманитарлық және тілдік пәндер»
кафедрасының студенті
Тұран-Астана университеті
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
ф.ғ.к., доцент **Асқарова А.Ш.**

ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ КӨШУ

ПЕРЕХОД НА ЛАТИНСКИЙ АЛФАВИТ

TRANSITION TO THE LATIN ALPHABET

Аннотация. Бұл мақалада латын әліпбиіне көшу мәселесі қарастырылған. Латын графикасының тілдік мәселелерді шешуге оңтайлылығын сөз етіледі. Құзыреттілікті арттырып, бәсекеге қабілетті ел болуымызға нақты үлесін тигізетіндігін тұстарына тоқталдық. Туыстас елдермен қарым- қатынасымыздың нығаятындығын, шашырап жүрген қандастарымызбен оңай түсінісе алатындығымызды талқыланылды.

Түйінді сөздер. Латын графикасы, компьютерлік жүйе, бәсекеге қабылеттілік.

Аннотация. Основной темой данной статьи является переход на латиницу. Говорить о пригодности латинской графики для решения языковых задач. Сказать, что это внесет реальный вклад в нашу компетентность и конкурентоспособность. Чтобы передать, что наши отношения с союзными странами будут укрепляться, и мы сможем легко понять наших рассеянных соотечественников.

Ключевые слова. Латинская графика, компьютерная система, конкурентоспособность.

Annotation. The main topic of this article is the transition to the Latin alphabet. Talk about the suitability of Latin graphics for solving language problems. To say that this will make a real contribution to our competence and competitiveness. To convey that our relations with the

allied countries will be strengthened, and we will be able to easily understand our scattered compatriots.

Key words. Latin graphics, computer system, competitiveness.

Латын графикасы негізінде қазақтың ұлттық жазуын қалыптастыру мәселесінің сөз болып жүргеніне де біраз жылдан астам уақыт өтіпті. Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіреміз деген сөз айтылғаннан бері тілдер басқармасымен бірге, мекемелер, кітапханалар, жоғары және арнаулы оқу орындары, мектептер семинарлар, конференциялар, дөңгелек үстелдер ұйымдастырып өңірлерде түсіндірме жұмыстарымен, мерзімді баспасөз беттерінде мақалалар жариялаумен және дәрістер оқумен белсенді түрде айналысып бастады. Тіл саласының білікті мамандары, қазақтың ұлтжанды азаматтары мен зиялы қауымы латын қарпіне негізделген қазақ әліпбиінің жобаларын жасауда, қызу талқылауда ойларын да айтып бөлісті. Бұл мәселе жөніндегі айтылатын ой-пікірлер мен ортаға салатын ұсыныстардың бәрі болмаса да, біразы айтылып болған сияқты. Мұның бәрі осынау бір игілікті істің қазақ топырағында да жүзеге асырылуына қалың жұрттың белсене атсалысуын көрсетеді.

Алдымен, Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың латын графикасына ауысу туралы айтқан 3 түрлі кезеңдегі сөзіне назар аударайық. 2006 жылы ассамблеяда сөйлеген сөзінде Елбасымыз: «Қазақ әліпбиін латынға көшіру жөніндегі мәселеге қайта оралу керек. Бір кездері біз оны кейінге қалдырған едік. Әйтсе де латын қарпі коммуникациялық кеңістікте басымдыққа ие және көптеген елдер, соның ішінде посткеңестік елдердің латын қарпіне көшуі кездейсоқтық емес. Біз бұл жерде асығыстыққа бой алдырмай, оның плюстері мен минустарын зерделеп алуымыз керек» деген екен. Оның ішінде «посткеңестік елдердің латын қарпіне көшуі кездейсоқтық емес» деген пікірі тәуелсіздікті тіл мен елдікте ғана емес, Байтұрсынұлы сөзімен айтқанда «жазумен сөйлесу ауызша сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заманда» әліпбиде де тәуелсіздік алуымыз керек деп түсінеміз. Ал 2012 жылы Елбасы сөзінде мына мақсат айтылды: «Біз 2025 жылдан - бастап әліпбиімізді латын қарпіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл - ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады». Мұндағы «ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе» және «қазақ тілін жаңғыртуға жағдай» дегенді басқа мүддеге пайдаланбау қажет. Қазақ тілін жаңғырту жүйесі бөлек тілдердің жазу принципін өз тілімізге тану емес және табиғи, қоғамдық құбылыс болып табылатын тілді қолдан өзгерту, жасанды қазақ тілі мен әліпбиін жасау деген сөз емес деп түсіну қажет. Ал «Болашаққа бағдар: «рухани жаңғыру» мақаласында Елбасы мұның бәрін ұлттық мақсатқа айналдырды: «Мен еліміз мықты, әрі жауапкершілігі жоғары біртұтас ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынымыз және бұқаралық сананы қалай өзгертетініміз туралы көзқарастарымды ортаға салуды жөн көрдім»- дейді. Бізге осы мақсаттан танбау, айырылмау және жоғалтып алмауды міндет еткен жөн. Сонымен қатар, отандық жетекші телеарналар өкілдерімен кездесу кезінде: «Латын қарпі бізге дүние жүзінің халқымен, әлемнің ғылыми-білімімен қарым-қатынас үшін керек. Егер латын әліпбиін енгізуге ақылмен келе алсақ, біз компьютер тіліне көшеміз, балаларымызға және бізге экономикалық және ғылыми кеңістікке еруге оңайырақ болады. Бұдан қашып құтыла алмаймыз, бұл – келешектің талабы. Сондықтан біз осыған ұмтылуға тиіспіз. Бірақ, бұл мақсатқа біз үлкен сарабалдықпен, байыптылықпен келуіміз керек», - деп атап көрсетті. Шындығында, жазу-сызуға реформа жасау әр елде, әр заманда да болған. Әсіресе, қоғамның әлемдік өркениетке, бүкіл дүниежүзілік қауымдастыққа байыпты бетбұрыс жасаған өтпелі кезеңінде бұл мәселенің бірінші кезекке шығатыны тарихтан белгілі. Сондықтан, басқа түркі елдерінде басталып кеткен бұл қоғамдық үрдістен қазақтардың да сырт қалуы мүмкін емес болатын, өзге түркі халықтарының соңында болса да, ерте ме,

кеш пе, әйтеуір бір әліпби мәселесін шешетініміз сөзсіз еді. Өйткені, жазу-сызуға реформа жасау – еріккеннің ермегі, не болмаса Үкімет жаңарып жатыр, демократия деген мақсат емес өмір талабы, болашағы жарқын өркениетті ел болудың алғышарттарының бірі.

Бұқаралық ақпарат құралдарының пайымдаулары мен деректеріне сүйенсек, бүгінгі таңда әлемнің 70% елдері латын жазуы арқылы білімді игеріп, ғылыми зерттеулермен танысуда екен. Бұл дегеніміз – білім, ғылым, саясат пен техника, мәдениет пен өнер, спорт т.б. қатысты жазбаша ақпараттың барлығы дерлік латын графикасымен беріледі, қоғамдық өмірдегі жаңалықтардың басым бөлігі осы графиканың негізінде таралады дегенді білдіреді. Демек, латын әліпбиінің біздің отанымыздың әлемдегі дамыған елдердің қатарына қосылуы жолында маңызды роль атқаратыны сөзсіз.

Туыстас, түркітілдес халықтар арасында латынға Түркия мемлекеті 1928 жылы көшсе, Өзбекстан, Әзірбайжан елдері КСРО ыдырағаннан кейін ауысты. Сол елдердің тәжірибесіне зер салсақ, мысалы, Өзбекстан 1928 жылға дейін өзбек тілі араб әліпбиін қолданды. 1928-40 жылдар аралағында жазулары латын әліпбиі негізінде болған. 1940-1992 жж. кириллица қолданылып, 1993 жылы өзбек тілі қайта латын тіліне көшіп, қазіргі кезге дейін қолданып келеді. Өзбек латын тілінің ерекшелігі - арнайы символдар мен диакритикалық белгілердің жоқтығы, тек апострофтар бар. Классикалық латын кириллицамен салыстырғанда 7 әріпке кем, сондықтан арнайы белгілер мен символдардың жоқ болу есебінен кейбір әріптерді екі еселеуге тура келеді. Нәтижесінде апострофпен қосқанда 29 әріптен тұратын өзбек латын әліпбиі құрылған. Сол сияқты Әзірбайжан да 1925 жылдарға дейін ресми әліпби ретінде релді араб тіліне атқартқызыған еді. 1926-39 жылдары латын әліпбиін қолданып, 1940-2001 жылдары кириллица, одан кейін 2001 жылы қайта латын әліпбиіне көшті.

Бізге латын жазуын қабылдаған жағдайда қазақ тілі үшін ойланып-толғанып жасалған, мақсат-мүддемізге сай, тіліміздің өзіндік табиғатына сәйкес және бүгінде бүкіл әлемде қарқындап дамып отырған компьютерлік жүйеге оңтайлы бір-ақ жоба қажет. Ал, ондай төрт аяғынан тік тұрған әліпби жобасы дүниеге бірден келмейтіні баршамызға белгілі. Кез келген тілдің жазуын бір графикадан басқа графикаға көшіру, оның дыбыстық жүйесін, орфоэпиялық, орфографиялық, морфологиялық және синтаксистік ережелерін нақтылаумен, мәтіндерді бір әліпбиден екінші әліпбиге және кері автоматты аударатын компьютерлік программалар жасаумен, көп деңгейлі оқулықтар дайындаумен тиісті сөздіктерді құрумен және байланысты, кешенді жұмыстарды талап етеді. Кіріспеде қазақ тілінің жазуын латиницаға көшіруге байланысты реформаға 31 фонема, олардың ішінде 9 дауысты фонема және 22 дауыссыз фонема қатысады деп айтылған. Қолданыстағы қазақ әліпбиі 42 әріптен тұрады, оның 9 әрпі Ёё, Ии, Ээ, Юю, Яя, Цц, Чч, Щщ, Ъь, Ыь негізінен кірме сөздер жазбасында кездесетін орыс тілі дыбыстарын таңбалау үшін пайдаланылады. Бұл сөздердің жазу емшелері қазақ тілі грамматикасының талаптарына қайшы болып келеді. Мысалы, орыс тілінде сөздің жіңішке немесе жуан айтылуы оның құрамында дауыссызды таңбалайтын әріптен кейін қойылатын Ъь немесе Ыь таңбаларына тәуелді. Қазақ тілінде сөздердің жіңішке немесе жуан айтылуы Әә, Ее, Өө, Үү, Іі жіңішке дауысты немесе Аа, Оо, Үу, Ыы жуан дауыстының болуына. Сондықтан қолданыстағы кириллица негізіндегі әліпбидегі қазақ мәтінін латиница негізіндегі әліпбидегі мәтінге түрлендіруді автоматтандыру үшін қазақ сөздерін өңдейтін келесі ережелер тобын анықтау керек:

-сөздерді Ёё, Ээ, Ии, Юю, яя, Цц, Чч, щщ, Ъь, Ыь әріптерінен арылту ережелері;

- сөздердегі Уу әрпін өңдеу ережелері;

-сөздердегі Аа, Ээ, ОО, ӨӨ, Үү, Үү, Ыы, Іі әріптерін өңдеу ережелері.

Қазақ жазуын жаңа әліпбиге аудармас бұрын мына маңызды тенденция мен жағдайларға көңіл аудару керек:

1. Қоғамды цифрлендіру (ақпараттандыру) дәуірінде дүние жүзінде ақпараттық және коммуникациялық технологиялар (АКТ) көмегімен өте көп интеллектуалдық,

енбектік және қаражаттық шығымдарды талап ететін көлемдері өте үлкен жаппай сұраныста болатын цифрлік (ақпараттық, нормативтік және басқа) ресурстар -Big Data жасалып және өңделіп жатыр.

2. Дүние жүзінде шығарылатын барлық компьютерлер 26 әріптік базалық латын әліпбиін басында қолдайды және келешекте де қолдай береді, ал осы компьютерлерді құрамында базалық латын әліпбиіне кірмейтін әріптері бар ұлттық әліпбиге бейімдеу әжептәуір косымша шығымды талап ететін арнайы кәріптер (шрифтер) мен олардың драйверлерін және деректерді сұрыптау мен іздеу программаларын жасауды талап етеді.

3. Цифрлық ресурстардың көлемдері күн сайын жылдам өсіп жатқандығын және әлемдік қауымдастықта АКТ- ның қолдану аясы кеңейіп баратындығын ескере отырып, ғаламдық ақпараттық кеңістікте бір ғана әліпби пайдалану ұсынылып, ұлттық әліпби таңбаларын базалық латын әліпби әріптеріне транслитерациялау стандарттары жаппай шығуда.

4. Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесі, біздің елдегі барлық ақпараттық ресурстар қазақ тілінде жасалуын және өңделуін міндеттейді .

5. Әртүрлі қорларда қағаз жүзінде арабица, латиница - жана әліп және кириллицада сақталған ақпараттық ресурстарды, арнаулы комиссия іріктеп алғаннан кейін, цифрлеу керек.

6. Арабица, латиница – жаңа әліп және кириллицада сақталған цифрлық ақпараттық ресурстарды базалық латын әліпбиіне алдын ала жасалған конвертермен автоматты түрде аудару керек.

7. Қазақ жазуын базалық латын әліпбиіне көшіру қазақ тілін оқуды әжептәуір жеңілдетеді және оның дамуын жақсартады , себебі бұл әліпбиді бүкіл Әлемде барлық сауатты адамдар мектеп жасынан біле бастайды.

Латынға көшкенімізде ұтатын тұстарымыз біріншіден, ана сүтімен бойымызға дараған тіліміздің тазалығы. Тіліміздегі қазіргі жат дыбыстарды таңбалайтын әріптерді қысқартып, сол арқылы қазақ тілінің табиғи таза қалпын сақтауға мүмкіндік аламыз. Екіншіден, қазақ тілін оқытқан уақытта басы артық таңбаларға қатысты емле, ережелердің қысқартатыны белгілі. Үшіншіден, қазақ тілінің халықаралық дәрежеге шығуына жол ашады. Қазақ тіліне компьютерлік жаңа технологиялар арқылы халықаралық ақпарат кеңістігіне кірігуге тиімді жолдар ашылады. Төртіншіден, жаңарған жаңа дүниеде жер жүзіне шашылып, бытырап жүрген түркі халықтары жазу арқылы табысып, өздерінің тегі бір туыс екендігін, тіліміз бен дініміздің ғана емес, әдебиетіміз бен мәдениетіміздің, рухани өнердің бір екендігін білер еді. Біздерге олармен рухани, мәдени, ғылыми, экономикалық қарым – қатынасты, тығыз байланысты күшейтуімізге жол ашылады.

Қазақ жазуы қай кезеңде болмасын өз әліпбиін өзі таңдап отырған. 20 жылдары өзге түркі жазуларын , мысалы , латын - қырғыз әліпбиін К.Юдахин, өзбек - латын әліпбиін В.Поливанов түзіп бергенде қазақ - латын әліпбиін Н.Терекулов , Х.Досмухамбетұлы , Ж.Аймауытов , Қ.Жұбанов сынды ұлт зиялылары 1922 жылдан бастап ұсынған. Бірақ бұл авторларға Байтұрсынұлы түзіп берген әліпби негізі - фонологиялық болғандықтан, оқыту мен баспа ісінде жеңіл болғандықтан 1929 жылға дейін латын әліпбиінің құрамын белгілеу моральдық ауыр, түзу жағынан жеңіл болды. Ә. Байділдаұлы анықтағандай, « латынға көшу тұрмыс керек қылғаннан» ғана шықты.

Латын әліпбиін қабылдау - рухани тәуелсіздік іс, егемендігімізді айшықтай түсетіндігін саналы түрде түсініп , жаппай қолдаған елдің сенімі көңіл қуантады. Латын әліпбиі мемлекеттің негізгі ресми әліпбиі ретінде жұмыс істейтін болады. Мемлекеттік әліпбиі тұтастығы үшін қызмет етеді. Латын қарпін талқылауда зор белсенділік көрсеткен халық енді жаңа әліпбиімізді өмірге енгізуде де қарқынды қайрат танытуы тиіс. Яғни, қолға алып қана қоймай, қолдануды да бастай беруіміз керек. Жаңа рухани жетістікке жетелейтін жаңа латын әліпбиі - жалпыұлттық талқылаудың жарқын нәтижесі . Күн сайын дамып отырған дүниежүзілік ақпаратта латын әліпбиінің орны үлкен. Сондықтан латын

әліпбиіне көшу мәселесі кезек күттірмейтін міндет. Әлемдегі қазақтар өздерінің тұратын мемлекеттеріне қарай Ахмет ұсынған араб, латын, кирилица таңбаларына негізделген әліпбиді қолдануда. Осы тұрғыдан келгенде ортақ әліпбидің болуы халқымыздың бір-бірін түсінісуіне оң ықпал тигізеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Е. Қажыбек «Жаңа ұлттық әліпби: Қазақ жазуын жаңғырту» Алматы 2017 жыл
2. А. Шәріпбай «Қазақ жазуын латын әліпбиіне ауыстыру мәселелері» Астана 2017 жыл
3. <https://e-history.kz/kz/seo-materials/show/31165/>

ӘӨЖ 324

Даулетова Аружан Даулетовна
«Әлеуметтік-гуманитарлық және тілдік пәндер» кафедрасының студенті
Тұран-Астана университеті
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
ф.ғ.к., доцент Асқарова А.Ш.

МАҒЖАННЫҢ ЖҰМБАҚ ӨЛІМІ

ЗАГАДОЧНАЯ СМЕРТЬ МАҒЖАНА

MYSTERIOUS DEATH OF MAGZHANA

Аннотация. Бұл мақалада Мағжан Жұмабаевтың көпке ашылмаған сырлары қарастырылады. Мақала ақынның өмірін дәлелді түрде жан-жақты зерттеуге арналған. Мақалада ақынның басынан өткен шынайы тарихи оқиғалары талданады.

Түйінді сөздер. Мағжан Жұмабаев, Магадан, Бауыржан Момышұлы, Абдулла Әбдірахманов, Зылиха.

Аннотация. В данной статье рассматриваются нераскрытые тайны Магжана Жумабаева. Статья посвящена всестороннему изучению жизни поэта. В статье анализируются реальные исторические события поэта.

Ключевые слова. Мағжан Жумабаев, Магадан, Бауржан Момышулы, Абдулла Абдрахманов, Зылиха.

Abstract. This article deals with the undisclosed secrets of Magzhan Zhumabaev. The article is dedicated to the universal study of the poet's life. The article analyzes real historical events of the poet.

Keywords. Magzhan Zhumabaev, Magadan, Baurzhan Momyshuly, Abdulla Abdrakhmanov, Zyliha.

Қазақтың біртуар ақыны Мағжан Жұмабаевтың өмірбаянын мектеп қабырғасынан таныспыз. Оқулықтарда ақынның 1938 жылы 30 желтоқсанда «жапон тыңшысы» деген жалған жаламен тұтқындалып, 1938 жылы 19 наурызда ату жазасына кесіліп, 44 жасында қайтыс болғаны деп бізге белгілі.

«Жапон тыңшысы» деген айыпқа Мағжанның өзі "Мен өмірімде тірі жапонды көрген адам емеспін. Оның үстіне, өзім 1930 жылдан 1936 жылға дейін Сібірде, итжекенде болдым. Жапонның барлау қызметімен қай уақытта байланыс орнатып үлгеремін?", - деген екен. Бірақ алты күннен кейінгі зорлық-зомбылық нәтижесінде берген жауабы мүлде қарама-қайшы екенін көруге болады: "Жапонияның пайдасына тыңшылық жасаумен 1919 жылдан 1929 жылға дейін айналыстым. Тыңшылық жұмысымды 1936

жылдан бастап қайта жалғастырдым. Кеңес өкіметі алдындағы күнәмді жуу мақсатында кінәмді мойындаймын".

Біраз жылдар бұрын «Мағжан атылмаған, тірі қалған» деген әңгімелер ел арасында кеңінен тарап кетті. Ендігі оның ақиқат не жалған екенін қалай дәлелдейміз? Шындыққа тура қарасақ, Мағжан Жұмабаев біз оқығандай 1938 жылы атылмаған. Халық қаһарманы Бауыржан Момышұлының: «Мен Мағжанды көрдім», — деген сөзі бар. Ол өз әңгімесін былай өрбіткен еді: «1948 жылы Сібірдегі 59-бригада командирінің орынбасары болып жүргенімде ну орманның арасында отқа жылынып отырған бір топ адамды көрдім. Киген киімдері біртүрлі, сотталғандар болу керек. Олардан өзгешелеу, басында түлкі тымағы бар бір адам 10-15 метрдей жерде өз алдына жылынып отыр екен. Тегінде қазақ сияқты. Жанына барып сәлемдесіп едіп, ол ернін жыбырлатып қана қабылдап, үндемей отыра берді. Теріс қарап отырған күйі:

- Маған жақындама, бәлем жұғады, - деді. Сол кезде есіме Мағжан түсіп, оның өлеңдерін жатқа оқи бастадым. Ол жібіп: - Менің жағдайым қиын ғой, маған жақындамағаның дұрыс болады. Шамаң келсе, мені елге жеткіз, - деді. Мен оның Мағжан екенін біліп, көмектескім келді де, он күннен кейін келетінімді айттым. Бірақ қолым босамай, сәл бір айдан кейін келгенімде түрме бастығы оның сал айдап жүріп суға кетіп қайтыс болғандығын айтты», - дейді Бауыржан Момышұлы (Қаһарман Бауыржан Момышұлы, 98-бет. Алматы, «Өнер» баспасы, 2008 ж.) Әдебиетші ғалым Мекемтас Мырзахметов Бауыржан атамыздың Мағжанды көргені рас деп мәлімдеген.

Мағжан Жұмабаев сталиндік репрессияның құрбаны болғанын, 1938 жылы жазықсыз атылып кеткенін тағы мынадай бір деректер теріске шығарады. «Мағжан 1951 жылы лагерьде Магаданда қайтыс болды» делінеді. Мағжан Жұмабаевпен соғыстан кейін Колыма лагерінде бірге болған Абдулла Әбдірахманов 1951 жылы ақынның аштық пен аурудан көз жұмғанын көргенін айтқан.

«Ол азапты көп көргендіктен, денсаулығы нашар еді. Жұмысқа шықпай ауырып жатқандарға 400 грамм ғана нан беретін. Біз оған артылған нанымызды, шайымызды апарып беретінбіз. Шифер қайнатып ішетін. Өлер алдында ісініп-кебініп, төрт тағандап жүре алмай қалды. Тістерінің бәрі босап, иектері ас жегізбейтін. Цингамен ауырды. Өмірден солай өтті», - деген еді Абдулла ақсақал. «Жендеттер мойындамасыңа қоймайды. Тырнағыңның астына ине тығып, қайта-қайта ұрып-соғады. Күні бойғы жауаптан әбден әлсіреп, есің танып құлайсың. Үстіңе шелекпен мұздай су құяды, сілкініп қайта түрегелесің. Бұны енді қайтып көрсетпесін. Бұл туралы тіпті айтуға тыйым салынған, “жазанды бізде өтегенің туралы ешкімге айтпайсың” деп қол қойдырып алады. Осылайша “жапондық тыңшы” жазасын өтеу үшін Магадан облысының Сусуманск ауданына аттанады», дей келе жазықсыз тартқан азабын көз алдына елестете отырып ауыр бенелейді. Мағжан Жұмабаевтың қалай қайтыс болғаны жайында: «Ертеңгісін жұмысқа апарарда сапта тұрғанбыз. Оның қайтыс болғанын естідік. Өліктерді жерлейтін арнайы адамдар болады. Солардың әкетіп бара жатқанын көрдім. Қасына барып қоштасуға, жерлесуге күзетші әскер жібермеді. Іштей қамығып, көзге жас алдым.»,-деп ауыр күрсінеді.

Мағжанның айыбы – өлеңі. Оларға өлеңдері үшін де айып тақты. Мағжан басқа «Алашордалықтарға» қарағанда өте бір сондай маржан тісті ақын болатын. Мағжанды қинағанда да тісін жұлып қинайтын. Сондықтан да болар, тамақ іше алмай, аштықтан қайтты.

Белгілі мағжантанушы Шериздан Елеукенов «Ғасырмен сырласу» атты еңбегінде ұлы ақынның жауыздықпен дүниеден өткенін былай баяндайды: «1938 жылғы наурыздың жаңбырлы, жылбысқы күндерінің бірінде ел ішін қан сасытқан тоталитаризмнің тоңмойын қасапшылары қазақтың кеменгер ұлттық ақыны Жұмабаев Мағжанның өмірін қиды». Мәселе әдебиет кітаптары яки Мағжан туралы тараудың қалай аяқталуында да емес, мәселе мынада болып отыр. Ол Мағжанның өмірбаянын үш кеңге бөліп қарастыра

отыра, оның ішінде «Үшінші кезең, соңғы кезең (1924-1938)» деген тарауында Мағжанның соңғы өмір жолын жазады.

«...КСРО Орталық Атқару комитеті президиумының Мағжан Жұмабаевтың кесілген мерзімін қысқарту туралы қаулысына сәйкес 1936 жылы маусым күні лагерьдің темір торынан Мағжан аман - есен маусым айының 2 - сі босанып шықты - ау, әйтеуір. Сол жылдың қыркүйегінде Қызылжарға Сәбит келді. 1937 жылдың Жылы - жылы сөйлесе, жылан інінен шыға май айы қарсаңында Алматыға да жетті. Айтысып - тартысып қырғикабақ болып жүрсе де, бірге оқығандары бар, бір семинарияның төлі емес пе, бірден Сәкен Сейфуллиннің " Вижна была какая - то настоуженность и растерянность , " - деп жазыпты Мағжан енді бұл жолы Алматы абақтысында 1938 жылы тергеушіге жауабында. Сөйтсе кеңес өзінің Қызыл қыранына да ауыз салған екен. Алматыдағы жүріс - тұрысы да итшілеген өмір болды. Қайыр тілеуден аз - ақ алдында. Ақыры ондаған жылдар қайда барса да қыр соңынан қалмайтын үңірейген мылтық аузы бұл жолы құрбандығының ту желкесіне тиді. Талай жыл кезенген от қару көкке тиген шалғыдай қиын түсірді. Ләм деуге шамасын келтірген жоқ. Бірақ ләм дегенде не демекші ? Айтуға тиістісін бұдан он сегіз жыл бұрын.

1920 жылы " Жан сөзі" өлеңінде айтқан.

Енді бір ай - жиырма жеті жасқа келем.

Отыз, қырық ... Қартаям. Сөнем, өлем, - дегентін 1938 жылы наурыз айының 19 жұлдызында айтқаны жазбай келді». Алайда, әдебиетші-ғалым «Мағжан» атты монографиялық зерттеуі үшін Мемлекеттік сыйлық алған ол әңгіменің бәрін теріске шығарды. «Ешкімнің ешқандай дерегі жоқ, бірінен бірі естіген, «анау айтыпты», «мынау айтыпты» деген лақап әңгіме әншейін. Бізде оның атылғаны туралы нақты құжат бар. Мағжан 1938 жылы атылған», - дейді ғалым.

Сыншы, филология ғылымдарының докторы Дандай Ысқақұлы «Мағжан поэзия падишасы» атты көлемді кітабында «Мағжан өлімінің шындығынан кеңестің өтірігі қымбат па?» деген тақырыпта сөз қозғайды. Онда Бауыржан Момышұлының сөзі рас екендігін, Райхан апамыздың (Мағжан Жұмабаевтың інісі – Қалижанның қызы) сөзін тағы бір мәрте ескереді. «Магаданда айдауда жүрген жерінен Баукең көріпті» дейді. Ол 1948 жылы болса керек, яғни ату жазасына кесілгеннен 10 жылдан соң. Ал, Баукеңнің өтірік айтпайтынын барша Алаш жұрты біледі. «Алаш айнасы» бұл тақырыпқа арнайы бет арнап, «біледі-ау» деген ғалымдар мен көзіқарақты мамандардан мән-жайды сұраған болатын. Таяуда редакциямызға ақынның немере қарындасы Райхан апамыз хабарласты... Апа, әлгіндей «Мағжанды көзбен көрдім, Колымада бірге отырдым», – деген көзі тірі куәгер бар, олай болса, ендігіде ақынның өмірбаянына өзгеріс еніп, тарих қайта жазылатын шығар? — Колымаға барып келген соң, тиісті орындардың есігін қағып, «Мағжан атылған» деген деректі жоққа шығаруды, сол арқылы жалған тарихты лақтырып, шынайы дерекке жүгінуді талап еттім ғой. Бірақ, сонда олар мені: «қайдағы бір 92 жастағы қартқа сеніп, өзгерте салатын тарих ойыншық емес, оның үстіне, Кеңес үкіметінің ондай деректерден қателесуі мүмкін емес», – деп тыйып тастады. Яғни, не маған, не әлгі тірі куәгерге ешкім сенген жоқ, құлақ асар түрі көрінбейді..»

Осы тұста ескеретін тағы бір жайт бұл Мағжанның жары Зылиха апамыздың әрекеттері. Зылиха жеңгеміз — «Мен Мағжан айдауда болғанда соңынан 14 рет іздеп бардым», – деген Зылиха жеңгеміздің сөзі шындықтан гөрі өтірікке көп жақын. Ал, қазақтың барлық қаламгерлер қауымы, ғалымдары сол Зылиханың сөзіне имандай сеніп, тарихқа солай енгізіп жіберген. Ал шындығында, жағдай тіпті басқа. Мағжан ұсталысымен, яғни, «атылысымен» көп ұзамай ол жеңгеміз бір татар полковнигіне күйеуге шыққан. Ленинградта сол кісімен тұрды. Мен қанша рет Мағжан ағаның делосын сұрап едім: «Дым жоқ, жоғалған», – деп маған берген жоқ. Сонда ол қайда? Егер өз көзіммен істі оқып шықсам, Мағжан аға лагерьде қалай өмір сүрді, оған кімдер келіп-кетті, тергеу қалай жүргізілді, барлығын өз көзіммен көрер едім. Мен білетін бір ақиқат інісі Сәлімжан Мағжан ағаның артынан іздеп барып, кездескен. Сонда Зылиханы:

«туысқан қарындасымыз еді», деп алдап, әрен кездестірген. Сөйткен Зылиха кейін ағамызға қалай баруы мүмкін, бір емес, 14 рет? Осы тұста қисынсыздық, яғни «өзі жоқтың көзі жоқ» деп айтыла салған өтірік бар секілді. Сөйткен адамның сөзіне имандай ұйып, тіпті Зылиханың өзін «лагерьде 14 жыл отырды» қылып шығарып жатқан ғылымдар да бар. Менің соған жаным ауырады. Шын мәнінде, Зылиха апамыз айдалған жоқ. Ең бір таңғаларлығы да сол, басқа «халық жауларының» әйелдері Сібірге айдалып, сондай ит азатты түрмені көрсе, Зылиха жеңгем емін-еркін өмір сүрді, ешкім оған саусағының үшін да тигізген жоқ. Бұл да – күдікті жағдай. Дандай Ысқақұлы сонымен бірге Мағжанның қолжазбаларына үстірт қарағанын да былай жазып кеткен: «Сондай-ақ, ол кісіден ағамыздың қолжазбаларын, өзіндегі мұрағатын сұрап еді: «білмеймін, не до этого было», – деді де, қоя салды. Қалай ғана Мағжанның жары бола тұра, оның жазған дүниелерін сақтап қалуға тырыспаған.

«Бір күні, – дейді Әбекең, – Мағжанның тіпті жүруге шамасы келмей, еңбектеп қалды». Қасына барып хал сұраған екен: «Аяқтарым ісініп кетіп, баса алмай тұрмын, еңбектемеске лаж жоқ», – деп, сол еңбектеген күйі қара жұмысын істей беріпті. Қалай ауырмасын, ол жердің қысы адам төзгісіз, 50 – 60 градус суық, одан мұзды судың түбінен құм алдырып, ол құм арасынан, алтын іздетеді екен. Ал, беретін тамақтары күніне небары 400 грамм нан ғана. Ауырмай қайтсін? Сөйтіп жүргенде, көп ұзамай Әбекең таңертең далаға шыққанда сондағылардың аузынан: «Мағжан умер», дегені қаралы хабарды естіген. Жүгіре жеткенде, ең аяныштысы сол, оны: «қазақтың сондай бір бетке ұстар тұлғасы-ау», – деген ешкім жоқ, күрекпен алып, ары ысыра салған. Жалпы, лагерьде кім өлсе де, олардың жансыз денесіне қарап, рәсімін жасауға ешкімнің құлқы да, мүмкіндігі де болмайтындықтан, жан-тәсілім еткендер сол құлаған жерінде қала береді екен. Кейін барып оларды жинап әкетіп, бір жерге топтап көме салады. Соны естігенде қалай жыламайын?!. - Ақынның, әсіресе тәнінен гөрі жаны азапқа түскен шағында өлең жазбауы, іштегі ыза, намыс, мұң мен шерін тарқатпауы мүмкін»

Қорытындылай келе Мағжанды ұлтшыл емес, ұлтжанды атау керек, сонда ғана басқа мәселеден, тікелей ұлт мәселесін қозғай аламыз. Ленинизмнің езілген ұлттар өз мүддесін езуші мемлекет пролетариатың мүддесінен немесе іс жүзінде империя талабынан төмен ұстасын деген қағидасын Маржанның ұстанғаны рас. Олар алаш үшін жан қиып, жапа шекті. Ұлтының қамын бәрінен бұрын ойлады. Түбі Мағжанның өтірік өмірбаяны жойылып, шындық жарыққа шығуға тиіс. Ендігі мәселе Мағжан туралы әлі толық зерттеулер жүргізілсе екен деймін. Сонда ғана Мағжантану үлкен ғылым саласына айналады деген ойдамын.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қаһарман Бауыржан Момышұлы, 98-бет. Алматы, «Өнер» баспасы, 2008 ж.
 2. Д. Ысқақұлы «Мағжан поэзия падишасы» 232-233-бет Алматы, «Дәуір» баспасы, 2020ж.
 3. Шериздан Елеуқенов «Ғасырмен сырласу» 289-бет. Астана «Елорда» баспасы 2004ж.
 4. Т. Кәкішұлы «Мағжан-Сәкен» 59-60-бет. Астана «Фолиант» баспасы 2016ж.
- Ж. Самрат «Ақын өмірінің жаңа деректері» «Егемен Қазақстан» газеті
<http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1600267&lang=kk>

ҮШТІЛДІК ХАБАРЛАНДЫРУЛАР МЕН ЕСКЕРТПЕЛЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

ОСОБЕННОСТИ ТРЕХЪЯЗЫЧНЫХ ЗАМЕТОК И ОБЪЯВЛЕНИЙ

FEATURES OF TRILINGUAL NOTES AND ANNOUNCEMENTS

Аңдатпа. Бұл мақалада қоғамдық орындарда қолданылатын үштілдік хабарландырулар мен ескертпелердің ерекшелігі сөз болады. Олардың ағылшын, орыс, қазақ тілдеріндегі нұсқасы салыстырылады. Сонымен қатар автор қазақ халқының дүниетанымына жат кейбір сөзқолданыстарына да назар аударады.

Түйінді сөздер. Үштілділік, хабарландыру, ескертпелер, мемлекеттік тілдің рөлі.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности трехязычных объявлений и заметок, используемых в общественных местах. Сравняются их английский, русский и казахские варианты. Автор также обращает внимание на некоторых выражениях, чуждых мировоззрению казахского народа.

Ключевые слова. Трехязычие, объявления, заметки, роль государственного языка.

Annotation. This article discusses the features of trilingual announcements and notes used in public places. Their English, Russian and Kazakh versions are compared. The author also draws attention to some expressions that are alien to the worldview of the Kazakh people.

Key words. Trilingualism, announcements, notes, the role of the state language.

Тіл – жалпы әлемді көрсететін экран ғана емес, сонымен қатар адамның дүниетанымдық әлемін бейнелейтін айна. Ұлт пен ұлттың, мемлекет пен мемлекеттің арасындағы қарым-қатынас құралы – тіл. Ал тіл арқылы біз хабарлаймыз, ақпарат алмасамыз, танымдық, эстетикалық ләззат аламыз.

Хабарландыру (announcement) – белгілі мәселені хабарлау мақсатында газетке, журналға, басылған немесе ілініп қойылған жазбалар, оларды мәтін ретінде қарастыруға болады. Ақпарат алмасу (Information exchange) – адамдардың бір-бірімен, бірінен екіншісіне ақпарат беруі [1]. Олардың негізгі мақсаты үгіт-насихат жүргізу, ақыл кеңес беру, дұрыс жолға салу, тәрбиелеу, қоғамдық орындардағы этикетті сақтау т.с.с

Елімізде жүргізіліп жатқан тіл саясатына орай қазіргі кезде, адамдардың бір-бірімен ақпарат алмасуы, коммуникация жасауы, белгілі бір жаңалықтарды хабарлау, үгіт-насихат жүргізу, өнімдерді жарнамалау т.б. әрекеттері үш тілде, яғни қазақ, орыс және ағылшын тілінде берілуі кеңінен қолданысқа енгізіліп жүр. Сондай мәтіндердің бірі жарнама десек, ол – белгілі бір зат пен құбылысты, іс-әрекет пен қызметті елге таныту, насихаттау, оларға деген сұранысты күшейту мақсатымен құрылған хабарламалар жиынтығы. Жарнама сөзінің өзі жар+нама; «жар» – жария етті, мәлімдеді, хабар таратты, жарияланды деген мағынада, ал «нама» – араб, парсы «жазылған хат, шығарылған бәйіт, дастан» деген мағынадағы сөздердің бірігуінен шыққан әрі қазақ мәдениетінде кең қолданылатын ұғым, дефинициясы айқын термин. Қазіргі жарнамалық мәтінде тіл мен

мәдениеттің өзара байланысы айқын көрінеді. Біз мақаламыздың негізгі ойын осы арнада өрбітпекпіз.

Ақпараттық-реттеуші лексикада хабарлау қызметінің басымдыққа ие екені айқын. Қоғамдағы тәртіпті реттеуші тараптан халыққа жасалған үндеулер, тұрақты сөз тіркестері – өндірістің қайнар көзі. Көшедегі жарнамалар, билбордатр (жарнама щиттері) тікелей адамдарға байланысты болып жазылады. Мысалы, ағылшын тіліндегі тыйым салуындағы жарнамалар: EATING, DRINKING AND SMOKING ARE NOT ALLOWED IN THIS ROOM! (Дәрісханада тамақ жеуге, сусын ішуге және темекі шегуге рұқсат болмайды!) Немесе темекі шегуге арналмаған жерлерде, NO SMOKING! (Темекі шегуге тиым салынған!). Ал Американың офистарында мынадай іс-әрекетке тыйым салады: NO ROLLER BLADING! (Роликпен сырғанауға болмайды!). Сонымен қатар әлеуметтік мынадай хабарламаларды да көруге болады: «Guns don't kill people, Americans kill people» (Американдықтарды қару-жарақ өлтірмейді, американдықтар американдықтар өлтіреді). Бір таңқаларлығы, бұл әлеуметтік хабарлама қаруды еркін сақтау туралы заң жобасын қолдау үшін жасалады. Яғни бұл американдықтардың жекебасылық сана-сезіміне әсер етеді деген ниетпен қабылданған болу керек.

Ағылшын тіліндегі «Don't talk while he drives» (Ол көлік жүргізіп бара жатқанда сөйлеспеңіз) әлеуметтік жарнамасы аудиторияға қатты әсер етті. Бұл ескертпе жол-көлік оқиғаларының алдын алуға бағытталған. Тәжірибе көрсеткендей, мұндай әлеуметтік ескертпелер тиімділігін көрсеткен. СПИД-ке қарсы науқан аясында Германияның Regenbogeep жарнама агенттігі мынандай ұранын ұсынған: «AIDS ist der Killer der Millionen» («Спид-миллиондарды өлтіруші»). Еуропа және орыс тілді әлем мәдениетінің хабарландырулар мен үгіт-насихаттарын салыстырып қарасақ, мынадай мәтіндерді байқауға болады: жоғарыда көрсетілгендей ағылшын тіліндегі *темекі шегуге болмайды* дегенді, орысша: Не курить!; ішімдікті шектейтін хабарландыру: «Қанмен алкоголь жүрекке енген кезде, ол сіздің жүрек бұлшықетіңіздің жасушаларын ерітеді. Микротүтікшелер пайда болады. Бұлшықет икемділігін жоғалтады, мүмкіндіктер шегінде жұмыс істейді және оны итеруге уақыт болмай, қанмен тұншықтырады. Жүрек май тінімен жабылады. Сондықтан ішетін адамдар әрдайым семіреді. Артериялар мен капиллярларда қан ұйығыштары жүрек-бұлшық етінің бір бөлігінің оттегі мен қоректік заттарға жетуіне жол бермейді. Жүрек тіндері өледі. Бұл инфаркт деп аталады. Өзіңді сақта!» деген сияқты белгілі бір мәселе жайында толыққанды ақпарат та беріледі. Мамыр айларында Ресейдің барлық қалалары ұлттық феномені болып табылатын патриоттық әлеуметтік жарнаманың ұрандарымен безендіретіні бар: «Ата, жеңіс үшін рақмет!», «Ешкім ұмытылмайды, ештеңе ұмытылмайды» т.б. [2, 252-253]. Біздің еліміз де орыс халқымен тағдырлас болғандықтан, қазақ тілінде де осындай хабарландыруларды жиі көруге болады. Сондай-ақ жігерлендіретін, адамның мотивациясын артыратын хабарландырулар: «Болашағың саған байланысты!» (Мегафон), «Өмірден бәрін алыңыз» (Pepsi) т.б.

Қазақ тіліндегі хабарландырулар мен ескертулердің көпшілігі орыс тіліндегі мәтіндердің тікелей аудармасы болып келеді. Олардың кейбірі сәтті аударылса, кейбірі сәтсіз аударылған. Мұның техникалық жағынан қарасақ, алдымен сөздер орыстілді тұтынушылардың дүниетанымына сәйкестендіріліп жазылады, соңынан «сөзбе-сөз» қазақ тіліне аударылады, нәтижесінде дұрыс емес, сауатсыз сөйлемдер пайда болады. Мысалы, орысша: «На территории не сорить, не харкать!», қазақшасы: «Алауыздық тудырмаппын аумақта» деген сияқты мәтін мазмұнынан алшақтап кеткен хабарландырулар, не болмаса электронды аудармаға салғандықтан, біраз қателіктерге жол беріледі: «Администрация магазина «Обувёнок» за безопасность, детей играющих на детской площадке, ответственности не несёт», ал енді қазақша нұсқасы: «Обувенок дүкенінің әкімшілігі үшін бала-шағаның қауіпсіздігінің жауапкершіліктің балалар алаңшығында ойнаушылардың несет»; құстың етін былай аударды: «Цыпленок табака» – «Темекі тауық». Мұндай аудармалардың нәтижесінде біз барлық мағынасынан айырылған «абракадабра» сөзін

аламыз. Осындай мәтіндерді көріп тұрса да, көпшілік адамдар оны әзілге айналдырып, «қолы шошайтқаннан» аспайды, ал оны жарнамалаушыға айтып, түсіндіріп, дұрыс нұсқасын ұсынуды екіншісі бірі өз міндеті деп есептемейді. Бұл біздің тіліміздің етек жайып, өркендеуіне, мемлекеттік тілдің барлық салада қызмет етуіне қажет екенін әлі де түйсіне бермейтіндігімізді көрсетеді. Мәселе жарнамалардан, хабарландырудың, ескертпелердің сауатсыздығында ғана емес, бұл жағдайда ел азаматтарының әрқайсысында тілге деген ұқыптылық болу керек, сондай сана қалыптасуы керек. Әрбір сауатты адам өзін осы қоғамның толыққанды мүшесі ретінде көргісі келсе, онда жоғарыдағыдай олқылықтарды болдырмас үшін жауапкершілік танытуы керек. Дегенмен, қазіргі таңда бұл мәселе – қазақ тілінің рөлі жоғары билік тарапынан қайтадан қолға алынып, қоғамдық орындарда асмәзірінен бастап барлық ескертпелер мен жарнамалар тек қазақ тілінде әрі сауатты жазылатын қаң жобасы даярланып жатыр. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі рөлі күшейіп, ұлттаралық қатынас тіліне айналатын кезеңі келеді» [3] деген ұстанымда екенін жариялады. Сонымен қатар ҚР Тіл туралы заңында мемлекеттік тілді білу қазақстандықтардың мәртебелі парызы екендігі тайға таңба басылғандай көрсетілген. Соңғы деректерге сүйенсек, қазақ тілін білетіндер саны 70 %-ға жеткен. Бұл дегеніміз қазақ дүниетанымын қабылдайтын, оны сезінетін әрі түсінетін, тұтынатын халықтың саны артып жатқандығының куәсі.

Ал енді қазіргі кейбір хабарландырулар мен ескертпелер қазақ халқының дүниетанымына жақын, қабылдауға жеңіл және тәрбиелік мәні бар екендігін байқауға болады: «Магия Момента» – «Нағыз ғажайып!» (Coca-Cola сусыны); «Семья без насилия – здоровое общество» – «Зорлық-зомбылықсыз отбасы – салауатты қоғам!» (әлеуметтік проблема); «VI Group» компаниясы салған үйлердің ауласынан мынадай ескертпелерді көруге болады: «Көгалды бүлдірмей, үй жануарыңыздың артын тазалап жүргеніңізге рақмет! Өзіңізбен бірге пакет алып, артынан жинап жүруіңізді сұраймыз». Бұл ескертпені оқыған адам бірінші мырс етіп күліп алуы мүмкін, өйткені адам әрекетті істемей тұрып, сенім арта алғыс айтып отыр; екінші сөйлем өтініш ретінде берілген. Яғни бірінші сол аумақтың тұрғындарының сана-сезіміне қалай әсер етудің тиімді жолын таңдап алған, екіншіден, «Көгалды басуға болмайды!, «Итті серуендетуге тыйым салынады!» деген сияқты бұйрық түріндегі сөйлемдерге қарағанда, алғыс айта отырып, өтініш білдіру қазақ халқының ежелден келе жатқан коммуникативтік мінез-құлқына жақсы қабылданады. «Ит қорыған жерге өш», «Ажығұнық ары жығыл десе, бері жығылыпты» дегендей даланың еркін халқы ретінде қазақ халқы істеме деген сайын, бұйырған сайын оған қарама-қарсы әрекет жасайтыны жасырын емес. «Жылы-жылы сөйлесе, жылан іннен шығады» немесе «Айран сұрай келе шелегін жасырмайды» т.б. дегендей, емеуірін танытып, ниет білдіру және оны орындатуға мәжбүр етудің қазақ дүниетанымында сан алуан жолдары бар. Сондықтан жарнама, хабарландырулар мен ескертпелердің мәтінін басқа тілден аударғанда немесе құрастырғанда осы мәселенің ескерілгені жөн деп ойлаймыз.

Соңғы кездері «Social media marketing» (SMM) деп аталатын жүйе – брендке немесе өнімге әлеуметтік платформалар (желілер) арқылы назар аударту процесі даму басталды [4, 380]. Бұның негізгі мақсаты пайда табу болғанымен, қазақ лингвистикасы үшін де үлкен маңызы бар деп ойлаймыз. Оның түрлі мүмкіндіктерін пайдалана отырып, қазақ тілін түркі тілдерінің ішіндегі ең бай тіл ретінде беделін растайтын әрі ең жариялы, қолжетімді алаңға айналдыру, тілінің болашағына немқұрайлы қарамайтын, тілге ұқыптылықпен қарайтын қатардағы азаматтардан бастап, тіл мамандары мен жастардың алдына қойылып отырған маңызды міндеттердің бірі деуге болады. Және де бұл жүйе арқылы қазақ тіліндегі жарнама саласындағы барлық мәтіннің икемділігін, бейімділігін, тапқырлығын тексеріп, мониторинг жүргізуге де болады.

Сөз соңында айтарымыз, қазақ тілінің мемлекеттік тіл дәрежесіне көтерілуі үшін, қоғамның барлық саласында кеңінен қолданысқа енгізіліп, өзінің мәртебелі орнын алуы

үшін еліміздің әрбір азаматы мүдделі әрі белсенді болуы қажет. Ақпараттық алмасулар, қысқаша хабарламалар, хабарландыру, жарнама, ескертпелер т.б. кез келген коммуникациялық әрекет барысында қазақша дұрыс әрі сауатты жазу мен оны құрметтеу барлығымыздың қасиетті міндеттеріміздің бірі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/36838>
2. Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 320 б.
3. https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy
4. Феофанов О.А. Реклама: новые технологии в России. –СПб.: Питер, 2003. – 384 с.

ӘӨЖ 324

Еқсатова Әсемгүл Ерланқызы
«Тұран – Астана» университеті
2 курс магистранты
aeksatova@mail.ru
Жетекшісі: Асқарова А.Ш.

Д. ИСАБЕКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АУЫЛ АДАМДАРЫНЫҢ БЕЙНЕСІ

ОБРАЗ СЕЛЬСКИХ ЛЮДЕЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Д. ИСАБЕКОВА

IMAGE OF RURAL PEOPLE IN D. ISABEKOV'S WORKS

Аңдатпа. Бұл мақаланың басты мақсаты Д. Исабеков шығармаларындағы ауыл бейнесі, ауыл адамдарының келбетін ашу. Зерттеудің нысаны ретінде жазушының «Шойынқұлақ», «Қара шаңырақ», «Шалдар», «Кемпірлер», «Социализм зәулімі» атты шығармалары алынды. Сол туындыларының қысқаша мазмұнына тоқталып, ондағы ауыл адамдарының мінезін, әрекеттерін талдау арқылы ауыл адамдарының бейнесін беруге тырыстық.

Түйінді сөздер. Проза, ауыл адамдары, шығарма, қазақ ауылы, бейне, мінез т.б.

Аннотация. Основная цель этой статьи - Образ села в творчестве Исабекова, открытие образа села. Объектом исследования явились произведения автора «Чойынқулак», «Кара шанырақ», «Шалдар», «Кемпирлер», «Великий социализм». Мы постарались дать краткий обзор этих работ и дать представление о сельчанах, проанализировав характер и действия жителей.

Ключевые слова. Проза, сельчане, произведения, казахское село, образ, персонаж и др.

Annotation. The main purpose of this article is to The image of the village in the works of Isabekov, the discovery of the image of the villagers. The object of the study were the works of the author "Choiynkulak", "Kara Shanyrak", "Shaldar", "Kempirler", "The Great of Socialism". We tried to give a brief overview of those works and give an image of the villagers by analyzing the character and actions of the villagers.

Keywords. Prose, villagers, works, Kazakh village, image, character, etc.

Қазіргі қазақ әдебиетінің белді өкілдерінің бірі, проза және драматургия жанрында қатар қалам тербеген – Д.Исабеков шығармашылығының әдебиеттану ғылымынаайтар жаңалығы мол екендігіне дау жоқ.

Белгілі сыншы Ә.Бөпежанова Д.Исабеков шығармашылығын зерттей келе, тағылымды ойды былайша түйіндейді: «Сөз жоқ, Исабеков шығармаларын ыждаһатпен оқу шарт.Оның шығармалары көркемдік образы айқын,құрлымы қарапайым екеніне,жалпы демократиялық шығармаларына қарамастан көркемдік әлем лабиринттерінен жол табу – оқырманның жан еңбегін қажет етеді. Бүкіл адамзаттық мәселелерді ұлттық кеңістікте қарастыратын жазушы шығармашылығының күрделілігі де осы көз алдар қарапайымдылығында, өзі болмыспен бетпе-бет келе отырып, рухани тынысты, рухани процестерді зерделер-зерделетер зиялы бастауында. Осы бір ойлардан қарастырғанда жазушы шығармашылығы ойланамын деген жанға бірталай ырыздық береді» [1, 56-б.].

Дулат Исабековтың шығармашылық өмір жолы ерте басталады. 1963 жылы басылыпшыққан Қазақстан жазушыларының «Замандастар» атты әңгімелер жинағында оның «Жолда» деп аталатын алғашқы әңгімесі жарық көреді. Сол жылы «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас Алаш») газетінің бірнеше нөмірлерінде «Шойынқұлақ» атты әңгімесі жарық көреді. Арада үш жыл өткенде, 1966 жылы, небары жиырмаекі жасында, университеттің соңғы курсында оқып жүрген кезінде оның «Бекет» деп аталатын повесі мен әңгімелері жеке жинақ болып басылып шықты. Кейін «Ащы бал» (1969), «Мазасыз күндер» (1970), «Қара шаңырақ» (1973), «Тіршілік» (1975) повестері мен әңгімелер жинақтары, «Қарғын» (1980) романы жарық көрді. Ең алғашқы әңгімесі «Шойынқұлақтан» бастап ширек ғасырға жуық уақыт ішінде жазушы қаламынан көптеген туындылар дүниеге келді. Д.Исабеков шығармашылығының болашақ бағыт-бағдарын айқын бағамдатқан алғашқы повестері – «Гауһар тас» пен «Пері мен періште» болды. Адамгершіліктің әлеуметтік құндылықтың, одан өрбитін махаббат пен мейірімділікті кіршіксіз сақтай білудің парыз екендігін жан-жақты зерделеген «Гауһар тас», «Мазасыз күндер», «Пері мен періште», «Қарғын» ұлттық әдебиетіміздің гуманистік құрамын байытқан дүниелер.

Жоғарыда жазушы Д. Исабековтың жалпы шығармашылығына қысқаша шолу жасап өттік. Ендігі кезекте негізгі тақырыпқа ойыссақ, Д.Исабеков шығармаларының ішіндеауыл көрінісі, ауыл адамдары, ауыл бейнесі берілген туындыларының мазмұнынақысқашатокталып, негізгі зерттеу нысаны тұрғысынан талдап өтсек.

Жалпы жазушы ауыл өмірімен, тіршілігін берген кезде халықтың ұлттық танымын беруді мақсат етеді. Ауыл өмірі мен ондағы тіршілік арқылы ұлттық мінез қалыптасады. Ауыл адамдарының мінезін беру арқылы жалпы ауыл бейнесін айқындай түседі. Мақаланың мақсаты Д. Исабеков шығармаларындағы ауыл бейнесі,ауыл адамдарының келбетін айқындау. Сол арқылы ауыл адамдарының мінез типін ашу.

Бұл туралы Қ. Баяндин: «Д. Исабеков өз шығармаларындақарапайым қазақ ауылының өмірін, ондағы адамдардың күнделікті тіршілігі, қарым-қатынасы мен оларды толғандыратын талай дүниелерді шебер суреттей білді. Бүгінгі проза заман шындығын ақиқатқа сай бейнелеуітііс» [2, 4-б.] дейді. Жазушыкөптеген туындыларындаауыл көрінісінің шынайы көрінісін сипаттап,ауыл тұрмысынан сыр шертеді.

Д. Исабековтің 1980 жылдары жазылған әңгімелерінің көпшілігінде қарапайым қазақ ауылы мен оның тұрғындарының күнделікті тұрмыс- тіршілігіарқау етілген. Осындай туындыларының қатарына «Жолда», «Шойынқұлақ», «Қара шаңырақ», «Шалдар», «Кемпірлер», «Ақлима», «Күйеу бала», «Ағайындылар» сынды әңгімелерін жатқызуға болады. Бұл шығармаларында қаламгер қазақ ауылын, халықтың қарапайым тіршілігін суреттеу арқылы қоғам келбетін, ондағы орын алып жатқан өзгерістер мен сан алуан оқиғаларды, дәуір тынысын таныта білген.

Қаламгердің«Шойынқұлақ» әңгімесінің басты кейіпкері – Алданыш. Дегенмен жұрт оның өз атын ұмытып, Шойынқұлақ атап кеткен. Шойынқұлақ – қулық-сұмдық, арам ой мен теріс пиғылдан ада, өзі сүйетін қазақтың сайын даласындай кең, дархан,

нағыз адал еңбектің адамы. Өзінің сұсты жүзі мен зор тұлғасына сәй келе бермейтін шексіз мейірім мен нәзік жүректің иесі. Ол ғашығы Нәзираны да бар жүрегімен аялай сүйе біледі. Дегенмен қыз мұның өз не деген сезімін, адал ниеті мен бар ықыласын түсіне алмайды. Түсінгені былай тұрсын, «Шойынқұлақ» деп жігіттің намысына тиіп, қорлайды. Бәрінен бұрын Нәзираның мұның сезімін ұқпай, қор санап, ашуына батып, намыс пен ыза кернеген кейіпкер бір күн ішінде кемсіткен ауылдан безіп, із-түссіз жоғалып кетеді. Шығарма шешімі Алданыштың елге қайта оралуымен аяқталады.

« - Тыңды сағындым, сонан соң ақымақ, сені сағындым ғой мен, – деді ол басымнан еркелете сипап. Оның бұл даусында өзін-өзі ұстай алмағандықтан туған өксу ме, діріл ме, сол сияқты бір өзгеріс бар еді» [3,40-б.].

Жазушының осы туындысын оқи отырып, күнделікті өзіміз өмірде ұшыратып жататын кейбір жандардың бар болмысын, мінез-құлқын жаңылмай танығандай боламыз. Десек те, қақ-соқпен ісі жоқ, өз ісі мен еңбегіне адал, сырт көзге сұсты, қатал болса да жан дүниесі сәбидей пәк, мейірімді жандар қоғамда көп ұшыраса бермесі ақиқат. Алданыш сондайлардың бірі, бірегейі. Оның бар болмысы, іс-әрекеті, Сұлтанға деген ағалық пейілі, Нәзираға деген ыстық махаббаты, бәрі-бәрі шынайы өмірдің өзінен ойып алынып, дәл, шебер суреттелген. Өз бойына бір қарағанда еш үйлеспейтін қасиеттерді жиған қарапайым жанды бірден іш тартып, оның адамгершілік болмысына на сүйсініп, қайғырған сәтінде шын аяушылық танытасыз. Автор бұл туындысы арқылы жұмыстан өзгеге мән бермейтін, ешкіммен сырласып, жақ ашпайтын еңгезердей, сұсты, алып жанның көпшілік көріп, сене қоймайтын адал даақ жүрегін, балаша қуана, шын сүйе алатын әдемішкі жан дүнесін аса сенімді етіп шебер суреттеп шыққан.

Дулат Исабеков «Шалдар», «Кемпірлер», «Ағайындылар» сынды әңгімелерінде де момын, кішіпейіл, бір-біріне деген сыйластықты бәрінен жоғары қоя білген ауыл адамдарының күнделікті тұрмысын барынша шынайылықпен суреттей білген. Әсіресе, ауылдағы қарт аталар мен әжелердің көркем бейнесін сомдауға барынша назар аударып, олардың бойындағы қазақы мінездерді ашуға ұмтылады. Әңгімелерінде суреттелетін кейіпкерлер оңтүстік өңірінің жарқын да жайдары, аңғал да адал жандары еді. Қарапайымдылығымен қоса, биік адамгершілік мұраттарды ту еткен, ізгілікті, биік парасат пен шексіз мейірімді бойларына жиған адамдар еді.

«Қара шаңырақ», «Шалдар», «Кемпірлер» әңгімелері жазушының М.Қаратаевтың айтуынша, «...қаламына тән бір қасиетті, яғни бүгінгі ауылдың этнографиялық хал-ахуалын жетік білетінін және оны реалистік бояумен тартымды етіп бер алатын мүмкіндігін көрсетеді» [4, 19-б.].

Дулат Исабековтың «Қара шаңырақ» әңгімесінде таза ауыл өмірі бедерленген. Ауылдан арқаланып қаладағы баласына келген Шөмішбай қарттың бар ойы немересі Қуатжанды ауылға алып қайтпақшы еді. Немересін бермеген баласына ренжіген Шөмішбайдың қылығы ауыл қартының қазақы бейнесін аша түскендей. Сондай-ақ қаламгер әңгімеде немересі дегенде «ішкен асын жерге қоятын» қарттың іс-әрекеті арқылы ауылдағы ата-әжелеріміздің бейнесін дей-нытпай танытып тұрғандай.

«Шалдар» әңгімесінде бір-бірімен жай ғана құда емес, сыйлас, сырлас жандарға айналып кеткен Қарекен мен Масақбай қарт арасындағы достық сезімі әңгіме өзегіне айналған. Бастапқыда Қарекен өзінің жолдасы Шерәлінің қызын келін қылып алуды, онымен құда болуды ойлаған. Жалғыз алданышы, көз жанары Ерғабылды бетінен қақпай, аялап өсірген Қарекен мен кемпірі ұлдары өзге жақтан қыз әкелгенде, өздері көздеп жүрген жандармен құла бола алмағандарына біраз налығандай да болады. Әйтсе де жаңақұдасы Масақбайдың бар адамгершілік мінезі мен пейіліне қанық болған ол балалардың арқасында осындай жандармен жекжат болып отырғанына іштей қуанатын. Әңгімедегі Қарекеннің құдалықтағы жасаған кәделері қазақтың әдет-ғұрпын танытып жатса, отбасын құрған Ерғабыл мен Нәзираның жыл өтпей ажырасуға бел бууы келінді таныс жерден алатын ата-бабаларымыздың ғұрпын насихаттағандай сыңай

аңғартады. Жалпы, әңгімеде қашан да балалары, олардың тату-тәтті өмірі үшін барлығына дайын жанашыр ата-аналардың образы көркем сомдалған.

Жазушының «Кемпірлер» әңгімесінің де мазмұны осымен астарлас. Мұнда қазақ халқының бойындағы қонақжайлылық қасиетке айрықша мән беріледі. Баласы дүниеден өтіп, келіні кеткен кемпірдің бар алданышы мен үміті жалғыз немересі – Нұрлыбек. Ауыл шетіндегі оқшау үйдің бар байлығы екі саулық, бір шыбыш, ала мысық, асырап алған қара күшік. Солай бола тұра, Қалампыр кемпір – қолы ашық, барынша қонақжай, бауырмал жан. Құрдасы Сырғакүлдің келіні босанғанда аябастан көгендегі екі саулығының бірін бәсіреге атайды. Күн ұзақ бірінің үйіне бірі қонаққа барып, сораптап шай ішіп, өткен-кеткенді еске алып, бүгінгі күндеріне шүкіршілік айтатын аналардың бойына жазушы қазақ әйеліне тән барлық асыл қасиеттерді дарыта суреттейді. Қалампыр кемпірді уайымға салатын дүние кішкене немересінің болашағы ғана емес, ауыл шетіндегі қараша үйге тірі жанның аяқ аттап баспайтындығы еді.

Өстіп жатып, әлгіндегі өзі сияқты кемпірлердің тасып-шалқып сөйлеген сөздерін, оларға сапырылысып келіп-кетіп жататын кісілерді еске алады. Сол сәтте жүрегіне белгісіз бір қызғаныш сезімі ұялағандай, «бізге неге ешкім келмейді қараңғы бір үйдің қонағы боламыз, неге қонақ қабылдап, көңіл жадыратпаймыз. Ағайын деген қайда, өзгелердікі сияқты неге араласып жатпаймыз шіркіндер. Әлде, әбіржітпейік деп аяй маекен? – деп өзінен таңданады» [3,72-б.]. Осылай қамығып жүрген Қалампыр кемпірдің үйіне Сайрамнан сіңілісі Дәметкен күйеуімен келгенде жаны жадырап сала берген еді. Ол сол күні көгендегі жалғыз малын сойғызып, бүкіл ауылды қонаққа шықырып, үлкен той жасағандай қуанышқа кенелді. Сонымен жазушы отбасының ұйтқысы, көненің көзі, салт-дәстүрді сақтаушы қарт аналар образын олардың сөздері мен іс-әрекеттері, қуаныш-қайғысы, сүйініш-күйініштері арқылы шебер сомдап шыққан. Мұндағы Қалампыр, Сырғакүл, Зеркүл, Қатиралар қазақ аналарының типтік бейнесін көрсететін жандар еді. Сондай-ақ ауыл әжелерінің бейнесі жасалған бұл әңгімеде қазақтың әдет-ғұрыптары да барынша бедерленіп суреттелген.

Д. Исабеков әңгімелерінде ауыл өмірін суреттей отырып, қоғамдағы саяси-әлеуметтік мәселелерге де біршама көңіл аударған болатын. Сондай туындыларының бірі – «Социализм зәулімі». Мұнда көпұлттылық мәселесі әңгімеге негізгі арқау етіп алынған. Мәскеуден «Қала мен ауылдың арасындағы айырмашылықты жою керек» деген қаулы шығысымен, өкімет пен партияның аузынан шыққанын екітпей орындап үйренген жергілікті басшылар көзді жұмып, әлгі қаулыны тез, бұлжытпай орындауға бел шеше кірісіп кетеді. Осылайша, Қазақстанның бір шетіндегі «Коммунизм» колхозының «Социализм» бөлмшесі қала мен ауыл арасындағы ең басты айырмашылық – көп қабатты үйлерге байланысты деген байламға келеді де, осы бөлімшеге бес қабатты екі үй салу үшін және оны салатын «жұмысшылардың ұлттық құрамын қатаң сақтау үшін» жан-жақтан келімсектерді шақыра бастайды. Бір аптаның ішінде-ақ шағын бөлімше келімсектердің аяғының астында қалады.

Бұған ашынып, қарсылық білдірген халықтың арасынан түгенделмей қалған өзгесегіз ұлт өкілін қолдан жасап шығарады. Бұл жөнінде белгілі сыншы Әмірхан Меңдеке «Бірақ Сепентай да, Пашат та дәл осылай жасауға тиіс болатын. Ия, ия, тиісті болатын. Және Дулат Исабеков те бұларды осылай «сомдауға» мәжбүр болды. Неге? Өйткені бұл – өмір шындығы. Тарих шындығы. Сепентай мен Пашаттың әлгіндей тірлікке баруы – олардың өзге ұлттарды өліп-өшіп жақсы көріп, қазақтарды жек көруінен туып отырған жоқ. Бұл тірлік мемлекеттік деңгейдегі мәңгірттену процесінің тым ұзаққа созылып, үңгі тамыр жайып кеткені соншалық, сепентайлық сана мен пашаттық түсініктің өмірлік заңдылыққа, өмір сүрудің «ең бір сенімді, ең бір парасатты» қағидасына айналып кетуінен келіп шыққан «игіс-әрекет» еді» [5,7-б.] деген пікірін білдіреді.

Жалпы, жазушы әңгімеде қолдан жасаған көпұлттылық құбылыстың ақиқатын ашып, оқырманның алдына астарлы түрде жайып салады. Қаламгердің мақсаты

даазаматтық санадан ажырап қалған ортаның, халықтың жай-күйін көрсету еді. Шығармада парасатпен көш бастар басшысы жоқ қарапайым халыққа деген автордың жанашырлығы, ішкі жан айқайы айқын сезіліп тұр.

Қорытаайтқанда, ұлт мұратын арқау еткен Д.Исабеков шығармаларында қоғам, өмір, адам, басты тақырыптар – ауыл, уақыт, тұрмыс сырларына мән береді. Ауыл мен қалаға тән өзіндік өзгешеліктерге, ондағы еңбек адамдарына, жас ұрпақ тәрбиесіне, жастар арасындағы достық, махаббат мәселелеріне ден қояды. Әр алуан адам, түрлі мамандық иелерін өзіндік өзгешеліктерімен, еңбектегі, өмірдегі көзқарас, қарым-қатынастарымен нанымды көрсетеді. Өмір оқиғалары сенімдіөріс алады. Кейіпкерлер жүйесі, өз ара қарым-қатынастары, уақыт, тұрмыс суреттері әсерлі суреттеледі. Қаламгер өмірді жіті зерделейді, адам әлеміне сергек қарайды.

Д. Исабековтың жоғарыда талдағаншағын прозаларындаауыл адамдары бойындағы парасаттылық пен терең ойлылықты қозғап қана қоймайды, ондағы әрбір кейіпкердің тағдыр оқырманның жансезімдерін қозғап, ішкі әлеміне әсер ете білді. Ойлы шығармаларында әзіл, юмормен астасқан адуынды ашу-ыза да, мұң-шер де жүреді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Бөпежанова Ә. Дүние – имани құбылыс. – Алматы: Өлке, 2001. –160 б.
2. Баяндин Қ. Өмірдің өзіндей өрнектелген. – Алматы: Жалын, 2002. – 30 б.
3. Исабеков Д. Бес томдық шығармалар жинағы. Т3. Әңгімелер. – Алматы: Өлке, 2003. – 320 б.
4. Қаратаев М.Ізденіс іздері. – Алматы: Жазушы, 1984 . – 376 б.
5. Меңдеке Ә. Біз кіміз осы?.. Жазушы Дулат Исабеков әңгімелерінің әлеуметтік қуаты хақында / Исабеков Д. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Өлке, 2003. – 230 б.

ӘӨЖ 342

Оразгелді Ернұр Амангелдіұлы

«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының магистранты

«Тұран-Астана» университеті

Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі:

з.ғ.к., доцент **Енсебаева А.Р.**

АДАМНЫҢ ЖАСЫ ҚЫЛМЫСТЫҢ АРНАЙЫ СУБЪЕКТИСІНІҢ БЕЛГІСІ РЕТІНДЕ

ВОЗРАСТ КАК ПРИЗНАК СПЕЦИАЛЬНОГО СУБЪЕКТА ПРЕСТУПЛЕНИЯ

AGE AS A SIGN OF A SPECIAL SUBJECT OF THE CRIME

Аннотация. Қылмыс субъектісінің маңызды және ажырамас белгісі-әлеуметтік қауіпті әрекетті жасаған адамның жасы. Айта кету керек, қылмыстық құқық теориясы да, әртүрлі құқықтық жүйелердің қылмыстық заңнамасы да, сондай-ақ біздің еліміз де қылмыс субъектісінің жасына байланысты қылмыстық жауапкершіліктің басталуын байланыстырады. Мәселен, ҚР ҚК 2014 жылғы 15 - бабына сәйкес, заңда белгіленген жасқа-14 немесе 16 жасқа жеткен қылмыс жасаған адам ғана қылмыстық жауаптылыққа жатады. Қылмыстық заңның өзінде жас ұғымын көздейтін арнайы ереже жоқ, егер адам қандай да бір қылмыс жасаған болса, ол қылмыстық жауаптылықтың жас шегін ғана көрсетеді.

Түйінді сөздер. Қылмыс субъектісі, қауіпті әрекет, адамның жасы, қылмыстық

құқық, қылмыстық жауапкершілік.

Аннотация. Важным и неотъемлемым признаком субъекта преступления является возраст вменяемого лица, совершившего общественно опасное деяние. Следует заметить, что как теория уголовного права, так и уголовное законодательство различных правовых систем, а также нашей страны связывают с возрастом субъекта преступления наступление уголовной ответственности. Так, согласно ст. 15 УК РК 2014г., уголовной ответственности подлежит только совершившее преступление лицо, которое достигло установленного законом возраста - 14 или 16 лет. Сам же уголовный закон не содержит специальной нормы, предусматривающей понятие возраста, он только указывает на возрастные границы наступления уголовной ответственности, если лицо совершило какое-либо преступление.

Ключевые слова. Субъект преступления, опасное деяние, возраст лица, уголовное право, уголовная ответственность.

Abstract. An important and integral feature of the subject of the crime is the age of the sane person who committed a socially dangerous act. It should be noted that both the theory of criminal law and the criminal legislation of various legal systems, as well as our country, associate the onset of criminal responsibility with the age of the subject of the crime. Thus, according to Article 15 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan of 2014, only a person who has committed a crime who has reached the age prescribed by law - 14 or 16 years is subject to criminal liability. The criminal law itself does not contain a special norm providing for the concept of age, it only indicates the age limits of criminal responsibility if a person has committed any crime.

Keywords. Subject of crime, dangerous act, age of the person, criminal law, criminal liability.

В қылмыстық заң адамның белгілі бір психофизикалық қасиеті ретінде жас мәселесіне өте үлкен мән береді. Бұл жас, ақылдылықпен қатар, әлеуметтік қауіпті әрекетті жасаған адамды қылмыс субъектісі ретінде тану үшін әр жағдайда міндетті түрде анықталуы қажет негізгі жағдай болып табылатындығымен түсіндіріледі.

"Жасалған қоғамға қауіпті іс-әрекеттер үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту үшін адам белгілі бір даму деңгейіне жетуі, өзінің мінез-құлқын дұрыс бағалауға, өзінің қоғамдық маңыздылығы мен құқықтық салдарын білуге мүмкіндік беретін белгілі бір өмірлік тәжірибе жинақтауы тиіс. Адам мұндай қасиеттерді жасына қарай, өмірлік және әлеуметтік тәжірибені жинақтау нәтижесінде алады. Заңда белгіленген жасқа жетпеген адамдар ешқандай жағдайда қылмыстық жауапкершілікке тартылмайды, өйткені олар ұзақ уақыт бойы және әрқашан өз әрекеттерінің әлеуметтік маңыздылығын толық түсіне алмайды, олардың мінез-құлқын сыни бағалай алмайды, сондықтан қоғам алдында жауап береді" [1, 348-351]. Қоғамдық қауіпті әрекетті жасаған адамның заңда белгіленген жасқа жетуі қылмыс субъектісін сипаттайтын қылмыстық жауаптылықтың қажетті негізі болып табылады.

"Қылмыстық жауапкершіліктің жас өлшемін анықтай отырып, заң шығарушы бірқатар жағдайлардан туындайды: жасөспірімдер жасаған қылмыстарды талдау, кәмелетке толмағандардың даму ерекшеліктерін ескеру және соған сәйкес олардың жасаған әрекеттерінің әлеуметтік маңыздылығын және жасаған әрекеттері үшін жаза қолдану міндеттерін түсіну мүмкіндігі" [2, 89].

Алайда, кәмелетке толмағандарды қылмыстық жауапкершілікке тарту туралы мәселенің өзіндік ерекшеліктері бар және оны қылмыстық заңнаманы дамытудың тарихи кезеңдерін қарастырмай толық түсінуге болмайды.

Революцияға дейінгі авторлардың қылмыскер н.с. Таганцев туралы лапидарлық пікірлері келесідей қорытындыланды.

Ежелгі зайырлы заңнаманың ескерткіштерінде жастың қылмыстық жауапкершілікке әсері туралы ережелер жоқ. Бұл туралы үнсіз және 1649 жылғы Кодекс

тек "қалалық заңдардан" "егер бала жеті жыл өлтірсе, онда ол өлімге кінәлі емес" деген ереже енгізілді. Бұл шешім толығымен шетелдік құқықтан алынады. Н.С. Таганцевтің пікірінше, мәселені шешуде ешқандай айқындық болған жоқ, өйткені сол заңдарда 12 жастан бастап еркектік үшін жауапкершілік көрсетілген, ал басқа шіркеу заңдарында 14 жас кездескен.

Мұндай тұжырымдар заттардың нақты жағдайын көрсетпейді және қылмыскердің жас ерекшеліктерін жеңілдетілген түрде түсіндіреді.

Қате діни және зайырлы қылмыстық-құқықтық теорияның арақатынасын жеткілікті терең талдаумен анықталады. Орта ғасырлық заңда өзіндік логика өте айқын болды.

Жас мәселесі зайырлы емес, діни болды. Адам Құдайдың жаратылысы ретінде қарастырылды, ол өзі белгілеген заңдарға сәйкес дамыды, ал мемлекеттік билік өз қалауы бойынша жауапкершіліктің жас шектерін белгілеуге құқылы емес еді. Демек, зайырлы заңнаманың жасына деген назары XVII ғасырдың екінші жартысында табылуы заңды. ең үлкен діни көтерілістерден, діни бөлінуден және өмірдің "өлуінен" кейін.

Қылмыс күнә ретінде қарастырылғандықтан, бұл әрекет үшін жауапкершілік күнә жасау қабілетімен анықталды. Мұндай бет жеті жаста еді. XVI ғ. басында шетелдік С.Герберштейннің Қазақстан туралы хроникасында: "олар жеті жасар балаларға қатыстылық береді, сонда адам күнә жасай алады деп айтады" деп көрсетілген [3, 60].

Жеті жасында с. Герберштейн әйелдің пәктігінің сыни қырын анықтайды [4, 165].

Мұндай құбылыстың христиандық шығу тегі Еуропа елдеріндегі мәселеге ұқсас көзқарасты анықтады. А. Кистяковский жеті жас Англияда ауыр қылмыстар үшін өлім туралы аңызды ұзақ уақыт анықтаған деп санайды. 7 жастан бастап өлім Византия заңдары мен кейбір неміс кодекстеріне сәйкес қолданылды [5, 98-99]. Криминалист А. Богдановский 7 жастан бастап мидың дамуында сапалы өзгеріс бар және бұл жас Еуропаның заңнамалық актілерінде өте тұрақты деп санайды [6, 6]. Орыс заң тәжірибесінде жас балаларды айыру жағдайлары белгілі, бірақ бұл соттың заңды үкімі емес, өзін-өзі айыптау немесе соттан тыс озбырлық әрекеттері болды. Жеті жас жеті жасқа дейінгі "жасөспірімдерді" айыптауға тыйым салатын кітаптың тікелей нұсқаулары негізінде қылмыстық жауапкершілікке тартудың ең төменгі шегі болды.

Қазақтың әдеттегі қылмыстық құқығы бойынша 15 жасқа дейінгі жас қылмыскерлер сотқа тартылмаған. Профессор С.Л. Фукс бұл туралы жазады "... 15 жасқа дейінгі балаларды кісі өлтіру мен ұрлықтан гөрі маңызды емес қылмыстар бойынша қылмыстық жауапкершіліктен толық босату олардың іс-әрекеттері туралы есеп бере алмайтындығын мойындаумен емес, көп жағдайда кез-келген жаза азайтылған айыр (айыппұл) төлеуге қабілетсіздігімен түсіндіріледі" [7, 76].

Қазақтардың әдеттегі қылмыстық құқығы нормаларының ықпалын Қазақстан аумағында қолданылған РСФСР 1922 жылғы Қылмыстық кодексінің өзгерістері мен толықтыруларынан да байқауға болады. Қазақстан ОСК-ның III сессиясы көшпелі халықтардың әлеуметтік өмір сүру жағдайларын, ауыл еңбекшілерінің құқықтық санасының деңгейін ескере отырып, кәмелетке толмаған қазақтарды қылмыстық жауапкершілікке тартудың ерекше жағдайларын белгіледі. Атап айтқанда, кәмелетке толмағандарға (14 жасқа дейін) қылмыстық жаза қолданылған жоқ. Кәмелетке толмағандарға 14 жастан 18 жасқа дейінгі қазақтар, ал басқа ұлттардың адамдары - 14 жастан 16 жасқа дейінгі қазақтар жатқызылды [8, 427].

1959 жылғы ҚазКСР ҚК 10-бабының 1-бөлігінде қылмыстық жауаптылықтың 16-жасы белгіленген. Алайда, ҚК-нің осы бабының 2-бөлігінде осы жалпы ережеден ерекшелік болды, оған сәйкес қатаң анықталған қылмыстар шеңберін жасағаны үшін жауапкершілік 14 жастан басталды. Тізбеге негізінен қасақана жасалған қылмыстар енгізілген. Ерекшелік-абайсыз кісі өлтіру. Тізбеге: адам өлтіру, денсаулықтың бұзылуына әкеп соққан қасақана ауыр дене жарақатын салу, зорлау, қарақшылық шабуыл жасау, тонау, ұрлау, қасақана немесе аса қасақана бұзақылық, ауыр зардаптарға әкеп соққан азаматтардың мемлекеттік, қоғамдық немесе жеке мүлкін қасақана жою немесе бүлдіру,

атыс қаруын, оқ-дәрілерді немесе жарылғыш заттарды ұрлау, есірткі заттарын ұрлау сондай-ақ пойыздың апатқа ұшырауына себеп болуы мүмкін әрекеттерді қасақана жасағаны үшін.

Республика бойынша статистикалық деректерді талдау соңғы жылдары кәмелетке толмағандардың соттылығының ұлғаю үрдісін көрсетті: егер 2014 жылы кәмелетке толмағандар 7382 сотталса, 2015 жылы – 8465 [9, 36], яғни кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың өсуі тоқтатылмаған, өйткені қоғамның стратификациясы қарқынды жүріп жатыр, халықтың өмір сүру деңгейі төмендейді бұл кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың жағдайына айтарлықтай әсер етеді.

Кез-келген қылмыс объективті криминологиялық белгілерден басқа, нақты әлеуметтік-психологиялық мазмұнға ие. Яғни, әрбір заңсыз әрекетте (немесе әрекетсіздікте) белгілі бір қылмыскердің мүдделерін білдіретін, оның әлеуметтік жағдайы мен психологиялық мінез-құлқын көрсететін субъективті-психологиялық мотивация бар [10, 78].

Бұл оның саяси құрылымына қарамастан, қоғамдағы ерекше қылмыстық жағдайды қалыптастыратын кәмелетке толмағандардың қылмыстық мінез-құлқына да қатысты. Көптеген кәмелетке толмағандардың қылмыстары олардың мінез-құлқының құқықтық сипатымен ғана емес, сонымен қатар психологиялық көзқарастардың ерекшеліктерімен, өзін-өзі бағалаудың жоғарылығымен және топтық қызығушылыққа немесе жеке ерікті шешімге қарсы тұра алмауымен анықталатын ынталандыру механизмімен ерекшеленеді.

№ 6 дербес бөлімге кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы мен оларды жазалау ерекшеліктеріне қатысты нормалардың Қазақстан Республикасының жаңа ҚК-де бөлінуі қылмыс жасалған кезде он сегіз жасқа толмаған адамдарға қылмыстық жауаптылықты жүктеу ерекшелігіне және құқық бұзушылардың осы санатына қарсы қылмыстық-құқықтық күрестің мәніне негізделген. Іс жүзінде № 6 бөлім ҚК-нің жалпы бөлігінде көзделген қылмыстық жауаптылықтың жалпы ережелерінен ауытқуларды (ерекшеліктерді) регламенттеуге арналған.

Қылмыстық жауаптылықтың, оның ішінде кәмелетке толмағандарға қолданылатын жалпы мәселелері Қазақстан Республикасының жаңа ҚК-нің жалпы бөлімінің басқа да бөлімдерімен реттеледі. Мәселен, 13-баптың 5-бөлігіне сәйкес қылмыстың қайталануын тану кезінде он сегіз жасқа дейін жасалған қылмыстар үшін соттылығы ескерілмейді; кәмелетке толмағандарға қандай да бір алып тастауларсыз "қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату" 5-бөлімінің шартты түрде соттауды қолдану туралы ережелері (ҚК-нің 63 және 64-баптары) қолданылады. 6-бөлім гуманизм принципіне сүйене отырып, қылмыстың арнайы субъектісінің кәмелетке толмаған жасына байланысты қылмыстық жауаптылықтың ерекшеліктерін ғана белгілейді.

Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексі 14 жастан бастап қылмыстық жауапкершілікке тартылатын қылмыстардың тізімін сақтап қалды және тіпті бірнеше таратты (тізімге 21 бап кіреді, ал бұрын қолданылған Қылмыстық кодексте 19 бап болған).

Тізімде көрсетілген барлық қылмыстар адамдар, қоғам және мемлекет үшін өте қауіпті екендігі олардың заңды мүдделеріне үлкен зиян келтіретіні даусыз. Алайда, 14 жастан бастап қылмыстық жауапкершілікке тартылатын қылмыстардың тізімі онша жақсы жасалмады деп санаймыз.

Сонымен, егер біз қылмыс түрлерін іріктеудің келесі критерийлеріне жүгінетін болсақ: 14-15 жастағы адамдар үшін әрекеттің қоғамдық қауіптілігінің дәлелі, жоғары қауіп (бұл қылмыстар орташа ауырлықтағы, ауыр және аса ауыр санаттарға жатады) және криминологиялық негізділік (жасөспірімдер жиі жасайтын қылмыстар таңдалады – ұрлық, тонау, қарақшылық, зорлау және т.б.), онда бірқатар қылмыстар жаңадан қабылданған Қазақстан Республикасы ҚК-нің 15-бабының 2-бөлігінің шеңберінен тыс қалады. Өйткені, заңсыз бас бостандығынан айыру (126-бап), қаруды заңсыз иемдену, беру, сату, сақтау, тасымалдау немесе алып жүру (251-бап) және басқа да көптеген қылмыстар сияқты

қылмыстардың қоғамдық қауіптілігі 16 жасқа қарағанда ертерек көрінеді және олар Жасөспірімдер арасында жиі кездеседі.

Екінші жағынан, Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық кодексінің 15-бабының 2-бөлігінде көрсетілген адам ұрлау, терроризм, адамды кепілге алу және қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттар мен жарылғыш құрылғыларды ұрлау сияқты қылмыстар жасөспірімдер арасында, әсіресе он төрт жасар жасөспірімдер арасында кең таралмаған.

Сонымен бірге, бұл тізімге қоғамдық қауіп 16 жасқа қарағанда кәмелетке толмағанды ертерек түсінуге болатын бірқатар қылмыстар кірмеді және олар жасөспірімдер қылмысы арасында жиі кездеседі (ұрып-соғу, құрдастарын азаптау, әлсіздерді мазақ ету, қорлау, азаматтарды қорқыту және физикалық қорқыту, жануарларға қатыгездік, жою және зақымдау орман).

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 15-бабына сәйкес қылмыстық жауапкершілік 14-16 жастан басталады. Алайда, бірқатар қылмыстар үшін, мысалы, қызметтегі әрекетсіздік үшін, 16 жасқа толған кәмелетке толмағандар жауап бере алмайды, өйткені олар іс жүзінде бұл қылмысты жасай алатын лауазымдарды атқармайды және тіпті жай ғана атқара алмайды. Егер мұндай адам осындай лауазымға тағайындалса (мұны елестетіп көріңіз), онда оны жауапқа тарту мүмкін емес, өйткені ол өмірді де, өндірісті де білмейді. Өзінің өмірі мен еңбек қызметін қылмыстық жауапкершілікке тартудан бастауға болмайды.

Шын мәнінде, көптеген қылмыстар үшін ол 16 жастан емес, әлдеқайда жетілген жастан басталады. Мысалы, лауазымдық өкілеттіктерін теріс пайдалану, лауазымдық өкілеттіктерін асыра пайдалану, пара алу және басқалары сияқты бірқатар лауазымдық міндеттер үшін жауапкершілік тек 18 жастан бастап мүмкін болады (және іс жүзінде бұл қылмыстардың тақырыбы-үлкен жастағы адамдар).

Кәмелетке толмағанның жасын анықтай отырып, сот кейбір жағдайларда сот-медициналық сараптаманың көмегіне жүгініп, жасын (туған күні, айы және жылы) дәл анықтау үшін шаралар қабылдауға міндетті. Бұл жағдайда адам туған күнінде емес, келесі күннен бастап белгілі бір жасқа жеткен деп саналады. Сот-медициналық сараптаманың жасын белгілеу кезінде сотталушының туған күні сарапшылар атаған жылдың соңғы күні болып есептелуге тиіс, ал жасты ең төменгі және ең жоғары жас санымен анықтау кезінде сот сол адамның сараптама болжаған ең төменгі жасын негізге алуы тиіс.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Учебник уголовного права. Т.1. Спб., 2009.
2. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Часть общая. Спб., 2002.
3. Герберштейн С. Записки о Московских делах. Спб., 2000.
4. Сонда.
5. Кистяковский А. Исследование о смертной казни. - Киев, 2016.
6. Калачев Н. О значении кормчей в системе древнего русского права. - Москва, 2010.
7. Фукс С.Л. Обычное право казахов в 18 веке и первой половине 19 века. - Алма-Ата, 1981.
8. История государства и права Казахстана. - Алма-Ата, 1991.
9. Вестник суда «Тураби». 2005.- № 1.
10. Криминология. Курс лекций. Спб. СИИ ВШ МВД РК. 2005.

ЕСІ ДҰРЫСТЫҚ - ҚЫЛМЫС СУБЪЕКТИСІНІҢ МІНДЕТТІ БЕЛГІСІ РЕТІНДЕ

ВМЕНЯЕМОСТЬ - КАК ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ ПРИЗНАК СУБЪЕКТА ПРЕСТУПЛЕНИЯ

SANITY AS A MANDATORY FEATURE OF THE SUBJECT OF THE CRIME

Аннотация. Қоғамдық қауіпті әрекет үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылады және сол арқылы тек ақыл-есі дұрыс адамдар ғана қылмыстың субъектісі бола алады. Есі дұрыс емес адамдар қылмыстың субъектілері бола алмайды және қылмыстық жауапкершілікке тартылмайды. Оларға қоғамға қауіпті іс-әрекет жасағаны үшін жаза болып табылмайтын медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары ғана қолданылуы мүмкін.

Түйінді сөздер. Қауіпті әрекет, қылмыстық жауапкершілік, ақыл-есі дұрыс адам, қылмыстың субъектілері, жаза.

Аннотация. Понести уголовную ответственность за совершенное общественно опасное деяние и тем самым быть субъектом преступления могут быть лишь вменяемые лица. Невменяемые лица не могут быть субъектами преступлений и подлежать уголовной ответственности. К ним могут быть применены лишь принудительные меры медицинского характера, не являющиеся наказанием за совершение общественно опасного деяния.

Ключевые слова. Опасное деяние, уголовная ответственность, вменяемое лицо, субъекты преступления, наказание.

Abstract. Only sane persons can be criminally responsible for a socially dangerous act committed and thus be the subject of a crime. Insane persons cannot be subjects of crimes and are subject to criminal liability. Only compulsory medical measures may be applied to them, which are not a punishment for committing a socially dangerous act.

Keywords. Dangerous act, criminal liability, mentally ill person, subjects of Crime, Punishment.

Ақыл-ой ұғымын түсіндіруге жүгінсек, ҚР Қылмыстық Заңында ондай заң жоқ екенін байқауға болады. Оны ҚР ҚК-нің 16-бабындағы ақылсыздықтың теріс түсінігінен тұжырымдауға болады. Ақыл-ой қылмыстық құқық теориясында адамның әлеуметтік қауіпті әрекетті жасау кезінде өз іс-әрекеттерін білуге және оларды басқаруға қабілеттілігі ретінде анықталады. Өз кезегінде, бұл анықтамаға екі тәуелсіз белгілер кіреді: интеллектуалдық және ерікті, олар объективті түрде өмір сүретін адамның негізгі психикалық қабілеттерін сипаттайды: сана мен ерік. Интеллектуалдық белгісі есі дұрыс білдірілсе сөздер: тұлға қабілетті арқалы өз іс-әрекеттерінде, жігерлі тұлға қабілетті басшылық өзінің іс-әрекетімен.

Зияткерлік қабілеттер арнайы субъектінің шындық құбылыстарын дұрыс бағалау, олардың арасындағы байланыстар мен өзара тәуелділікті түсіну, қазіргі жағдайды дұрыс талдау, олардың іс-әрекеттерінің ықтимал салдарын болжау және қиын жағдайда дұрыс шешім табу мүмкіндіктерін анықтайды. Адамның ерікті қасиеттері оның іс-әрекеттерін саналы түрде бақылау, оларды белсенді басқару, кедергілерді жеңу, мінез-құлқын саналы

түрде қойылған мақсатқа бағындыру қабілетін анықтайды. Адамның ерікті әрекеттерінде оның қоршаған шындыққа қатынасы көрініс табады, сонымен қатар сананың белсенді рөлі көрінеді.

Демек, ақыл-ой адамның мазмұнын құрайтын ақыл-ой қабілеттерінің белгілі бір жиынтығы бар деп болжайды. Н.С.Лейкина атап өткендей, ақыл-ой "бұл адамның психикалық қабілетін емес, белгілі бір әлеуметтік қауіпті әрекетке қатысты ақыл-ойы мен ерік-жігерін сипаттайтын құқықтық ұғым" [1, 49].

Ақыл-ой мәселесі адамның қылмыстық заңда көзделген әлеуметтік қауіпті әрекетті жасауына байланысты туындайды. Ақыл-ой тұжырымдамасы, ең алдымен, адамның психикасының нақты шындықпен, қоршаған ортамен байланысын баса көрсетеді, оны одан алып жүруді, оның іс-әрекетінің нақты жағын түсінуді білдіреді. Сыртқы әлемнің құбылыстарын және олардың арасындағы байланысты түсіне отырып, адам біртіндеп қоршаған ортаға қойылатын талаптарды түсіне бастайды, жауапты мінез-құлыққа үйренеді. Психологиялық зерттеулерді талдау көрсеткендей, олардың негізгі әрекеттерін дұрыс бағалау, оларды түсіну, тіпті белгілі бір әрекеттер мен олардың салдарының қауіптілігін түсіну қабілеті балада мектепке дейінгі жаста пайда болады және мектептің алғашқы жылдарынан бастап тереңдей түседі.

"Мүмкін емес", "мүмкін", "жақсы", "жаман" деген негізгі ұғымдарды түсініп, оның әрекеттері үшін көтермелеу мен жаза алған бала бала кезінен бастап оған белгісіз болатын тыйымдардың мағынасын біле бастайды. қылмыстық заңда көрініс табады: "сіз ұрлай алмайсыз", "бұзақылық жасай алмайсыз" [2, 15, 19], т. б.

Бірақ, жоғарыда айтылғандай, қылмыстық-құқықтық мағынада ерік бостандығы адам өзінің іс-әрекетінің әлеуметтік маңыздылығын түсінуге, олардың әлеуметтік салдарын алдын-ала білуге және өз еркін қылмыстық заңдардың талаптарын ескере отырып таңдалған шешімдерді жүзеге асыруға бағытталған субъективті қабілетке ие болады деп болжайды.

Ақыл-ойға қатысты адамның қоршаған әлемге әсер ету процесінде сана мен ерік-жігердің белсенді рөлі оның шешім қабылдау, қылмыстық заңда белгіленген тыйымдардың әлеуметтік, Мемлекеттік маңыздылығын түсіну, олардың іс-әрекеттерін олардың әлеуметтік пайдалылығы немесе зияндылығы тұрғысынан дұрыс бағалау және осы түсінікке сәйкес өз іс-әрекеттерін басқару қабілетін білдіреді.

Осылайша, ақыл-ойдың интеллектуалдық белгісі (адамның өз іс-әрекеттерін түсіну қабілеті) тек өз іс-әрекеттерінің нақты, сыртқы жағын түсінумен ғана шектелмейді, сонымен бірге олардың әлеуметтік маңыздылығын, әлеуметтік қауіптілігі мен заңсыздығын түсіну қабілетін білдіреді. Ақыл-ойдың ерікті сәті (өз іс-әрекеттерін басқару қабілеті) адамның әлеуметтік мағынасын, іс-әрекеттерінің мәні мен салдарын түсініп, шешім қабылдап, оның орындалуына қол жеткізе білу, Белгілі бір мінез-құлықты таңдау қабілетін білдіреді.

Ақыл-ой жағдайы-бұл заң шығарушының адамның әлеуметтік-психологиялық дамуының заңдылықтарын қатаң ғылыми түсінуіне негізделген норма, оған сәйкес ол белгілі және жеткілікті белгіленген кезеңдерден немесе кезеңдерден өтеді. Ақыл-ой осы дамудың типтік ерекшеліктерін көрсетеді, әр түрлі жастағы адамдарда ортақ нәрсе. Қалыпты психикасы бар адам, әдетте, әлеуметтік қауіпті әрекетті жасаған кезде әрқашан саналы болып саналады. Сондықтан заңда белгілі бір қылмысты тергеу мен қарау кезінде ақыл-ой ұғымы берілмеген, ақыл-ой мәселесі оны жасаған адамның психикалық пайдалылығына күмән туындаған кезде ғана талқыланады. Ақыл-есі сау адам ғана емес, сонымен бірге кез-келген психикалық аурудан зардап шегетін адам, егер ол әлеуметтік қауіпті іс-әрекет кезінде өз іс-әрекеттері туралы есеп беріп, оларды басқарса, ақыл-есі дұрыс деп танылуы мүмкін. Психикалық аурудың болуы адамның барлық жағдайларда өз іс-әрекеттерінің маңыздылығын түсіну және оларды басқару қабілетінен айырылғанын әлі көрсетпейді.

Ақыл-ойды түсінуге, этимологиялық тұрғыдан (синонимі - "импутабилиталар" -

лат. *imputo*-кінәні мойындау, санау), яғни. адамның өзі жасаған қылмыстық іс-әрекеті үшін жауап беруге субъективті мүмкіндігі көрініс тапқан кезде.

Біздің ойымызша, қылмыстық құқықтағы ақыл-ой-бұл тәуелсіз заңды ұғым және категория: мазмұны мен мағынасы жағынан көп қырлы және сыйымды. Оны әр түрлі жағынан сипаттауға болады: кінә мен қылмыстық жауаптылықтың субъективті құқықтық алғышарты ретінде; қылмыстық жауаптылықтың арнайы субъектісін сипаттайтын кіріспе құрамының жалпы заңды белгілерінің бірі ретінде; қылмыстық және жазаланатын көрсеткіш ретінде; кінәлі және қылмыстық мінез-құлықты кінәсіз жасалған есі дұрыс емес әрекеттерден шектеу өлшемі ретінде; қылмыскердің жеке басының заңды белгілерінің бірі ретінде және т.б. бірақ бұл оның заңды табиғатын, пәндік мазмұнын, қылмыстық - саяси мәнін, оның мақсаты мен функционалдық рөлін көрсететін бірыңғай құқықтық тұжырымдама мен категорияның көп деңгейлі және көп буынды сипаттамасы. қылмыстық құқық және қылмыскерге және қылмысқа қылмыстық - құқықтық әсер ету механизмі. Сондықтан, ақыл-ой тұжырымдамасы "әрқашан қалыпты психикасы бар адамның интеллектуалды-ерікті сферасының жай-күйі ретінде қарастырылған" деген жалпы пікірмен келісу қиын.

Адамның кінәлі болу қабілеті, "ақылдылық" категориясымен белгіленеді, Заңсыз мінез-құлық генезисіндегі субъективті факторды, оның белсенді рөлін анықтайды. Әлеуметтік мінез-құлық стандарттарының арасынан опцияны еркін таңдап, заңсыз субъект өзінің "зұлым" еркімен қоғамды оның бостандығын шектеу қажеттілігіне қояды. Кейбіреулердің шексіз бостандығы сөзсіз басқалардың бостандығына нұқсан келтіреді. Сондықтан жеке адамның бостандығын әлеуметтік қажеттіліктен бөлек қарастыруға, әлеуметтік-құқықтық бағалаусыз қалдыруға болмайды. Қылмыстық заң өзіне тән институттардың, санаттардың, тетіктердің көмегімен әлеуметтік басқару құралы ретінде және қоғам мүддесі үшін жеке адамның шексіз бостандығын шектеу функциясын орындайды. Қылмыстық құқықтың бұл функциясы қоғамның, әр адамның, әлеуметтік прогрестің мүдделері үшін объективті түрде қажет.

Қоғамдық мінез-құлықтағы субъективті фактордың белсенді рөлі қазіргі қылмыстық заңнамада айқынырақ көрініс табады және бекітіледі.

"Ақыл-ой" құқықтық категориясы, біз көріп отырғанымыздай, психиканың жай-күйі емес, адамның психикалық жағдайын құқықтық бағалау құралы. Ол бөлінбейді. Осы санаттағы құқықтар арқылы адамның жеке-жеке (психофизиологиялық, психогенетикалық және психологиялық) жағдайлары, қасиеттері мен қабілеттері қылмыс субъектісі, кінә және қылмыстық жауапкершілік туралы мәселені шешудегі заңды түрде бағаланады. Осы негізгі мәселені шешу адамның кінәсі мен оның қылмыстық жауапкершілігінің құқықтық негізі ретінде қылмыстық құқықтағы ақыл-ойдың маңыздылығын қамтиды.

"Ақыл-ой, ең алдымен, жасалған нәрсені түсіну, олардың іс-әрекеттерінің қасиеті мен мағынасын түсіну және олардың салдарын алдын-ала білу қабілетін білдіреді". Бұл қылмыстық жауапкершіліктің қажетті шарты. Соңғысының қылмыстық-құқықтық маңызы адамның өзі жасаған әлеуметтік қауіпті әрекеттерді түсіну және оларды басқару қабілетін білдіреді. Тек қылмыстық мінез-құлықтың нақты актісіне байланысты, ақыл-ой мен ақылсыздықты түсіну бар, өйткені адамның мінез-құлқы әрқашан кез-келген әрекеттің, әрекеттің көрінісінде көрінеді. Олардың барлығы, соның ішінде әлеуметтік қауіпті, оның сана-сезімі мен еркі бойынша анықталады және жіберіледі.

Заң шығарушы белгілеген ақылсыздық критерийлері"теріс түрде ақыл-ойды қылмыстың қажетті белгісі ретінде анықтайды: олар қандай жағдайда ақыл-ойдың жоқтығын көрсетеді". Бұл ақыл-ой тұжырымдамасы әдетте ақыл-ой тұжырымдамасынан алынады, ал керісінше болуы керек. Әдебиетте ақыл-ой ретінде анықталды:

- а) адамның психикалық қызметінің жағдайы;
- б) қылмыскердің психикалық жағдайының сипаттамасы – нақты жағдайы;
- в) адамның іс-әрекетке жауапты болу қабілеті. Қылмыстық заң тек есі дұрыс адамдардан ғана оларға жаза қолдану немесе оларға қатысты белгілі бір әрекеттер жасау

қауіп бар белгілі бір әрекеттерден бас тартуды талап етеді.

Қылмыстық құқықтағы ақыл-ой институтының мәнін ашу оның заңды табиғатын, яғни ондағы құқықтық идея мен мақсатты анықтауды білдіреді.

Қойылған міндетті шешу қылмыстық заңда ешқашан берілмегендіктен және қазіргі уақытта ақыл-ой ұғымының анықтамасы болмағандықтан қиын. Бұл қылмыстық құқық ғылымында да, сот практикасында да ақыл-ой бірауыздан қылмыстың арнайы субъектісінің қажетті белгісі ретінде танылатынына қарамастан, оны анықтамай адамды қылмыстық жауапкершілікке тартуға және жазалауға болмайды.

Осы нормаларды талдау қылмыстық заңда ақыл-ой презумпциясы өз көрінісін тапты деген қорытындыға келуге мүмкіндік береді, яғни қылмыстық заңда қарастырылған әлеуметтік қауіпті әрекетті жасаған адам сот оның ақылсыздығын анықтағанға дейін ақыл-ой субъектісі ретінде танылады. В.С. көзқарасымен келісу Орлова, мұнда: "әлеуметтік қауіпті әрекеттерді жасаған адамның ақыл-ойы болжанады, бірақ адам өзінің мінез - құлқымен психикалық толықтығына күмәнданған кезде, сот-тергеу органдары сот-психиатриялық сараптама жүргізу арқылы осы адамның ақыл-ойын анықтауға міндетті" [3, 28].

Қолданыстағы заңнамалық тәжірибеге қайшы және заңдылықты нығайту мақсатында осы проблемамен айналысатын бірқатар авторлар заңда дербес қылмыстық-құқықтық институт ретінде ақыл-ой ұғымын бекіту туралы ұсыныс жасады.

Болжам мен ақыл-ой тұжырымдамасының заңнамалық ұсынысы түбегейлі маңызды және тек кінәлі адамның жауапкершілік қағидатымен қатар жеке адамның құқықтарын қорғаудың маңызды кепілдіктерінің бірі болуы керек екендігімен келісу керек.

Сонымен бірге, қылмыстық құқық ғылымының кейбір өкілдері іс жүзінде ақыл-ой институтын ерік бостандығының философиялық категориясымен алмастырады. Сонымен, П.С. Дагель қылмыстық құқық тіліне аударғанда ерік бостандығы адамның кінәлі және жауапты болу қабілетін білдіреді деп есептеді [4, 8].

Автордың идеясын жалғастыра отырып, азаматтық құқықтың "тіліне аударғанда" ерік бостандығы құқықтық қабілеттілікті білдіреді және т. б. В.А. Номоконов ұқсас көзқарастарды ұстанады, ол "ақыл-ой" ұғымы кең мағынада автор деп аталады "әлеуметтік" мәні бойынша "сәйкес келеді" психологиялық критерий "ерік бостандығы", ал "ақыл-ой" ұғымы "ақыл-ой" деп аталады. ақыл-ой "заңды", яғни сөздің тар мағынасында ақыл-ой ақыл-ойдың заңнамалық анықтамасынан теріс ұғым ретінде анықталады [5, 13, 14]. Бірден айта кету керек, қылмыстық-құқықтық институт ретінде ақыл - ойдың бір ғана мағынасы бар-бұл қылмыстың белгісі және одан басқа ештеңе жоқ. "Әлеуметтік ақыл-ой" ұғымы ақыл-ойдың мәні туралы мәселені одан сайын шатастырады.

Ю.М. Антонян және С.В. Бородин, сондай-ақ, олардың пікірінше, "интеллектуалдық даму деңгейінде, адамның белгілі бір ерік-жігерге ие болуында, эмоционалды сипатта" деп аталатын әлеуметтік-психологиялық сипаттамасына байланысты ақыл-ой тұжырымдамасын негізсіз кеңейтеді [6, 122]. Бұл жеке қасиеттердің қылмыстық-құқықтық саулыққа ешқандай қатысы жоқ, өйткені авторлар атап өткен тұлғаның "әлеуметтену деңгейі" ақыл-ойды анықтауға бей-жай қарамайды. Заңның мағынасына сәйкес, ақыл-ой әлеуметтік қауіпті әрекетті жасаған адамның психикасында терең патологиялық өзгерістердің болмауын ғана білдіреді. Сондықтан интеллектуалды дамымау, ерік - жігердің жетіспеушілігі, жасы, эмоционалдық саланың жағдайы, тіпті психикалық ауытқулардың болуы сияқты жеке қасиеттерді арнайы қылмыс субъектісінің ақыл-есі кемдігі мәселесін шешуде ескеру мүмкін емес.

Біздің ойымызша, жоғарыда айтылғандар қылмыстық - құқықтық ақыл-ойдың мәнін осы институттың қылмыстық заңды қолданудағы және оның мақсаттарына жетудегі рөлін белгілеу арқылы ғана анықтауға болады деген сенімге әкеледі.

Демек, ақыл – ой тек қылмыстық және әкімшілік заңдарға ғана белгілі құқықтық институт болып табылады. Сонымен қатар, ақыл-ой тек қылмыс құрамы (Әкімшілік құқық

бұзушылық) аясында ғана ойлайтынын және оның қажетті белгісі ретінде әрекет ететінін есте ұстаған жөн. Бірақ ақыл-ой қылмыстың ерекше субъектісінің белгісі болғандықтан, ол ақыл-ойдың мәні, оның құқықтық табиғаты болатын ерекше мағынаға ие.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. - Томск, 2009.
2. Астемиров З.А. Уголовная ответственность несовершеннолетних. – Москва, 200.
3. Орлов В.С. Субъект преступления. - Москва: Госюриздат. – 1958.
4. Дагель П.С. Проблемы вины в уголовном праве. - Владивосток: ДВГУ, 2012.
5. Номоконов В.А. Проблемы свободы воли в уголовном праве. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. - Саратов, 2014.
6. Антонян Ю.М., Бородин С.В. Преступность и психические аномалии. - Москва: Наука, 2007.

УДК 212.2.02

Жаксылыкова Камила
Бакалавр кафедры «Дизайн, сервис и туризм»
Университет «Туран-Астана»
Город Нур-Султан, Республика Казахстан
Научный руководитель:
к.п.н., доцент **Абжаков Т.Д.**

ДЕЛОВЫЕ ИГРЫ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ

ОРЫС ТІЛІ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ІСКЕРЛІК ОЙЫНДАР

BUSINESS GAMES IN RUSSIAN LANGUAGE CLASSES

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы применения инновационных технологий при обучении русскому языку, которые дают возможность студенту перейти от изучения языка как системно-структурного образования к изучению его как средства общения, мышления и продуктивно-творческой деятельности, а также роль интеллектуальных игр, направленных на развитие деловых качеств будущих специалистов.

Ключевые слова. Инновационные технологии, деловые игры, методы, игровые задания, мотивация

Аннотация. Бұл мақалада студенттерге тілді жүйелі құрылымдық білім ретінде үйренуден оны қарым-қатынас, ойлау және өнімді және шығармашылық қызмет құралы ретінде оқуға ауысуға мүмкіндік беретін орыс тілін оқытуда инновациялық технологияларды қолдану мәселелері, сонымен қатар болашақ мамандардың іскерлік қасиеттерін дамытуға бағытталған зияткерлік ойындардың рөлі қарастырылады.

Түйінді сөздер. Инновациялық технологиялар, іскерлік ойындар, әдістер, ойын тапсырмалары, мотивация

Abstract. This article discusses the use of innovative technologies in teaching the Russian language, which enable the student to move from learning the language as a systemic and structural education to studying it as a means of communication, thinking and productive creative activity, as well as the role of intellectual games aimed at developing business qualities of future professionals.

Keywords. Innovative technologies, business games, methods, game tasks, motivation

Необходимость подготовки компетентных в своей области специалистов требуют от педагогов и специальных и общеобразовательных дисциплин применения инновационных методик преподавания. От каждого преподавателя требуется формирование у студентов в свою очередь способности к социализации в обществе, способности быть конкурентными к быстроменяющимся условиям рынка труда. Инновации предполагают новые методики организации учебно-познавательной деятельности студентов. Методики условно можно определить на влияющих на научение и способствующих научению.

В преподавании русского и профессионального русского языка важно использование методик, помогающих осмыслению, запоминанию текстов студентами и отбор заданий, направленных на преодоление возникающих в процессе общения затруднений. Особенно важно создание условий, которые способствуют преодолению психологических трудностей в овладении языком.

Развитие разговорной речи, коммуникативных навыков - основная цель преподавателя русского языка. Преподаватель должен неустанно и непрерывно работать над тем, чтобы студенты могли высказывать собственное мнение по любому вопросу. При подготовке к каждому занятию педагог должен определить объем лексического материала, определить так называемые новые лексемы для обогащения словарного запаса студентов. Тексты должны отбираться с учетом формирования личности, нравственных ценностей студентов.

Такие темы, как «Путевка в профессиональную жизнь», «Мотивация выбора профессии», «Стать человеком - большая работа», «Дело по душе», «Талант – это трижды и четырежды труд», «Профессиональные семейные династии», которые раскрываются в форме различных эссе, индивидуальных и коллективных рассказов, предоставляют прекрасную возможность поупражняться в выражении своих мыслей, построении связных высказываний, слушании и запоминании. Проведение данных видов работ помогает студентам проявить свое отношение к таким темам и показывает их общую культуру и языковую грамотность.

Применение личностно-ориентированных технологий обучения успешно тогда, когда опирается на поисково-технологические модели занятия, проводимого на организационном, дидактическом и структурном уровнях. Организация учебно-познавательной деятельности и лингвистического содержания при одновременном формировании положительной учебной мотивации переводит исполнительскую деятельность в продуктивное творчество. Применение аудио, видеозаписей, компьютерных программ обогащают учебный процесс. Студент становится активным субъектом учебного процесса. Обязательно включение в учебный процесс каждого студента независимо от его подготовленности, применение коллективных форм работы, обмен мнениями.

Особенностями инновационных технологий являются проведение работы на опережение, открытость к будущему, направленность на личность и ее развитие, творческое начало, сотрудничество со студентом. Инновационные технологии обучения дают возможность студенту перейти от изучения языка как системно-структурного образования к изучению его как средства общения, мышления и продуктивно-творческой деятельности.

Возбуждение и поддержание интереса студентов находят свое проявление в практике интеллектуальных игр. Игровые технологии используются для решения следующих задач: активизация познавательного интереса; развитие коммуникабельности; создание условий для творческого самовыражения; развитие памяти, внимания, мышления, воображения; конструктивное общение в составе социальной группы; создание позитивного психологического климата в коллективе.

Игры можно классифицировать по-разному. Игры, применяемые нами на занятиях, распределены в группы по разделам лингвистики. Это фонетические игры, лексико-фразеологические, игры по морфемике и словообразованию, синтаксические. Такую классификацию предлагает Л.В. Петрановская.

При изучении «Фонетики» с целью различения твердых и мягких согласных звуков можно использовать интересную игру «Соберем букет». Задание: соберите в букет цветы, в которых есть хотя бы один мягкий звук. (*Цикорий, гладиолус, гвоздика, роза, ромашка, сирень, ландыш, астра, нарцисс, настурция, шиповник, колокольчик, лютик*)

Для закрепления знаний о различении звуков и букв и развития языкового чутья используются шуточные вопросы:

- Из названий каких двух букв можно приготовить пищу? («К» и «Ш»)
- В каких словах по СТО согласных? (СТОл, СТОн, СТОй, СТОп)
- Какое слово состоит из семи одинаковых букв? (семья)
- Есть в реке и в озере, а в воде нет; есть в огурце и арбузе, а в дыне нет. Что это? («Р»)
- Во время грозы мы наблюдаем молнию и гром. А что вы слышите между ними? («И»)
- Названия каких двух букв составляют целую эпоху? («Р» и «А»)

Такие игры учат мыслить, сопоставлять, развивают фонематический слух. Следующая группа игр – это лексические игры. Используются в нашей практике игровые задания, направленные на отработку лексико-фразеологических норм: «Угадай-ка», «Собери пословицу», «Кто быстрее?», «Объясни значение», «Собери фразеологизм», «Заменяй фразеологизмом», «Подбери синонимы», «Географические названия», «Кто больше», «Угадай профессию», «Догадайся», «Слова из слова». Лексико-фразеологические игры направлены на развитие навыков устной монологической и диалогической речи, расширение словарного запаса студентов.

Проблемно-поисковый метод при словарной работе: угадайте слово по толкованию его лексического значения, объясните разницу в значении:

Например: Мука-мука. (омонимы)

Толкование лексического значения	терм ин
Так в шутку зовут долговязого человека и это части (деталь) конструкции крыши	стропило
Другое название оврага и часть (деталь) конструкции крыши	балка
Небольшая лошадка и деталь скатной крыши	конек
Это картонная тара и часть двери	коро бка
Его вбивают, отграничивая строительный участок, и это плохая оценка ученика	кол
Его дают пострадавшему, и им крепят шпалы.	кост ыль
Она морская, но появляется и при промерзании земляного полотна	пучи на
В них легко модницам, и она предназначена для прохождения, наполнения и посадки пассажиров, и для длинномерных, штучных грузов	плат форма
Удобно в них стоптанным, и применяется для торможения или закрепления от внезапного движения (ухода) состава.	башм ак
Это перемещение стада, и часть железнодорожной линии, ограниченная соседними разъездами.	перег он

Таким образом, у студентов в игровой форме формируется умение определять лексическое значение омонимов.

Игра «Собери фразеологизмы»: Соберите за одну минуту рассыпанные на отдельные слова шесть фразеологических единиц.

Хочешь потерять друга - займи ему денег. Гусь свинье не товарищ. У него язык без костей. Семь пятниц на неделе. Из огня да в полымя. Как в воду канул.

«Перевертыши», или «Шифровальщики» (строчки из стихотворений, названия сказок, книг)

Ваша Маша тихо смеется. - Наша Таня громко плачет.

Ты ненавидишь мою коровку. - Я люблю свою лошадку.

Король под фасолью. - Принцесса на горошине.

Падающий деревянный генерал. - Стойкий оловянный солдатик.

Пес без босоножек. - Кот в сапогах.

Великолепный индюк. - Гадкий утенок.

Квадратик. - Колобок.

Синяя бейсболка. - Красная шапочка.

Солнечный принц. - Снежная королева.

«Угадай-ка» (игра с подсказками):

Живет в море... Бывает на эстраде... Видна в ночном небе... (звезда).

Был такой композитор... Растет на дереве... Выпал из тетради... (лист)

Ее можно брать... У всех она своя... Самая большая у Эвереста ... (высота)

Бывает толстый и тонкий... Бывает научный и детский... Есть такой... «Крокодил» (журнал).

Такие игры обогащают словарный запас, воспитывают стремление студентов к самосовершенствованию.

При изучении «Морфемики» и « Словообразования» можно провести следующие игры.

Игра «Третий лишний». Найдите лишнее слово, обоснуйте свой выбор.

Желток, железо, желтый

Носильщик, нос, носатый

Часовщик, часть, час

Печурка, печать, печка

Циркуль, цирк, циркач.

Составление шарады «Составь слово». Шараду записываем, отгадываем, объясняем правописание и лексическое значение слова, составляем предложение:

Он на вокзале есть всегда,

К нему приходят поезда,

Двойное р содержит он,

И называется ...

Корень тот же, что и в слове СКАЗКА,
Суффикс тот же, что и в слове ИЗВОЗЧИК,
Приставка та же, что и в слове РАСХОД.
Корень мой находится в ЦЕНЕ.

В ОЧЕРКЕ найди приставку мне.

Суффикс мой в ТЕТРАДКЕ вы встречали,

Вся же в дневнике я и в журнале.

В списке вы мой обнаружите корень,
Суффикс в собрании встретите вскоре,
В слове рассказ вы приставку найдете,
В целом – по мне на уроки пойдете.

В результате подобных заданий у студентов формируется умение определять состав слова, выделять нужные морфемы, различать однокоренные слова, они лучше усваивают способы образования слов.

При изучении «Синтаксиса» используется игра «Серпантин одной фразы». В игре отрабатывается умение пользоваться распространенными предложениями, умение строить сложные предложения. Предлагается фраза. Задача каждого следующего игрока – продолжить ее в пределах одного предложения. Проигрывает тот, кто не может продолжить фразу.

Например:

1-й - Машинист ведет поезд.

2-й – Машинист ведет поезд по рельсам

3-й - Машинист ведет поезд по рельсам по расписанию.

4-й - Машинист ведет поезд по рельсам по расписанию каждый день.

5-й - Машинист ведет поезд по рельсам по расписанию каждый день, поэтому мое любимое занятие встречать поезда

Задача преподавателя русского языка сделать так, чтобы встреча с незнакомым не испугала, не разочаровала, способствовала возникновению интереса к обучению. Игровая деятельность может применяться на любом этапе занятия и как самостоятельное учебное занятие: уроки-игры, уроки-соревнования. В играх студенты обогащаются знаниями, совершенствуют навыки и умения. Состязательный настрой и присутствие элементов игровых ситуаций способствуют раскрытию потенциала студентов, учат экспромтному высказыванию своего мнения. Такими методами и приемами будут практикумы, викторины, исследования, путешествия, диалоги по проблемным ситуациям, деловые игры.

Использование индивидуальных творческих домашних заданий или проектной технологии повышает и углубляет интерес студентов, развивает их творческие способности путем формирования компетентности в сфере самостоятельной познавательной деятельности, приобщения к чтению, развития любознательности и расширение кругозора, развития навыков работы с большим объемом информации.

Самостоятельные творческие задания вырабатывают у студентов и навыки критического мышления, раскрывают индивидуальные особенности студентов. В отличие от игр вообще педагогическая игра обладает существенным признаком - чётко поставленной целью обучения и соответствующим ей педагогическим результатом, которые могут быть обоснованы, выделены в явном виде и характеризуются учебно-познавательной направленностью, что в конечном итоге формирует компетенции молодого специалиста. Инновационные методы и приемы помогают делать уроки русского языка интересными, а в преподавание предмета приносят разнообразие, повышают мотивации студентов.

Список использованной литературы:

1. Баев П. М. « Игруем на уроках русского языка». Издательство «Русский язык» Год 1989
2. <http://med-books.info/psihologiya-pedagogika-voennaya/osnovnyie-pedagogicheskie-idei.html>
3. В. Волина "Занимательная грамматика"

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ АРНАУ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ
МЕТАФОРЛАРДЫҢ ӘДЕБИ-ТАРИХИ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ****ОСНОВЫ НАУЧНО-АСПЕКТНОГО ФОРМИРОВАНИЯ СТИХОТВОРЕНИЙ
ПОСВЯЩЕНИЯ (АРНАУ) КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ****FUNDAMENTALS OF SCIENTIFIC-ASPECT FORMATION OF DEDICATION
POEMS IN KAZAKH POETRY**

Аннотация. Мақалада қазақ поэзиясындағы арнау өлеңдеріндегі көтерілген тың тақырып – азаттықты, тәуелсіздікті жырлау мәселесі талқыланады. Ақындардың жеке шығармашылығындағы тәуелсіздік сарынының тарихи ерекшеліктері де қарастырылып, ақын ойының тым тереңде, көне заманғы адамзат баласы көкейіндегі туындаған арман белестерінен негіз алатындығы көрсетіледі. Көк түрік елінің ежелгі батырлары – тасқа есімдері қашалып жазылған Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк ерліктерін дәріптеген, азаттықты көксеген азаттық сарыны ақын шығармаларынан айқын сезілетіндігі айтылады. Сонымен қатар алдыңғы буын өкілдері – Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Сұлтанмахмұт Торайғыров сынды ақындардың өлеңдеріндегі азаттық тақырыбы да сөз болған. Ақындардың арнау өлеңдеріндегі азаттық сарыны тәуелсіздікпен қатар, еліміздің мәдениеті мен ұлттық ерекшеліктерінің көріністерін қамтитындығы да жақсы талқыланған.

Түйінді сөздер. Арнау өлеңдері, тәуелсіздік, сөз шайырлары, ежелгі тас жазулары, қазақтың ұлттық нақыштық негіздері, қазақ мәдениеті, қазақ әдебиеті мәселелері, азаттық сарынына негізделген ақын ойлары.

Аннотация. В статье будет рассмотрена поднятая в казахской поэзии тема посвящения – воспевание свободы, независимости. Рассмотрены исторические особенности мотива независимости в индивидуальном творчестве поэтов, показано, что мысль поэта лежит в основе мечтаний, возникших в глубокой, древней человеческой расе. В произведениях акына отчетливо чувствуется независимость, прославивший подвиги древних героев көктүркі – Кюльтегин, Бильге Каган, Тоныкок, чьи имена высечены на камне. Также была затронута тема освобождения в стихах предыдущих поколений – Магжана Жумабаева, Жусупбека Аймаутова, Султанмахмута Торайгырова. Посвящение мотивы в творчестве поэтов свобода с независимостью, а также особенностей проявлений и национальной культуры нашей страны, обсуждавшихся в камтитындығы хорошо. Подчеркивается направленность произведений поэта на реалистическую основу. В заключение поэмы посвящения в творчестве поэта, жаждущего свободы, независимости, - научно характеризуют и классифицируют поэзию о жаждущем освобождения, независимости стране, исследуя проблемы социального благополучия страны. Народу с Азаттықты аңсаған Қазақ елі, параллельно рассматриваются основы культуры, национального мировоззрения. Это, наверное, и есть кульминация в поэмах посвящения поэтов, в необходимости размышлять над читательской общественностью, создавать собственное мнение.

Ключевые слова: стихи посвящения, независимость, слова смолы, древние каменные надписи, основы казахского национального колорита, проблемы казахской культуры, казахской литературы, мысли поэта, основанные на мотивах Азаттык.

Annotation. The article discusses the new theme raised in the poems of dedication in Kazakh poetry – the issue of singing freedom and independence. The historical features of the theme of independence in the personal works of poets are also considered, and it is shown that the poet's thought is based on the deep, dreamy peaks that arose in the context of the ancient

human race. It is noted that the poet's works clearly convey the spirit of liberation, which glorified the exploits of the ancient heroes of the Blue Turkic country – Kultegin, Bilge Kagan, Tonyukuk, whose names are engraved on the stone. The theme of liberation was also mentioned in the poems of representatives of the previous generation – Magzhan Zhumabayev, Zhusupbek Aimautov, Sultanmakhmut Toraigyrov. .

Keywords: poems of dedication, independence, words, ancient stone inscriptions, Kazakh National motifs, problems of Kazakh culture, Kazakh literature, poet's thoughts based on the theme of liberation.

Қазақ поэзиясының қалыптасуы мен дамуы тарихында ерекше орын алатын арнау өлеңдерінің жанрлық табиғатын саралау, оны басқа жанрлардан ажыратып көрсету, оның өзіндік ғылыми ерекшеліктерін байыптау – бүгінгі күнгі жанр мәселесімен тығыз байланысты күрделі проблемалардың бірі екендігін айқын аңғарамыз. Жер шарын мекендеген қандай халықтың болсын өзіндік поэзиясында бір-біріне ұқсас жанрлық түрлердің тууы, қатар өмір сүруі - әдеби процестегі табиғи құбылыс ретінде саналады. Осы ерекшеліктерді ескере отырып, қазақ поэзиясының жанрлық түрінің бірі – арнау өлеңдері толғау, терме, жоқтау және т.б. жанрларымен қатар, кейде синоним ретінде қолданыла беретіндігі жасырын емес. Біздің жыл санауымыздағы өткен ғасырларда қазақтың кең даласына қызығушылық танытып, елімізге саяхаттап келіп, халық ауыз әдебиетіне жоғары баға берген шетелдік саяхатшы А. Янушкевич: «Қазақ халқының поэзияға деген бағамы, поэзиядағы талғамы, поэтикалық, эстетикалық сезімталдығы Европа жұртшылығынан асып түспесе, әсте кемдік жоқ деп, нық сеніммен, дәлелмен айта аламын», - деген [1,145]. Қазақ поэзиясындағы арнау өлеңдерінің тарихи сипатына келсек, онда біз аталған өлең түрлерінің өз бастауын 7-8 ғасырларда өмір сүрген Күлтегін, Білге қаған жазбаларынан алатындығына нақты сенім білдіріп, ашық айта аламыз. Бұл туралы ғалым Рабиға Сыздық ғылыми дәлелдемелер келтіре отырып: «..Бастауын біздің жыл санауымыздағы 7-8 ғасырлардағы тас ескерткіштеріндегі жазбалардан алатын арнау өлеңдерінің әдеби және тарихи маңыздылығы өте жоғары. Біз арнау өлеңдерінің бізге келіп жеткен мазмұнымен таныса отырып, өткен тарихымыздағы қилы оқиғалардың шынайы куәгері бола аламыз», - дейді [2,456]. Сонымен қатар ғалым Рабиға Сыздық: «Қазіргі қазақ поэзиясында арнау өлеңдерінің өз алдына жанрлық түр екенін арнайы талдап айтқан еңбек болмағанымен, бұл туралы А.Байтұрсынов, Қ.Жұмалиев, З.Қабдолов, З.Ахметов, Р.Бердібаев, Б.Кәрібозов, М.Мырзахмет өз еңбектерінде қазақ поэзиясының жанрларының бірі екенін жоққа шығармайды», - деп те тоқталып өтеді [2,458]. Қазақ әдебиеті теориясында ғана емес, дүниежүзілік әдебиет теориясында да жанр табиғатын айқындауға байланысты пікірлер әрқилы, бір ізге түспеген. Қазақ әдебиеті тарихын зерделеген ғалым Бағдан Момынова да Р. Сыздық пікіріне қатысты өз болжамын ашып айтады. Ғалым Б. Момынова: «жанр мәселесі маңында шартты пікірлер көп. Әдебиет теориясын толғайтын кітаптардың көбінде әдебиеттің тегі – жанр, әдеби шығарма – жанрлық түр,» - деп жүр дейді. Сондай-ақ әдеби шығарманың жанрлық түрін анықтау мәселесінде келесі мәселелерді басшылыққа алуды ұсынады. Оның: «... әр жанрдың әдеби түр ретінде тууы мен дамуының негізінде мазмұнының ұлан-ғайыр құбылулары – пайда болуы, өзгеруі, өсуі, өшуі жатар. Жанр жайлы сөз қозғағанда, міне, дәл осы құбылуларды әрқашан есте ұстап отыру шарт. Сонда біз жанр жайын байыптауға әншейін пішін тұрғысынан емес, мазмұн тұрғысынан келеміз де сыртқы белгілері мен өзгешеліктерін жіпке тізіп тынбай, оның ішкі даму заңдылығының тарихын талдап, тексеретін боламыз,» - деп бекіткен [3,45]. Демек, ғалымдар пікірін негізге алсақ, онда қазақ поэзиясындағы арнау өлеңдері - толғау, терме, халық лирикаларының басқа жанрлық түрлері секілді мазмұны, пішіні, тақырыбы, белгілі объектіге аранп айтылуы тұрғысынан саралап, жанрлық түр ретінде талдап тануға бола алатындығына көз жеткіземіз. Сонымен қабат, «қазіргі қазақ поэзиясында арнау» деп аталатын өлең түрінің ұлан-ғайыр поэзиялық мұралардың молдығы да бұл жанрлық түрдің үнемі даму, өсу үстінде екенін де байқатады.

Бір жанрлық түрдің жойылуы, екіншісінің пайда болуы немесе бірнеше жанрлық түрдің бірігіп жаңа мазмұнға ие болуы - әдебиеттегі заңды құбылыс ретінде саналады. Қазақ поэзиясындағы арнау өлеңдеріне қатысты жанр табиғатын анықтауда белгілі әдебиет, фольклористика теоретиктері әртүрлі шарттар ұсынады. Ғалым Рабиға Сыздық: «жанр – нақты тарихи құбылыс емес, типологиялық құбылыс,» - деп көрсеткен [4,56]. Кеңес дәуірінде қазақ әдебиетінің фольклоры тарихына ғылыми сараптама жасап, бағалау ұсынған Сәкен Сейфуллин өзінің «Қазақ ауыз әдебиеті тарихы» атты еңбегінде арнау өлеңдеріне: «Қазақтың арнау өлеңбері баға жетпес байлық. Арнау өлеңдеріне тарихына тереңірек үңілген сайын, халқымыздың тұрмыс-тіршілігімен, өткенімен соғұрлым жақынырақ таныса түсеміз», - дейді [5,164]. Қазақ поэзиясына қызығушылық танытып, ғылыми зерттеулер жүргізген шетел оқымыстысы В.Я. Артюнова аталған жанрды «поэтикалық системалардың бірлігі арқылы анықтауға болады», - деп тұжырымдайды [6,148]. Қазіргі қазақ поэзиясындағы арнау өлеңдері жанрын анықтауда біз басшылыққа алап отырған мазмұн, түрдің негізгі рөлін келесі орыс ғалымы Н. Якубинский былайша нақтылай түседі: «Егер біз жанр – көркем шығарманың тарихы қалыптасқан түрі деп есептесек, онда жанр туғызатын элементтер ретінде оның түрін, яғни түрлік ерекшеліктерді, құрылымын, атап айтсақ, шығарманы түзетін элементтер түрін ғана есепке алуымыз керек,» - дейді [7,18]. Ал ғалым Қ. Қазанбаева өзінің ғылыми ұсынысында лириканың жанрлық түрлерін анықтауда тақырыпты негізгі басшылыққа алуды ұсынады. Ғалым «Кейбір ғалымдар жанрды «тарихи қалыптасқан түр немесе қайталанатын композициялық құрылым» ретінде анықтауды алға тартады», - дейді [8,214]. Сонымен жоғарыда талқыланған тұжырымдарға сүйенсек, онда арнау өлеңдерін қай тұрғыда қарастырсақ та оның өз алдына жеке өмір сүруге, жанрлық түр ретінде жеке аталуға дәлелденген тұжырымдама бар екеніне көз жеткізе аламыз. Егер басшылыққа шығармадағы мазмұнды алсақ, арнау өлеңдері басынан аяғына дейін бір объектіге қарап айтылған белгілі мазмұнға құрылған, тақырыптық тұрғыда алып қарастырсақ, арнау өлеңдерінің тақырыптары сан алуан болғанымен, ол да адам, жер, қоғам, халық, алла тағала және т.б. нақты объектіге арналған.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Мұхамедханов Қ. Арнау өлеңдері хақында // Семей таңы, 1992 жыл.
2. Ахметов З. Өлең сөз теориясы. А., 2012 ж.
3. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. А., 2002 ж.
4. Жүсіпов Қ. Өлең сөздің патшасы. А., 2000ж.

ОҚУ МАҚСАТЫНДАҒЫ WEB-САЙТТАРДЫ ЖАСАУҒА ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

ТРЕБОВАНИЯ К СОЗДАНИЮ WEB-САЙТОВ УЧЕБНОГО НАЗНАЧЕНИЯ

REQUIREMENTS FOR THE CREATION OF EDUCATIONAL WEBSITES

Аннотация. Қазіргі таңда Web-технологияларсыз өмірімізді елестету қиын. Олар қоғамның барлық салаларында қолданылады. Осыған орай, мақалада оқу мақсатындағы web-сайт түсінігі, олардың жіктемесі, мүмкіндіктері беріліп оларды жасауға қойылатын талаптар мен бағалау критерийлері ұсынылған.

Түйінді сөздер. веб-сайт, білім беру ресурстары, білім беру сайты, білім беру порталы, білім базасы.

Аннотация. В современном мире сложно представить свою жизнь без Web-технологий. Они используются во всех сферах жизни общества. В связи с этим в статье дается понятие web-сайта учебного назначения, их классификация, возможности, представлены требования к их созданию и критерии оценки.

Ключевые слова. Веб-сайт, образовательные ресурсы, образовательный сайт, образовательный портал, база знаний.

Annotation. In the modern world, it is difficult to imagine your life without Web technologies. They are used in all spheres of society. In this regard, the article gives the concept of a web site for educational purposes, their classification, capabilities, requirements for their creation and evaluation criteria are presented.

Keywords. Website, educational resources, educational website, educational portal, knowledge base.

Бүгінгі таңда интернет кез келген жастағы және кез келген кәсіптегі адамдардың жаңа білімге деген қажеттіліктерін қанағаттандыра алады. Егер бұрын кез келген тақырып туралы түсінік қалыптастыру немесе қажетті ақпаратты табу үшін көптеген ақпарат көздеріне (кітаптар, оқулықтар, энциклопедиялар, журналдар, газеттер, радио және теледидар) жүгіну қажет болса, бүгінде бір ақпарат көзін, яғни интернетті пайдалану жеткілікті.

Адамдар барлық ақпаратты, барлық білімдерін біртіндеп Интернетке ауыстырады. Интернет салынған ашықтық принципінің арқасында оның ресурстары (франц. rressources – қорлар, көздер, қаражат) үнемі жаңартылып, толықтырылып отырады. Кез келген адам ақпаратты интернетте орналастыра алады және сол арқылы білімі мен дағдыларымен бөлісе алады. Осылайша, интернеттің ақпараттық ресурстары таусылмайды деп айта аламыз.

«Жалпы, ақпараттық ресурстар – бұл ақпараттық жүйелердегі құжаттар мен құжаттар жиынтығы (кітапханалар, мұрағаттар, қорлар, мәліметтер базасы, ақпараттық жүйелердің басқа түрлері). Интернет арқылы қол жетімді электрондық түрдегі ақпараттық ресурстар интернет-ресурстар деп аталады. Интернет-ресурстар деп тек мәтіндік құжаттарды ғана емес, сонымен қатар графикалық, дыбыстық, бейне иллюстрацияларды,

сондай-ақ бағдарламалық модульдерді де түсіну керек», -дейді өз еңбегінде В.М.Домненко [1].

Көптеген қолданыстағы интернет-ресурстарды оқыту үшін қолдануға болады. Ғылыми, ғылыми- танымал, анықтамалық, жарнамалық ақпарат білім беру мақсатында қызмет ете алады. Мысалы, бағдарламалық жасақтама жасаушылар мен техникалық қолдау қызметкерлері интернетте сұрақтар мен жауаптар түрінде берілген ақпаратты орналастырады. Интернеттегі презентацияның бұл түрі FAQ деп аталады (ағылшын тілінен. Frequently Asked Questions – жиі қойылатын сұрақтар). Бұл ақпарат, әрине, информатика немесе бағдарламалау сабақтарына дайындалу үшін білім беру мақсатында пайдаланылуы мүмкін.

Оларды пайдалану арқылы үйрену және үйрету үшін арнайы құрылған ресурстар білім беру ресурстары деп аталады. Жоғары оқу орындарының оқытушылары, мектеп мұғалімдері өз бетінше, кейде тіпті студенттерімен бірге интернет-ресурстарды кейіннен оқу процесінде қолдану үшін жасайды.

Интернет-ресурстар, әдетте, мәтін, иллюстрациялар мен бағдарламалық модульдердің барлық түрлерін қамтитын ақпараттың тұтас кешені болып табылады. Білім беру Интернет-ресурстарының осындай кешендерінің келесі түрлерін ажыратуға болады:

- * білім беру сайты;
- * білім беру порталы;
- * білім базасы;
- * қашықтықтан оқыту жүйесі.

Оқу мақсатындағы web-сайт түсінігі, жіктелуі. Білім беру сайты ұғымына sites.google.com сайты келесідей түсінік береді: «Интернеттегі бір оқу пәніне, бөліміне немесе тақырыбына арналған ақпарат жиынтығы білім беру сайты деп аталады (ағылшын тілінен. сайт – орын). Білім беру сайттарына мұғалім тікелей сабақта қолдана алатын иллюстрациялық материалдар, сонымен қатар оқу материалының қысқаша мазмұны, жаттығулар мен тапсырмалардың мазмұны, оларды шешудің мысалдары және мұғалім оқушыға өзін-өзі зерттеу үшін ұсына алатын басқа да ақпарат кіреді» [2].

Білім беру мекемелерінің сайттары білім беру сайттары тобына жатады. Білім беру веб-сайты деп білім алушыларды аттестаттаумен қамтылуы мүмкін жеке адамның, қоғамның, мемлекеттің мүддесі үшін оқыту мен тәрбиелеудің мақсатты процесін қамтитын, қайталанатын дизайны бар мағынасы бойынша біріктірілген, навигациялық және физикалық тұрғыдан бір серверде орналасқан веб- беттердің жиынтығы түсініледі [3].

Барлық пайдалы ақпаратты қамтитын жақсы сайт тәуліктің кез келген уақытында жұмыс істейтін коммерциялық компания мен білім беру мекемесінің ең жақсы үлгілік беті болып табылады. Бұл барлығына өз жетістіктерін паш етуге, қызығушылық танытқан адамдарға (студенттерге, талапкерлерге, оқытушыларға, басқа оқу орындарындағы әріптестерге) арналған өзекті ақпаратты орналастыруға тамаша мүмкіндік.

Оқу орнының, кафедраның, оқу жобасының немесе жекелеген педагогтың интернет-сайты білім беру қызметін ұйымдастыруда, студенттердің ақпараттық қолдауын қамтамасыз етуде, ұқсас оқу орындары мен мамандықтардың әріптестеріне әдістемелік көмек көрсетуде, кәсіби қоғамдастықты ақпараттандыруда және онымен тәжірибе алмасуда маңызды рөл атқарады.

Оқытушылар үшін сайт – бұл тәжірибе алмасуға, басқа қалалардан және тіпті елдерден келген әріптестерімен байланыс орнатуға, әдістемелік материалдармен, дайын сабақтармен және педагогикалық тәжірибемен алмасу бойынша қазақстандық және шетелдік білім беру бағдарламалары шеңберінде серіктестік бағдарламаларына қатысуға арналған алаң.

Талапкерлер мен олардың ата-аналары үшін сайт, ең алдымен, ақпараттық ресурс болып табылады. Әртүрлі білім беру мекемелерінің веб-сайттарын пайдалана отырып

талапкерлер оларды салыстырып, олардың ішінен үздігінің пайдасына таңдау жасай алады.

Білім беру сайттарын бірнеше түрге бөлуге болады: оқу орындарының сайттары, ғылыми зерттеулер сайттары, анықтамалық сипаттағы сайттар, бәсекегелестік және ақпараттық интернет-жобалар сайттары, қашықтықтан білім беру сайттары, мәдени және білім беру ақпаратын таратуға арналған сайттар, виртуалды әдістемелік бірлестіктер түріндегі сайттар, кеңес беру сайттары, білім беру порталдары және т. б.

Оқу орындарының сайттары. Оқу орындарының сайттарын шартты түрде жалпы орта білім беру мекемелерінің сайттарына (бастауыш мектептер, мектептер, гимназиялар, лицейлер), ЖОО факультеттері мен кафедраларының сайттарына, жоғары оқу орындарының сайттарына, кәсіптік білім беру мекемелерінің (колледждер, техникумдар) сайттарына бөлуге болады. Мұндай сайттар ақпараттық қолдауды, сыртқы әлеммен байланысты қамтамасыз етеді және әртүрлі конкурстарды өткізуге ықпал етеді. Тіпті кейбір жалпы орта білім беру мекемелерінің веб-сайттардың көмегімен ата-аналардың қашықтан өткізілетін жиналыстарын ұйымдастырады.

Ғылыми зерттеулер сайттары. Ғылыми зерттеулердің тікелей нәтижелерін жариялау, зерттеу аналогтарына сілтемелер, осы зерттеулерге қызығушылық танытатын адамдармен кері байланыс жасау үшін жасалады.

Ақпараттық-анықтамалық сипаттағы веб-сайттар. Бұл топқа әртүрлі электронды энциклопедиялар кіреді (мысалы, www.kazenc.kz/ – «Қазақ энциклопедиясы» сайты); сайттар-сөздіктер (мысалы, www.sozdik.kz/ онлайн сөздік); сайттар-каталогтар (мысалы, мұғалімдерге арналған сабақтардың халықаралық ашық каталогы); мәліметтер базасы (www.zan.kz/ құқықтық ақпараттың мемлекеттік және орыс тілдеріндегі неғұрлым толық электрондық жиынтығы; өткізілетін конференциялар, конкурстар, ғылыми және білім беру бағытындағы семинарлар туралы, ұсынылатын гранттар туралы ақпаратты қамтитын сайттар (ғылыми конференциялардың, көрмелер мен семинарлардың ашық каталогы).

Бәсекеге қабілетті интернет-жобалардың веб-сайттары.

М.Н.Мысин Google Sites құралын қолданып құрған: студенттер мен оқытушылар, оқушылар мен мұғалімдер, оқушылар мен ата-аналар арасында байланыс орнатуға арналған сайттар; олимпиадалар мен викториналар сайттары; білім беру тақырыбындағы ақпараттық ойын-сауық жобаларының сайттары; білім беру конкурстарын өткізуге арналған ресурстар конкурстарға қатысу туралы куәліктер мен дипломдар алуға жағдай жасайды және де бұл мұғалімдердің портфолиосын байытуға мүмкіндік беретіндігін айтады [4].

Әлеуметтік желілердегі білім беру қауымдастықтары. Әлеуметтік желі – бұл интерактивті көп қолданушысы бар веб-сайт, оның мазмұнын желі қатысушыларының өздері толтырады. Әлеуметтік желілердегі қауымдастықтар – бұл мұғалімдердің кәсіби қызығушылықтары бойынша тақырыптық бірлестіктері (мысалы, мұғалімдерге арналған қауымдастықтар). Мұндай қоғамдастықтар әріптестермен қарым-қатынас жасауға, тәжірибе мен ақпарат алмасуға, өзін-өзі таныстыруға кең мүмкіндіктер береді.

Білім беру веб-қызметтері – бұл нақты уақыт режимінде білім беру өнімдерін (мысалы, презентациялар) құруға және сақтауға мүмкіндік беретін сайттар. Қызықты мысал, сызықтық емес презентациялардың веб-қызметі, мысалы, prezi.com сайты.

Білім беру міндеттері бойынша сайттар төрт топқа бөлінеді:

- қолда бар білім беру өнімдеріне кең және сапалы қолжетімділікті қамтамасыз ететін;
- инновациялық білім беру өнімдерін құру процесін ынталандыратын;
- білім беру процесін ұйымдастырудың модельдік формаларын ілгерілетуге ықпал ететін;
- білім беру процесін оқу-әдістемелік сүйемелдеуді қамтамасыз ететін.

Оқу мақсатындағы web-сайттарды жасауға қойылатын талаптар. Білім беру сайттарының негізгі сипаттамаларына мыналар жатады:

1. *Білім беру интернет-сайтының мазмұны* – веб-сайттар түрінде көрсетілген және дайындалған білім беру ақпаратының барлық негізгі элементтерінің (мәтіндік және графикалық) бірлігі, сондай-ақ осы негізгі элементтердің байланыстарының біртұтастылығы;

2. *Білім беру интернет-сайтының дизайны* – бұл эстетикалық немесе функционалды астарға ие болуы мүмкін және көбінесе осы екі мақсатты көздейтін белгілі бір мақсатқа жету үшін графикалық компоненттерді таңдау және ұйымдастыру процесі;

3. *Білім беру интернет-сайтын техникалық іске асыру* – компоненттерді таңдау, білім беру ақпаратын пайдаланушыға жеткізу үшін технологияларды, бағдарламалық өнімдерді және техникалық құралдарды интеграциялау;

4. *Білім беру интернет-сайттарының белсенділігі* – білім беру сайттарын пайдаланушылардың қолдануы туралы хабардар ететін сипаттамалар.

Мазмұнның тереңдігі қолда бар ақпараттың көлемімен, оның егжей-тегжейлі дәрежесімен және құндылығымен анықталады. Әрине, барлық осы көрсеткіштер барынша орындалуы тиіс. Веб-сайттардың ақпараттылығына барлық Интернет пайдаланушылары бола алатын виртуалды келушілер үшін үлкен қызығушылық тудыратын материалдарды орналастыру арқылы қол жеткізуге болады.

Навигацияның қарапайымдылығы әдетте иерархиялық құрылымы бар веб-сайтты құру схемасының логикасына байланысты. Келушілерге бөлімнен бөлімге оңай өту, оңай оралу немесе анықтама алу мүмкіндігін қамтамасыз ету маңызды.

Мазмұн тұрақтылығы ұсынылған ақпараттың тұрақтылығымен анықталады. Пайдаланушылар кез келген техникалық және құрылымдық қайта құру кезінде өздерін қызықтыратын ақпаратты табатынына сенімді болуы керек. Тіпті өзектілігін жоғалтқан материалдар, мысалы өткен жылғы конференцияның баяндамалары немесе аяқталған көрменің материалдары жойылмауы керек, бірақ сайттың мұрағат бөліміне аударылуы керек.

Деректерді жаңартудың жеделдігі сайтты үнемі жаңартып отыруды қамтамасыз етеді. Мәліметтерді үнемі жаңартып отыру және толықтыру веб-сайтқа оның тұрақты келушілерінің қызығушылығын сақтауға ықпал етеді және тиісінше оның танымалдылығын арттырады.

Беттердің қол жетімділігі бірнеше факторлардан тұрады, олардың бастысы веб-сайттың техникалық "тұрақтылығы", бұл жүйелік әкімшілердің қамқорлығын құрайды. Алайда, ақпараттың қол жетімділігіне парақтың дизайны да әсер етуі мүмкін. Кәдімгі мәтіннен әлдеқайда көп "салмақ түсіретін" иллюстрациялық материалдарды, аудио және бейне үзінділерді теріс пайдалану деректерді беру жылдамдығын едәуір төмендетеді және осылайша оларды пайдалануды қиындатады немесе мүлдем мүмкін емес етеді. Графиканы, тіпті одан да көп дыбыс пен бейнені ақылға қонымды шектерде үнемі есте сақтап қолдану керек.

Веб-беттердің сыртқы дизайны түбегейлі маңызды емес, дегенмен талғампаз фон мен керемет анимацияны қарау, әрине, сұп-сұр беттерге қарағанда жағымды. Табиғи талап – бүкіл веб-сайтты жобалаудың біркелкі стилі. Түс шешімін таңдағанда, дизайнерлік шешімнің шамадан тыс өзіндік ерекшелігін іздемеу керек, веб-сайттың түс схемасы пайдаланушының қабылдауына ыңғайлы болуы керек. Дегенмен, сайттың талғампаз көрінісі өздігінен мақсат емес екенін және мазмұн үшін жұмыс істейтін дизайн ғана жақсы екенін әрдайым есте ұстаған жөн. Беттерді жасағаннан немесе жаңартқаннан кейін және беттерді тікелей веб-сайтқа жүктемес бұрын мәтінді қателеріне тексеру керек.

Я.А.Ваграменко оқу мақсатындағы веб-сайттарды жасауға қойылатын негізгі техникалық талаптар ретінде:

- тұрақты, үздіксіз жұмысты қамтамасыз ету;

- ресурстың тікелей пайдаланушысын да, сондай - ақ желіден сыртқы әсерлерді де рұқсат етілмеген іс-әрекеттерден қорғау;

- ақпаратты өңдеудің және кезекті фрагментті ұзақ жүктеуге немесе пайдаланушының іс-әрекетіне компьютерді қайта іске қосуды күтуге байланысты пайдаланушылардағы жағымсыз сезімдерді жою мақсатында ресурспен жұмыс істеу кезінде барлық рәсімдерді орындаудың жоғары жылдамдығы;

- ресурстармен жұмыс істеудің желілік әдістерінің мүмкіндіктері;

- ресурсты компьютерлік жүйеге орнатудың қарапайымдылығы;

- ресурс негізінің заманауи операциялық жүйелерге сәйкестігін ұсынады [5].

Оқу мақсатындағы web-сайттарды бағалау критерийлері.

Білім беру сайты үшін, одан басқа сайттар сияқты, оны пайдаланушылар алған алғашқы әсер маңызды. Мақсатты аудитория неғұрлым жас болса, алғашқы әсер жарқын, қызықты, тартымды болуы маңызды. Жасы ұлғайған сайын құндылықтарды қайта бағалау жүреді және жастар үшін қолайлы нәрсе үлкендер үшін тітіркендіргіш әсерге ие болады. Сондықтан, білім беру сайтының алғашқы әсерін бағалау кезінде алдымен оның қай аудиторияға арналғанын ескеру қажет.

Білім беру сайтының алғашқы әсерін бағалағаннан кейін келесі өлшемдерді ескеру қажет:

- * ақпараттық толтыру;
- * материалдарды құрылымдау;
- * гипермәтіндік ауысуларды ұйымдастыру;
- * бет орналасуы;
- * навигация панелін ұйымдастыру;
- * игерудің қарапайымдылығы.

Мәтіндік мазмұнды бағалау кезінде олар презентация стилінің бірлігіне, нақтылыққа, дидактикалық, логикалық және басқа да қателіктердің, қателіктер мен терулердің болуына назар аударады.

HTML тілінің гипермәтіндік мүмкіндіктерін пайдалану ерекше бағалануы керек. Қарапайым және сауатты құрылымдық HTML – белгілеу сайттың әртүрлі браузерлермен үйлесімділігінің кепілі, сондай-ақ сайтты одан әрі қарапайым қолдау мен жаңарту үшін негіз болады. Гипермәтіндік сілтемелерді бағалауды мұқият қарастырған жөн. Біріншіден, барлық сілтемелер жұмыс істеп тұруы керек, яғни бар беттерді көрсетуі керек. Мазмұнның екіншісі, бірақ маңызды бөлігі иллюстрациялардың барлық түрлерінен тұрады. Барлығы суреттелгенін, нені суреттеуге болатындығын, екінші жағынан, барлық суреттер қажет және орынды ма, қажет емес суреттер бар-жоғын бағалау керек.

Оқу мақсатындағы веб-сайттарды жасауға оның мазмұнына, сырт көрінісіне, техникалық және ең бастысы, қолдану ыңғайғылығына қатысты талаптарды сақтай отырып құрылған сайттардың пайдасы мол және өміршеңдігі ұзақ болады деп есептейміз.

Қолданылған әдебиеттер:

1 Домненко В.М., Бурсов М.В. Создание образовательных интернет-ресурсов. – СПбГИТМО(ТУ), 2002.– С.104.

2 sites.google.com [электронный ресурс]. URL: <https://sites.google.com/site/internetsatvaldinova/vopros-otvet>

3 А.О. Алдабергенова, И.Ж.Есенгабылов, Г.Б.Жасыбаева Қазіргі замандағы web-технологиялардың маңызы // XXI Международная научно-практическая конференция «Problems of practical application of innovations, methodology and experience», Лисбон, Португалия, 15-16 апрель, 2021. ,114-117 б

4 М.Н. Мысин. Практическое пособие для преподавателей «Создание образовательного веб-сайта с использованием технологического инструментария Google Sites» – Самара, 2012. – С.62.

5 Ваграменко Я.А. Методологические предпосылки формирования информационной образовательной среды // Информационные ресурсы в образовании: Всероссийская научно-практическая конференция, 14—16 апреля 2011 г. Нижневартовск, 2011. С. 15—16.

УДК 316

Жекен Нұрбибі Нұрғалиқызы

ҚР Президентінің жанындағы мемлекеттік басқару академиясы Халықаралық қатынастар институтының

1-курс магистранты

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекші:

PhD докторы **Сыдыкназаров М.Қ**

АҚПАРАТҚА ҚОЛ ЖЕТКІЗУ – АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН САҚТАУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

ДОСТУП К ИНФОРМАЦИИ КАК ОСНОВА ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

ACCESS TO INFORMATION AS A BASIS OF HUMAN RIGHTS

Аннотация. Ақпаратты іздеу және пайдалану мүмкіндігі қандай да бір шектеуге жатпайды. Мемлекеттік билік органдарының ашықтығы және ақпарат алмасу мүмкіндігі мәселесі құқықтық мемлекет пен демократиялық қоғам құру тұрғысынан шешуші мәселе болып табылады.

Түйінді сөздер. Ақпарат, қолжетімділік, демократия, ақпаратқа қол жеткізу

Аннотация. Возможность поиска и использования информации не подлежит какому-либо ограничению. Вопрос открытости органов государственной власти и возможности обмена информацией является решающим с точки зрения построения правового государства и демократического общества

Ключевые слова. Информация, доступность, демократия, доступ к информации

Abstract. The ability to search and use information is not subject to any restriction. The issue of openness of public authorities and the possibility of information exchange is crucial from the point of view of building a rule-of-law state and a democratic society

Keywords. Information, accessibility, democracy, access to information

Ақпараттың еркін ағымы демократия тұжырымдамасының негізі және адам құқықтарын тиімді сақтаудың абсолютті шарты болып табылады.

Ақпаратқа қол жеткізу – әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алуға және таратуға Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарында бекітілген Мемлекет кепілдік берген құқығы [1].

Заңды әдістерді қолдана отырып ақпаратты іздеу және пайдалану мүмкіндігі қандай да бір шектеуге жатпайды. Мемлекеттік билік органдарының ашықтығы және ақпарат алмасу мүмкіндігі мәселесі құқықтық мемлекет пен демократиялық қоғам құру тұрғысынан шешуші мәселе болып табылады.

Мемлекеттік саясатты іске асыру қоғамның басқарушылық шешімдер қабылдау процесіне қатысуымен тығыз байланысты. Басқарушылық шешімдер қабылдау процесіне жұртшылықты тарту мемлекеттік органның өз қызметін орындауда ашықтықты, есеп беруді және азаматтардың пікірін ескеруді қамтамасыз ету жөніндегі іс-қимылын, сондай-ақ қоғамдық маңызды шешімдер қабылдау процесін білдіреді.

Қоғамдағы ақпарат рөлінің өсу тенденциясы мемлекеттің даму деңгейінің көрсеткіші болып табылады.

Ақпарат адам өмірі мен қызметінің барлық салаларына енеді. Оқиғалар, фактілер, тұлғалар туралы моральдық және этикалық пікірлер олар туралы ақпараттың сапасына, ақпарат көзінің сенімділігіне, оны алу мен пайдаланудың уақтылығына байланысты. Асыра айтпағанда, ақпарат адамның дүниетанымының, оның мінез-құлқының, іс-әрекеттерге, оқиғаларға, фактілерге реакциясының негізін құрайды деп айтуға болады. Ақпараттық вакуум жеке адамда сенімсіздік, күмән тудырады. Ақпараттың болмауы немесе оның нашар сапасы адамның, оның ішінде лауазымды адамның осындай ақпаратқа сүйене отырып, дұрыс емес шешім қабылдауы мүмкіндігіне әкеледі.

Ақпарат адамдар арасындағы қарым-қатынастың міндетті компоненті болып табылады, сондықтан оның сапасы, шыншылдығы қарым-қатынастың жоғары моральдық принциптері мен алғышарттарының көрінісі ғана емес. Ақпараттың сенімділігі адамдардың тең, тиімді қатынастарының негізі болып табылады. Осылайша, адамдар бір-біріне беретін ақпарат жеке тұлғаның және тұтастай қоғамның дамуына қолайлы жағдайларға қол жеткізудің құралы болып табылады.

Қазақстан Республикасында ақпаратқа қол жеткізуді ұсыну бөлігіндегі негізгі құқықтық актілер «Ақпараттандыру туралы» және «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» заңдар болып табылады. Жоғарыда аталған заңдардың мазмұнына негізделген негізгі принциптер:

- заңдылық – кез-келген құқықтық қатынастардың негізгі қағидасы ретінде;
- ақпарат иеленушілер қызметінің ашықтығы мен айқындығы;
- анықтық және толықтық – ұсынылатын мәліметтер заңнама талаптарына сәйкес келуі, шындықты бұрмаламауы, фактілермен расталуы және толық пайдалану үшін жеткілікті көлемде ұсынылуы тиіс;
- өзектілігі мен уақтылығы – ұсынылған ақпарат меншік иесі оны айтарлықтай кідіріссіз жедел ұсынған кезде құнды болады;
- мемлекеттік органдардың қызметі туралы ақпаратты қамтитын электрондық ақпараттық ресурстарға еркін қолжетімділікті (ашықтық презумпциясы) және өтеусіз негізде қандай да бір шектеулерсіз және кемсітусіз қызықтыратын мәліметтерді ұсынууды білдіретін ақпаратқа тең қолжетімділікті қамтамасыз ету;
- жеке өмірге, жеке және отбасылық құпияға қол сұқпаушылық – жеке тұлғаның мүдделерін қозғайтын ақпарат оның келісімі бойынша ғана берілуі мүмкін [2].

Ақпарат алу құқығы көбінесе мемлекеттік органдардан ақпарат сұрау және оны алу құқығымен байланысты. Бұл шын мәнінде осы құқық жұмысының негізгі векторы.

Дамыған елдерде мемлекеттік басқаруды жетілдірудің негізгі бағыты басқару құрылымын құру және ең алдымен азаматтардың қажеттіліктері мен мүдделерін қамтамасыз етуге, дәйекті ақпаратты ұдайы таратуға және мемлекеттік билік органдары, сарапшылар қоғамдастығы мен азаматтық қоғам институттары арасындағы белсенді өзара іс-қимылға бағытталған басқарушылық тәсілдерді пайдалану болып табылады.

Осыған байланысты, осы мақала Еуропалық Одақ елдерінің ақпаратқа қол жеткізу туралы заңнамасына талдау жүргізу арқылы отандық заңнамаға енгізілуі мүмкін нормаларды айқындауға арналды.

Біріккен Ұлттар Ұйымында ақпарат бостандығы бұрыннан адамның негізгі құқығы ретінде танылған. 1946 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясының бірінші сессиясында 59 (1) қарары қабылданды, онда: ақпарат бостандығы адамның негізгі құқығы болып табылады және Біріккен Ұлттар өздерін қорғауға арналған бостандықтың барлық түрлерінің өлшемі болып табылады [3]. Кейінгі адам құқықтары жөніндегі халықаралық құжаттарда ақпарат бостандығы бөлек қарастырылмады, бірақ ақпаратты іздеу, алу және тарату құқығын қамтитын сөз бостандығына негізгі құқықтың бөлігі ретінде қарастырылды.

1948 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 19-бабы сөз бен ақпарат бостандығына мынадай түрде кепілдік береді: әркімнің наным-сенім бостандығына және өз көзқарасын еркін білдіруіне құқығы бар; бұл құқық өз наным-сенімін кедергісіз ұстану еркіндігін және мемлекеттік шекаралар

тәртібіне қарамастан, ақпараттар мен идеяларды еркін іздеп, кез келген құралдар арқылы тарату бостандығын да қамтиды [4].

Еуропа Кеңесі 43 мүше мемлекетті қамтитын үкіметаралық ұйым болып табылады. Ұйым адам құқықтарының сақталуын, білім мен мәдениеттің дамуын ынталандыруға арналған. Адам құқықтары мен іргелі бостандықтарды қорғау жөніндегі Еуропалық конвенцияның 39-бабында адамның іргелі құқығы ретінде пікір мен ақпарат білдіру бостандығына кепілдік беріледі [5].

Еуропа Кеңесінің саяси органдары ақпарат құқығын адамның негізгі құқығы ретінде тануға маңызды қадамдар жасады. 1981 жылы Еуропа Кеңесінің саяси органы болып табылатын Министрлер комитеті мемлекеттік билік органдарының ақпаратына қол жеткізу бойынша № R(81)19 ұсынымын қабылдады: «мүше мемлекеттің юрисдикциясы шеңберіндегі әрбір адам заң шығарушы органдар мен сот билігін қоспағанда, мемлекеттік билік органдарынан ақпарат алуға, сұратуға құқылы» [6].

Қазіргі уақытта 27 мемлекетті біріктіретін Еуропалық Одақтың 2000 жылы қабылдаған негізгі құқықтары хартиясы Еуропалық Одақ ұстанатын адам құқықтарын белгілейді. Осы Хартияның 42-бабы мынадай редакцияда Еуропалық Одақ институттарының құжаттарына қол жеткізуге құқық береді: «Одақтың кез келген азаматы және оның аумағында тұратын не мүше мемлекеттердің бірінде тіркелген компаниясы бар кез келген жеке немесе заңды тұлға Еуропарламент, Еуропа Кеңесі және Еуропалық Комиссия құжаттарына қол жеткізуге құқылы» [7]. Хартия мүше мемлекеттердің конституциялық дәстүрлеріне негізделген, сондықтан оның ақпарат алу құқығын мойындауы бұл құқық тек кең таралып қана қоймай, оны Еуропалық Одаққа мүше мемлекеттер іргелі құқық ретінде кеңінен қабылдайтындығын білдіреді.

Ақпарат құқығы туралы заңдардың даму тарихының тағы бір көрінісі Швецияның заңнамасы, онда ақпарат бостандығы 1766 жылдан бастап қорғалады.

Адам құқықтарына қатысты ақпаратты білу, іздеу, алу, қабылдау, оған ие болу және оны тарату құқығы адам құқықтарын тиімді ілгерілету және қорғау үшін өте маңызды. Бұл ережелер адам құқықтары мен осы құқықтардың бұзылуына қатысты мемлекет басшылығындағы кез-келген ақпаратқа қол жеткізуді тиімді қамтамасыз етеді.

Ақпарат алу құқығы адамның негізгі құқықтары болып табылады деген пікір бірқатар ұлттық құжаттарда үлкен қолдау табады. Көптеген елдер бұл құқықты конституциялардағы нақты ережелер арқылы тануды қарастырады, ал басқа елдерде жоғарғы соттар сөз бостандығының жалпы кепілдігін ақпарат алу құқығын қамтиды деп санайды. Соңғысы әсіресе маңызды, өйткені сөз бостандығының Конституциялық кепілдігін ұлттық түсіндіру олардың халықаралық әріптестерінің мазмұнын түсіну үшін белгілі бір мәнге ие. Ақпарат бостандығының маңыздылығын осы құқықты бекітетін ұлттық заңдарды қабылдаудың жаһандық тенденциясы бойынша да бағалауға болады.

Ақпаратқа құқық негізіндегі ережелер осы құқыққа халықаралық кепілдіктерден тікелей туындайды. Бұл қағидатта мемлекеттің иелігіндегі барлық ақпарат ашылуға тиіс деген болжам бар. Мұндай болжам заңды қоғамдық немесе жеке мүдделерге зиян келтіру қаупі бар. Сонымен қатар, негізгі стандарттардың бірі – қоғам мүшелеріне ақпаратқа практикалық қол жетімділікті қамтамасыз ететін жүйелер мен процестерді құру қажеттілігі. Сондай-ақ мемлекеттік органдардың осындай қолжетімділікті жеңілдету үшін ақылға қонымды күш-жігер жұмсау міндеті де бар. Сондай-ақ, басқа заңнамалық аспектілермен қатар, Ақпаратқа қол жеткізу құқығын алып тастау іс-әрекетінің шекараларын түсіндіру кезінде әкімшілік дискриминация тәжірибесін теріс пайдаланудың алдын алу үшін тәуелсіз апелляция жүйесі реттелуі керек.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы
https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_
2. «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы
<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000401>
3. 1946 жылы БҰҰ Бас Ассамблеяның бірінші сессиясында 59(1) қарары
<https://documentsddsny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/035/16/PDF/NR003516.pdf?OpenElement>
4. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы БҰҰ Бас Ассамблеясының 1948 жылғы 10 желтоқсандағы 217 А (III) қарары
https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
5. Адам құқықтары мен іргелі бостандықтарды қорғау жөніндегі Еуропалық конвенция https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1007545
6. Министрлер комитеті мемлекеттік билік органдарының ақпаратына қол жеткізу бойынша № R(81)19 ұсынымы <https://www.unhcr.org/ru/wp-content/uploads/sites/73/2019>
7. <https://eulaw.ru/treaties/charter/>

УДК 325

Илесова Жібек Айтбайқызы
КЯЛ-21-1 тобының студенті
Тұран-Астана университеті
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
т.ғ.к., профессор **З.Е.Колумбаева**

АЛАШ КӨСЕМІ-ӘЛИХАН

ЛИДЕР АЛАШ-АЛИХАН

ALASH LEADER-ALIKHAN

Аннотация. Мақалада Алаш көсемі Әлихан туралы қызықты ақпараттар туралы зерттеулерге тоқталдық.

Түйінді сөздер. Алаш көсемі; Тәуелсіздік; Қызмет ету; Алаш қозғалысы.

Аннотация. В статье мы сосредоточились на исследовании интересной информации о лидере "Алаш" Алихане.

Ключевые слова. Лидер Алаша; Независимость; Служение народа; Движение Алаша.

Abstract. In the article, we focused on research on interesting information about Alash leader Alikhan.

Keywords. Leader of Alash; Independence; Service of the people; Movement of Alash.

Қазақстан Тәуелсіздік алғалы Әлихан Бөкейхан жақсы зерттеліп жатыр, ол туралы көптеген еңбек жарық көрді. Әлихан атамыз туралы зерттеген бірқатар ғалымдарды атасак: Ж.Бектұров, С.Бөкейханов, Ә.Бұхарбаев, М.Ескендірұлы, З.Жұмағалиев, Б.Нұржекеұлы, Д.Қамзабекұлы, Қ.Кемеңгеров, М.Қозыбаев, М.Қойгелдиев, Б.Қойшыбаев, М.Құл-Мұхаммед, Ш.Мажитаева, Ғ.Мәулетов, Қ.Мұхамедханов, Р.Нұрғали, К.Оразалин, Ө.Сұлтанов, Е.Сыдықов, Е.Тоғжанов, А.Ісмақова, Т.Жұртбай және т.б. [1]

Мәмбет Қойгелдиев Алаш қозғалысы туралы: “Алаш қозғалысы бұл ешқандай да ретроградтық қозғалыс емес, қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы болатын. Яғни кемел ақыл-ой тұрғысынан Алаш тақырыбы даулы тақырыпқа айналуы тиіс емес-тін. Өйткені,

біріншіден, өз бағдарламаларына сәйкес алаштықтар поляктар немесе финдер секілді Ресейден бөлініп, дербес мемлекет құратынын мәлімдеген жоқ. Ресей Федерациялық құрылымға өтсе, оның құрамында автономия түрінде қалуды жобалады. Екіншіден, алаштықтар қоғамдық дамуда еуропалық жолды, яғни демократиялық және рыноктық құндылықтарды ұстанатындықтарын өз бағдарламаларында ашық жария етті. Үшіншіден, Ә. Бөкейхан мен оның серіктері өздерін ұлы орыс мәдениетіне жақын тұратындықтарын, тіптен осы жолда өздерін шәкірт санайтындықтарын ылғи да ескертіп отырды. Қазақ қоғамында орыс әдебиеті мен мәдениетінің озық үлгілерін насихаттау жолында тұрды. Ә. Бөкейхан мәселен Л. Толстойды соңғы пайғамбар санады.” [2]

Тарихтағы «ақтаңдақтарды» алғашқылардың бірі болып зерттеген белгілі жазушы-публицист Бейбіт Орынбекұлы Қойшыбаев. Осы автордың 2001 жылы жарық көрген «Әлихан Бөкейханов» атты еңбегінде Алаш көсемі Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханның өмірі мен қызметі туралы толық мәлімет ұсынған. Аталған кітапта ұлт қайраткерінің басынан кешкен күрделі кезеңдері мен саяси соқпағы туралы деректер бар. Б.Қойшыбаев Әлиханның ғылыми-публицистік еңбек жолын зерттеуде: “Газет-ағымдағы тыныс-тіршілікті, қоғам ахуалды, саяси-әлеуметтік өмір мәселелерін, тарихты, ауыз әдебиеті үлгілерін, ел мүддесін көздеген сан-қырлы сөздерді жазды. Мақалалар патша цензурасы мүмкіндік берген мөлшерде, сол кезгі сауат деңгейінде, саяси, мәдени, іліми өре жеткен дәрежеде қағаз бетіне түсті. Ол кезде қазақ журналистикасы енді ғана қаз тұра бастаған шақ болатын. Бірақ соған қарамастан, олар елдегі орын алған саяси-әлеуметтік ахуалды дәл ажыратып, өткір тұстарын көтеріп, жұртшылық назарына ұсынып жатты.” –деп пікір береді.[3]

“Отырар кітапханасы” ғылыми орталығының директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрсын Жұртбай өз зерттеулерінде Әлиханның “Алаш” партиясын құрудағы ұстанымдарын атап көрсеткен: “Әлихан Бөкейхановтың бес ұстанымы болды. Ең бірінші – Алаш ұлттық демократиялық мемлекет болуы тиіс. Ол үшін ең алдымен ЖЕР болуы керек. Жерсіз Отан жоқ. Бөкейхановтың шешімі бойынша, қазақтың байырғы жерін қашан қазақтың өзі ғылым мен техникаға сүйеніп, толық игермейінше, жер жекеменшікке, қоныс аударушыларға берілмеуі керек. Екінші ұстанымы – Алаш жерінің барлық байлық көзі қазақтың өзіне қызмет етуі тиіс. «Бөкейхановтың сөзімен айтсақ, «қазақтың әрбір тасы қазақтың өңіріне түйме болып тағылуы тиіс». Үшінші ұстанымы – Бөкейхановтың жобасы бойынша, қазақтың жерінде өндірілген бір уыс жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып киілуі керек. Яғни, мемлекет толықтай экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізуі тиіс болған. Төртінші ұстанымы – қазақ мемлекетінде мемлекет құрушы ұлттың тілі, діні, менталитеті өзге ұлттарға қарағанда үстем болуы керек деді. Бұл идеологиялық ұстаным болатын. Ал, бесіншісі - ең негізгі ұстанымы бойынша ғылымға, соның ішінде тәуелсіз ғылымға, ұлттық дәстүрге негізделген, заңға сүйене отырып, Жапония үлгісіндегі ұлттық демократиялық мемлекет құрылуы керек еді. Алаш қайраткерлерінің бұл ұстанымының дұрыстығына самурайлық дәстүрге негізделген жапон ұлтының бар-жоғы 20 жылдың ішінде біртұтас империяға айналып шыға келуі дәлел болса керек».

Осы ұстанымы негізінде дербес мемлекет құруды көздеген Әлихан Бөкейхан қазақ тарихындағы тұңғыш саяси ұйым Алаш партиясын ұйымдастырады. Артынша, 1917 жылы желтоқсан айында бүкіл қазақтардың құрылтайында Алаш автономиясы жарияланып, Ә.Бөкейхан сол алғашқы Қазақ республикасының тұңғыш төрағасы (перзиденті) болып сайланады. Осындағы Алаш деген сөздің мағынасын «Түрік баласы» (лақап ат) 1913 жылы «Қазақ» газетінде: «Жошы ханды халық «Алаш» деп атап кетті. Бұл «Алаштың – алаш жұртының басшысы» екенін білдіреді» делінген”. [4]

Тарихи күрделі жағдайда Әлихан үлкен ұлттық жауапкершілік алып, беделімен, білімімен, мінезімен сол жауапкершілікті мойнымен көтере білген тұлға. «Тірі болсам, хан баласында қазақтың хақысы бар еді, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын» деген Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан қазаққа, халыққа қызмет етудің нақ үлгісін көрсетіп

кеткен қайраткер. Сертке адалдықтың, антқа беріктіктің, ұлт алдындағы жауапкершілік жүгін қара нардай көтере білудің үлгісін үйретіп кеткен тұлға. Ә.Бөкейханның саяси маңызды тұжырымы – тәуелсіздік жолында қарудың күшіне емес, білімнің күшіне сену болатын. Қазақты ұлттық тәуелсіздікке бастайтын жол – заман талабына сай ұлттық мәдениет қалыптастыру, қазақ қоғамын еуропалық деңгейге жеткізу деп сенді. Ол осы мұрат жолында көп еңбек етті, ғылымда, оқу-ағарту саласында, мәдениет мәселелерінде, саясатта осы ұстанымынан айнымады.

Көп қырлы талант иесі Әлихан Бөкейхановтың жазба мұралары аз емес, алайда солардың ішінде, ең ерекше назар аудартатын оның қанатты сөздері болып табылады. Бар өмірі халық қамын ойлаумен өткен қайраткердің қанатты сөздеріндегі тәуелсіздік тағылымы біздің назарымызды ерекше аудартты. Өткен ғасырдың бас кезінде халқымыздың басында сан алуан мәселелер болған шығар, алайда ең басты мәселе ол - бостандық жолындағы күрес еді. Ұлттың қамын ойлап, басын бәйгеге тігіп күрескен азаматтың әр кездері, әр жылдары айтқан қанатты қағидаттарының да бүгінгі жас ұрпақ үшін, тәуелсіз қазақ елі үшін берер ғибраты мол деп ойлаймын. Білім кеніші мол, көрген-білгені, оқыған-тоқығаны көп Әлихан атамиздың кейінгі ұрпаққа қалдырған қанатты сөздерінің тақырыбы әр алуан.

Әлихан Бөкейхановтың тікмінезді, рухы биік, өресі жоғары екендігін осы жерден байқасақ болады:

«Ұлтына, жұртына қызмет ету – білімнен емес, мінезден», - деп жазады Әлихан Бөкейханов. Ұлттың намысын алға қойған Әлихан ел мен жер мәселесіне келгенде мінез танытудан тайынбаған. Рухы биік, өресі жоғары Әлихан Бөкейханов «не ойы, не білімі көлемді емес», деп есептейтін Сталинмен кездесуден бас тартқан. Ол туралы Әлімхан Ермеков естелігінде: «В.И.Ленин өзі төрағалық еткен алғашқы мәжілістің аяғында: «Автономияны құру жөнінде қазір Сталинге барып пікірлесіңдер, оның дайындаған жобасы бар, сонымен танысып, бар ойларыңызды түйістіріңіздер», - деп кеңес берді. Мәжіліске қатысушылар үзілісте түгелдей дәлізге шықтық. Қазақстандық делегацияның құрамы 15-тей адам болатын. Бәріміз Әлихан Бөкейхановты тостық. Әлекең Ленинмен оңаша пікірлесіп, әңгімелесіп қалған болатын. 15-20 минуттен кейін ол кісі де шықты. Біз: «Сізді Сталинге бірге кіру үшін тосып тұрмыз», - дедік. Әлихан бәрімізге салқындау қарап: Сталин не шешер дейсің, оның не ойы, не білімі көлемді емес, қанша бір жетіскен жоба бар дейсің. Онан да өзіміз жеке шешкен дұрыс, - деп жүріп кетті» дейді.

Әлихан Бөкейхановтың үш түрлі мінезін ерекше атап өтуге болады:

- Біріншісі оның турашылдығы. Екіншісі болмысынан алдына келген жанның мысын басатын өзгеше жаратылыс иесі екендігі. Бұл жайлы Әлкей Марғұлан, Қалижан Бекхожин, Ғалым Ахмедов, Мариям Мұқанова, Валентина Николаевна Әуезова естеліктерінде ашық жазған. Тіпті тұтқындауға келген Мәскеудің үлкен лауазымды тергеушілерінің өзі тұтқындайтын кезде артық мінез көрсете алмаған. Лиза Әлиханқызы Бөкейханова былай деп еске алады: «Әкемнің мысы кез-келген адамды басып тұрушы еді. Әкем өзін тұтқындауға сауылдап кіріп келген тергеушілерді көргенде саспастан: «Лиза, шай қой. Қонақтар келді. Бұл Мәдениетті кісілер, дәстүр аттамайды», - деді. Олар үндей алмай қалды. Сол паузаны пайдаланып: «Кешіріңіздер, телефон шалуға бола ма?» - деді. Олар рұқсат берді. Көршісі, аса белгілі кеңес ғалымы трубканы алғанда: «Вася! Мен ұзақ командировкаға кетіп барамын. Лизаны саған тапсырдым. Аманат!» - деді де маған қарап: «Лиза! Сен анда-мұнда жүгірме. Одан ештеңе шықпайды. Бұл «барса-келместің» командировкасы» - деді сабырмен. Тергеушілер мұның бәрін үнсіз тыңдап тұрды, үндеуге бата алмады. Мен соған таң қалдым. Әкемнің салауаты оларды еш оғаш қылық көрсетуге мүмкіндік бермеді». Бұл әңгімені Лиза Кеңес тұсында Алаш тарихынан жабық тақырыпта докторлық диссертация қорғаған тарихшы Жақсалиевке айтып берген. Әлекеңді көрген адамдар: «Біз Бөкейхановпен еркін сөйлесе алмаймыз. Оның мысы басып тұрады және астарлап сөйлейді», - дейді екен. Әлекең өзінің сырын санаулы ғана адамдарға айтқан. «Мен тек Байтұрсыновпен, Дулатовпен ғана ұлт туралы ашық сөйлесе аламын», - дейтіні

сол. Үшінші қасиетін айтар болсақ, сондай Ұлы тұлға нәзік жанды, адамдарға бауырмал, жаны ашығыш, сезімтал болған. Лиза Бөкейханқызы: «Әкем Смағұл қайтыс болғанда қатты қайғырды. Өзі барып, оның денесін көрқаптан алып, мәйітін медициналық тексеруге апарды. «Өндірістік улану» деген диагноз қойыпты. Денесін крематорииге өртеді. Бұл оның жанына қатты батты», - деп еске алады. Менің ойымша Бөкейханов Смағұл Сәдуақастың қазасына тек күйеу баласы ретінде қабырғасы қайысып отырған жоқ, өз идеясын, Алаш идеясын алға апаратын үмітті шәкіртінен айырылған ауыр қайғыдан егілді. Алаш идеясы өлген сияқты көрінді. Міне, осындай жаны нәзік адам. Осы үш мінез Әлихан Бөкейхановтың күрескерлік тұлғасынан бөлек, адами болмысын тереңірек танытады.

Әлихан атамыздың адамгершілік қасиетін осы жерден байқасақ болады: Әлихан Бөкейхан руға, жүзге бөлінуге жаны қас. Адамның әлеуметтік жағдайына немесе біліміне қарай қарым-қатынас жасамаған. Халықты біртұтастай көруге тырысқан. Ол Қазақстанда демократиялық сайлау дәстүрінің негізін қалаған тұлға десек артық болмас.

Әлихан Бөкейханның адамшылығы, қайраткерлігі мен кісілік қасиеттерімен ерекшеленді. Ол пікірлестері мен жолдастарының еңбектерін қай уақытта да орынды бағалай білді. 1914 жылы оның серіктестері әрі достары, сол кезде Орынбор қаласында шығып тұрған «Қазақ» газетінің бас редакторы мен орынбасары – Ахмет. Алаш басшылары: Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатұлы. Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатұлы «Газет бетінде үкіметке қарсы мақала жариялады» деген желеумен тұтқынға алынды. Бұл уақиғаны жеделхат арқылы білген Әлихан Бөкейхан «Қазақ» газетінің келесі нөміріне «Ұят!» деген мақала жариялап, Алаштың біртуар азаматтарына қолдау көрсетті. Өзінің де Самара губерниясында айдауда жүргеніне алты жыл болғанына қарамастан «Алаш» көсемі пікірлестеріне тілекші екендігін осылайша танытты.

Қорыта келгенде, дауыл мен дүрбелеңге толы ХХ ғасырдың бас кезінде халық қамын ойлап, ұлт жанашыры болған арда азаматтар аз болмады, соның бірі де бірегейі Әлихан Бөкейханов болды. Әлихан Бөкейханов айтқан, әрі істеген істері жетерлік. Сондықтан, көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, Алаш қозғалысының жетекшісі, Алашорда автономиялы үкіметінің төрағасы, публицист, ғалым, аудармашы Әлихан Бөкейханов мұраларын зерделеу болашақ ұрпақтың әрдайым назарында болуы керек.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Ж. Бектұров "Ақиқаты осы еді..." : естеліктер. – Алматы:Ғылым, 1995. – 116 б.; С.Бөкейханов "Өткен күнде белгі бар." – Алматы:Жібек жолы, 2008. – 160 б.; Ә.Ә.Бұхарбаев, "Ұлағатты Ұлылар" [Бейне материал] : (ХХ ғасырдың қайраткерлері) көркемсуретті плакаттар жинағы. – Алматы:Алматыкітап, 2006. – 22 порт.; Ә.Бұхарбаев, "Ұлағатты Ұлылар" : көркемсуретті альбом. – Астана, 2002. – 22 порт.; М.Ескендірұлы, "Алаш орда" министрлері = Министры "Алаш Орды". – Алматы, 2008. – 113 б.; З.Т.Жұмағалиев "Сөз және оның қолданыс аясы : ғылыми мақалалар жинағы." - Қарағанды : Болашақ-Баспа, 2011. - 255 б.; "Жүз тұңғыш" / құраст. Б. Нұржекеұлы. – Алматы:Жалын, 2005. – 2-кітап. – 351 б.; Д.Қамзабекұлы, "Пайым" : Зерттеулер мен мақалалар. – Алматы:Сөздік-Словарь, 2004. – 351 б.; Қ.Кемеңгеров "Омбыда оқыған қазақтар." – Астана, 2007. – 212 б.; М.Қозыбаев Шығармалары. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2013.– 2000. –Т. 3. – 324 б.; М.Қойгелдиев "Алаш қозғалысы : көмекші оқу құралы." – Алматы : Санат, 1995. - 366 б.; М.Қойгелдиев "Қазақ Елі: Ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес" (ХІХ ғ. - ХХІ ғ. басы) : монография. – Алматы:Дәстүр, 2014 . - 428 б.; М.Қойгелдиев "Тарих - күрес алаңы : мақалалар, сұхбаттар."– Алматы:Дәстүр, 2015. – 386 б.; М.Қойгелдиев "Ұлттық саяси элита қызметі мен тағдыры" (ХVІІІ-ХХ ғғ.). – Алматы:Жалын, 2004. – 397 б.; Б.Қойшыбаев Орынбекұлы "Әлихан Бөкейханов." – Алматы:Жеті жарғы, 2001 159 б.; Б.Қойшыбаев Орынбекұлы

"Рух-Сарай": 4-кітап: Жекпе-жек. Мәңгі бастау. – Алматы:ҚазАқпарат, 2010.– 484 б.; Б.Қойшыбаев "Әлихан Бөкейханов":[Алаш көсемі Ә. Н. Бөкейхановтың өмірі мен қызметі жайлы].- Алматы:Жеті жарғы, 2001. - 160б.; М.Құл-Мұхаммед, "Алаш" бағдарламасы : қиянат пен ақиқат / Қазақ мем. заң акад.; Мемлекет және құқық ин-ты. - Алматы: Атамұра, 2000. - 240б.; Ш.Мажитаева "XX ғасыр басындағы қазақ әдеби тілі" : оқу құралы. – Қарағанды : ҚарМУ, 2007. - 233б.; Ғ.Мәулетов Нұржанұлы "Замана." – Қостанай:Шапақ, 2008. – 218б.; Қ.Мұхамедханов "Абай мұрагерлері." – Алматы:Атамұра, 1995. – 204 б.; Қ.Мұхамедханов "Көп томдық шығармалар жинағы." – Алматы : Алаш, 2005. – Т. 4. – 328 б.; Р.Нұрғали "Әуезов және Алаш" : әдебиеттегі ұлттық рух. – Алматы:Санат, 1997. - 427 б.; К.Оразалин "Абайдан соңғы арыстар" : роман. – Астана:Елорда, 2002. – 1-кітап. – 463 б.; Ө.Сұлтанов "Қазақтың экономика ғылымы және Алаш қайраткерлері":ғылыми басылым. – Семей : Интеллект, 2013 . - 255б.; Е.Сыдықов "Шәкәрім және Алашорда." – Алматы:Раритет, 2008. – 184б.; Е.Тоғжанов "Атамекен." – Қарағанды, 2002. – 229б.; А.Ісімақова "Тәуелсіздік және Алаш ғылымы." – Алматы : Дәстүр, 2015. – 286б.

2. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы: көмекші оқу құралы. – Алматы:Санат, 1995. - 366 б.

3. Қойшыбаев Б. Әлихан Бөкейханов: [Алаш көсемі Ә. Н. Бөкейхановтың өмірі мен қызметі жайлы].- Алматы:Жеті жарғы, 2001. - 160 б.

4. "Ана тілі" ұлт газеті // anatili.kazgazeta.kz

УДК 325

Жолдыбекова Жанна Болатхановна

магистрант кафедрасы «Маркетинг»

НАО «Казахский Агротехнический Университет им. С.Сейфуллина» Республика

Казахстан, город Нур-Султан

Научный руководитель:

к.э.н., старший преподаватель **Тулегенова Ж.У.**

**ЦИФРЛЫҚ МАРКЕТИНГ -
КӘСІПОРЫННЫҢ МАРКЕТИНГТІК СТРАТЕГИЯСЫН ЖАҚСARTУ
МАҚСАТЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТИІМДІ ҚҰРАЛ**

**ЦИФРОВОЙ МАРКЕТИНГ -
АКТУАЛЬНЫЙ ИНСТРУМЕНТ
ИСПОЛЬЗУЕМЫЙ ДЛЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ
МАРКЕТИНГОВОЙ СТРАТЕГИИ ПРЕДПРИЯТИЯ**

**DIGITAL MARKETING
IS A RELEVANT TOOL USED TO ENHANCE THE MARKETING STRATEGY
OF AN ENTERPRISE**

Аннотация. Мақалада соңғы екі жылда болған жаһандық өзгерістерді ескере отырып, маркетингтік стратегияны жетілдіру жолдары қарастырылады. COVID-19 пандемиясы онлайн платформаларды дамытудың қуатты драйверіне айналды, ал қашықтағы қызметтер мен «байланыссыз» экономика күнделікті өмірдің ажырамас бөлігіне айналды. Өзгерістер - негізгі элементі цифрлық технологияға айналған жаңа бизнес үлгілеріне кең ауқымды көшуге ынталандыруда. Сондай-ақ, мақалада келтірілген талдау және статистикалық деректер негізінде тиімді маркетингтік стратегияны әзірлеуде цифрлық маркетингті енгізу қажеттілігі сипатталған.

Түйінді сөздер. Маркетинг стратегиясы, цифрлық маркетинг, онлайн формат, контент, интернет-маркетинг.

Аннотация. В статье рассмотрен путь совершенствования маркетинговой стратегии с учетом глобальных изменений, которые произошли в течение последних пару лет. Пандемия COVID-19 стала мощным драйвером развития онлайн-платформ, а дистанционные сервисы и «бесконтактная» экономика стали неотъемлемой частью повседневной жизни. Изменившиеся условия стимулировали масштабный переход к новым бизнес-моделям, стержневым элементом которых стали цифровые технологии. Также, в статье описывается необходимость внедрения цифрового маркетинга при разработке эффективной маркетинговой стратегии на основе приведенного анализа и статистических данных.

Ключевые слова. Маркетинговая стратегия, цифровой маркетинг, онлайн формат, контент, интернет-маркетинг.

Abstract. The article examines the development of the way to improve the marketing strategy, taking into account the global changes that have occurred over the past couple of years. The COVID-19 pandemic has become a powerful driver for the development of online platforms, while digital services and the "contactless" economy have become an integral part of everyday life. The changed conditions have stimulated a large-scale transition to new business models, the core element of which has become digital technologies. Also, the article describes the need for the enclose of digital marketing in the development of an effective marketing strategy based on given analysis and statistical data.

Keywords. Marketing strategy, digital marketing, online, content, internet marketing.

В условиях жесткой конкуренции главная задача системы управления предприятием – обеспечить завоевание и сохранение организацией предпочтительной доли рынка и добиться превосходства организации над конкурентами. С целью укрепления конкурентоспособности фирмы необходимо активно использовать маркетинговый подход к решению управленческих и производственно – сбытовых задач. Именно соотношение запросов рынка и возможностей предприятия должно быть положено в основу разработки магистральных направлений, целей и стратегий предпринимательской деятельности, а также маркетинговых программ и стратегических планов на микроуровне.

Также, учитывая ускорения и усложнения процессов, происходящих на рынке в настоящее время - т.е. переход на онлайн формат, предприятию необходимо вырабатывать качественно новые приемы решения возникающих проблем управленческого и иного характера. Проблема стратегического успеха предприятия, создания и удержания конкурентных преимуществ – одна из самых актуальных. Решению таких проблем призван способствовать маркетинг. От того, насколько правильно построена система маркетинга, зависит эффективность работы предприятия в современных рыночных условиях.

В период пандемии необходимость использовать интернет для работы и общения сформировала у людей новые привычки. Статистика **Google Trends** показывает, что люди потребляют всё больше услуг в цифровом формате - на фоне карантина цифровые каналы стали единственной возможностью общаться с кем-то, кроме членов семьи. При этом очень быстро появилось множество разнообразных онлайн-услуг и сервисов. Каждая волна COVID-19 заставляет заново пересматривать привычный уклад жизни. При этом очередной переход от локдауна к обычной активности происходит все менее заметно за счет цифровых технологий и более глубокой интеграции «бесконтактной» экономики в рабочие и бытовые процессы. Так, несмотря на массовое возвращение к офисной работе и снятие прочих ограничений, сохранилась востребованность видеоконференций, образовательных онлайн-платформ, бесконтактных платежей, электронной торговли и других доказавших свою ценность для потребителей цифровых продуктов и услуг.

Сегодня цифровой маркетинг – это гораздо больше, чем просто методы продвижения и продажи информационных продуктов. Это также торговля информационными пространствами, бизнес-моделями и другими услугами и товарами. Этот тип маркетинга позволяет любому, у кого есть идея, продукт или услуга охватить максимально широкую аудиторию, расширить деятельность компании на национальном и международном рынках и конкурировать с крупными организациями в борьбе за рынок, так как выход на цифровой рынок не требует больших затрат.

Если объем электронного рынка Казахстана в 2019 г. составил около 450 млрд. тенге., то в 2020 г. он составил уже около 1,2 трлн. тенге. Более 4/5 всего населения Казахстана являются активными пользователями Сети, которые используют поисковые системы (Яндекс, Google и т.д.), социальные сети и форумы для получения информации или осуществления покупок. По количеству интернет-пользователей Казахстан находится на 44 месте в мире. Это около 17 млн. человек или 88.2% населения страны (в возрасте 6-74 лет). Поэтому при наличии доступа к Интернету перед каждым магазином или производством открываются необходимые платформы с нужной им целевой аудиторией. Восходящий тренд сохранится и в ближайшие пять лет — в этом выводе сходятся все. По данным министерства торговли и интеграции, к 2022 году объем рынка e-commerce достигнет 1,9 трлн. тенге. А в Центре развития торговой политики QazTrade оценивают рост рынка к 2025 году до 3,5 трлн. тенге.

Конечно, все больше сегментов рынка предпочитают интернет-рекламу как наиболее эффективную поддержку бизнеса. Сегодня глобальная сеть охватывает практически все секторы рынка – от крупных производителей до малых предприятий и индивидуальных предпринимателей. В среднем каждый десятый по счету тенге, потраченный на рекламу, используется для рекламы бизнеса именно в Интернете. Все это свидетельствует об актуальности и необходимости использовать цифровой маркетинг сегодня, чтобы вести успешный бизнес. В настоящее время существует большое количество различных определений для цифрового маркетинга, но все они похожи и интерпретируют друг друга, трактуя его как всевозможные цифровые каналы для продвижения бренда. К ним относятся: телевидение, радио, Интернет, социальные сети и тому подобное. Цифровой маркетинг тесно связан с интернет-маркетингом. Однако следует отметить, что цифровой маркетинг не является этапом развития интернет-маркетинга, так как в нем успешно сочетаются и мобильный маркетинг и выставочные стенды на светодиодах, зрелищные презентации также являются его частью. На самом деле, это сложная дисциплина (основанная на цифровых технологиях), которая использует различные виды маркетинга для продвижения продукта. Сегодня в цифровом маркетинге все чаще используются и традиционные формы рекламы, основная задача которых – «привлечь» внимание аудитории и втянуть ее в виртуальный мир. Самый очевидный пример – QR-коды в плакатах и журналах.

В частности, в последние годы усилия по привлечению новых потребителей значительно изменились. Внедрение цифровых медиа в практику изменило направление и инструменты рекламной и маркетинговой деятельности. Широкое использование социальных сетей, инфраструктур широкополосного доступа и новые формы онлайн и офлайн сбора данных изменили отношения между предприятиями и их клиентами. Большинство компаний все еще не используют цифровой маркетинг, хотя условия конкуренции на рынке уже требуют этого. Термин «ориентированность на клиента» уже давно используется в бизнес-стратегии компаний, но его широкому распространению в качестве новой маркетинговой стратегии способствовало распространение цифровых медиа. В рамках этой переориентации основной ячейкой рынка является уже не продукт или рекламная кампания, а новый опыт принятия решений конечным пользователем.

Тем самым, необходимо учесть, что расширение цифровых маркетинговых принципов требует высокой степени интеграции между различными отделами компании, возможности объединения различных источников контента, источников данных,

информации о свойствах производственных линий, чтобы постоянно улучшать процесс сегментации подходов к продажам и онлайн контенту. К примеру, американская спортивная компания Nike Inc. инвестировала значительные средства в электронные средства массовой информации. На nike.com клиенты могут найти целый ряд программных продуктов и услуг, в том числе учебных программ для использования с интерактивными игровыми автоматами, такими как торговые автоматы Kinect от Microsoft и новыми устройствами «FuelBand», которые носят на запястье, чтобы следить и анализировать движение пользователя в течение дня. Потребители могут также получить доступ к множеству ссылок на Facebook и Instagram, а также фотографиям других пользователей на сайте Nike. Посетители сайта постоянно общаются друг с другом и могут получить консультацию по успешному использованию продукции компании. При разработке стратегии использования цифровых средств массовой информации, Nike значительно снизила расходы на вставку информации в платных СМИ, что позволило компании расширить свое влияние бренда на рынке. Следует помнить, что внедрение цифрового маркетинга означает применение новых подходов к борьбе за потребителей в средствах массовой информации, что означает изменение принципов и инструментов маркетинга.

Современные экономические условия в мире и в Казахстане, глобализация и ускорение процессов развития рынков, технологий, социально-политических факторов, развитие информационного общества, увеличение динамики и объема деловой информации требуют постоянного совершенствования форм и методов цифрового управления маркетингом. Важно отметить, что цифровой маркетинг неразрывно связан с концепцией цифровой экономики. Сегодня цифровая экономика включена в список основных направлений стратегического развития Казахстана и настоящее время реализуется Государственная программа «Цифровой Казахстан», которая нацелена на ускорение темпов развития экономики Республики Казахстан и улучшение качества жизни населения, а также создание условий для перехода экономики на принципиально новую траекторию – цифровую экономику будущего.

Перспективы роста цифрового маркетинга в Казахстане велики. Сегмент мобильного маркетинга продолжает расти с ростом мобильного Интернета. Поэтому важно обратить внимание на создание мобильной версии сайта для того, чтобы облегчить его использование. Предприятия должны определить бюджет маркетинговой кампании в Интернете. Многоканальный подход обеспечивает кумулятивный эффект и лучший показатель для привлечения клиентов с хорошо оптимизированной рекламой. Например, инвестиции в размере до 1000 долл. позволяют компании настроить рекламные каналы в социальных сетях, создавать контекстную рекламу и инвестировать в SEO. Очень важен контент-маркетинг, так как чем интереснее информация, будь то текстовые сообщения, продукт или услуга изображения или видео, тем больше людей будут потенциально заинтересованы в этом проекте в социальных сетях. Таким образом, становится ясно, что на сегодняшний день цифровой маркетинг – самое перспективное и активно развивающееся из существующих направлений рекламной деятельности в мире и Казахстане в частности, требующее особого внимания при разработке маркетинговой стратегии предприятия.

Список использованной литературы:

1. Danny Star. VISION 20/20: The SECRETS of DIGITAL MARKETING, <https://websitedepot.com/wp-content/uploads/2019/08/vision-2020-by-danny-star.pdf>
2. David Meerman Scott. The New Rules Of Marketing & PR, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/book/10.1002/9781119172499>

3. Айман Жусупова, Медиapotребление в Казахстане в 2020 году, <https://ekonomist.kz/zhussupova/mediapotreblenie-kazahstan-2020-internet/>
4. Софья Приворотская и Роман Щербаков, Технологии против пандемии: новые бизнес-модели и сервисы, <https://issek.hse.ru/news/513901317.html>
5. Janusz Moneta, Lucy Sinclair, Алина Толмачева. Пора меняться: как пандемия COVID-19 ускорила переход на цифровые технологии <https://www.thinkwithgoogle.com/intl/ru-ru/future-of-marketing/digital-transformation/covid-accelerated-digital-adoption/>

ӘӨЖ 81.25

Жуматаева Назым Мейрамқызы
«Әлеуметтік-гуманитарлық және тілдік пәндер»
кафедрасының студенті
Тұран-Астана университеті
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
П.ғ.магистрі., Әмірзақова А.Р.

**МЕДИА-САЯСИ АУДАРМА (45-ШІ ПРЕЗИДЕНТ ДОНАЛЬД ТРАМПТЫҢ
TWITTER САЙТЫНДАҒЫ ЖАРИЯЛАНЫМДАРЫ МЫСАЛЫНДА)**

**МЕДИА-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ПЕРЕВОД (НА ПРИМЕРЕ ПУБЛИКАЦИЙ 45-
ГО ПРЕЗИДЕНТА ДОНАЛЬДА ТРАМПА В TWITTER)**

**MEDIA-POLITICAL TRANSLATION (USING THE 45th PRESIDENT DONALD
TRUMP'S PUBLICATIONS ON TWITTER)**

Аннотация. Мақалада медиа-саяси аудармаға тән ерекшеліктер зерттелген. Мысал ретінде жарқын саяси қайраткер – Дональд Трамптың Twitter танымал әлеуметтік желісіндегі жарияланымдарға талдау жүргізілді. Мақала барысында медиа-саяси аудармасында аудармашының алдында кездесе алатын қиыншылықтар да қарастырылды.

Түйінді сөздер. Саяси, аударма, Дональд Трамп, Twitter, БАҚ, т.б

Аннотация. В статье изучены особенности, присущие медиа-политическому переводу. Примером может служить анализ публикаций в популярной социальной сети Twitter политического деятеля – Дональда Трампа. В ходе статьи также были рассмотрены трудности, с которыми может столкнуться переводчик в медиа-политическом переводе.

Ключевые слова. Политический, перевод, Дональд Трамп, Twitter, СМИ и т. д

Abstract. The article studies the features inherent in media-political translation. An example is the analysis of publications in the popular social network Twitter of a bright political figure - Donald Trump. In the course of the article, the difficulties that a translator may encounter in media-political translation were also considered.

Keywords. Political, Translation, Donald Trump, Twitter, Media, etc

Аударманың адамның сөйлеу әрекетінің ерекше түрі ретінде пайда болу тарихы ежелгі дәуірде, әр түрлі тілдерде сөйлейтін тайпалар арасында байланыс орнату қажеттілігі туындаған кезде пайда болған. Содан бері аударманың мәні айтарлықтай өсті. Бұл негізінен жаңа мемлекеттер мен тілдердің пайда болуымен және халықтар арасындағы әртүрлі қатынастардың (саяси, сауда, мәдени және т.б.) дамуымен байланысты. Аударма әр түрлі тілдік топтардағы адамдар арасындағы қарым-қатынасты жеңілдететін негізгі әлеуметтік функцияны атқара бастады. Сондай-ақ, бастапқы мәтіндердің жанрлық және стильдік сипаттамалары бойынша әртүрлі аударма классификациялары пайда болды [1].

Аударманың анықтамасы өте күрделі ұғым. Бұған сөздің көптеген түсіндірмелерінің болуы мен осы саладағы зерттеушілер арасында аударманың не екендігі туралы бірінғай пікірдің жоқтығы дәлел. Ғалымдар өз анықтамаларында әртүрлі көзқарастарға сүйенген. Мысалы, Лингвист А. Паршин аударманы туған тілдері әртүрлі адамдар арасындағы қарым-қатынасты қамтамасыз ету құралы ретінде келтіреді және осы көзқарастың шығармашылық жағына назар аудартады [2].

Аударманың көптеген және бірнеше мағынасы бар екендігі сөзсіз, олардың екеуі:

- 1) Аударма – бұл мәтінді бір тілден екінші тілге түрлендіру процесі.
- 2) Аударма – бұл осы түрлендірудің нәтижесі.

Л.С. Бархударов өзінің тілінде және аудармасында алғашқы түсіндіруді талдап, аударма процесінің мәнін неғұрлым нақты түсіну үшін қажетті ақпарат береді. Ол "процесс" сөзін тек лингвистикалық мағынада қолдануға болатындығын баса айтады. Бұл ерекше қызық болғанымен, ол аударма жасайтын адамның миында болатын психофизиологиялық процесті ескермейді. Л. Бархударов "процесс" терминін тікелей тіларалық трансформация деп түсіндіреді, яғни басқа тілде мәтін құру және осы мәтіндер арасындағы қарым-қатынастың белгілі бір түрін құру үшін бір тілдегі мәтінге қолданылатын тілдік операциялардың жиынтығы [8].

Сондықтан, осы мәселе бойынша отандық лингвистердің әртүрлі көзқарастарын жалпылау мен келесі әмбебап анықтаманы тұжырымдау орынды: аударма дегеніміз — ақпаратты бір тілден екінші тілге қайта кодтау.

Саяси сөйлеу мәтіндерінің аудармасы, кез-келген басқа аударма сияқты, көптеген мәселелерді шешуді және белгілі бір талаптарды орындауды қамтитын күрделі танымдық процесс. Аударма кезінде хабарламаның өзектілігі, дәлдігі, дәйектілігі, мақсаты, сонымен қатар мәтіннің стилистикалық, грамматикалық, лексикалық және басқа да сипаттамалары сияқты параметрлерді ескеру қажет. Эквиваленттік санат аударманың сапасын бағалауға көмектеседі, өйткені тіпті ресми аудармалар әрқашан сәтті деп санала бермейді.

Саяси дискурстың дамуы саяси сөйлеулердің хабар тарату алаңдарының кеңеюіне әкеліп соқты. Осыған орай, әлеуметтік желілер қазіргі таңда қазір ресми хабарламалар сендіру құралдары сияқты ресурстардың сенімді көзіне айналған.

Бұл мәлімдеме Дональд Трамптың есептік жазбасының түпкілікті бұғатталуына қатысты жағдаймен расталады. Жабылу 2021 жылдың қаңтарында Вашингтонда болған тәртіпсіздіктерден туындады, оның барысында наразылық білдірушілер Капитолий ғимаратына заңсыз кіріп, оны зақымдаған.

Көпшіліктің пікірі бойынша, бұл әрекеттер Трамптың іс-шараның алдында наразылық білдіріп, оны өз Отаны үшін күресуге және Капитолий ғимаратына шеруге шақырған әлеуметтік желілердегі хабарламаларына байланысты. Бұл шақырулар Джо Байден 2020 жылғы президенттік сайлаудың жеңімпазы деп танылғаннан кейін басталды.

Сонымен қатар, көптеген адамдардың жағымсыз реакциясын тудырған нәрсе, ол Трамптың тәртіпсіздіктер басталғаннан кейін бойкот күзетшілерін қаруды бүктеуге бірден шақырмағандығы. Осыған байланысты Twitter желісімен қатар, әлеуметтік желілер платформалары "зорлық-зомбылықты жаңарту қаупінен" Трамптың ұзақ мерзімді тыйым салуы туралы жариялады.

Алайда болашақта Дональд Трамп өзінің әлеуметтік желісін құру жоспарларын мәлімдеді. Бұл жағдай саяси көшбасшылардың әлеуметтік желілерінің саясат пен азаматтардың санасына әсерін жақсы суреттейді. Кейіннен президент Дональд Трамптың 2020 жылғы бірқатар жариялымдары аударманың ықтимал қиындықтарына зерттеліп, талданады.

Өшірілген хабарламаларға қол жеткізу Трамптың Twitter-дегі аккаунтының мұрағаты арқылы алынды. Трамптың жазбаларында көбінесе окказионалды – белгілі бір контексте мағынасы бар, жеке авторлық өрнектер кездеседі.

Бұған мысал ретінде Дональд Трамп американдық негізгі бұқаралық ақпарат құралдарын сипаттау үшін жиі қолданатын "lamestream" сын есімі: "The Lamestream Media

has gone absolutely insane because they realize we are winning BIG in all of the polls that matter".

Бұл сын есім "негізгі" деп аударуға болатын "mainstream" сын есімі мен әдетте "sory" деп атайтын "lame" сын есімінің қосындысы.

Мұндай автордың орыс тіліндегі неологизмінің дәлелденген баламасы жоқ. Осы себепті осы бірлікті сипаттамалық аударманы қолдана отырып, "біліксіз БАҚ" немесе "сапасыз БАҚ" ретінде қолданып бейімдеу қисынды болып көрінеді.

Тағы бір мысал – Трамптың американдық испан тамыры бар Goya Foods компаниясын мадақтайтын посты: «@GoyaFoods is doing GREAT. The Radical

Left smear machine backfired, people are buying like crazy!».

Компанияның жетістігін құрметтеумен қатар, президент Трамп өзінің айтуынша, сол радикалдардың әсерінде тұрған, бұқаралық ақпарат құралдарына да жүгініп, "smear machine" құрмалас зат есімін қолданады.

Осы бірлік "жала" және "машина" дегенді білдіретін сәйкесінше "smear" және "machine" деген зат есімдерінен тұрады. Бұл егжей-тегжейлі сипаттамалық аударма әдісімен, немесе калькалау әдісінен туатын «диффамациялық машина» термині ретінде аударуға болатын эквивалентті емес лексикаға жататын конструкция.

Авторлық неологизмді қолданудың тағы бір мысалы – Трамптың өзінің бұрынғы Ұлттық қауіпсіздік кеңесшісі Джон Болтон туралы айтылған твиті: "First I have lowlife dummy John Bolton, a war mongering fool, violating the law (he released massive amounts of Classified Information) and an NDA in order to build badly needed credibility and make a few dollars, which will all end up going to the government anyway".

Дональд Трамп Болтонға деген көзқарасын білдіргенде, ол бейресми «lowlife» және «dummy» зат есімдерінен тұратын, «lowlife» терминін қолданады. "Lowlife" сөзі жаман адамдарды, әсіресе қылмыскерлерді сипаттау үшін қолданылады, ал "dummy" көреген емес адамды білдіреді.

Бұл терминнің қорлау арқылы жасауға болатын аудармасы калька екені көрініп тұр. Осындай жағдайда қате аударма жасау қаупі азаяды. Сонымен қатар, аудармашы аударма тілінің этикалық нормаларын есте ұстауы керек.

Президент Трамптың кездейсоқ білдіруінің соңғы мысалы – твиттерде рецепт бойынша дәрі-дәрмектердің бағасын төмендету туралы хабарлама. Атап айтқанда, Трамп инсулинді мысалға келтіреді: "Expensive insulin went from big dollars to virtual pennies".

Дональд Трамп өткен және қазіргі инсулин бағасының айырмашылығын сипаттау үшін "big dollars" терминін қолданады. Бұл жағдайда доллар валютасы туралы емес, жалпы ақша туралы – үлкен ақша туралы айтылады. Осы себепті, бұл құрмалас зат есімді "үлкен ақша" немесе ресми емес түрде "көп ақша" деп аударуға болады.

Аударма негізінде осы лексикалық бірлікке байланысты ұлттық-мәдени ерекшелікті жою әдісі қолданылды деп айтуға болады, яғни шамамен аударма американдық ортаның шындығын жоққа шығару арқылы жасалды.

Идиомалар – Трамптың тағы бір сүйікті қарым-қатынас құралы. Бұған мысал ретінде АҚШ президентінің COVID-19 вирусымен күресу шаралары туралы сөйлеген сөзінен үзінді келтірілген.

Дональд Трамп үкіметінің жетістіктері туралы айта отырып, бұрынғы президенттердің жұмысына келесі сөздермен түсініктеме беру мүмкіндігін жіберіп алмайды: «Through our relentless efforts, we've completely refilled our stockpile, which the previous administration depleted and did not refill, the cupboards were bare, I say it often».

Өз командасы мен АҚШ-тың бұрынғы президентінің әкімшілігінің тиімділігін салыстыра отырып, Дональд Трамп ішінара өзгертілген "cupboard is bare" идиомасын қолданады.

Бұл идиома белгілі бір жерде тамақ, ақша және басқа ресурстардың жоқтығы туралы айту керек болған жағдайда қолданылады. Трамп оның басшылығымен қалпына

келтірілген маңызды денсаулық сақтау ресурстарын бұрынғы әкімшілік сарқытқаны туралы айтты.

Бұл идиоманы қазақ тілінде де аудармамен бейнелеуге болады, өйткені қазақ тілінде дұрыс сәйкес келетін мақал жоқ.

Бұл мысал аудармашының аударма жүзеге асырылатын тіл саласының мәдени компоненттері туралы түсінікке ие болуы керек екенін тағы бір рет көрсетеді.

Трампың мәлімдемесінде идиомаларды қолданудың тағы бір мысалы – АҚШ Конгресі мен Вашингтонда отырған саясаткерлерді сынға алу: “In Washington, it has been ALL TALK

and NO ACTION for years, and the people of our Country are sick and tired of it!”.

Ұсынылған сөйлемде екі идиома бар: біріншісі, Трампың сөйлеген сөзін талдау уезінде ескерілген "барлық сөз және ешқандай әрекет" ; екіншісі — "ауру және шаршаған" — белгілі бір адам белгілі бір тақырыпқа қатты алаңдайтын жағдайды сипаттау үшін қолданылады.

Қазақ тіліне бейімделу кезінде бейімделудің ең қолайлы әдісі сипаттамалық аударма әдісі болып табылады. Ықтимал ұзақ тұжырымға қарамастан, аударманың бұл түрі хабарламаның мәнін жеткізіп, аударманы түпнұсқаға жақынырақ етеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Коготкова С. С. Классификация перевода по жанровой принадлежности оригинала. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.nor-dipo.ru/ru/node/396>
2. Паршин. А. Теория и практика перевода. - СПб.: СГУ, 1999. - 202 с.
3. Бархударов Л. С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). - М.: Международные отношения, - 1975. - 240 с.

УДК340

Имангельдинова Аделя
студент кафедры “Национальные и международное право”
Университет “Туран-Астан”
г. Нур-Султан, Республика Казахстан
Научный руководитель:
Смоилов С.Ж.

ЮРИДИЧЕСКИЕ ЛИЦА

ЗАҢДЫ ТҰЛҒАЛАР

LEGAL ENTITIES

Аннотация. Термин "юридическое лицо" возникло ещё в средние века, для обозначения самостоятельного субъекта обладавшее имуществом. Юридическим лицом считается организация, которая имеет на праве собственности, хозяйственного ведения или оперативного управления. Оно может от своего имени приобретать и осуществлять имущественные и личные неимущественные права, нести обязанности, быть истцом и ответчиком в суде.

Ключевые слова. Юридическое лицо, имущественные и неимущественные права, право собственности.

Аннотация. "Заңды тұлға" термині орта ғасырларда мүлікке ие дербес субъектіні белгілеу үшін пайда болды. Меншік, шаруашылық жүргізу немесе жедел басқару құқығындағы ұйым заңды тұлға болып есептеледі. Ол өз атынан мүліктік және жеке

мүліктік емес құқықтарды иемденіп, жүзеге асыра алады, міндеттер атқарады, сотта талапкер және жауапкер бола алады.

Түйінді сөздер. Заңды тұлға, мүліктік және мүліктік емес құқықтар, меншік құқығы.

Annotation. The term "legal entity" originated in the Middle Ages, to designate an independent entity that owned property. A legal entity is an organization that has the right of ownership, economic management or operational management. It can acquire and exercise property and personal non-property rights on its own behalf, bear obligations, be a plaintiff and a defendant in court.

Keywords. Legal entity, property and non-property rights, property rights.

Признаки юридического лица:

1.Организационное единство;

Статья 33 Гражданского кодекса называет юридическое лицо организацией, которому свойственно организационное единство, то есть внутренняя система и ассоциация всех входящих в состав юридического лица подразделений, система должностных лиц и органов с разграниченной между ними зонами ответственности, определенный внутренний распорядок работы и т.п.

2.Наличие обособленного имущества (учёт имущества на самостоятельном балансе);

Обособленное имущество юридического лица проявляется в том, что за ним зафиксирован актив, коим юридическая личность вправе обладать, воспользоваться и давать указания, но в некоторых случаях право постановления ограничивается. Форма укрепления - различна. Чаще всего эта форма, при которой актив принадлежит юридическому лицу на праве принадлежности, в следствие этого юридическое лицо содержит в отношении этого имущества все права и все прямые обязанности, присущие владельцу. В иных случаях имущество принадлежит юридическому лицу на праве домашнего ведения. Такими имеют все шансы быть лишь только муниципальные фирмы. Потому что право принадлежности на то же имущество принадлежит владельцу, право юридического лица давать указания данным имуществом содержит конкретные лимитирования. Право же владения и использования принадлежит юридическому лицу в абсолютной мере.

Во всех случаях имущество:

а) принадлежит юридическому лицу;

б) служит материальной базой его самостоятельной деятельности;

в) служит источником погашения задолженности и материальной ответственности юридического лица по его обязательствам с другими субъектами.

г) фиксируется самостоятельным балансом данного юридического лица (самостоятельной сметой);

3.Выступление в гражданском обороте и при разрешении споров в суде от своего имени;

Юридическое лицо - самостоятельный участник гражданского оборота, оно способно от своего имени приобретать и осуществлять права и обязанности. Поэтому одним из признаков юридического лица является выступление его от своего имени в гражданском обороте, а также в суде. В наименовании юридического лица должна быть указана его организационно-правовая форма, а также собственное индивидуальное наименование.

4.Самостоятельная гражданско-правовая ответственность.

Действующими положениями гражданского законодательства установлены причины гражданско-правовой ответственности за несоблюдение обещания. Должник отвечает за несоблюдение и (или) ненадлежащее выполнение обещания при наличии вины, в случае если другое не учтено законодательством или же контрактом.

Существуют договорная и внедоговорная ответственность.

Договорная ответственность представляет собой санкцию за нарушение конкретного договорного обязательства. Внедоговорная имеет место, когда соответствующая санкция применяется к правонарушителю, не состоящему в договорных отношениях с потерпевшим.

Список использованной литературы:

1. Юридические лица Сулейменов М.К. Алматы 2013 г.
2. Гражданский кодекс (часть общая) 2022 г.

ӘӨЖ 8.81

Исабекова Аялым Серікқызы
ЮП-21-1-3 тобының студенті
Ақтиярова Раушан Максұтқызы
ПД-21-2-1 тобының студенті
Тұран-Астана университеті
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
ф.ғ.к., доцент **Абдиқарим Н.**

ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ КОММЕНТАРИЙЛАРДЫҢ АҚПАРАТТЫҢ ШЫНАЙЛЫҒЫН АНЫҚТАУДАҒЫ РӨЛІ

РОЛЬ СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫХ КОММЕНТАРИЕВ В ОПРЕДЕЛЕНИИ ИСТИННОСТИ ИНФОРМАЦИИ

THE ROLE OF SOCIO-LEGAL COMMENTS IN DETERMINING THE TRUE INFORMATION

Аңдатпа. Мақалада қазіргі кезде әлемді алаңдатып отырған геосаяси жағдай қысқаша баяндалады. Әлеуметтік желілерде жазылып жатқан алуан түрлі комментарийларды сараптай отырып, әлеуметтік-құқықтық сипаттағы шынай ақпаратты тек қана мемлекеттік маңызы бар сайттарынан және сол саланың білікті мамандары жазған пікірлерден ғана алуға болады деген ой түйеді.

Түйінді сөздер. Геосаяси жағдай, әлеуметтік желілер, шынайы ақпарат.

Аннотация. В статье дается краткий обзор о современной геополитической ситуации в мире. Анализируя различные комментарии, размещенные в социальных сетях, автор приходит к выводу, что реальную информацию социально-правового характера можно получить только из сайтов государственного значения или обзоров, написанных квалифицированными специалистами в данной области.

Ключевые слова. Геополитическая ситуация, социальные сети, комментарии, истинная информация.

Annotation. The article provides a brief overview of the current geopolitical situation in the world. Analyzing various comments posted on social networks, the author comes to the conclusion that real information of a social and legal nature can only be obtained from sites of national importance or reviews written by qualified specialists in this field.

Key words. Geopolitical situation, social networks, comments, true information.

Әлем назарындағы Ресей мен Украина мәселесі бойынша еліміздің көптеген білікті мамандарынан бастап қарапайым халқына дейін Қазақстан Ресеймен экономикалық

саясатын, экономикалық одақтың мәселесін қайта қарауы керек т.б. алуан түрлі пікірлер айтылып жатыр. Мұндай пікірлерді көбінесе ресми тұлғалардың аузынан емес, қалың көпшіліктің әлеуметтік желілердегі akkaунттарындағы жазбаларынан байқаймыз. Олардың дені батыс тарапынан Ресейге үлкен санкциялар салынады, бұл санкциялар біздің экономикалық одаққа жағымсыз әсер етеді; экономикамыз шикізатқа байланғандықтан, батыс елдері Ресейдің табысын азайту үшін мұнайдың бағасын құлдыратса, біздің теңгеміз де құлдырауы әбден мүмкін деген болжамдар айтылуда. Шын мәнінде, Украинада соғыс басталғалы бері Қазақстанның теңгесі құнсызданып қана қоймай, елде зат бағасы да күрт өсе бастады. Әсіресе, Ресейдің қант өнімдерін экспорттауға шектеу қоюына ілесе ел аумағында қант бағасы килосына 600 теңгеге дейін көтерілді. Осыған байланысты Үкімет Дағдарысқа қарсы шаралар жөніндегі жедел штаб құрып, шұғыл жұмысқа кірісті. Ресей мен Украина шиеленістен бастау алған бұл дағдарыс бүкіл әлемге ықпал етіп, пандемияның әсерінен әлсіреп қалған әлемдік экономикаға жығылған үстіне жұдырық болып тиеді деген де болжам бар.

Ресей Украина әскерін кіргізісімен АҚШ бастаған батыс елдері Мәскеуді санкцияның астынан алып, Ресей әп-сәтте әлемде ең көп санкция салынған елге айналып шыға келді. Атап айтқанда, 22 ақпаннан бастап Ресейге 2800-ге жуық шектеу енгізілді. 2014 жылдан бастап есептесек, көрші елге салынған санкциялардың саны 5,5 мыңнан асып түскен. Бұл Иран, Сирия, Солтүстік Корея және Венесуэла елдеріне салынған бұғаудан әлдеқайда көп. 2014 жылдан бастап санкция садағына ілінген Ресей экономикасы өткен 8 жылда да біраз қиыншылықты бастан кешірді. Алайда бұл жолғы жазалардың жөні бөлек. Ресей дипломатиялық жақтан да, экономикалық жақтан да, сауда-саттық жағынан да әлемнен оқшауланып қалды. Мәселен, Ресей банктерінің халықаралық SWIFT жүйесінен шығарылуы қазіргідей дамыған дәуірден бір-ақ күнде өткен ғасырдың 80-жылдарына қайтқанмен бірдей. Өйткені қазір ешбір мемлекет әлемдік нарыққа араласпай, жеке дара өмір сүре алмайды. Керісінше әлем елдерінің экономикасы да бір-біріне байлаулы. Халықаралық SWIFT жүйесі де – осы қажеттіліктен пайда болған төлемдік платформа. 1973 жылдан бастап қолданысқа енген бұл жүйені қазір әлемнің 200-ге жуық елінде 11 мыңнан астам қаржы институтты пайдаланады [1, 321]. Демек, Ресей банктерінің бұл жүйеден шығарылып тасталуы – әлемдік саудаға араласуына тосқауыл қойылды деген сөз. Керек десеңіз, Ресей іргесінде отырған Қазақстан сияқты елдермен де сауда-саттықты электронды түрде рәсімдей алмайды, былайша айтқанда, көрші ел компаниялары бұдан былай тек қолма-қол ақшамен сауда жасасуға, доллармен есеп айырысуға мәжбүр. Бұл – Ресейдегі компаниялар мен олардың шетелдік клиенттері үшін, әсіресе, олар импорттайтын мұнай мен газ сатып алушылар үшін күтпеген жағдай.

Көрші елге салынған санкция мен әлемдік дағдарыс импорт саудасының 40 пайыздан астамы Ресейге тәуелді, бір экономикалық одақтың ішінде өмір сүретін Қазақстанға да оңай соқпайды. Батыс елдері біздің елге тікелей санкция салмаса да, Қазақстан экономикасы да бұдан ауыр соққы алады. Өйткені мамандардың айтуынша, Кедендік Одақ пен Еуроодақ арқылы біздің тауарымыздың 94%-ы Ресей арқылы келеді. Демек, Ресейде алдағы уақытта тауар тапшылығы тууы әбден мүмкін. Бұл өз кезегінде тұрмыстық керек-жарақтың денін Ресей мен Қытайдан сатып алып отырған біздің елді де айналып өтпейді. Қытайдан кіргізсек те Ресей Кеден одағы арқылы кеден салығына ортақтасатындықтан, тауар бағасы барған сайын қымбаттамаса, арзандамайды. Сол себепті біздің елімізді экономикалық тұрғыдан алда үлкен сынақ күтіп тұр. Автокөлік өндіретін компаниялардың Ресейге көлік жеткізуді тоқтатуы Қазақстанда да көлік бағасын аспандатып жібереді. «Тойота камри» сынды машиналардың бағасы 26-30 миллион теңгеге дейін көтеріліп шыға келгені – соның айғағы. Дегенмен, Ресей мұнай-газына санкция салынғаннан кейін Қазақстан мұнайы мен газына сұраныс артуы мүмкін. Алайда біздің бұл өнімдеріміз де Ресей құбырлары арқылы тасымалданады. Ал Ақтау арқылы тасымалданатын мұнайдың мөлшері 3 пайыз ғана. Ақтауға дейін мұнай жеткізетін көлік те жетіспейді. Атасу-Алатау сағасы (Алашанхай) арқылы тасымалданатын 1 миллион

тонна мұнай құбырының әлеуеті де - Ресейдің қолында. Қазірдің өзінде күнсызданған теңгемізбен бірге зат бағасы да көтеріліп барады. Егер алдағы күндерде Ресейде тауар тапшылығы туындаса, бұл баға тағы да аспандайтыны анық. Осыған байланысты Ресей мен Қазақстанның 7500 шақырымдық ортақ шекарасында көлеңкелі сауда тіпті асқынуы мүмкін. Бұл өз кезегінде Қазақстанда өндірілетін тауарлардың бағасын да қымбаттатады. Былайша айтқанда, Ресей азаматтары енді көп тауарды Қазақстаннан алуы мүмкін. Ал Ресейде жұмыс ақысы да, жалақы Қазақстаннан жоғары екенін ескерсек, біздегі зат бағасы болашақта Ресей нарығымен теңеседі немесе одан асып түседі. Ресейдегі жұмыссыздықтың асқынуы Ресей азаматтары мен Ресейде жұмыс істейтін қырғыз, өзбек елдерінің азаматтарының біздің елімізге қарай ағылу мөлшерін арттырып, елдегі жұмыссыздардың санын молайтуы мүмкін. Бірақ мұның бәрі Украинадағы соғысқа байланысты. Егер соғыстың соңы ұзаққа созылса, онда Ресей ықпалындағы елдерге болған әсері де арта түседі. Осыған байланысты қазір санкцияның салдары жөнінде дәп басып айтуға әлі ерте, келетін шығынды мөлшерлеу де қиын. Дегенмен біздің ел үшін жаңа мүмкіндік те жоқ емес. Мәселен, әуе кеңістіктерінің жабылуына байланысты Еуропадан Оңтүстік-Шығыс Азия, Үндістан және Парсы шығанағы елдеріне бағытталған транзиттік рейстердің көпшілігі қазір Еуропаның оңтүстік дәліздері арқылы орындалуда. Еуропадан Қытайға және Оңтүстік-Шығыс Азияға бағытталған рейстердің артуы елімізге айына \$1,5 млн көлемінде қосымша табыс әкеледі. Сол сияқты біз алдағы 2-3 жылда Ресейдің шетелден тауар таситын маңызды өткел еліне айналуымыз мүмкін. Бірақ Кеден одағы сынды ажырғы мойнымызда тұрғанда ел экономикасына бұдан көп кіріс кіреді деп кесіп айту қиын. Қазіргі уақыттың өзінде әлемдік экономикада біршама өзгерістер қатты байқалып жатыр. Атап айтсақ, Ресей валютасы рубльдің күнсыздануы мен доллардың өсуі. Алдағы уақытта «басып алушы» мемлекеттің экономикасы одан ары құлдырай береді деп күтілуде. Себебі Лондон билігі «Ресейді тоқыратпай санкцияны тоқтатпаймыз» деген болатын. Осы жағдайлар төңірегінде Ресеймен тығыз байланысты Қазақстан экономикасында да біраз кедергілер болатын секілді. Жоғарыда айтылған ақпараттардың барлығын интернет желісінде, аракідік мемлекеттік телерадио арналардан берілген ресми ақпараттардың негізінде жинақтап, баяндап отырмыз. Жалпы осы бір келеңсіз жағдай басталғаннан бері халықтың саяси белсенділігі де біршама артып, пікір білдірушілердің қатары көбейгенін атап өткен жөн. Бірі ел экономикасына алаңдаса, бірі ел тұтастығы, іргеміздің беріктігі, төл тіліміздің мүддесі т.б. мәселелер бойынша ойларын ашық айтуда. Сондықтан біз сөз болып отырған тақырып бойынша әлеуметтік желі және Ютубте талқыланып жатқан мәселелер бойынша комментарийлардың легіне талдау жасап көруді мақсат еттік. Жалпы комментарийларды сараптап, салмақтап көру халықты шатастырмай, нақты әрі тексерілген ақпаратпен хабардар ету үшін қажет. Өйткені көпшілік қауым белгілі бір оқиға жөнінде өз ой-пікірлерін білдіре отырып, бір жағынан, өздерінің саяси, ұлттық әрі мәдени-тұрмыстық білімдерінің деңгейін, тіпті жекебасылық мүдделерін аңғарста, екінші жағынан, айтылған фактілерді қорытып, оны қабылдау түйсігінің де деңгейін көрсетеді. Жалпы «... реалияларға берілген түсініктемелер тіл мен мәдениеттегі өзгерістерді, яғни әлемнің тілдік бейнесіндегі мәдени өзгерістердің бейнеленуін айқын, нақты көрсетіп бере алады» [2, 114]. Айталық, әлеуметтік желіні қолданушылардың көпшілігі Ресейдің Сбербанк, Газпромбанк, Совкомбанк, Новикомбанк, Альфа банк тәрізді ең ірі банктеріне қарсы шектеулер қойылғандықтан, әлем елдері жұмыс жасауды доғарып, олар белгілі бір дәрежеде зиян көреді деген сарында комментарийлар жазылған. Алайда экономика саласының маманы GSB UIB бизнес мектебінің директоры, экономист Мақсат Халықтың айтуынша, Ресейдің өзіне қарсы салынған санкцияларға қосымша жоспары бар. Себебі олардың Тұрақтандыру қорында 600 млрд долларға жуық қаражат жинап үлгерген [3] деген мәлімет келтіреді. Сондықтан санкциялар Ресейге ауыр тиеді дегенге келіспейтіндігін жеткізген. Тағы бір қаржы сарапшысы, экономист Арман Байжановтың айтуынша, еліміз үшін тауар алмасу жолдарында қиындық туындайтындықтан күнделікті қолданыстағы заттардың барлығының бағасы өседі. Жақын

арада рубль ары қарай құлдырай береді, ал бұл біздің теңгемізге әсерін тигізеді. Бұл біздің бүкіл экономикалық тетіктерімізді бір шарпып өтеді. Сондықтан импорттық тауарлар да инфляцияның соңынан өсе береді. Біріншіден, Қазақстан өткен жылдың есебі бойынша 41 млрд долларға тауар импортын жасаған. Ол тауарлардың тең жартысын ТМД елдерінен аламыз. Екіншіден, базалық мөлшерлемені 13% арттырып жібердік. Бұл несиенің пайыздық мөлшерлемесінің артуына алып келеді. Бұл елімізде күнделікті қолданыстағы барлық тауардың бағасы өседі дегенді білдеріді [4]. Ал енді ресми ақпарат таратушылардың мәліметіне назар аударсақ, Қазақстан қоғамдық даму институтының сарапшысы Жұлдызай Ысқақованың мәлімдеуінше, Қазір Қазақстанның ұстанымы бәріне түсінікті және ол қандай да бір өзгеріске ұшырамайды, еліміз нейтралитет қағидатын ұстана отырып, қос тарапты бейбітшілікке шақырады. Әрине қашан да бейбітшілікті қалаған халқымыз үшін тыныштықтың ел аумағында ғана емес, бүкіл дүние жүзінде сақталғаны маңызды. Биліктегі, ел тізгінін ұстап отырған азаматтардың халықты сабырлылық пен төзімділікке шақыруы заңды да. Алайда еліміз экономикалық тұрғыдан титықтамас үшін әлеуметтік желілердегі комментарийлардың орындыларына мән беріп, азаматтардың пікірін тыңдаған дұрыс. «Еститін Үкімет» осындай мәселеден басталады деген ойдамыз. Комментарий жазып жатқандардың бәрі арандатушы немесе жекебасының мүддесін ойлаушылар емес, олардың ішінде өте сауатты амандар, өз елінің нағыз патриоттары бар. Мәселен, әлеуметтік желілерде өзінің ойпікірін ашық айтатын саясаттанушы Асхат Қасенғали Ресей билігінің қабылдаған шешімінің салдары әлем елдері үшін де, Қазақстан үшін де саяси және экономикалық негізде сөзсіз болады. Қысқа экономикалық негізде қарасақ, Батыс тарапынан салынған санкциялар Ресей экономикасын әлсірететіні анық. Сәйкесінше, рубль құлдырап, артынша теңге де әлсірей түседі. Ал ұзақ негізде қарайтын болсақ, Ресей экономикасының стагнациясы күшейеді, 2014 жылмен салыстырғанда қуаттырақ санкциялар өз әсерін береді. Ресеймен бір экономикалық одақта болғандықтан сөзсіз оның кесірі бізге де тиеді. Ал саяси тұрғыдан алғанда, Ресейді әлемдік қауымдастық оқшаулауды күшейтеді. Қазақстанның шекаралық аймақтарына қазір қандай да бір әсері болмайды деп санаймын. Дегенмен, Ресей билігінің 2014 жылдан бергі шешімдері, соңғы жылдардағы Ресей депутаттарының Қазақстан жеріне қатысты мәлімдемелері қандай да бір сигналдар беретіні анық. Тіпті, БҰҰ деңгейінде мойындалған шекараны мойындамау, жасалған «Минск» және «Будапешт» келісімдерін бір сәтте бұза салу әрекеттерін жасаған Ресей өзге мемлекетке де дәл сондай әрекет ұстануы әбден мүмкін. Оны біз тек Украинада емес, Грузия, Молдовада көрдік. Сондықтан бізге солтүстікке көшті күшейту мен экономиканы көтеру маңызды» деген пікір айтады. Экономист-сарапшы Ербосын Нұрмұханның ойынша, кезінде Кеңес өкіметі мен Батыстың арасындағы қырғи-қабақ соғыс 1945 жылы басталып, 1991 жылға дейін созылғанда әлемде 15 мемлекет пайда болды. «Ойнаса – баласы, шындаса – әкесі жеңеді» дегендей болуы мүмкін. Өйткені Батыс елдері әлемдегі қаржылық, әскери, әлеуметтік, әлемдік тәртіптің ортаға қойылуын белгілеп отыр. Ал «Түйені жел ұшырса, ешкіні аспаннан ізде» дегендей, біздің де экономикалық жағдайымыз қиын болады.

Сонымен қазіргі бүкіл дүние жүзін алаңдатып отырған геосаяси жағдайдың бейбіт долмен шешілетіндігіне сенеміз әрі елдігіміз үшін де маңызды екендігін түсінеміз. Осы мәселеге алаңдаушылық білдіріп отырған көпшілік қауымның әлеуметтік желілердегі комментарийлардың барлығы дерлік сарапталған мәліметтер негізінде жазылған немесе сол саланың білікті мамандарының қалдырған жазбалары деп айтуға болмайды. Осы жағдайды пайдаланып ел арасына іріткі салу, мелекеттік тіл мәселесін алға тартып, арандатушылық жасау немесе «Ойбай, сұмдық», «Түркі одағы құрылып, Ресейге соққы берді» т.б. деген айдарлармен әлеуметтің назарына аударып, жазылушылар жинау, рейтингісін көтергісі келетіндер де бар екендігін, одан жас буынның сақ болуы керек екендігін айтқан жөн. Жастар шынайы әрі тексеріліп, сарапталған мәліметтерді қабылдап, сол саланың сарапшылары мен мамандарының пікірлеріне жүгінгені дұрыс. Әйтпесе қазіргі күрделі жағдайда, толассыз түсіп жатқан ақпараттар ағыны және сан қилы пікірлер

мен комментарийлардың қайсысы шынайы, қайсысы жалған екендігін ажырата алмай қалуы әбден мүмкін. Сондықтан студент-жастар арандатушылардың соңынан еріп кетпес үшін әрбір пікір мен комментарийды әлеуметтік-құқықтық тұрғыдан сараптай алатындай қабілетті әрі саяси сауатты болуы керек.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Актуальные проблемы внешней политики Казахстана. // Сборник статей. МИД Республики Казахстан, Москва: Русский Раритет, 1998, С. – 415.
2. Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 320 б.
3. <https://informburo.kz/kaz/masele/resei-men-ukraina-sielenisi-qazaqstanga-qalaiser-etui-mumkin>
4. <https://stan.kz/kynsiz-tenge-alsiregen-ekonomika-ham-sharikhtagan-baga-r-360791/>

ӘӨЖ 342

Исмагулов Мирас Нұрболатұлы

«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының магистранты

«Тұран-Астана» университеті

Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі:

з.ғ.к., доцент **Қарымсақов Р.Ш.**

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ЖӘНЕ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАР: ТҮСІНІГІ, ПАЙДА БОЛУ ШАРТТАРЫ

КОРРУПЦИЯ И КОРРУПЦИОННЫЕ ПРАВОНАРУШЕНИЯ: ПОНЯТИЕ, УСЛОВИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ

CORRUPTION AND CORRUPTION OFFENSES: THE CONCEPT, CONDITIONS OF OCCURRENCE

Аннотация. Мақалада сыбайлас жемқорлық ұғымы және сыбайлас жемқорлық қатынастарының пайда болу шарттары қарастырылады. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар мен сыбайлас жемқорлық қылмыстарының белгілеріне талдау жасалды. Субъективті құқықты жүзеге асыратын лауазымды тұлғаның азаматпен тікелей байланысу мүмкіндігін шектейтін Ереженің құқықтық реттелуі көрсетілген. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарды тергеудің жаңа әдістерін әзірлеу қажеттілігі туралы қорытынды жасалды. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарының ақпараттық моделі ретінде олардың материалдық құрылымын қарау ұсынылады.

Түйінді сөздер. Сыбайлас жемқорлық, құқық бұзушылық, қылмыс, қылмыстық істер, сотқа дейінгі алдын ала тергеу.

Аннотация. В статье рассматриваются понятие коррупции и условия возникновения коррупционных отношений. Представлен анализ признаков коррупционных правонарушений и коррупционных преступлений. Выделена правовая регламентация правила, ограничивающего возможность непосредственного контакта должностного лица с гражданином, реализующим субъективное право. Сделан вывод о необходимости разработки новых методик расследования коррупционных преступлений. В качестве информационной модели коррупционных преступлений предлагается рассматривать их материальную структуру.

Ключевые слова. Коррупция, правонарушения, преступления, уголовные дела, предварительное досудебное расследование.

Abstract. The article discusses the concept of corruption and the conditions for the emergence of corruption relations. The analysis of signs of corruption offenses and corruption crimes is presented. The legal regulation of the rule limiting the possibility of direct contact of an official with a citizen exercising a subjective right is highlighted. It is concluded that it is necessary to develop new methods of investigating corruption crimes. It is proposed to consider their material structure as an information model of corruption crimes.

Keywords. Corruption, offenses, crimes, criminal cases, pre-trial preliminary investigation.

Сыбайлас жемқорлық қазіргі қоғамның өнімі болып табылмайды, оның терең әлеуметтік-тарихи тамыры бар. Тарих көрсеткендей, сыбайлас жемқорлық бірнеше мыңжылдықтар бойы адамзаттың дамуымен бірге жүреді. Бұл «әлеуметтік тәртіп сияқты ежелгі құбылыс, бұл әлеуметтік тәртіп қандай болса да, адамдардың өмірін басқарады» [1; 5]. Сыбайлас жемқорлық қатынастарының пайда болу тарихы және сыбайлас жемқорлықтың дамуы ежелгі дәуірден бастап осы зұлымдықтан құтылу әрекеттерін көрсетеді. Алайда, сыбайлас жемқорлықты жалпыға бірдей айыптауға, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарынан келтірілген зиянның ауқымын тануға қарамастан, әлемдік қоғамдастық жаһандық проблемаға айналған осы жағымсыз құбылысты ешқашан жеңе алмады.

Соңғы онжылдықтарда көптеген қазіргі мемлекеттер үшін сыбайлас жемқорлық проблемасы едәуір шиеленісе түсті. Соңғы жылдары сыбайлас жемқорлық бағытында жасалған қылмыстар саны да өсті. Өте жағымсыз әлеуметтік құбылыс ретінде сыбайлас жемқорлық мемлекеттердің саяси, экономикалық және қоғамдық өміріне айтарлықтай әсер етеді, олардың дамуына және халық тарапынан мемлекеттік органдарға деген сенімге қауіп төндіреді, еркін, әділ және демократиялық қоғамның дамуына басты кедергі болып табылады.

Сыбайлас жемқорлық нөлден дамымайды. Оның пайда болуы үшін жағдайлар қажет. Бұл құбылыстың үнемі көбеюіне ықпал ететін шарттардың бірі заңнаманың жетілмегендігі деп санауға болады, онда «сыбайлас жемқорлық» ұғымы туралы түсінік дәл берілмеген.

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Беларусь Республикасы Заңының (бұдан әрі - «сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заң) 1-бабында сыбайлас жемқорлық деп «мемлекеттік лауазымды немесе оған теңестірілген адамның немесе шетелдік лауазымды адамның өзінің қызмет бабын және онымен байланысты мүмкіндіктерді құқыққа қарсы мүлікті алу немесе жұмыс, қызмет түрінде басқа да пайда алу мақсатында қасақана пайдалануы» түсініледі, патронаттық, өзіне немесе үшінші тұлғаларға артықшылықтар беру, сол сияқты мемлекеттік лауазымды немесе оған теңестірілген адам не шетелдік лауазымды адам оларға мүлік беру немесе жұмыс, қызмет көрсету, қамқорлық жасау түрінде басқа да пайда табу, осы мемлекеттік лауазымды немесе оған теңестірілген адам не шетелдік лауазымды адам іс-әрекет жасауы немесе оларды жасаудан тартынуы үшін олар үшін немесе үшінші тұлғалар үшін артықшылық уәде беру арқылы мемлекеттік лауазымды адамды не оған теңестірілген адамды не шетелдік лауазымды адамды сатып алу өзінің қызметтік (Еңбек) міндеттерін орындау кезінде, сондай-ақ заңды тұлғаның, оның ішінде шетелдік тұлғаның атынан немесе мүдделері үшін аталған әрекеттерді жасау» [2].

«Сыбайлас жемқорлық» ұғымының мұндай анықтамасы мәнін көрсетпейді. Өзінің қызметтік жағдайын пайдалана отырып, досының ұлына беделді жұмысқа (қызметке) түсуге көмектескен лауазымды адамның сыбайлас жемқорлық әрекеттері деп санауға бола ма? Әрине, жоқ. Қарастырылған анықтамада негізінен лауазымды тұлғалардың қылмыстық іс-әрекетіне баса назар аударылатындықтан, мұндай тұжырымдама «сыбайлас жемқорлық қылмысы» ұғымын анықтауға қолайлы.

Ол сыбайлас жемқорлыққа бағытталған қылмыстық іс-әрекеттердің жиынтығын

ғана емес, сонымен қатар оған қатысты азаматтық-құқықтық және әкімшілік деликттерді, сондай-ақ адамгершілік нормаларына қайшы келетін тәртіптік теріс қылықтар мен іс-әрекеттерді де қамтиды [3; 76].

Сыбайлас жемқорлық қоғамдық қатынастар негізінде пайда болады және дамиды. Бұл олардың түрлері, яғни сыбайлас жемқорлық қатынастары туралы айтуға мүмкіндік береді. Оның үстіне, соңғысы әрқашан қылмыстық бола бермейді. Маңызды оң қатынастардың сыбайлас жемқорлыққа айналуына не ықпал етеді? Қоғам үшін жағымды және маңызды қатынастардың өзгеру себептерін анықтау үшін, біріншіден, олардың маңызды жағын қарастыру қажет. Екіншіден, «сыбайлас жемқорлық қатынасы» ұғымын зерттеу оны әр түрлі қатынастарды қамтитын жүйелі ұғым болып табылатын «қоғамдық қатынас» ұғымымен байланыстыру қажеттілігін білдіреді.

Орыс тілінің сөздігінде С.И. Ожегова «қарым-қатынас - дегеніміз» өзара қарым-қатынас, қандай да бір негіздегі қарым-қатынастан пайда болатын біреу арасындағы байланыс» деп түсініледі [4; 383]. Қызметтің әртүрлі салаларында және, тиісінше, әртүрлі ғылыми әдебиеттерде бұл ұғым әртүрлі комбинацияларда кездеседі: философия мен әлеуметтануда — қоғамдық қатынас, экономикада — экономикалық қатынас, саясаттануда — Саяси, заң ғылымдарында — құқықтық қатынас және т. б.

Әлеуметтік қатынастар - бұл адамдар арасындағы қарым-қатынас, олардың бірлескен практикалық және рухани қызметі барысында пайда болады және дамиды. Олар екі топқа бөлінеді: материалдық (өндірістік) және идеологиялық. Өз кезегінде материалдық құндылықтарды өндіру (кез-келген өнімді өндіру, материалдық тауарлар жасау) адамзат қоғамының өмір сүру, көбею және даму көзі болып табылады. Сондықтан барлық әлеуметтік қатынастардың ішіндегі ең маңыздылары материалдық (өндірістік), яғни экономикалық. Экономикалық қатынастар адамдар материалдық тауарларды (құндылықтарды) өндіру процесіне кіретін және объективті экономикалық және әлеуметтік заңдардың өмір сүруінің негізі болып табылатын, қолда бар және санаға тәуелді емес материалдық қатынастарды көрсетеді. Барлық басқа қоғамдық қатынастардың сипаты (саяси, құқықтық, адамгершілік, діни және т.б.) экономикалық қатынастармен анықталады [5; 278].

Барлық қоғамдық қатынастар, оның ішінде сыбайлас жемқорлық қатынастар да экономикалық қатынастарға байланысты. Мұны түсіну қоғамның тарихи даму заңдылықтарын ғылыми негізде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Қоғамдық қатынастардың кез-келген түрінің маңызды бөлігі қарым-қатынас субъектілерінің өзара құқықтары мен міндеттерінің болуымен сипатталады. Бұл қатынастардың белгілі бір формада тыс дамуы стихиялық сипатқа ие. Мемлекеттен шығатын, қоғамдық қатынастарға әсер ететін заң оларды стихиялық даму жағдайынан шығарады және қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне сәйкес келетін мінез-құлық стандартын анықтайды. Мінез-құлық стандартын бұзу субъектілердің заңсыз әрекеттеріне, соның ішінде сыбайлас жемқорлыққа алып келеді.

Белгілі бір субъектілердің мінез-құлқын анықтай отырып, Заң әлеуметтік қатынастарға олардың субъективті құқықтары мен міндеттері арқылы әсер етеді. Сонымен бірге, бұл құқық теориясының ең күрделі мәселелерінің бірі болып қала беретін субъективті құқықтар мен міндеттерді іске асыру проблемасын тудырды. Оның шешімі, біздің ойымызша, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бағыттарын айқындауға ықпал ететін болады. Бұдан басқа, субъектілерге тиесілі субъективті құқықтар мен міндеттерді қарау «сыбайлас жемқорлық қатынасы» ұғымын айқындау және оның мазмұнын анықтау кезінде қажет.

Қоғамдық қатынастар тек қоғам өкілдері ретінде адамдар арасында ғана пайда болмайды. Олар адамдар мен қоғам арасында, элементтер арасында, қоғам ішіндегі ішкі жүйелер мен әртүрлі қоғамдар арасында пайда болады. Көп деңгейлі өзара әлеуметтік байланыстар туралы айтуға болады. Бұл байланыстар қоғамда белгілі бір функцияларды атқаратын және орындайтын адамдардың әлеуметтік өзара әрекеттесуінен туындайды.

Әлеуметтік өзара әрекеттесуді циклдік тәуелділікпен байланысты әлеуметтік өзара тәуелді әрекеттер жүйесі ретінде ұсынуға болады, онда бір субъектінің әрекеті бір уақытта басқа субъектілердің жауап әрекеттерінің себебі мен салдары болып табылады [6; 83]. Субъектілер арасындағы әлеуметтік өзара іс-қимыл процесінде қатынастар қалыптасады.

Әлеуметтік өзара әрекеттесудің негізі әлеуметтік қажеттіліктер мен жеке тұлғалардың жеке қажеттіліктері болып табылады. Адамның қажеттіліктерінің әртүрлілігі (материалдық, рухани және т.б.) және оларды үнемі қанағаттандыру қажеттілігі адамдар арасында туындайтын қатынастарды зерттеуге және олардың заңдылықтарын іздеуге әкелді. Адамзаттың ең жақсы және лайықты ақыл-ойлары адамдар арасындағы қарым-қатынас ережелерін әзірледі, оның негізінде заң екі мың жыл бұрын тұжырымдалған. Бұл қарапайым, қысқа және кең алгоритмде көрінеді: «адамдармен сіз қалағаныңыздай әрекет етіңіз». Бұл тезис адамдар арасындағы қарым-қатынастың алтын ережесіне айналды: адамдарға біз олардан өзіміз үшін алғымыз келетін нәрсені беру. Осы ережені ескере отырып, тұлғааралық әлеуметтік қатынастар көптеген ғасырлар бойы «Мен сізге беремін» қағидаты негізінде өзара пайда негізінде қалыптасады. Осы қағидаттың негізінде сыбайлас жемқорлық қатынастар да туындайды.

Кейбір түсіндірулермен қарастырылған принцип психологияда өзара алмасу ережесі түрінде ұсынылған. Бұл ереженің мазмұны Роберт Чалдинидің «әсер ету психологиясы» кітабында көрсетілген. Кітапта автор бір қызықты эксперимент туралы айтады. Университет профессоры Рождествоға көптеген бейтаныс адамдарға ашық хаттар жіберді. Ол кейбір ашықхаттарды алушылардың реакциясын күтті. Бірақ шолу таңқаларлық болды. Оған жолданған Құттықтау хаттары оны ешқашан көрмеген және ол туралы ештеңе білмейтін көптеген адамдардан келді. Ашықхатқа жауап берген адамдардың көпшілігі оларды мерекемен құттықтаған профессордың жеке басы туралы ештеңе білуге тырыспады. Олар автоматты түрде өзінің мерекелік құттықтау картасына жауап ретінде белгісіз адамға ізгі тілектері бар ашық хат жіберді. Университет профессоры жүргізген маңызды емес зерттеу адамдардың бір — біріне әсер етуінің маңызды құралдарының бірі-өзара алмасу ережелерін көрсетті. Бұл ереже былай дейді: біз адамға бізге бергені үшін алғыс айтамыз [7; 48]. Ризашылық білдіруге деген ұмтылыс кез-келген биологиялық жаратылыста ғана емес, физикалық жағынан да тән.

Әлеуметтік өзара іс-қимыл адамның әлеуметтік мәртебесі мен рөлімен анықталады. Әлеуметтік мәртебе жеке тұлғаның қоғамдағы жағдайымен анықталады және билік және/немесе материалдық мүмкіндіктермен, сирек — белгілі бір дағдылармен немесе дағдылармен, харизмамен, біліммен сипатталады. Әлеуметтік рөл-бұл қоғамда белгілі бір лауазымға ие адамның қасиеттері мен сипаттамаларының сыртқы көрінісі [8; 537].

Беларусь Республикасының заңнамасында, атап айтқанда, «сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» заңда «сыбайлас жемқорлық қатынасы» термині қарастырылмайды. Бұл ұғым ғылыми өмірде қолданылады, бірақ оның анықтамасы жоқ. Сыбайлас жемқорлық деген не?

Сыбайлас жемқорлық қатынастарды адамгершілік пен құқық нормаларына қарама-қайшылықтар және белгілі бір құқықтар мен міндеттері бар құқық субъектілері арасындағы белгілі бір өмірлік жағдайлар негізінде туындайтын қоғамдық қатынастардың заңсыз нысаны ретінде қарастырған жөн. Сыбайлас жемқорлық қатынастардың үш түрі бар.

Біріншіден, сыбайлас жемқорлық қатынастар сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардан бұрын болуы мүмкін, бірақ олармен байланысты емес. Мысалы, жергілікті әкімшілік қызметкері ведомстволық бағынысты аумақта мерекелік іс-шараларды ұйымдастыру қажеттілігін басшылыққа ала отырып, кәсіпкерге осы іс-шараға демеушілік жасауды ұсынады. Сыртқы жағынан, бұл ізгі ниет сияқты көрінуі мүмкін. Бірақ іс жүзінде кәсіпкер экономикалық қызметті жүзеге асыруға лицензия беру туралы алдағы шешім осы шенеунікке байланысты екенін түсініп, келісуге мәжбүр.

Екіншіден, сыбайлас жемқорлық қатынастар сыбайлас жемқорлық құқық

бұзушылықтардан бұрын болады және олармен байланысты. Мысалы, мемлекеттік лауазымды немесе оған теңестірілген адам кәсіпкерге ақысыз (демеушілік) көмек көрсету туралы талап қойды. Өтеусіз (демеушілік) көмек — Бұл Беларусь Республикасының заңды тұлғалары мен жеке кәсіпкерлерінің ақшалай қаражатты, оның ішінде шетел валютасын, тауарларды (мүлікті), жұмыстарды, қызметтерді қайтарымсыз негізде ерікті түрде ұсынуы.

Өтеусіз (демеушілік) көмек беру және оны пайдалану тәртібі Беларусь Республикасы Президентінің «өтеусіз (демеушілік) көмек беру және пайдалану туралы» № 300 Жарлығымен регламенттелген [9]. Оны беру, алу және пайдалану тәртібін бұзу лауазымды адамның қызметтен босатуға дейінгі әкімшілік немесе тәртіптік жауапкершілігін көздейді.

Үшіншіден, сыбайлас жемқорлық қатынастар сыбайлас жемқорлық қылмыстар жасауға байланысты туындайды және олармен тікелей байланысты. Мысалы, «сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заңның 37-бабына сәйкес» мемлекеттік лауазымды немесе оған теңестірілген адамның не шетелдік лауазымды адамның қызметтік (Еңбек) міндеттерін орындау кезіндегі кез келген іс-әрекеттің немесе әрекетсіздіктің орнына мүлікті немесе жұмыс, қызмет көрсету, қамқорлық жасау, өзі үшін немесе үшінші тұлғалар үшін артықшылық уәде беру түрінде басқа да пайданы қабылдауы» пара деп танылады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл процесінде ескерілуі керек қоғамдық қатынастардың бір ерекшелігі ескерілуі керек. Тікелей байланыспайтын және тіпті бір-бірінің бар екендігі туралы білмейтін адамдар арасында әлеуметтік қатынастар пайда болуы мүмкін. Олардың арасындағы өзара іс-қимыл институттар мен ұйымдар жүйесі арқылы жүзеге асырылады, бірақ жауапкершіліктің субъективті сезімі немесе осы қатынастарды қолдау ниеті арқасында емес. Бұл делдалдық әлеуметтік қатынастар деп аталады. Демек, мұндай схема бойынша сыбайлас жемқорлық қатынастар пайда болмайды. Олардың пайда болуының міндетті шарты нәтижесінде әлеуметтік практика (өзара іс-қимыл) іске асырылатын субъектілер арасындағы байланыстың болуы болып табылады. Мұндай өзара іс-қимылдың нақтылығы құқыққа қайшы, яғни сыбайлас жемқорлық қатынастар мүмкіндігін жоққа шығарады.

Белгілі бір әлеуметтік қауымдастықта (топта) қалыптасқан ережелер жүйесі сыбайлас жемқорлық қатынастарының туындауының маңызды шарты болып табылады. Тіпті өте жаман адам, белгілі бір лауазымға ие бола отырып, өз қызметін жақсы ойластырылған қатаң шеңбермен шектеген жағдайда, заңнаманы бұзбай, өзін лайықты ұстайды. Өз кезегінде, заңнаманы сақтауға ішкі уәжі бар, бірақ тиісті жағымсыз жағдайға тап болған лайықты адам өзінің айтылмаған ережелеріне сәйкес әрекет етуді тез үйренеді [10; 4].

М. Мошкович жасаған бұл тұжырым француз әлеуметтанушысы Пьер Бурдиердің тұжырымдамасына сәйкес келеді. Оның тұжырымдамасының негізгі ұғымдарының бірі-әдеті туралы түсінік. Оның түсінігінде әдет-бұл «тұрақты және портативті диспозициялар жүйесі, құрылымдық құрылымдар, яғни олардың мақсаттарына объективті түрде бейімделуі мүмкін, бірақ оған саналы түрде назар аударуды және оған жету үшін қажетті операцияларды міндетті түрде игеруді қажет етпейтін практика мен идеяларды тудыратын және ұйымдастыратын принциптер ретінде» [11; 44]. Философиялық тұрғыдан алғанда, әдет-бұл қоғамдағы белгілі бір орынға келіп, белгілі бір әлеуметтік топқа жататын адам қабылдауы керек нормалардың, ережелердің, идеялардың, мүдделердің, рөлдердің белгілі бір жиынтығы [12; 160, 161]. Демек, әдет-бұл адамның практикалық іс-әрекетін және оның айналасындағы шындық туралы идеяларын тудыратын және құрылымдайтын белгілі бір ережелер (диспозициялар) жүйесі.

Белгілі бір ережелер жүйесінің қалыптасуы әртүрлі әлеуметтік жағдайлардың әсерінен болады. Осы шарттардың ішінде білім беру процесін, қоғамда қалыптасқан мәдени нормалар жүйесін, субъектінің әлеуметтік топқа жататындығын және т. б.

ажыратуға болады.

Белгілі бір ережелерді қалыптастыратын әлеуметтік жағдайлар жүйесіндегі басты орын-білім беру. Оқу процесі көп қырлы және адамның жеке басын қалыптастыру үшін маңызды. Ол шартты түрде екіге бөлуге болатын әртүрлі жүйелерден тұрады: ішкі және сыртқы. Ішкі жүйе, ең алдымен, отбасылық тәрбиені қамтиды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Анतिकоррупционная политика: учеб. пособие для студентов факультета гос. управления / Под ред. Г.А. Сатарова. — М.: РА «СПАС», 2004. — 368 с.
2. Закон Республики Беларусь от 15.07.2015 г. № 305-З «О борьбе с коррупцией» // Эталон – Национальный центр правовой информации Республики Беларусь. — Минск,
3. Хлус А.М. Криминалистические методы выявления правонарушений, создающих условия для коррупции // Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы: сб. науч. тр. Вып. 1/33 / ГУ «Центр судебных экспертиз и криминалистики Министерства юстиции Республики Беларусь». — Минск: Право и экономика, — С. 75–80.
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 57 000 слов / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. — 20-е изд., стереотип. — М.: Рус. яз., 1988. — 750 с.
5. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. — 5-е изд. — М.: Политиздат, 1986. — 590 с.
6. Фролов С.С. Взаимодействие социальное / Словарь ключевых социологических терминов. — М., — 579 с.
7. Чалдини Р.Б. Психология влияния. 5-е изд. — СПб.: Питер, 2001. — 343 с.
8. Громов И.А., Мацкевич И.А., Семенов В.А. Западная социология. — СПб.: Изд-во ДНК, — 589 с.
9. Указ Президента Республики Беларусь от 01 июля 2005 г., № 300 (в ред. от 29.11.2013 № 529) «О предоставлении и использовании безвозмездной (спонсорской) помощи» // Эталон – Беларусь. Национальный центр правовой информации Республики Беларусь. — Минск,
10. Мошкович М. В поисках гена коррупции. — М.: ЭЖ-Юрист, 2009. — № 10. — С.
11. Бурдые П. Практический смысл / П. Бурдые. — СПб.: Алетейя, 2001. — 562 с.
12. Назарчук А.В. Осмысление коммуникации в современной французской философии // Вопросы философии. — № 8. — С. 160–161.

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ЖӘНЕ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАР: КРИМИНАЛИСТІК ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ ШАРАЛАРЫ

КОРРУПЦИЯ И КОРРУПЦИОННЫЕ ПРАВОНАРУШЕНИЯ: МЕРЫ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОГО ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ

CORRUPTION AND CORRUPTION OFFENSES: MEASURES OF CRIMINALISTIC COUNTERACTION

Аннотация. Лауазымдық өкілеттіктерін теріс пайдалану туралы мәлімдемелерді, хабарламаларды тексеру кезінде: лауазымдық өкілеттіктерін теріс пайдаланудың нақты мәні неде; азаматқа, заңды тұлғаға, қоғамға, мемлекетке зиян келтірілгені туралы; лауазымды адамның іс-әрекеттері мен туындаған салдарлардың арасында себептік байланыс бар ма; уақыты, орны, тәсілі, уәжі мен мақсаты, нақты не көрінгені туралы мәліметтер алу міндетті болып табылады пайдакүнемдік немесе өзге де жеке мүдделілік; лауазымды адам қызметінің сипаты, оны лауазымға тағайындау күні және адамның лауазымдық міндеттерінде іс-әрекеттің объективті жағын құрайтын іс-әрекеттермен тұспа-тұс келетін өкілеттіктердің болуы туралы.

Түйінді сөздер. Лауазымдық өкілеттіктер, лауазымдық өкілеттіктерін теріс пайдалану, азамат, заңды тұлға, себептік байланыс, пайдакүнемдік.

Аннотация. Обязательным является при проверке заявлений, сообщений о злоупотреблении должностными полномочиями получить сведения: в чем конкретно заключалось злоупотребление должностными полномочиями; о причинении вреда гражданину, юридическому лицу, обществу, государству; имеется ли между деяниями должностного лица и наступившими последствиями причинная связь; время, место, способ, мотив и цель, в чем конкретно проявилась корыстная либо иная личная заинтересованность; о характере деятельности должностного лица, дата назначения его на должность и наличие в должностных обязанностях лица полномочий, совпадающих с действиями, составляющими объективную сторону деяния.

Ключевые слова. Должностные полномочия, злоупотребление должностными полномочиями, гражданин, юридическое лицо, причинная связь, корыстность.

Abstract. It is mandatory to obtain information when checking statements, reports on abuse of official powers: what exactly was the abuse of official powers; about harm to a citizen, a legal entity, society, the state; whether there is a causal relationship between the actions of an official and the consequences that have occurred; time, place, method, motive and purpose, what exactly was manifested selfish or other personal interest; about the nature of the official's activity, the date of his appointment to the position and the presence of powers in the official duties of the person that coincide with the actions that constitute the objective side of the act.

Keywords. Official powers, abuse of official powers, citizen, legal entity, causal relationship, self-interest.

Қандай әрекеттер сыбайлас жемқорлық деп танылғанына қарамастан, тергеудің тиімділігі ғылыми әзірленген және нәтижелі Әдістеменің болуына байланысты. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарын тергеудің қазіргі заманғы жеке әдістемелері дәстүр бойынша қылмыстың нақты түрінің криминалистикалық сипаттамасы негізінде құрылған. Ол

ақпараттық модель, қылмыстың белгілі бір түрінің маңызды криминалистік деректері (белгілері) туралы ақпарат жүйесі болып саналады.

Қылмыстың криминалистикалық сипаттамасының практикалық маңыздылығының төмен деңгейі басқа ақпараттық модель негізінде тергеудің жеке әдістерін құру қажеттілігін түсінуге әкелді. Мұндай модель ретінде қылмыстың материалдық (криминалистік) құрылымын қарастыру ұсынылады.

Қылмыстың жалпы құрылымында келесі элементтерді бөлуге болады: қылмыс жасаған субъект; қылмыстық қол сұғушылықтың объектісі мен заты; қылмыс жасау құралы; қылмыс тақырыбы [1; 62]. Бұл элементтердің материалдық сипатына назар аудару керек. Бұл жағдай оларды сол атаудағы элементтерден ерекшелендіреді, бірақ қылмыстық құқықтың маңызды институты болып табылатын қылмыс құрамында қарастырылады. Бұл жағдайда аталған элементтер өзара байланысты. Олардың бір мезгілде болуы қылмыстың жекелеген түрлері үшін міндетті емес. Мүмкін, олардың әртүрлі комбинациясы.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстары субъектілерінің басым көпшілігі мынадай маңызды криминалистік белгілермен сипатталады:

- * белгілі бір лауазымдық жағдайдың болуы;
- * белгілі бір қызмет саласында арнайы біліктіліктің болуы, оның деңгейі кейбір жағдайларда өте жоғары;
- * белгілі бір кәсіби салада құқыққа қарсы қызмет үшін жағдай жасау немесе пайдалану;
- * өзінің қызметтік өкілеттігін жүзеге асыру барысында қылмыстық әрекетті жүзеге асыру мүмкіндігі;
- * арнайы білімінің немесе кәсіби тәжірибесінің болуы;
- * объектіні қорғау жүйесін және оның кемшіліктерін білу негізінде қылмысты анықтауға, ашуға және тергеуге қарсы іс-қимыл жасау мүмкіндігі.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарын қылмыстық топ құрамында жалғыз субъектілер де, бірнеше адамдар да жасайды. Ұйымдастырылған топтың құрамына тек лауазымды тұлғалар ғана емес, сонымен қатар қарапайым қызметкерлер де кіруі мүмкін. Мысалы, қылмыс жасалған ұйымның (кәсіпорынның, мекеменің) қызметкерлері. Топтық қылмыс жағдайында қылмысты жасырудың әртүрлі әдістері қолданылады. Қылмыстық топ мүшелері арасында міндеттерді бөлу олардың лауазымдық жағдайына сәйкес келеді, сондықтан қылмыскерлердің әрекеттері күдік тудырмайды және қарапайым кәсіби операцияларға ұқсайды. Мұндай жағдайларда қылмыскерлердің заңсыз сипаты ұзақ уақыт бойы байқалмауы мүмкін (жасырын).

Бір топ адамдар жасаған сыбайлас жемқорлық қылмыстарының құрылымын талдау субъектінің күрделі моделін құруды талап етеді. Онда қылмысқа қатысушылардың өкілеттіктері және олардың қызметінің бағыттары көрсетіледі. Бұл қылмыстық топтың сот-медициналық тұрғыдан маңызды ерекшеліктерін тиімді зерттеуге мүмкіндік береді: ұйымдастырушылық дәрежесі, топтың құрылымы мен тармақталу ерекшелігі, қатысушылардың функциялары, рөлдерді бөлу принциптері және т. б.

Қылмыстық топқа бір ұйымның лауазымды адамдары және сол ұйымның өзге де қызметкерлері, әртүрлі ұйымдардың, бір немесе әртүрлі ведомстволардың лауазымды адамдары, бірнеше ұйымдардың лауазымды адамдары және өзге де қызметкерлері кіруі мүмкін. Қылмыстық топтар олардың тұрақтылық деңгейіне және ұйымдастырушылық деңгейіне байланысты ерекшеленеді. Топ қызметінің уақыт аралығы әртүрлі. Кейбір топтар қысқа уақытқа созылады және бір немесе бірнеше ұқсас қылмыстар жасайды. Басқалары тұрақты негізде құрылады және ұзақ уақыт бойы қылмыс жасайды. Мұндай топтар әлеуметтік қауіптің жоғары деңгейімен, ұйымшылдығымен және тұрақтылығымен сипатталады. Топ мүшелері өздерінің кәсіби функцияларын қылмыстық мақсаттардың ортақтығын ескере отырып жүзеге асырады, астыртын әрекет ету ережелерін сақтайды [2; 469].

Қылмыстық шабуыл объектісі, оның материалдық (криминалистік) құрылымының

элементі ретінде, іс-әрекетке бағытталған материалдық жүйе болып табылады. Нысанның бөлінуі оның қылмыс жасау кезінде іздер қалыптастыру қасиетіне ықпал етеді. Тергеу барысында бұл іздер табылуы, тіркелуі, зерттелуі және алынуы мүмкін. Көптеген сыбайлас жемқорлық қылмыстар құрылымында осы элементке ұйымды (кәсіпорынды, мекемені) жатқызу керек. Қолданылатын талан-тараж, жасалатын жолымен лауазымды өкілеттікті асыра пайдаланудың (құжат Қылмыстық кодекстің 210-бабы), қылмыстың объектісі қылмыс пайда болған және дамитын экономикалық механизмнің нақты буыны болып табылады. Әдетте, бұл белгілі бір ұйым (кәсіпорын, мекеме), кейбір жағдайларда өндіріс орны. Бірқатар жағдайларда қылмыс объектісі өндірістік қызмет шеңберінде өзара байланысты бірнеше кәсіпорындарды және (немесе) мекемелерді қамтуы мүмкін.

Сыбайлас жемқорлық қылмыс жасалған ұйымды (кәсіпорынды, мекемені) зерделеуді ол туралы неғұрлым жалпы мәліметтерден бастаған жөн: ұйымның түрі, оның құрылымы (филиалдарының болуы), өзара байланысы, өндірістік, технологиялық және өзге де сипаттамалары. Сонымен қатар, бөлу және құрылымын зерделеу объектісі. Ішкі құрылымдардың ішінде ұйымның (кәсіпорынның, мекеменің) ұйымдық, қаржылық-экономикалық, құжаттық ішкі құрылымдарын атауға болады.

Кейбір сыбайлас жемқорлық қылмыстары қылмыстық қол сұғу объектісінің болмауымен сипатталады. Мұндай қылмыстарға, мысалы, паракорлық жатады (ҚК 430, 431, 432-баптары).

Қылмыс жасау құралы-қылмыстық нәтижеге қол жеткізуге ықпал ететін материалдық объектілер. Бұл элемент сыбайлас жемқорлық қылмыстар құрылымында әрдайым бола бермейді. Мұндай қылмыстардың ерекшелігі көбінесе әртүрлі құжаттарды анықтайды. Бірақ мүлікті ұрлауға қатысты (ҚК 210-бабы) оның айтарлықтай ерекшелігі бар. Ұрлық жасаудың кең таралған құралы-бұл әр түрлі құжаттар (нормативтік, бухгалтерлік есеп, куәландыру), олар жалған: материалдық немесе зияткерлік. Қылмыс жасау құралдарының осы түрі және өзге де сыбайлас жемқорлық қылмыстар үшін қылмыс құралдары (мысалы, бұзу құралдары, көлік құралдары, құжаттарда қолдан жасау үшін пайдаланылатын заттар (заттар) және т.б.) сияқты түрлері әдетте екінші роль атқарады [3; 294]. Бұл элементтің сот-медициналық маңызы мен ерекшелігі ұрлық жасау құралы сыртқы жағынан ең көп көрінетіндігімен және қылмыс белгілерін көрсететіндігімен анықталады. Құжаттарда көрсетілген қылмыс белгілерін зерттеу негізінде ұрлықты анықтау және тергеу әдістері жасалды.

Қылмыстық шабуылдың мәні оның мақсатын анықтайды. Мысалы, ұрлау құрылымында зат көбінесе ақшалай немесе материалдық құндылықтар (әртүрлі тауарлар, өнімдер) болып табылады. Қол сұғу нысанасы бағалы қағаздар, валюта, Шикізат, жартылай фабрикаттар және т.б. болуы мүмкін. Ол сондай-ақ белгілі бір қаржы операцияларымен және тиісті адамдар тобымен байланысты. Әр түрлі қаржылық құжаттарда (бухгалтерлік есеп және басқа құжаттарда) көрініс беру ерекшелігі бар. Бұл заттарға қол сұғу олардың ерекшеліктерін және олармен байланысты қаржылық және экономикалық процестерді ескерусіз мүмкін емес. Сондықтан, белгілі бір Қаржы-шаруашылық қызмет кезінде қол сұғушылықтың мәні не болғандығы туралы ақпарат алу сізге ұрлау әдістері, ұрлау көзін құру орны мен уақыты, материалдық құндылықтар алынған өндіріс кезеңдері, материалдық жауапты адамдар, лауазымды адамдар немесе басқа адамдар арасынан нақты ұрлаушылар туралы нұсқаларды дәл ұсынуға мүмкіндік береді. осы мақсатқа ықпал еткен адамдар қылмыс жағдайлары.

Қылмыстық шабуылдың тақырыбын таңдау, әдетте, қылмыскер әрекет ететін жағдайға, сондай-ақ оның жеке басының қасиеттеріне байланысты. Алайда, шабуылдың мәні қылмыскердің мінез-құлқына белсенді әсер етуі мүмкін. Ол қылмыс жасау және қылмыстың іздерін жасыру тәсілдерін анықтайды, серіктестерді таңдауға, сондай-ақ ұрланған адамды пайдалануға әсер етеді [4; 78-81].

Ақша қылмыстық шабуылдың тақырыбы ретінде қылмыскерлер үшін ең тартымды болып табылады. Олар материалдық құндылықтарды сатып алу үшін ғана емес, сонымен

бірге қылмыстық айналымға жинақтау және кейіннен инвестициялау үшін де қолданыла алады.

Ірі ақша қаражатын жымқыру негізгі немесе қосымша өндірістік процестер процесінде алдын ала жасалған есепке алынбаған артық ақшаны беру есебінен; банктік кредиттермен қылмыстық операциялардан алынған ірі сомаларды беру жолымен (оның ішінде жалған фирмалардың қатысуымен де); ақшаның бір бөлігін төлеушіге кейіннен қайтара отырып, шетелдік келісімшарттар бойынша ақша қаражатын артық төлеу жолымен (әдетте оның шетелдік банктегі шотына аударылған) [5; 466].

Материалдық құндылықтарды ұрлау қылмыстық жүйеде элементтердің көбеюіне әкеледі. Ең дұрысы, қылмыскерлер ұрланған материалдық құндылықтарды ақшаға айналдыруға тырысады. Ол үшін олар материалдық құндылықтарды сатуды қамтамасыз ететін субъектілермен қылмыстық байланыс орнатуға мәжбүр. Бұл ақша, жеке белгілері (сериясы мен нөмірлері) болса да, олардың топтық немесе жеке меншігін анықтауға мүмкіндік бермейді.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарының жұмыс істеуі мен дамуында жүйелік байланыстар маңызды рөл атқарады, соның арқасында олардың криминалистік құрылымының барлық элементтері бір-бірімен байланысты. Қылмыс құрылымындағы элементтер арасындағы байланыс өзара тәуелділіктің, шарттылықтың қатынасын қамтамасыз етеді, жүйенің жұмыс істеуі мен дамуын анықтайды.

Қылмыс жүйесіндегі байланыстар жүйені құрайтын элемент рөлін атқарады. Қылмыстың криминалистік құрылымының элементтері арасындағы ішкі және сыртқы байланыстардың жиынтығын білу қылмыс құрылымының әр элементін, оның параметрлерін, қасиеттерін, қабылданған және қалдырылған көріністерін, қылмыс жүйесінің ортасы болып табылатын материалдық жүйенің өзгеруін зерттеу жолдарын анықтауға мүмкіндік береді.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарының криминалистік құрылымының таңдалған элементтерінің жиынтығы олардың ақпараттық моделі болып табылады, оның негізінде қылмысты тергеу процесі жүзеге асырылады. Оның элементтерінің бірі туралы алынған ақпарат байланыстарды орнатуға және тергеудің бастапқы кезеңінде белгісіз басқа құрылымдық элементтер туралы ақпаратты анықтауға ықпал етеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Гучок А.Е. Основы криминалистического учения о материальной структуре преступления / А.Е. Гучок. — Минск: Тесей, 2012. — 228 с.
2. Криминалистика: учебник / Под ред. И.Ф. Пантелеева, Н.А. Снеткова. — М.: Юрид. лит., — 764 с.
3. Шумак Г.А., Гучок А.Е. Материальная структура должностных преступлений // Проблемы укрепления законности и правопорядка: наука, практика, тенденции: сб. науч. тр. / редкол.: В.М. Хомич [и др.]; Науч.-практ. центр проблем укрепления законности и правопорядка Генеральной прокуратуры Республики Беларусь. — Минск: БГУФК, — Вып. 3. — С. 290–296.
4. Курс криминалистики: В 3 т. — Т. 3. Криминалистическая методика: Методика расследования преступлений в сфере экономики, взяточничествам компьютерных преступлений / Под ред. О.Н. Коршуновой и А.А. Степанова. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. — 675 с.
5. Криминалистика: учебник для вузов / А.Ф. Волынский, Т.В. Аверьянова, И.Л. Александрова и др., под ред. проф. А.Ф. Волынского. — М.: Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 1999. — 766 с.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПРОКУРАТУРА ТУРАЛЫ
ЗАҢНАМАСЫНЫҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ТҰРУ БӨЛІГІНДЕГІ
ЖАЙ-КҮЙІНІҢ ПРОБЛЕМАЛАРЫ**

**ПРОБЛЕМЫ СОСТОЯНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ
КАЗАХСТАН О ПРОКУРАТУРЕ В ЧАСТИ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ**

**PROBLEMS OF THE STATE OF THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN ON THE PROSECUTOR'S OFFICE IN TERMS OF COMBATING
CORRUPTION**

Аңдатпа. Мақалада Прокуратура туралы Қазақстан Республикасы заңнамасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру бөлігіндегі кейбір қайшылықтар мен проблемалардың жай-күйіне назар аударылады, сыбайлас жемқорлық факторларын жоюды шешу жолдарын ұсынады. Прокуратура туралы заңнаманы және оның қолдану тәжірбиесін одан әрі жетілдіру мақсатында бірқатар ұсынымдар көрсетілген.

Түйінді сөздер. Прокуратура, Қазақстан Республикасы, сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру, сыбайлас жемқорлық факторлары.

Аннотация. В статье обращается внимание на состояние некоторых проблем в части противодействия коррупции законодательства Республики Казахстан О прокуратуре, предлагаются пути решения по устранению коррупциогенных факторов. В целях дальнейшего совершенствования законодательства о прокуратуре и практики ее применения приведены ряд рекомендаций.

Ключевые слова. Прокуратура, Республика Казахстан, коррупция, коррупционные факторы.

Abstract. In this article takes attention some contradiction addresses and problem of the condition legislation of the Republic of Kazakhstan about public prosecutor's office in a part of the opposition to corruption, also it is offered the way of the decision avoiding factors of the corruption. In purpose of the further improvement legislation about public prosecutor's office and practical law has formulated the number recommendation and offers.

Keywords. Prosecutor's Office, Republic of Kazakhstan, anti-corruption, anti-corruption factors.

Прокуратураның функциялары оның қызметінің негізгі бағыттарын білдіреді. Қазақстан Республикасының Конституциясының 83 бабына және "Прокуратура туралы" ҚР Заңына сәйкес:

- 1) Конституцияны, заң актілерін және республика Президенті актілерін бұзушылықтарды анықтау және оларды жою шараларын қолдану;
- 2) Жедел іздестіру қызметінің, анықтау мен тергеудің, әкімшілік және Атқарушылық іс жүргізудің заңдылығын қадағалауды жүзеге асыру;
- 3) Сотта мемлекет мүддесін білдіру;
- 4) Республиканың Конституциясы мен заңдарына қайшы келетін заңдар мен басқа да құқықтық актілерге наразылық білдіру;
- 5) Қылмыстық қудалауды заңда белгіленген тәртіппен және шекте жүзеге асыру [1].

Шын мәнінде, прокуратураның қызметінің барлық осы бағыттары ҚР Президенті заңдары мен жарлықтарының, өзге де нормативтік құқықтық актілердің дәл әрі біркелкі қолданылуына жоғары қадағалаудың басты функциясы болып табылады және Конституция мен заңдардың үстемдігін қамтамасыз ету, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мақсатында жүзеге асырылады.

Прокуратура туралы заң қадағалаудың 5 түрін анықтайды, олардың ішінде адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының, заңды тұлғалар мен мемлекеттің мүдделерінің сақталуын қадағалау іс жүзінде прокуратураның жалпы қадағалауды жүзеге асыру жөніндегі бұрынғы функциясының мұрагері болып табылады. Оның міндеттері мыналар болып табылады:

1) Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, органдардың, ұйымдардың, лауазымды адамдар мен азаматтардың құқықтық актілері мен әрекеттерінің заңға сәйкестігін қамтамасыз ету;

2) Заңдылықтың кез келген бұзылуын, осындай бұзушылықтарға ықпал еткен себептер мен жағдайларды анықтауға және жоюға, бұзылған құқықтарды қалпына келтіруге шаралар қабылдау. Алайда, бұл міндеттер белгілі бір дәрежеде және қадағалаудың басқа түрлерін жүзеге асыруда.

Прокуратура тексеруді жүргізу жолымен қадағалауды жүзеге асырады. Заңның 6-бабына сәйкес, прокуратураның талап етуі бойынша тиісті органдар мен өкілетті тұлғалар: ҚР заңнамалық актілерінде белгіленген коммерциялық, банктік және заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын мәліметтерді жария етуге қойылатын талаптарды өтеусіз және сақтай отырып, қажетті материалдар мен мәліметтерді беруге міндетті.

Тексеру нәтижелері бойынша прокурор: наразылық енгізеді; заңдылықтың бұзылуын жою туралы ұйғарым береді; қылмыстық іс қозғау, тәртіптік іс жүргізу немесе әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс жүргізу туралы, прокурордың талаптарын мәжбүрлеп орындау туралы, жеткізу туралы қаулылар шығарады, материалдық залалды өтеуге шаралар қабылдайды; заңдарды қоспағанда, адамның және азаматтың, заңды тұлғалардың және мемлекеттің құқықтары мен заңды мүдделері бұзылған жағдайда заңсыз актінің қолданылуын тоқтата тұрады; мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдары қолданған тыйым салу-шектеу сипатындағы шаралардың күшін жояды немесе оларды алып тастайды; мемлекеттің, жеке және заңды тұлғалардың құқықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау үшін сотқа жүгінеді; органға немесе лауазымды адамға заңдылықтың бұзылуын жою туралы ұсыныс енгізеді.

Прокурордың заңды талаптарын орындамау не оның талап етуі бойынша дәлелсіз себептермен келмеу заңда белгіленген жауаптылыққа әкеп соғады. Прокурор ұйғарымдар мен қаулыларды өз құзыреті шегінде орындамаған жағдайда, оларды мәжбүрлеп орындауға жіберуге құқылы. Ол өз өндірісіндегі істер мен материалдардың мәні бойынша қандай да бір түсініктеме беруге, сондай-ақ оларды заңда көзделген жағдайлар мен тәртіптен басқа жағдайларда танысу үшін біреуге беруге міндетті емес. Іс жүргізуінде жатқан тексерулер мен істер материалдарын олар аяқталғанға дейін прокурордың рұқсатынсыз жариялауға ешкімнің құқығы жоқ.

Прокуратура қызметінің осындай қуатты құқықтық кепілдіктері оған жүктелген кез келген заң бұзушылықтардың жолын кесу жөніндегі міндеттерді шешуге бағытталған, бірақ олар азаматтар мен заңды тұлғалардың, әсіресе жеке кәсіпкерлер мен мемлекеттік емес коммерциялық құрылымдардың құқықтары мен мүдделерінің озбырлығы мен бұзылуына мүмкіндіктер жасайды.

Көбінесе тексерулерді жүзеге асыру немесе прокурорлардың басқа өкілеттіктерін жүзеге асыру саяси себептерге байланысты болады. Бұған оларды заң бұзушылықтар туралы өтініштер, шағымдар, хабарламалар және басқа да деректер бойынша не олардың белгілерін тікелей анықтау арқылы ғана емес, сондай-ақ Президенттің бастамасы, жоғары тұрған Прокурордың тапсырмасы немесе сұрау салуы бойынша да жүргізу мүмкіндігі ықпал етеді. Тексеру жүргізудің негізі ретінде жоғары тұрған Прокурордың тапсырмалары

мен сұраулары орын алуы мүмкін, бірақ төмен тұрған прокурордың немесе басқа лауазымды тұлғалардың қажетті шаралар қабылдамауына негізделген шағымдар болған жағдайда ғана іске асады.

"Прокуратура туралы" Заң прокурорлық тексерулер жүргізуге байланысты жалпы ережелерді ғана бекітетіндіктен, оларды жүзеге асыру тәртібі негізінен заңға тәуелді деңгейде, атап айтқанда прокуратураның нормативтік актілерінде белгіленген.

Прокурорлық тексерулерге қатысты рәсімдерді, шарттарды және өзге де мәселелерді ведомстволық деңгейде бекіту азаматтар мен ұйымдар үшін құқықтық кепілдіктер деңгейін төмендетеді, олардың құқықтарының бұзылуына әкеледі, сондай-ақ билікті теріс пайдалану үшін негіз жасайды.

Біздің ойымызша, бұл норма прокуратураға заңдардың дәл және біркелкі қолданылуына жоғары қадағалауды жүзеге асыруды жүктеген Конституцияның 83-бабына толық сәйкес келмейді [2]. Алайда прокурорларға жергілікті мемлекеттік басқару органдары арасындағы келіспеушіліктерді, егер олар заңды шеңберде жүзеге асырылса, әкімшілік-аумақтық құрылысты қайта ұйымдастыру немесе мәслихаттардың жұмысын ұйымдастыру мәселелерін қадағалауға уәкілетті емес. Сондықтан Бас Прокурордың Парламент Сенатына ұсынуының бірінші негізі бойынша ғана орынды болады. Оларды басқа негіздер бойынша енгізу прокуратура құзырының шеңберінен тыс және конституциялық нормаларға қайшы келеді. Біздің ойымызша, Сенатқа осындай ұсыныстар енгізу функциясын сайлауды ұйымдастыру мен дайындауды жүзеге асыратын және төменгі сайлау комиссияларын басқаратын Орталық сайлау комиссиясына жүктеу орынды болар еді. Ол Парламент Палаталарына Парламент депутаттарының өкілеттігін тоқтату туралы ұсыныстар енгізеді, сондай-ақ төмен тұрған комиссиялар мәслихаттар депутаттарына қатысты жергілікті өкілді органдарға осындай ұсыныстар енгізеді. Жедел-ізвестіру қызметінің заңдылығын қадағалау, тергеу және анықтау, қылмыстық қудалау мәселелері "Прокуратура туралы" Заңның 34-39, 45-47-баптарымен, ҚР ҚДЖК-мен және "Жедел-ізвестіру қызметі туралы" ҚР Заңымен реттеледі [3], [4]. Прокурорға осы функцияларды жүзеге асыру үшін бірқатар бақылау-қадағалау, рұқсат беру және қылмыс жасады деп күдіктенген және айыпталушы адамдарды қылмыстық қудалауға тікелей қатысу өкілеттіктері берілген:

1) Жасалған қылмыстар, жедел-ізвестіру қызметінің, анықтаудың, тергеудің барысы туралы іс жүргізудегі істерді, материалдарды, құжаттарды және басқа да мәліметтерді алу;

2) Қылмыстар туралы өтініштер мен хабарламаларды қабылдау, тіркеу, шешу кезінде жедел-ізвестіру іс-шараларын жүргізу заңдылығының сақталуын тексеруге; Заңның, Адам және азамат құқықтарының бұзылуы анықталған жағдайда жедел-ізвестіру іс-шараларын, қылмыстық істі толық көлемде немесе нақты адамдарға қатысты тоқтатуға не оны қосымша тергеуге қайтаруға міндетті;

3) Айыптау қорытындысынан айыптаудың жекелеген тармақтарын алып тастау, онша ауыр емес қылмыс туралы заңды қолдану; бұлтартпау шарасын таңдау, өзгерту немесе күшін жою;

4) Істі сотқа жіберу және т. б.

Осы өкілеттіктерді жүзеге асыру кезінде прокуратура қызметінде белгілі бір қайшылық пен қосарлылық туындайды.

Бір жағынан, олар жедел-ізвестіру қызметі барысында және қылмыстық процесте азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған сияқты. Екінші жағынан, прокурор қылмыс жасады деген күдікті немесе айыпталушы адамды қылмыстық қудалайды, сонымен қатар сотта мемлекеттік айыптаушы ретінде әрекет етеді. Оның қызметінің екінші жағы жиі басым болады, жедел-ізвестіру іс-шараларын, тергеу мен анықтауды жүргізудің заңдылығын қадағалау барысында айыптау үкімін анықтайды.

Ақырында, қылмыстық істерді тоқтату, айыптау баптарын онша ауыр емес деп қайта саралау, оның жекелеген тармақтарын алып тастау, бұлтартпау шараларын таңдау,

өзгерту және жою құқығы сыбайлас жемқорлық құбылыстарына, қылмыскерлерді жауапкершіліктен босатуға негіз жасайды.

Қазіргі уақытта заңмен қорғалатын жеке өмірге қол сұғылмаушылықты, хат жазысу, телефон арқылы сөйлесу, телеграф хабарламалары мен пошта жөнелтілімдері құпиясын, тұрғын үйге қол сұғылмаушылық, қамаққа алу және күзетпен ұстау құқығын қозғайтын тергеу әрекеттері, жедел-іздістіру іс-шаралары прокурордың санкциясымен ғана жүзеге асырылады. ҚР Конституциясы, балама ретінде, қамауға алуды және соттың санкциясымен ұстауды қарастырады.

Алайда, 2005 жылғы желтоқсанда Қазақстан 1966 жылғы 19 желтоқсандағы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні ратификациялады Пактінің 9-бабы әрбір қамауға алынған немесе ұсталған, күзетпен қамауға алынған адамның оны соттың ұстауының немесе қамауға алуының заңдылығын тексеру үшін оның ісін сотта қарауға құқығын бекітеді [5]. Соттан басқа ешқандай басқа органдарға адамды шектеуге және бас бостандығынан айыруға санкция беру құқығы берілмеген. Сондықтан іс жүргізу заңнамасының көрсетілген нормалары халықаралық құқық нормаларына қайшы келді. Сонымен қатар, ҚР Конституциясының 4-бабының 3-тармағына сәйкес Республика бекіткен халықаралық шарттардың республика заңдарынан басымдығы болады. Конституцияның аталған нормасы да түзетуді қажет етеді.

Прокурордың және оның отбасы мүшелерінің тыйым салынған мүлікті сату бойынша сауда-саттыққа қатысуға құқығы жоқ субъектілер арасында болмауы да таң қалдырады. Бұл, әрине, барлық прокурорлар туралы емес, тек осы іске тікелей қатысы бар адамдар туралы: осы азаматтық іс бойынша сот отырысына қатысты, сот шешімінің заңдылығын немесе атқарушылық іс жүргізудің заңдылығын қадағалады, сондай-ақ қамауға алуға санкция берді. Мұндай бос орын сонымен қатар жосықсыз прокурорлардың алынған ақпаратты тыйым салынған мүлікті сатып алу үшін пайдаланудың әлеуетті мүмкіндіктерін қамтиды, ол көбінесе төмен бағамен сатылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Прокуратура туралы Заңы 2017 жылғы 30 маусымдағы № 81-VI ҚРЗ <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1700000081/links>
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231>
4. Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 15 қыркүйектегі Жедел-іздістіру қызметі туралы № 154-XIII Заңы https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z940004000_
5. Қазақстан Республикасының Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні ратификациялау туралы 2005 жылғы 28 қарашадағы N 91 Заңы https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000091_

**М.ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТІЛДІК ҚҰБЫЛЫСТАРДЫ
ОҚЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ СИПАТ – БЕЛГІЛЕРІ****СЕМАНТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ЯЗЫКОЗНАНИИ****SEMANTIC NATURE OF PHRASEOLOGY IN LINGUISTICS**

Аннотация. Мақалада қазіргі қазақ тіл біліміндегі фразеологиялық сөздердің семантикалық сипаттамаларын зерделеу жолдары қарастырылған. Сөздердің ішкі мағыналарын және берілген ой бейнелілігін талдау мәселелері көтерілген. Қазақ тілші ғалымдарының пікірлері ескеріле отырып, фразалық тіркестердің мәні, мағыналық сипаттары, образды ойдың берілу жолдары қамтылған. Сөздердің ішкі және сыртқы формалары әрі олардың маңыздылығы айшықталып, қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктері, ауыспалы мағынаның берілу жолдары да зерделенген. Түркі тілдерінің салыстырмалы негіздері де ескеріліп, қазақ-түркі тілдеріндегі жақын-туыстық мағыналардың берілу жолдары айқындалған.

Кілт сөздер. Фразеологизмдер қолданысы. Фразалық тізбектер. Сөз мағынасы. Сөз формасы. Сөз құбылысы. Образды сөздер. Бейнелі сөздер. Фразеологиялық бірліктер. Дыбыс. Мағына. Тіл байлығын. Фразеология семантикасы. Сөз сипаты.

Аннотация. В статье рассмотрены пути изучения семантических характеристик фразеологических слов в современном казахском языкознании. Подняты вопросы анализа внутренних значений слов и образности данной мысли. С учетом мнения ученых-казахских журналистов освещены сущность, смысловые характеристики фразовых выражений, пути передачи образной мысли. Были раскрыты внутренние и внешние формы слов и их значение, изучены лексические особенности казахского языка, пути передачи переходного значения. С учетом сравнительных основ тюркских языков определены пути передачи близкородственных значений в казахско-тюркских языках.

Ключевые слова. Использование фразеологизмов. Фразовые цепочки. Слово смысл. Явление слова. Образные слова. Образные слова. Фразеологизмы. Звук. Смысл. Богатство языка. Семантика фразеологии. Характер слова.

Abstract. The article discusses ways to study the semantic characteristics of phraseological words in modern Kazakh linguistics. The problems of analysis of the internal meanings of words and the image of a given thought are raised. Taking into account the opinions of Kazakh scientists-Correspondents, the essence of phrasal phrases, semantic characteristics, and ways of transmitting figurative thinking are covered. Internal and external forms of words and their significance are revealed, lexical features of the Kazakh language, ways of transmitting variable meanings are studied. The comparative foundations of Turkic languages are also taken into account, and ways of transmitting close-kinship meanings in Kazakh-Turkic languages are determined.

Keywords. Application of phraseology. Phrasal chains. Meaning of the word. S. S. form. Word phenomenon. Figurative words. Figurative words. Phraseological units. Sound. Meaning. The richness of language. Semantics of phraseology. The character of the word.

М.Әуезов шығармаларындағы тілдік құбылыстарды оқытудың негізгі сипат - белгілері

Әдебиеттану негізіне ар-намыс концептісінің соның ішінде кейіпкердің ішкі және сыртқы бейнесінің топтастырылып қарастырылуы немесе ар-ождан категориясының енгізілуі - жалпы «тұлға» ұғымының жаңа мазмұнмен толығына мүмкіндік жасап, әдебиетте штрих-детальдарды зерттеудің құрылымдық-функционалдық аспектісі аясынан шығып, адамның санасы, ойы мен рухани қызметімен тығыз байланыстағы антропологиялық әдеби негіздегі іліміне айналуына негіз жасалды. Соның әсерімен әдебиеттану ғылымында ар-намыс концептісінің негізін ашушы кейіпкерлерге, шығармашылық тұлғаға деген қызығушылық күшейіп, қазіргі таңда жаңаша зерттеулердің өзегіне айналған, ғылыми еңбектерде жүйеленген «ар-ождан» теориясының орны бөлек.

Кейіпкердің даралық сипатын концептілер арқылы түйіндеп беруге байланысты жазушы шығармаларының ерекшелігін танытатын оқиғалар негізін зерттеуге арналған еңбектер қатары көбейе түсуде. Осы тұрғыда тілдік тұлға мәселесі қазіргі орыс әдебиеті мен қазақ әдебиеттану ілімінде төмендегідей бағыттарда қарастырылып келеді деп шартты түрде белгілейміз: 1) нақты тұлғаның ішкі және сыртқы бейнесін оның когнитивтік және прагматикалық интенцияларын назарға ала отырып талдау; 2) көптеген ғылыми еңбектерде тарихи тұлғалар образын диахрониялық тұрғыдан сараптау орын алған; 3) бөлек-бөлек оқиғалар негізінде әдеби негізгі кейіпкерді модельдеуге арналған зерттеулер де пайда бола бастады; 4) шығармадағы кейіпкерлердің бейнелік тұлғасын ашу арқылы шығарма авторының кейіпкерді сомдау шеберлігіне шығуды мақсат тұтқан зерттеулер де кездеседі; 5) кейіпкер бойындағы бойындағы қасиеттерді оның ұлттық болмысына сай қарастырған еңбектер. М.Әуезовтің образ сомдау шеберлігін тануға арналған зерттеу жұмысымызды жоғарыда қарастырылған бағыттар шеңберінде негіздеуге тырысатын боламыз.

Сонымен қатар кейіпкер қасиеттерін тануға, түсіндіруге төмендегідей бағытта келу үрдісі қалыптасқандығын байқауға болады:

1) шығармада өзіндік мінез ерекшелігі бар жеке кейіпкер болып табылатын жеке адам қалыптасуының негізгі жүйелерін анықтау (тегі, өмір сүрген ортасы, әдеби және тілдік, ұлттық-мәдени ықпал және т.б.);

2) жеке адамның өзіндік дара болмысын құрайтын жеке қасиеттерін танытатын ерекшеліктерді көрсету, яғни оны өз бетінше білім алу, өзін-өзі жетілдіру, тәрбиелеу, өз тілдік тәжірибесін ұрпақтарына мұра етіп қалдыруда жеке жауапкершілігін сезіну, білім дағдыларын игеру, шеберлік дағдыларын меңгеру, игерген білімдері мен тәжірибесін болмысты өзгерту үшін қолдану т.б. қасиеттерден тұратын күрделі, көпсатылы зерттеу нысаны ретінде оның тілінің әдебиеттану негізінде қолданылып жүрген келесі әдеби терминдерді қолдана отырып, ассоциативтік-вербалдық, әдеби негіздегі когнитивтік, прагматикалық деңгейлерін сипаттаудан тұратын деңгейлік талдау арқылы қарастыру қажет екені айқындалды.

Көрсетілген деңгейлердегі жеке кейіпкердің немесе тұтас образдылықтағы өзіне тән ұлттық болмысын ашудың маңыздылығы туралы ғалым Рымғали Нұрғалидың пікірлеріне жүгінсек: «Әдебиеттануда жеке талданып, аталған деңгейлердің дамуының белгілі бір кейіпкер бойында көрініс табуы әртүрлі дәрежеде өрістеп, түрлі сипатта көрінеді. Оның шығармашылық танымдық мазмұны дүниетанымдық, мәдени құндылықтар жүйесінен тұрады. Сондықтан жеке кейіпкер болмысын алдымен ұлттық негізгі тұлға ретінде түсінеміз. Себебі жеке мінезі бар тұлға табиғаты тұлғаның ұлттық мәдени сатысымен тікелей байланысты», – [4, 281-284 б.] болып шығады.

Сонымен бірге белгілі бір шығарма кейіпкерінің бойындағы ар-намысты туындататын детальдарды тілге тиек ете отырып, оның өмір сүруіндегі ар-намыс негізін құрайтын, оның мақсаттары, ниеттері мен ұстанымдарын белгілейтін шығармашылық қажеттіліктері туралы да айтуға болады. кейіпкердің қоршаған әлемге, айналадағы басқа адамдарға, өзіне деген қарым-қатынасы арқылы анықталынатын құндылықтар жүйесі,

яғни адамның материалдық және рухани игіліктері мен мұраттары, белгілі бір әлеуметтік, мәдени және адамгершілік құндылықтарды таңдап алуының себептері оның танымындағы ғалам бейнесін ашу арқылы анықталынады. Ал ар-намыс концептісінің әдеби негіздегі танымы мен мақсат-мүдделерінің прагматикалық әлеуеті кейіпкер сөзі, көзқарасы, түсінігі арқылы көрініс табады.

Әдебиетші ғалымдар көркем шығармадағы жеке кейіпкер бойындағы ар-намысқа қатысты ерекшеліктердің қалыптасуы үш негізгі фактордың: әлеуметтік, ұлттық-мәдени және психологиялық факторлардың ықпалына бағынатындығын атап көрсетеді. Жеке адам өмір сүретін кез келген жағдай алдымен қоғам реттеп отыратын нормалар мен заңдылықтарға бағынатын әлеуметтік жағдай болып табылады. Бір жағынан шығарма кейіпкері сол жағдайларға мойынсуға міндетті. Екінші жағынан алғанда өзі сол қоғамның мүшесі болып табылатындықтан, болып жатқан оқиғаларға деген жеке көзқарасын, тұлғалық ұстанымын білдіру үшін саналы түрде жалпы нормаларды бұзуға қабілетті. Мысалы Абай жолы роман-эпопеясындағы Қодар мен Қамқаның трагедиялық жағдайы. Бұл арада ру арасындағы қолайсыз жағдайға намыстанған Құнанбай «шариғатты» желеу ете өз атына кір келтірмеуді ойлайды. Екінші жағынан Құнанбай ұлттық мораль тұрғысынан шешім қабылдайды. Үшінші жағынан Құнанбай ел арасында белгілі шариғат заңдылығының сақталуын қамтамасыз етеді. Демек, бұл оқиға негізінде де ар-намысқа қатысты детальдарды өрбітуге болады.

Осыған орай М.Әуезов әлеуметтік үдерістерді қазақ халқының қоғамдық және рухани тәжірибесімен сусындаған өзіндік ой елегінен өткізіп, баға береді. Мысалы, Ұлы далада қалыптасқан, рухани биік деңгейге көтерілген даланың дара феномені абай ақынның жеке тұлғасы қалыптасуында ар-намыс концептісі үлкен рөл атқарады. рухани құндылықтарды игеру арқылы адам бірте-бірте қарапайым заттардан бастап, ғаламның заңдылықтарына дейінгі өзін қоршаған ортаның болмысымен танысады, мәдениетке араласып, тілдің әлеуметтік қызметі мен дамуына қатысу арқылы тұлға болып қалыптасады.

Демек, бойдағы жігер, қайрат арқылы бекітіліп, қоғамдық санада, сонымен қатар жеке тұлғаның санасында сақталатын ұлттық-мәдени тәжірибе сол жеке тұлғаның ар-ождандық әрекетіне де өз таңбасын түсіреді.

Ар-намыстың бойда бекуі және оның қоршаған ортада айқындалуы барысында адамды өзгелерден ерекшелеп тұратын өзіндік қасиет – жекелік фактор маңызды рөл атқарады. Жекелік фактор алдымен өзін-өзі танудан көрінеді. Адамның рухани құндылық - ар-ожданды өз деңгейінде игеруге қадам жасауына жеке өзіне байланысты себептер, белгілі бір мақсаттар, адамның қоғамдық жүйедегі өзінің орнын сезіну, жекелік және топтық сәйкестіктегі өзіндік «мен» проблемасы әсер етеді.

«Намыстану, намысқойлық» ұғымын «интеллектуалдық қызмет» ұғымымен тікелей байланыста қарастырудың маңызы зор. Оның тарихи шығу тегін, өсуін, дамуын зерттей келе, оның психологиялық табиғатына үңілу – заңды құбылыс. Бізді қызықтыратыны – шығарма кейіпкерінің көркем шығарма оқиғасында көрініс табатын жеке әрекеті барысында белгілі бір оқиға-әрекеттердің туындауы себебіне алып келетін психологиялық негіз, кейіпкердің болып жатқан оқиғаларға деген қарым-қатынасын бейнелеу барысында қолданатын ассоциативтік байланыстары мен оларды қисындастыру ерекшеліктері. Адамның өзінің психикалық әлемі туралы пікірі – адамның өркениеттің әсері арқылы дамитын өз ішкі әлемін және басқа адамдардың ішкі әлемін түсіну тәсілін бейнелейтін мәдени-ғаламдық бейнесінің қалыптасуының маңызды бөлшегі.

Оқыту әдістері: әңгімелесу, оқулықпен, кітаппен, қосымша материалмен жұмыс, жоспарлау, тапсырманы орындау, бақылау, зерттеу, қайталау, графикалық жұмыс, жаттығу, оқыған материалын баяндау.

М. Әуезов шығармаларының тілін оқыту ерекшеліктерін сөз еткенде негізгі басшылыққа алатын әдістердің бірі – тәжірибе әдісі. Бұл әдіс қазақ тілі материалдарын тікелей көрсету негізінде іске асырылады. Сондықтан дыбыс заңдылықтарының жасалу

жолдарын түсіндіріп, теориялық білім беруде төмендегідей сипаттағы көрсету аппараттарына назар аудару қажеттілігі туындайды. Оқушылардың жылдам әрі ұтымды ұғынып, есінде ұзақ сақтауын ескеру қажеттілігі алғы кезектегі маңызды іс. Оқушылардың өздігінен шығармашылық еңбекпен шұғылдануын ұйымдастырып, танымдық қабілетін арттыруда мұғалім жетекші рөл атқарады.

Сабақты осы әдіс негізінде өткізуде, оған қойылатын мына сынды талаптарды ескеру жөн. Мәселен, шығарма тілі материалдарының мақсаты, тақырып айқындылығы, көрнекі құралдардың аса зор жауапкершілікпен даярлануы, тақырып мазмұнын түсіндірудің жұмыс барысы және керекті сөйлемдер мен мәтіндерді дұрыс сұрыптай білу қажеттіліктері сынды талаптар ізденімпаз ұстаз үшін бұлжымас талап болуы шарт.

Қазақ әдебиетіндігі шығарма тілін практикалық жақтан үйрету әдістері (Қазақ тілі әдебиет материалымен байланыстырып өту әдісі, түсініксіз сөздерді үйрету әдісі, диалогтық және монологтық сөйлеуді үйрету әдісі, ауызша түсіндіру әдісі, ауызша мазмұндау әдісі және мәнерлеп оқу әдісі.);

Қазақ әдебиетіндігі шығарма тілін теориялық жақтан оқыту әдістері (Әңгіме әдісі, хабарлау әдісі, түсіндіру әдісі, тәжірибе әдісі, кітапты пайдалану әдісі.);

Жалпы дидактикалық топтық әдіс негізінде ауызша хабарлау немесе сөз әдісі (баяндау, түсіндіру, әңгімелеу, пікірталас, дәріс); көрнекілік әдісі (иллюстрациялау, демократиялау); бейне әдісі (электрондық оқулық); практикалық әдіс (жаттығу, тәжірибе жасау, экскурсия); кітаппен жұмыс жасау әдісін жатқызады. Мысалы:

Абай және оның бойындағы ар-намыс сезімдерінің өсу жолдары – қалыптаса басталуы - «Қайтқанда» тарауынан басталады (Әкесімен жеке тілдесуі, қойшы-қоланның киім киісі, өзін-өзі ұстауы, жағымпаздықты, жасандылықты, жағымсыз қылықтарды ажыратуы, ондай әрекеттерге күйінуі, т.б.). Абай бойында ел намысын, көпшілік мүддесін тану-сезіну жолдарының қалыптаса бастауы- «Қат – қабатта» тарауында айқын аңғарылады (Әке қаталдығын аңғару, өлімді көзбе-көз көру, жер-су дауларының мән-мәнісін аңдай бастауы, адам баласының небір қулық-сұмдыққа бейімділігін сезіну т.б.). Абайдың қазақтың «кейбір» салт-дәстүрлерінің мейірімсіздікке, қатыгездікке бастайтындығын түйсінуі, айтар сөзін көпшілікке жеткізе алмай қор болуы. Надандық пен сауатсыздық – халықтың басты жауы екендігін сезінуі «Жолда» тарауында айқын көрініс тапқан (ру арасындағы алауыздық, Бітімшілдікке сәби Кәмшатты беру, Кәмшаттың хал-жағдайы, Әкесі мен Бөжей арасындағы теке-тірес т.б.).

Абай бойындағы сезімталдықтың өсу жолдары келесі тарауда - «Бел-белесте» біршама қамтылған (оспанның намысқойлығы, жылқы мен адам баласының ара-қатынасы, жылқы мінездемесі қазақтардың образы тұтас қамтылып, Масақбай жылқышының атты үйрету шеберлігі, Бүлдірген теру, қаралы көштегі абай әсерлері сәтті суреттіліп, кейіпкерлер бойындағы өмірге деген өзіндік жеке бір қырларының ашылуы, Жер дауының рулас, туыстар арасындағы – қан-төгіске («Мұсақұл соғысы») ұласқандығы т.б.). «Өрде» атты тарудан Абай өмірінің жаңа қырын тани бастаймыз. Бозбала Абай ендігі жерде отбасылы кейіпкер ретінде, нақты айтсақ, отағасы ретінде таныла бастайды. «Қияда» тарауында Абай ұрпақтарымен таныс боламыз. абай бойындағы толыса бастаған ойларына, абайдың ел ішіндегі дау-дамайларға араласып, ақыл тоқтата аларлық, билік айта аларлықтықтай биікке көтеріле бастағанын аңғарамыз. Тайғақта» тарауы Абай өміріндегі ғылым-ілімдік ізденістердің шиеленіске түсіп, рухани негізде ширыға бастағандығын аңғарамыз. абайдың кемеліне толып толықсыған кезеңдерін қамтыған. Осы орайда біздің тоқталарымыз, зерделейтін негізіміз ар-намыс концептісі болғандықтан біз осы концептіге бастап апарар жолды да көрсете кетуге тиістіміз. Мұндай жағдайда да біз адам баласына тән жеті түрлі әрекеттің Абай заманында ру арасындағы адамдардың көкірегінде ар-намыс отын тұтатуға негіз болғандығына көз жеткізе түсеміз.

1.Отбасындағы келеңсіз оқиғаларға араласу (Қамқа Қодар арасындағы қарым-қатынас),

- 1 Жесір дауы,
- 2 Жер дауы,
- 3 кек қайтару,
- 4 Мансапқорлық,
- 5 Надандық,
- 6 Білімсіздік.

Мұхтар Әуезовтің Абайтануға арнаған бар ғұмыры - ғасырлар қойнауынан жеткен қара сөз бен өлең сөздің құпия қатпарларын зерттеп, танып, көкеймен қабылдап, оның туған этносына ғана ерекше сұлу, сырлы, терең көрінетін жұмбақ қасиетіне қасиет қосып, құнарлы тілдің тұқымын егіп, жемісін сан ұрпаққа мәдени мұра етіп қалдырумен өтті. Сөзді сүюі өмірдің өзін сүюмен бірдей еді. Шынымен де, сөз – таңбалық белгі ғана емес, тіршілік символы.

Оқыту әдістері: ауызша баяндау, информациялық хабарлау, түсіндіріп оқыту, әңгімелеу, демонстрациялау, экскурсия, тексеру, жүйелеу, бағалау.

Оқу әдістері: әңгімелесу, оқулықпен, кітаппен, қосымша материалмен жұмыс, жоспарлау, тапсырманы орындау, бақылау, зерттеу, қайталау, графикалық жұмыс, жаттығу, оқыған материалын баяндау.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Жампейісова М. Қазақ тілін оқытудағы жаңа технологиялық методикалар. Алматы, 2000.
2. Оразов С. Қазіргі қазақ тілінің мәселелері. Алматы, 2001.
3. Әуезов М. Абай жолы роман-эпопеясы. А., 1972.
4. Айдаров Ғ. Көне ескерткіштер тілі. А., 1985.

ӘӨЖ 341

Имангазиева Айгерим
Тұран - Астана университетінің
2 курс студенті

АУЫЗЕКИ СӨЙЛЕУ СТИЛЬ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ОСНОВЫ НАУЧНО-АСПЕКТНОГО ФОРМИРОВАНИЯ СТИХОТВОРЕНИЙ ПОСВЯЩЕНИЯ (АРНАУ) КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ

FUNDAMENTALS OF SCIENTIFIC-ASPECT FORMATION OF DEDICATION POEMS IN KAZAKH POETRY

Аннотация. Мақалада қазақ поэзиясындағы арнау өлеңдеріндегі көтерілген тың тақырып – азаттықты, тәуелсіздікті жырлау мәселесі талқыланады. Ақындардың жеке шығармашылығындағы тәуелсіздік сарынының тарихи ерекшеліктері де қарастырылып, ақын ойының тым тереңде, көне заманғы адамзат баласы көкейіндегі туындаған арман белестерінен негіз алатындығы көрсетіледі. Көк түрік елінің ежелгі батырлары – тасқа есімдері қашалып жазылған Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк ерліктерін дәріптеген, азаттықты көксеген азаттық сарыны ақын шығармаларынан айқын сезілетіндігі айтылады. Сонымен қатар алдыңғы буын өкілдері – Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Сұлтанмахмұт Торайғыров сынды ақындардың өлеңдеріндегі азаттық тақырыбы да сөз болған.

Түйінді сөздер. Ауызеі сөйлеу, стиль, арнау өлеңдері, тәуелсіздік, сөз шайырлары, ежелгі тас жазулары, қазақтың ұлттық нақыштық негіздері, қазақ мәдениеті, қазақ әдебиеті мәселелері, азаттық сарынына негізделген ақын ойлары.

Аннотация. В статье будет рассмотрена поднятая в казахской поэзии тема посвящения – воспевание свободы, независимости. Рассмотрены исторические особенности мотива независимости в индивидуальном творчестве поэтов, показано, что мысль поэта лежит в основе мечтаний, возникших в глубокой, древней человеческой расе. В произведениях акына отчетливо чувствуется независимость, прославивший подвиги древних героев көктүркі – Кюльтегин, Бильге Каган, Тоныкок, чьи имена высечены на камне. Также была затронута тема освобождения в стихах предыдущих поколений – Магжана Жумабаева, Жусупбека Аймаутова, Султанмахмута Торайгырова. Посвящение мотивы в творчестве поэтов свобода с независимостью, а также особенностей проявлений и национальной культуры нашей страны.

Ключевые слова: стиль, стихи посвящения, независимость, слова смолы, древние каменные надписи, основы казахского национального колорита, проблемы казахской культуры, казахской литературы, мысли поэта, основанные на мотивах Азаттык.

Annotation. The article will consider the theme of dedication raised in Kazakh poetry – the glorification of freedom, independence. The historical features of the motive of independence in the individual creativity of poets are considered, it is shown that the poet's thought underlies the dreams that arose in the deep, ancient human race. In the works of Akyn, independence is clearly felt, who glorified the exploits of the ancient heroes of Kokturki – Kultegin, Bilge Kagan, Tonykok, whose names are carved in stone. The theme of liberation was also touched upon in the poems of previous generations – Magzhan Zhumabayev, Zhusupbek Aimautov, Sultanmakhmut Toraihyrov. Dedication the motives in the work of poets are freedom with independence, as well as the peculiarities of the manifestations and national culture of our country.

Keywords: Style, dedication poems, independence, resin words, ancient stone inscriptions, fundamentals of Kazakh national color, problems of Kazakh culture, Kazakh literature, the poet's thoughts based on the motives of Azattyk.

Ауызекі сөйлеу стилінде жалпыхалықтық тіл қолданысындағы бейнелілік сипат танытатын ФТ көп кездеседі: көңілінде иненің жасуындай кірбің жоқ, иненің көзінен өтетіндей сұлу, ине жұтқандай үндемеу метафоралық тіркестер, көл-көсір қуаныш, телегей теңіз бақыт, аспанмен тілдескен, айға қолы жету, көкірегі ала қаптай болу, мақтамен бауыздау, айбын жимау, мұрнына су кетіп жүр т.б. ФТ шаблондық әрі бейнелілікке құрылып, стилистикалық әсерінің мол екенін көрсетеді. Қазіргі уақытта халықтың тұрмыс-тіршілігі, әлеуметтік өзгерістер, адамның табиғи болмысының өзгеруі немесе ақыл-ой, ерік-жігер, күш-қуат әрекетіне қоғам өзгерістерінің әсер етуі, жазба әдебиеттің дамуы сияқты құбылыстар образды сөз өрнегін жиі пайдалануға мүмкіндік бермей отыр. Бұрын қазақ халқы көп бала туып, оны өсірген адамды шиедтей бала-шағасы бар деп айтқан, қазір бірекі бала туумен шектеледі. Оған жар дегенде жалғыз деген қарама-қарсы қойылатын қатарлары бар екенін айтуға болады. Құлын-тайдай бірге өскен – ауылда табиғат аясында бірге өскен, су құрдымға кету іс-шарасы таусылу сияқты бейнелі тіркестердің орнына адамның жағымсыз әрекетіне пенделік өміріне қатысты айтылатын көкірегін керу, басы жұмыс істемейді, көк ми, су ми, миы шайқалған, миында биттей ақыл жоқ, бастан кету, басы жарамау, құлақтан тебу, жыны қайнау, жыны ұстау, жынын қағып алу, жынды неме, жын соққыр сияқты қолдан жасап алған тұрақты тіркестермен қатар жалпыхалықтық тілдің негізгі қоймасынан алынған тіркестер ауызекі сөйлеу стилінде кәдеге жарап, өзінің бейнелілік-көркемдігін белгілі прагматикалық мақсатқа әрі стильдік бояуға құрады. Жұт жеті ағайынды деген тіркестің қолданысының үлкен әлеуметтік мәні бар бейнелі сөз, ол – халық тіршілігіндегі бұрыннан келе жатқан қатал қыс, аштық, өрт, жер сілкіну, су тасқыны, індет сияқты болып жататын қасіретнама құбылыстарға арнап айтылған бейнелі сөз тіркесі, жұт – аштан қырылу, мал қырылу, қатал қыс болуы сияқты мәселелер бір-бірімен астарласып жататын құбылысқа қарсы әрекет ету мақсатында жұмсалынған.

Мысалы, қыс қатты болса, көк шықпайды, көк шықпаса, мал аштан өледі, төлі өспейді, төл өспесе, мал артынан төл ермейді, төлі ермесе ол көбеймейді, одан аштық

болады, жейтін шөп болмаса, мал аштан қырылады, мал болмаса, ол адам шығынына алып келеді – қазіргі халық тұрмысында жұттың заманына қарай қауіп-қатері көбейіп кетті, оның бірі – қоғамдағы экологиялық жағдайлар. Осындай әрекеттерді суреттегенде публицистикалық және ауызекі сөйлеу стилінде ФТ қолданысы айшықты сөз мәнері ретінде айтылмақшы ойға көрік беріп, қат-қабат оқиғаларды әсерлі, адам зердесіне нақтылау үшін қолданылады. Функционалдық стильдердің қай-қайсысында болса да ФТ етістік мәнді фразеологизмдер болып келеді. Олардың тілдік қолданыста басым болатын себебі, адам өзіне өте жақын болмысын тұрақты тіркес жасауға икемдеген. Олай болса, көзіне шел қаптау, көңіліне дық алу, көз майын тауысу, көзіне ілмеу, көз қырын салмау, көз бояушылыққа салыну деген сияқты фразеологиялық тіркестер айтушы аузына жиі түсіп отырады. Ауызекі сөйлеу стилінде адамдар дайын сөздермен дайындықсыз сөйлейді, ФТ айтушының аузына жиі оралады, сондықтан дайын тілдік единица ретінде қолданылады. Мысалы: өзегім өртенді, өзегім талды, аш кенедей жабысты, арқаны кеңге салу, басына бәле болды, арқасында ауыр жүк тұрғандай, жүрегі шошып кетті, қол ұшын берер адам жоқ, жаны шығып кете жаздады т.б. Ауызекі сөйлеу стилінде жағымды-жағымсыз мағынадағы фразеологиялық тіркестер көптеп кездеседі. Адамдар өздерінің ой-пікірін белгілі көзқарастар тұрғысынан екшелейді, сондықтан қарама-қарсы ой-пікірлерден жағымды-жағымсыз пікір туады, фразеологиялық тіркестерді стилистикалық бағалау категориясы тұрғысынан прагматикалық мақсатта пайдаланады.

Ауызекі сөйлеу стиліндегі фразеологиялық тіркестердің басты ерекшеліктерінің бірі – сөйлеу ситуацияларына тікелей байланысты әрі адамдардың әлеуметтік-психологиялық жағдайларына тікелей қатыстылығы. Дискурс түрлеріндегі сөйлеу әрекетінде, атап айтқанда, ғылыми стильдің ауызша түрінде, публицистикалық ортаның сөйлеу мәдениетінде немесе шаршы топ алдында көркем сөз шеберлерінің сөйлеу стилінде фразеологиялық тіркестер сөйлеу ситуацияларының белгілі прагматикалық мақсатын қамтиды. Ауызекі сөйлеу стилінің тағы бір ерекшелігі дәрекі фразеологизмдердің қолданылуы болып саналады. Олар көбінесе көркем әдебиет стилінде кейіпкерлер тілінде де кездеседі. Аузымен орақ ору, боғын пышақтау, кежегесін көтеру, көкпеттеніп кету т.б.

Ауызекі сөйлеу стилінде фразеологиялық тіркестердің айрықша сипатының бірі – интонация. Фразеологизмдердің айтылу әуені адамның ойын, сезімін білдіреді. Бұл құбылыс интонациямен өте әсерлі білдіреді, интонацияның таңбалауға болмайтын экспрессиялық-эмоциялық бояулары фразеологизмдердің прагматикалық мүмкіндіктерінің мәнін айқындап отырады. Күміс көмей жез таңдай дегенде таза әсем үнді ассоциациялау мәнде жұмсалады. Интонация арқылы сүйсіну, мадақтау, риза болу сияқты прагматикалық мақсат бірге айтылады. Кірге тесік таппады дегенде айтушы ұят пен шарасыздықты ғана емес контексте әрі сөйлеу ситуацияларына қарай әр түрлі таңба “әрекетінің” нәтижелерін бере алады.

Ауызекі сөйлеу стилінде фразеологиялық тіркестердің жиі байқалатын ерекшелігі болып табылатын құбылыс – инверсия әдісі.

Инверсия әдісі – стилистикалық тәсіл. Ауызекі сөйлеу стилінде адресант өзінің ең маңызды ойындағы сөзін айту мақсатында пайдаланады, сондықтан стилистикалық акценттік категорияның мақсатында ауыстырылып айтылады. Мысалы: амал жоқ (жоқ амалды қайтейін), обалы нешік (не обал дейсің), жаман-жақсы (жақсы-жаман), жарым түн (түн жарым), құр босқа, босқа құр (опасыз дүние, дүние опасыз), ішкені алдында, ішпегені артында (алдында ішкені, артында ішпегені), құдайдан сұрап алған жалғыз (жалғыз сұрап алған құдайдан), өзін қоярға жер таппау (таппай жер қоярға өзін), атарға оғы болмау (болмау оғы атарға) т.б. Алайда, инверсия әдісінің стилистикалық нормаға қайшы келетін тұстары бар, себебі тілдің экстралингвистикалық факторларымен қатар прагматикалық фактордың ықпалынан адресант өз ниетін дұрыс білдіргісі келмейді, тыңдаушыға ықпал ету мақсатын көздемейді, сондай-ақ, адресанттың “сөздік қорды” дұрыс меңгермегені сияқты дәлелдермен анықтауға болады.

Фразеологиялық тіркестер одағаймен, яғни әр түрлі көңіл күйге байланысты әуенмен айтылады. Қырсық шалды деген осы-ау, қырсығы тисе қайтем-ау, қырсыққа ұрындырған, құдай-ай, жолы болмай кетті ғой, жолы болып кетсе ше? Жолы оңғарылсын, басы қатып жүр-ау, көк ми-ай т.б.

Ауызекі сөйлеу стилінде диалектілік фразеологиялық тіркестер кездесіп отырады. Мысалы: ада болды (ада қылды), айшығы айналуы (ыңыршығы айналды), ақшам болды (ақірет күні жетті) сол сияқты алғыс, қарғыс, бата, тілек фразеологиялық тіркестер өте көп қолданылады: алдыңнан жарылқасын, қара бассын, ақ құсың құтты болсын, бағың жансын, жолың болсын, тілегің қабыл болсын, тілеуі кесілгір, тілеуі кесілсін! Тіл-көзден сақтасын, тілің кесілсін, тіліңе шоқ түссін, ұл тап, үбірлі-шүбірлі бол!

Кез келген стиль түрінде фразеологиялық қателіктердің кездесуі стилистикалық норма талаптарына нұқсан келтіреді. Оның басты себептері мыналар:

- фразеологизмдердің нақты мағынасын түсінбеу;
- лексика-грамматикалық құрамын сақтамау;
- экспрессивті-стилистикалық ерекшелігін байқамау;
- қай ортада қолдануға болатын сипатына мән бермеу;
- фразеологизмдердің бейнелілік табиғатына мұқият үңілмеу т.б.

Сөйлеу актісінде фразеологиялық қателіктерге жол беріледі, сондықтан стилистикалық қателіктерге ұрындырады. Сөйлем құрылымы ретінде кейде қосымша компоненттерді қосып айтады. Мысалы: несіне мұрнын көтеріп жүр, кейде фразеологиялық тіркестердің бір сыңары қысқартылып айтылады: көзіне ілмеу, ілгісі де келмейді дегенде мағыналық тұтастығы бұзылады, сондықтан мұндай тіркестердің стилистикалық әсер беру қызметі мен прагматикалық мақсаты бәсең тартады. Мақал-мәтелдер, фразеологизмдер сан ғасырдың жемісі ретінде ұрпақтан ұрпаққа жетіп отырады. Мақал-мәтелдер әр заманның талабына сай пайда болып, мазмұн, мағына жағынан туып, қалыптасып толығып, дамып отырады, ал фразеологизмдер тұрақты қалыптасқан сөз тіркестері болғандықтан, олардың өзгеру, даму, толығу процесі болмайды, ол дайын тілдік единица ретінде қолданылады, сондықтан уақыт үнемдеуге, тездікке құралады. Мақал-мәтелдердің фразеологиялық тіркестің ішкі мазмұны сияқты түрі жағынан ерекшелігі бар, мақал-мәтел – сөз сипаттаудың дербес түрі. Олар лексика-семантикалық, грамматикалық-стильдік ерекше (релеванттық) белгілерімен айқындалады. Мысалы: Көпке топырақ шашпа! Көппен бірге адас! сияқты мақал-мәтел ауызекі сөйлеудің мәнерлі қасиетін аша түседі. Мақал-мәтелдер – ауыз әдебиетінің ең көне түрі, ой-пікір жиыны, асыл-ой мұратының сөз мәйегі, сондықтан ауызша әдеби тіл үлгісінің ең негізгі мұрасы, асыл қазынасы, оған фразеологиялық тіркестер де жатқызылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Мұхамедханов Қ. Арнау өлеңдері хақында // Семей таңы, 1992 жыл.
2. Ахметов З. Өлең сөз теориясы. А., 2012 ж.
3. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. А., 2002 ж.
4. Жүсіпов Қ. Өлең сөздің патшасы. А., 2000ж.

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ТҰРАҚТЫ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ ІШКІ
МАҒЫНАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ****СЕМАНТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ЯЗЫКОЗНАНИИ****SEMANTIC NATURE OF PHRASEOLOGY IN LINGUISTICS**

Аннотация. Мақалада қазіргі қазақ тіл біліміндегі фразеологиялық сөздердің семантикалық сипаттамаларын зерделеу жолдары қарастырылған. Сөздердің ішкі мағыналарын және берілген ой бейнелілігін талдау мәселелері көтерілген. Қазақ тілші ғалымдарының пікірлері ескеріле отырып, фразалық тіркестердің мәні, мағыналық сипаттары, образды ойдың берілу жолдары қамтылған. Сөздердің ішкі және сыртқы формалары әрі олардың маңыздылығы айшықталып, қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктері, ауыспалы мағынаның берілу жолдары да зерделенген. Түркі тілдерінің салыстырмалы негіздері де ескеріліп, қазақ-түркі тілдеріндегі жақын-туыстық мағыналардың берілу жолдары айқындалған.

Түйінді сөздер. Фразеологизмдер қолданысы. Фразалық тізбектер. Сөз мағынасы. Сөз формасы. Сөз құбылысы. Образды сөздер. Бейнелі сөздер. Фразеологиялық бірліктер. Дыбыс. Мағына. Тіл байлығын. Фразеология семантикасы. Сөз сипаты.

Аннотация. В статье рассмотрены пути изучения семантических характеристик фразеологических слов в современном казахском языкознании. Подняты вопросы анализа внутренних значений слов и образности данной мысли. С учетом мнения ученых-казахских журналистов освещены сущность, смысловые характеристики фразовых выражений, пути передачи образной мысли. Были раскрыты внутренние и внешние формы слов и их значение, изучены лексические особенности казахского языка, пути передачи переходного значения. С учетом сравнительных основ тюркских языков определены пути передачи близкородственных значений в казахско-тюркских языках.

Ключевые слова. Использование фразеологизмов. Фразовые цепочки. Слово смысл. Явление слова. Образные слова. Образные слова. Фразеологизмы. Звук. Смысл. Богатство языка. Семантика фразеологии. Характер слова.

Abstract. The article discusses ways to study the semantic characteristics of phraseological words in modern Kazakh linguistics. The problems of analysis of the internal meanings of words and the image of a given thought are raised. Taking into account the opinions of Kazakh scientists-Correspondents, the essence of phrasal phrases, semantic characteristics, and ways of transmitting figurative thinking are covered. Internal and external forms of words and their significance are revealed, lexical features of the Kazakh language, ways of transmitting variable meanings are studied. The comparative foundations of Turkic languages are also taken into account, and ways of transmitting close-kinship meanings in Kazakh-Turkic languages are determined.

Keywords. Application of phraseology. Phrasal chains. Meaning of the word. S. S. form. Word phenomenon. Figurative words. Figurative words. Phraseological units. Sound. Meaning. The richness of language. Semantics of phraseology. The character of the word.

Қазіргі тіл біліміндегі сөздің мағыналық семантикасының дамуы, фразалық жасам құрылымы, фразеологиялық бірліктердің – тілдік болмыс пен арақатынас ерекшеліктері, сонымен қатар фразеологизмдердің құрылымдық-семантикалық түрленуін ажырата білуде ішкі форма категориясының табиғатын ашудың ерекше орыны бар. Айтылған фразалық тізбектегі образдылық ойдың (бейнелілік) берілу жолдары мен фразеологиялық бірліктер мағынасының қатынасын сипаттауда ішкі форманың мәні айрықша роль атқарады. Тіл

біліміндегі фразалық тізбектегі ішкі форма ұғымын қазақ тіл білімінде алғаш рет тілдік бірлік ретінде сөзге қатысты қолданған ғалым – Б. Шалабай болып танылады. Ғалымның пікіріне сүйенсек, онда жалпы лингвистика негізінде ойлы әсер жеткізетін мағыналы сөздің ішкі формасы туралы туралы ХІХ ғасырларда талқыланған. Бірқатар тіл зерттеушілері неміс ғалымы В.Гумбольдт, Х.Штейнталь сияқты ғалымдар көп жазған, - деп жариялап жүр. Аталған ғалымдардың шетелдік лингвистикалық зерттеулерінде сөздің ішкі формасы терминіне қосымша түрде, сөздің дыбыстық мағынасы мен байланысу тәсілі деген түсінікті жүктеген [1, 214 б.].

Ғылыми негізде қазақ тіл білімі ілімінің іргесін қалаушы ғұлама А. Байтұрсынұлы аталған құбылысқа алғаш талдауды жасады, онда сөздің негізгі үш негізін айқын көрсетті. Олар: **дыбыс, мағына таңбасы (елестету) және мағына.** Мағына таңбасы немесе елестету ұғымдарын ғалым А. Байтұрсынұлы басқа заттың қасиетімен салыстыру арқылы танылатын заттың белгілік атауы деп атаған. Ал, бұл құбылыс орыс лингвистикасында «... знак значения... есть общее между двумя сравниваемыми сложными мысленными единицами или основание сравнения», - деп түсіндірілген [2, 17 б.].

Фразеологиялық тұлғалардың семантикасын зерттеуге арналған танымал ғалым-фразеологтардың еңбектерінде ішкі форма фразеологизм мағынасының бір бөлігі түрінде қарастырылады. Ішкі форма окказионалды фразеологизмнің мағынасын ұйымдастыру барысында маңызды рөл атқарады. Көбінесе идиомалық сипаттағы фразеологизмдер мен паремия окказионалды трансформацияға көп ұшырайды. Осыған орай, окказионалды фразеологиялық тұлғаның ішкі формасы фразеологиялық бейнемен байланысты болады, яғни ол өзі өзгере отырып, бейнеге жаңа мағына үстейді.

«Ішкі форма» ұғымының ғалымдар ұсынған нұсқасында (В.В. Виноградов, А.А. Потеня, А.В. Кунин, В.Н. Телия) ішкі форма туралы үш түрлі көзқарас бар. Ішкі форма дегеніміз:

- 1) ішкі бейне;
- 2) фразеологизм семантикасының элементі;
- 3) ФТ-ның жасалу тәсілі.

Өзіндік ішкі формасы бар тілде бұрыннан қалыптасқан узуалды фразеологизмнен окказионалды фразеологизм туындайды. Бұл окказионалды фразеологизмдерден шығатын фраза туындатудың басты ерекшелігі болып табылады.

Ішкі форманың жекелеген элементтерін қолдану мәселесі фразеологиялық тұлғаның тірек компоненттерін бөлшектеу және оның окказионалды фразеологизм негізінде жасалу барысында айқын байқалады.

Мысалы, *Эттеген-ай, неге «болты босап» кете береді бұл, қылмысқа қарсы күрестің? 95-те, бүкілхалықтық референдум алдында зой деймін, осылайша бір күшейтілген...* Нормалы қолданыста *буыны босады* – күші кетті, әлсіреді деген мағынада адамға қатысты қолданылады. Осы фразеологиялық тұлғаның *босады* етістікті компонентінің бөлшектенуінен *болты босады* 'күші жоқ, сұйық, аяқсыз қалады' деген мағынада айтылатын авторлық окказионализм жасалып отыр. ОФ-ның әр компоненті фразеологиялық мағынаның қандай да бір бөлігін тұтынушы болып саналады. Бұл оралымның жалпы мағынасы лексикалық компоненттері арасында былайша бөлінеді: **болты** – 'күші', **босады** – 'жоқ'.

Осылайша, ФТ-ның ішкі формасы трансформациялану арқылы ауызекі сөйлеу қолданысына әсер етеді. Ғалым Б. Шалабай: «Антропоцентристік факторлар фразеологияда айқын көрінеді. Өткені жаңа идиом жасау барысында сөйлеушінің бағалаушылық және эмоционалды жағдайын білдіруге ұмтылады және адресатқа әсер ету мақсатында денотатқа деген қатынасын білдіреді. Осы тұста В. Телияның: «Окказионализация фразеологизма является прямым следствием проявления человеческого, субъективного фактора в языке и, шире, самого языкового фактора в человеке, носителе языка, его культурно маркированной картине мира и национальном самосознании» – деген пікіріне біз де қосыламыз»- дейді [1,94 б.].

Окказионал фразеологизмдердегі антропоцентристік факторлар лингвомәдени менталитеттің пайда болуына әкеледі.

Сөйлеудің коммуникативтік-прагматикалық тиімділігі экспрессивті-эмоционалдық әсер ету дәрежесі мен оның қайнар көздеріне байланысты. Сөйлеу жанрындағы мәтіндер арқылы қарым-қатынас жасау кезіндегі әсер арнайы тілдік құралдарды таңдау негізінде жүзеге асырылады, олардың ішінде фразеологизмдердің орны ерекше. Фразеологизмді таңдап алғанда және де окказионал өзектілік әдістерін қолданғанда, вербалданған шындық ассоциациялар арқылы көрініп, ол тыңдаушыға эмоционалдық қатынасын көрсетуге себеп болғандықтан, пайдаланушы автор сол арқылы қосымша ақпаратты білдіреді. Мысалы:

«Балғымбаев мырза, **басыннан бал тамып, маңдайыңнан мұнай атқылап тұрса да**, мен сені бір күн ұстамаймын, егер үкіметтің Ана тілімді аяқасты ете беретіні болса!» – деп...

6. Осы мысалдағы **басыннан бал таму** қалыпты фразеологиялық тұлға *бармағынан бал тамған 'бес аспан шебер, көп өнер иесі'* [2,94 б.], – деген мағынаға өзгеше мәнде беріліп тұр. Осы тіркеске **маңдайынан мұнай атқылап тұру** қосымша компоненті қосылып, сөйлемге экспрессивті реңк үстеп, мағынасын аша түседі.

Ғалымдар фразеологиялық тұлғалардың паргматикалық әлеуетін сөз ете келіп, тілдің бұл тұлғаларының аталған үш психологиялық (А. Леонтьев) міндеттерін шешуге мүмкіндік беретінін:

7. мәтінге назар аударту;
8. мәтінді қабылдауды жақсарту;
9. мәтінді тыңдаушының қабылдауын айтады.

Ал, академик Исмет Кеңесбаев өзінің алғашқы фразеологияға қатысты еңбектерінде фразеологиялық бірліктерге мағына тұтастығы негізінде топтастырып, ғылым саласында «жаңашылдық» жасады. Ғалым І. Кеңесбаевтың «Фразеологиялық тұтастықтар мен фразеологиялық тізбектер табиғаты» ғылыми туындысында қазақи таза тілдегі фразеологиялық бірліктер мен сөздердің аналогиясы негізінде олардың мағыналарының мотивировкасына қатыстылығын айқындайды. Фразеологиялық тұтастықтар құрамындағы сөздердің құрамымен, компоненттердің мағыналарымен еш байланыссыз таңба болып табылатын мотивтенбейтін сөздердің мағыналары қандай шартты болса, олар да сондай қасиетке ие болып келеді

Ұлттық мәдениеттің кілтін кез-келген халықтың өкілі шеше алмайды, ол үшін сол тілде сөйлеп, сол тілде ойлап, сол халықтың топырағында аунап, суын ішіп, ауасымен демалу керек. Себебі, мәдени кодты ашудың кілті сол атрибуттармен тікелей байланысты.

Тіл халықтың рухани байлығының ең қажеттіліктерін – мифологиясын өз бойына жинайды. Осындай тіл фактілеріне талдау жасау мәдени тамырларымызға үңіле түсуге, оның құпия сырларын түсінуге септігін тигізеді. Фразеологизмдерді мифтік танымға, әдет-ғұрыпқа, салт-санаға әкеп жүктеу, оларды бір-бірімен байланысты дүние ретінде қарастыруға, оларды мәдениеттің құрамдас бөлігі, ұлттық тілдегі бейнесі деп тануға жол ашса, екінші жағынан, ғалымдар сабақтастығын (тіл, мәдениет, тарих, фольклор, этнология, әдебиет және т.б.) жан-жақты теориялық тұрғыдан аша түсуге мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі негіздері. –А., 2007.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. –А., 1958.
3. Кеңесбаев І. Қазақ тіліндегі фразеологизмдер . –А., 1998.

**М. ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІ ОҚЫТУ
ЖОЛДАРЫ****СЕМАНТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ЯЗЫКОЗНАНИИ****SEMANTIC NATURE OF PHRASEOLOGY IN LINGUISTICS**

Аннотация. Мақалада қазіргі қазақ тіл біліміндегі фразеологиялық сөздердің семантикалық сипаттамаларын зерделеу жолдары қарастырылған. Сөздердің ішкі мағыналарын және берілген ой бейнелілігін талдау мәселелері көтерілген. Қазақ тілші ғалымдарының пікірлері ескеріле отырып, фразалық тіркестердің мәні, мағыналық сипаттары, образды ойдың берілу жолдары қамтылған. Сөздердің ішкі және сыртқы формалары әрі олардың маңыздылығы айшықталып, қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктері, ауыспалы мағынаның берілу жолдары да зерделенген. Түркі тілдерінің салыстырмалы негіздері де ескеріліп, қазақ-түркі тілдеріндегі жақын-туыстық мағыналардың берілу жолдары айқындалған.

Түйінді сөздер. Фразеологизмдер қолданысы. Фразалық тізбектер. Сөз мағынасы. Сөз формасы. Сөз құбылысы. Образды сөздер. Бейнелі сөздер. Фразеологиялық бірліктер. Дыбыс. Мағына. Тіл байлығын. Фразеология семантикасы. Сөз сипаты.

Аннотация. В статье рассмотрены пути изучения семантических характеристик фразеологических слов в современном казахском языкознании. Подняты вопросы анализа внутренних значений слов и образности данной мысли. С учетом мнения ученых-казахских журналистов освещены сущность, смысловые характеристики фразовых выражений, пути передачи образной мысли. Были раскрыты внутренние и внешние формы слов и их значение, изучены лексические особенности казахского языка, пути передачи переходного значения. С учетом сравнительных основ тюркских языков определены пути передачи близкородственных значений в казахско-тюркских языках.

Ключевые слова. Использование фразеологизмов. Фразовые цепочки. Слово смысл. Явление слова. Образные слова. Образные слова. Фразеологизмы. Звук. Смысл. Богатство языка. Семантика фразеологии. Характер слова.

Abstract. The article discusses ways to study the semantic characteristics of phraseological words in modern Kazakh linguistics. The problems of analysis of the internal meanings of words and the image of a given thought are raised. Taking into account the opinions of Kazakh scientists-Correspondents, the essence of phrasal phrases, semantic characteristics, and ways of transmitting figurative thinking are covered. Internal and external forms of words and their significance are revealed, lexical features of the Kazakh language, ways of transmitting variable meanings are studied. The comparative foundations of Turkic languages are also taken into account, and ways of transmitting close-kinship meanings in Kazakh-Turkic languages are determined.

Keywords. Application of phraseology. Phrasal chains. Meaning of the word. S. S. form. Word phenomenon. Figurative words. Figurative words. Phraseological units. Sound. Meaning. The richness of language. Semantics of phraseology. The character of the word.

Мектеп қабырғасында мақал-мәтелдерді оқыту ерекше мәнді әрі маңызды процесс болып танылады. Оның басты негіздерінің бірі – бала тәрбиесі болса, екінші қыры –

ұлттық нақышты бала санасына сіңіру болып болып келеді. Мақал-мәтелдер – ғасырлар шежіресі. Онда халық тарихы, оның әлеуметтік тіршілігі, ақыл өнегесі мол көрініс тапқан.

Мақал-мәтелдер ой дәлдігімен, тереңдігімен, ықшамдылығымен ерекшеленеді. Онда өмірдің сан алуан құбылыстарына баға беріліп, үлкен түйін жасалады, халықтың ғасырлар бойғы тәжірибесі қорытылады [3, 5 б.].

Халық даналығы үлкен ойды аямай қалыпқа сыйғызып, асқан шеберлік танытқан. «көп сөз – көмір, аз сөз – алтын» дегендей, мақал-мәтелдің өн бойынан поэзияға тән жинақылық, үнділік, саздылық, ұйқас, ырғақты кездестіреміз. Онда басы артық бір сөз болмайды. Барлығы өз орнында.

Мақал-мәтелде бәрі екшелген, сұрыпталған, жымдаса біріккен, ой-өрнек ажыраспас туыстық тапқан. «Ер дәулеті - еңбек». Мұндағы негізгі ой - еңбектің құдіретін, бүкіл игіліктің көзі екенін білдіру. Ой қазығы еңбек болған соң, мақалда «е» дыбысы ерекше естіледі. Мақалға саздылық, үнділік беріп тұрған да сол. Дәулет сөзінің мақал бітіміне кіруі де соған байланысты. Оның орнына ырыс, байлық, молшылық т.б. сөздерді ала алмайсың. Онда мақал поэтикалық қасиетінен айрылады.

Мақал-мәтелдерде халық сөзді барынша үнемдеп қолданған. кейде тіпті, сөз тастап та кетіп отырады. Бірақ онан мақал-мәтелдің мазмұнына ешқандай нұқсан келмейді. Мысалы, «Ақыл жастан, асыл тастан» дегенде, шығады сөзі қалып қойған, бірақ онан мақал ойсырап тұрған жоқ.

«Сөз асылы - мақал» дейді халық. Оның айтушылары да, тұтынушылары да – көпшілік. Мақал – логикалық, образдық ойдың қосқанаттасқан ғажап табысы, тәжірибеден туған философиялық сөздер. Оның ұйтқысын, ең алдымен, мақалдан іздеу керек. Онда этикалық, философиялық, ұжымдық мазмұн бар, мақалдың қорытындыларын халық ешуақытта теріске шығармайды.

Мақал-мәтелдер қоғам өміріндегі әлеуметтік құбылыстарды, адам мінезін, табиғат пен тіршілік сырын, оның қайшылығын таныта отырып, адамға терең ғибрат берген. Мақал осындай құбылыстарға берілген баға, ойдың тобықтай түйіні ғана емес, өзінше бір ереже.

Халықтың әл-ауқаты сонымен қатар намысқойлылығы, ары мен иманы қашан болмасын жазушы шығармаларына арқау болады:

Абай да күле отырып, іле жауап қатты:

-Рас – ау оның, Базеке, бәрі рас! **«кедейлігіне қарама, кісілігіне қара»** десе, түгел Тобықтыдан сені атау дұрыс. Бірақ біз өнерді айтып отырмыз. Бір тайпа Тобықты деген елдің жігіті екеніңіз рас. Жігітіміз – сіз бен біз, бірақ біз өнерлі жігітпіз бе? Сол өнерге келгенде сіз екеуіміз – ел есінде қалар не көрсеттік, нендей үлгі шаштық? Қандай еңбек еттік ортамызға?! – деп, Абай қатты үнмен шыншыл жүзімен бір сұрақ қойды да, аз үндемей жағалай қарап шықты / «Абай жолы», 64 бет/.

- Бұл сахрадағы қу өмірге осылай тізе көрсетер соққы болсын. Ер қайғысын бара- бара сол емдер!- деп, біраз отырып, үлкен бір ой түйді. – **«Арыстан айға шауып мерт болғанмен, артында жортқан баласы арыстандық етпей қоймас. Ақ сұңқар ауға шырмалғанмен, ұясынан ұшқан балапаны сұңқарлық етпей қоймас!»** - деген қазақ неткен дана. Тобықтының зорлығы мен қараңғылығы Оралбайды жеңгенімен, өмірді, тауарықты жеңе алмас, бұра алмас... бұрыс алмас!..-деді («Абай жолы»).

Әуезов еңбектерінде ар-намыс концептісін ашуға негіз болатын - «Байлық-кедейлік» концептісіне ілесе жүретін, солардың атрибуты тәрізді ұғымдардың мол қоры бар. Мұндай ұғым негіздері ар-намыс туралы концептіге кіретін негізгі атауларды әр қырынан толықтырып, оларды бейнелі түрде жете анықтауға мүмкіндік береді.

Ғалым Ж. Манкеева: Қазақи намысқойлық, өршілдік оның қолданған немесе киінген тұрмыстық киім-кешектерге де қатысты болып келеді», - дейді [20,87]. Мысалы, төмендегі тұрмыстық атаулар байлықтың сән-салтанатын сипаттайтын, онымен бірге айтылатын атрибуттары болып табылады:

шайы камзол, құндыз бөрік, қара мақпалмен тыстаған түлкі тымақ, тиін ішік, ақсеңсең ішік, сусар ішік, бұлғын ішік, күміс белдік, алтын алқа, қалы кілем, атлас шымылдық т.б.

Мысалы, М.Әуезовтің «Абай жолы» романында :

Қанша намысқой жігіттер талпынғанмен, қол жеткізуі қиын қыздардың бірі – осы Тоғжан. Қазір сол Тоғжан білезікке толы аппақ жұмыр білегін табаққа қарай сирек созады.

Белінде кісе белдік емес, жасыл түсті кәріс белбеу, бұ да анық намысқой бозбаланың белгісі.

Тобықты ішіне ең алғаш келген арба осы Зеренің-Құнанбайдың кәрі шешесінің көк арбасы десе де болады /«Абай жолы»/,

Дәулетті адамдардың ас жиыны, тойлары кезінде айтылатын тамаққа қатысты эпитетті сөздер де кейіпкердің өзіне-өзі сенімді, нық екендігін айқындата түсетін, молшылық белгісі ретінде қолданылған атаулар да аз емес. Мысалы: Үнемі тоқшылықта жүргендердің дастарханындағы немесе аузындағы тамақ, ойын атауларын алайық,

семіз жая, алтындай сары үлдірік, төңкерілген қазы, үйтілген қой, семіздің жас сүбесі, серке тарту, балуан күрестіру, атшабыс, теңге алу, тайтұяқ, қойтұяқ, үштоғыз.

«кедейлік» концептісіне қатысты негізгі атауларды толықтырып, бейнелеп білдіретін атрибут сөздердің сипаты бірыңғай емес. Оларды өз ішінде бірнеше топқа бөлуге болды. Бұл ерекшелік, кейіпкерлердің бірінің көңілін кішірейтіп, иығынан басса, енді бірін ширықтыра, ызхаландыратын қарекеттерге бастарлық жол десек те болады. Намысқа апаратын немесе адам баласын құлдырататын негіздеме - «кедейлік» концептісі. Бұл концепті – ар-намыс концептісінің қатарынан қалмайтын негіздеме ретінде де танылады.

1. кедейліктің, жоқшылықтың жағдайын, хал-ахуалын білдіретін эпитеттер: **Қайғы, қасірет, тауқымет, тақсырет, қам-қайғы, ауыртпалық, амалсыздық, азап, қорлық-зорлық, тақыр таза, жүдеу тірлік, жұтаң күй, жарымау т.б.**

2. кедей, жарлы, жоқ-жітік адамдардың кескін-кейпін білдіретін эпитеттер:

Жүдеубас, кара борбай, қылқию, қайыр тілеу, азу, тозу, қанғыру т.б.

М.Әуезов шығармаларында ар-намыс концептісін айқындайтын, ашатын мақал-мәтелдердің әр алуан тақырыпқа арналған түрлері кездеседі. Олардың көбі халықтың дүниетанымын, өмірлік тәжірибесін, өмір, өлім, тағдыр туралы түсініктерін қамтиды.

Қазақтың ұлттық танымында «тағдырға» қанағаттанудан гөрі қанағаттанбаушылығы басым екендігі байқалады. Яғни, «тағдыр» өмірдің тұщысынан гөрі, ащысынан қолданыс табады. «Тағдыр» мен «өлім» ұғымдары арасында белгілі бір байланыс бар екендігі сөзсіз. Адам өлімнің алдында да тағдырдың алдындағыдай өзінің дәрменсіз екенін мойындап, өлімді тағдырдың құрамдас бөлігі ретінде қабылдайды.

Ар-намыс концептісін ашудағы «Өмір» мен «өлім» түсініктерінің жалпыхалықтық мақал-мәтелдердегі көрінісі мынадай: «Туғанға жыламаймын, өлгенге жылаймын»; «Ажал ажарыңа да қарамайды, базарыңа да қарамайды»; «Біреудің ажалы оттан, біреудің ажалы судан»; «Дүниенің қадірін берерде білерсің, жанның қадірін өлерде білерсің»; «Өтпейтін өмір жоқ, сынбайтын темір жоқ», «Өткен қайтып оралмас, өлген қайтып келмес».

Ар-намыс концептісін ашудағы «Тағдыр» ұғымы қоғамдық және әлеуметтік қатынастардың даму дәрежесіне қарамастан, өзінің түп негізінде философиялық танымдық ұғым болып қала береді. Өйткені оның философиялық танымдық тамырын дұрыс түсінбеген күнде де ол басқа дүниетанымдық концептілердің, жалпы шындық болмыстың ұйтқысы болмас еді. Бұл ұғым ешбір өзгеріске ұшырамай, өзінің абсолюттілігі мен тәуелсіздігін сақтай отырып, прагматикалық және басқа да құбылыстардан жоғары тұрады

- Басыңа күн туған азамат екенсің. **«Жалғыздың жары - құдай»** деген ғой. Бірде болмаса бірде бір кемпір-шал бар еді-ау деп есіңе аларсың. Осы үйді өз үйіңдей көр де жата бер. Жауыңнан құлақтас болып тұрармыз. Мына балаларымды інідей көр!- деп Қатубай көп-көп жұбату, достық сөздерін айтқан («Абай жолы»).

М.Әуезов шығармаларындағы «адалдық», «адамгершілік», «ар-ұят» ұғымдарының қолданысы ұлттың рухани бірлігін, моральдық құндылықтардың тілдегі көрінісін танытады. Қазақ халқының ертеден қалыптасқан моралі «Малым жанымның садағасы, Жаным арымның садағасы» деп ар, ұят, иман қасиеттерін жаннан артық бағалап, «Өлімнен ұяттың күшті екендігін» қоғамда, тәрбиеде басты қағида етіп ұстанған.

- **Дүниенің бәрі де жан садағасы.** Мал да, жер де аманшылық, тыныштықта, ер азаматтың аманшылығында жақсы шығар. Олардың басына күн туған соң дүниенің, қазынаның, мал-мүліктің не керегі бар десетін («Абай жолы»).

М.Әуезов шығармашылығында кездесетін мақал-мәтелдер осындай халықтың рухани құндылығы терең білім адами құндылықтарымен бірге жалпы адамзаттық қасиеттерді танытады. М.Әуезов шығармаларындағы мақал-мәтелдерде кездесетін ар, иман, ұят тілдік танымын талдау барысында жазушының осы мәселелер жөнінде халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрпы, таным түсінігіне негіздей отырып, адамгершілік құндылықтарын адам жанына терең сіңіру мақсатында қарапайым халыққа түсінікті тілмен, тіпті көркем поэтикалық тілмен баяндап, мән-мазмұнын айқындаған деп тұжырым жасауға болады. Жазушы өз туындыларында жақсылық пен жамандықты, ұят пен ұятсыздықты, адамшылық пен жауыздықты, достық пен қастықты, ақыл мен надандықты, сезім мен сананы арқау етіп, философиялық, дүниетанымдық тұжырымдамаларын, түйіндерін жасаған.

Абақты ішінен Абайды көріп шыққан соң, бұл жөнінді Бзаралы: **«Жалған намыс қасиет емес, ар сақтаған қасиет** деді-ау Абай, ақылыңнан айналайын!»- деді. Өз ішінде тас-томардай түйіліп жүрген бір күдікті осылай жадыратып, сыртқа шығарды («Абай жолы»).

Адамды танымдық тұрғыда тәрбиелеудің ең нәтижелі әдістердің бірі-шындық, әділет. М.Әуезов шығармаларында ар-ұяттың жарқын бейнесі жеке тақырып дәрежесіне көтерілген. Үнемі ар туралы ойлау, адамзат бақыты жайлы толғану ұят, намыс атты концептілер жеке ғылым көзін ашқанмен бірдей болады. Ал адалдық, адамгершілікке қарама-қарсы ұғым арамдық та мақал-мәтелдерде көрініс тапқан.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1.Жампейісова М. Қазақ тілін оқытудағы жаңа технологиялық методикалар. Алматы, 2000.
- 2.Оразов С. Қазіргі қазақ тілінің мәселелері. Алматы, 2001.
- 3.Әуезов М. Абай жолы роман-эпопеясы. А.,1972.
- 4.Айдаров Ғ. Көне ескерткіштер тілі. А., 1985.

ӘӨЖ 329

Имангазина Әйгерім

Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының III курс студенті
«Тұран-Астана» университеті
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
педагогика магистрі, аға оқытушы Ибрайханова А.Қ.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘНГІМЕЛЕРІНІҢ ВИРТУАЛЬДЫҚ ЖӘНЕ МИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

ВИРТУАЛЬНЫЙ И МИСТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСКИХ РАССКАЗОВ

VIRTUAL AND MYSTICAL CHARACTER OF MODERN KAZAKH STORIES

Аннотация. Мақалада қазіргі қазақ әңгімелерінің виртуальдық және мистикалық сипаты қарастырылған. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әңгімелері тақырыптық, образдық тұрғыдан сараланып, көркемдік танымы мен ұлттық сипаты ашылған.

Түйінді сөздер. Виртуалды кейіпкер, жазушы шеберлігі, мистикалық проза, ұлттық таным.

Аннотация. В статье рассмотрен виртуальный и мистический характер современных казахских рассказов. Казахские рассказы за годы независимости тематически, образно дифференцированы, раскрывают художественное познание и национальный характер.

Ключевые слова. Виртуальный персонаж, мастерство писателя, мистическая проза, национальное познание.

Abstract: The article examines the virtual and mystical nature of modern Kazakh stories. Kazakh stories over the years of independence are thematically, figuratively differentiated, reveal artistic knowledge and national character.

Keywords. Virtual character, writer's skill, mystical prose, national knowledge.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әңгімелерінің көркемдік деңгейін көтеруге көптеген қаламгерлер үлес қосты. ХХІ ғасырда әңгіме жанрына тағы бір топ жас буын өкілдері келіп қосылды. Олардың қатарында мерзімді басылым беттерінде әңгімелері жиі жарияланып жүрген Қ. Аманжолұлы, Қ. Әбілқайырұлы, М. Омарова, Л. Қоныс, Ә. Қоспағарова, Б. Дәулетбаева, Л. Имашева, А. Мантаева, Ж. Мамырәлі, М. Мұқашев, Б. Сарыбай, т.б. қаламгерлерді атауға болады. Ғасырлар бойы армандаған тәуелсіздікке қолы жеткен қазақ әңгімелерінде жаңашылдық лебі есті. Дәстүрлі даму арнасынан ауытқымаса да мазмұн мен идеяда жаңашылдықтар, көркемдік жаңа айшықтаулармен ерекшеленді. Сонымен бірге қазіргі әңгімелер әлемдік, жалпы адамзаттық проблемаларға еркін араласып, әлем әдебиетіндегі жаңа дәстүр, жаңа бағыттарға үн қосып, әлем әдебиетіндегі жаңа дәстүрлерді еркін пайдаланды. Ұлттық рух, елдің еркіндігін сақтау, кемел болашақтың тізгінін ел болып ұстау, жақсысын ардақтау сияқты ойлы әңгімелер көптеп жазылды. Бұл әңгімелер ұран сарынында емес, салмақты ойлар негізінде туындап жатты. Өткенін саралады, қазіргі күнін таразылады, кемел болашақтың тізгінін қалау үшін бірлікке, имандылыққа, сабырлылыққа үндеді.

ХХІ ғасыр – ақпараттық технологиялар ғасыры. Қарапайым қарым-қатынастың өзі жаппай виртуалдық сипатқа ие болған заманда бұл виртуалдылық сипаттың қоғамның әр саласына, соның ішінде өнер мен мәдениетке де әсер етуі – заңдылық. Виртуальды бейне-троп, адамның ішкі жан-дүниесін бейнелеуді білдіреді. Басқа сөзбен айтқанда, виртуальды бейне-троп – бұл тұлғаның өзін-өзі бейнелеуі болып табылады. Көркем туындыларда барлық кейіпкерлер виртуалды болып табылады, яғни, олар нақтылы өмірде емес, автордың ішкі дүниесінде, содан кейін барып оқырман туындыны оқыған кезде оның ішкі дүниесінде өмір сүреді. Сондықтан автор нақтылы өмірдің виртуалды сыңарын қалыптастырған кезде өзінің виртуалды адамдарына өздерін нақтылы өмірдегі адамдар сияқты қылықтар жасауына мүмкіндік береді: олар басқа адамды бейнелейді (олардың сыртқы бейнесін, мінез-құлқын, іс-әрекет ету жағдайын және т.б.), немесе өзін сипаттайды (өзінің жан дүниесін сипаттайды). Осы виртуальдылықтың қазіргі қазақ прозасындағы көрінісіне келетін болсақ, Т.Шапайдың «Дос», Г.Шойбекованың «Адамгершілік», «Шындық», А.Алтайдың «Түсік», т.б. әңгімелерінде адам болып жаралғалы айтылып та, жазылып та, болашақта да жазылатын мәңгілік тақырыптар – адамгершілік, мейірімділік, жалқаулық, пендешілік, т.б. сөз болады. Т.Шапай өзінің әңгімесін «Менің бір досым бар еді. Жанымдай көретін досым еді. Мен сол досымды жоғалттым», – деп бастап, кейіпкерін бір өкініш, бір сарғайған сағынышқа салып, өкіндіре мұңайтады. Тұрсынжан Шапайдың кейіпкерінің сағынышы бір бөлек, елден ерекше өз алдына бет-бейнесі де жоқ, елес тәрізді досын іздеп шарқ ұрады. Жазушының шеберлігінің өзі – осы жоқ, көзге көрінбейтін нәрсені көркем бейне персонажға айналдыруы. Иррациональды сипат Т.Шапай прозасына етене тән. Пәлсапа мен ғибратқа құрылады. Тегінде оның күллі прозасында қазақтың ұлттық әдебиетіне ежелден тән негіз, ұлттық дүниетанымның түйіні, қазіргі тілмен айтқанда менталитет көрініп тұрады. Мысалы, қазақ халқының мақал-мәтелдерінің түбінде түйіршіктелгендей сезілетін қара өлеңі жатыр. Бұл әңгімеде Дос кескінінде рухани ұлы қасиет, адамшылық ділі беріледі. «Досым мені көп

қинамай, есімін өзі айтты: – Тәуба». Бірінші жақтан баяндау – автордың сүйікті тәсілі. «Жастығым, жарлылығым сол досыммен көрікті еді». Бұл – өзімшілдікті өмірдің шарты санайтын адам «менінің» таза кезі. Адам баласы араны ашылып, тәубасын жоғалта бастайды. Содан жаны азап шегетінін өзі де байқамайды. «Бейнесіз бір елестің сағынышы құса қылды». «Көң домалатқан қоңыздай тірнектеген тірлігім ақыры рәсуа боп, желге ұшты». Бұл да – қазақтың ұлттық дүниетанымы: «дүние бок, дүниеқоңыз». Автор өзара ұқсас, жылғалас, бір айдынға құятын өзеннің салалары тәрізді бір сарынды әңгімелерінде бір мотивті жиі пайдаланады. Ол – жалғыздық әбден бүріп, жанын депрессия, түніліс, сары уайым меңдеген адамның өмірдің мағынасын іздеп аласұруы. Тылсым сарай, айна, көл, сайтан, әулие – бәрі де бір «жан дүние» – «меннің» түрленген атаулары. Кейіпкер ұдайы шыңырауға, көлге, лабиринт сарай, сиқырлы айнаға қарай береді. «...Бар ғаламның қайғысы көкірегімнен копарылып бірге шыққандай, дертімнен құлан-таза айықтым». Бұл – осы әңгімедегі адам тәубесіне түскенде табатын жан рахаты. Тегінде автордың кейіпкері сайтанның арбауынан шығуға қимайтын шәкірт, яғни мұсылманшылықты басы бүтін қабылдай алмай жүрген, иманы толық емес, скепсистен кетуге дәрменсіз атеист сияқты әсер қалдырады. Бұл – біздің қоғамның ортақ болмысы. Г.Шойбекова «Адамгершілік» атты әңгімесін ертегі айтып отырғандай ерекше бір пішінмен бастайды. Жазушы шағын әңгіменің жұмбақтау түрін таңдап алыпты. Бірінші жақтан баяндалған әңгіменің ерекшелігі – «ертегі» дейін десең ертегіге, «кейіпкер бейнесінің екіге жарылуы» дейін десең, оған келмейтін виртуальдылық. Автор адам бойындағы ізгі қасиеттерді кейіпкер етіп алып отыр. Жалаң уағыздаумен адамгершілікті әспеттемейді. Керісінше, аталмыш қасиетті жабысқақ, адамды мезі ететін мінез иесі ретінде суреттеп, айтпақ ойын ым, ишаратпен оқырман талқысы мен пайымына оқиға желісін ширату арқылы жеткізеді. Қаламгер кейіпкер мен адамгершілік арасындағы виртуальды диалогты өкпе-наз түрінде береді. Г.Шойбекова адамзат баласының жақсы-жаман қасиеттеріне жан бітіріп, тірілтіп оларды да адами келбетке келтіреді. Авторлық шешім кәріні жасқа айналдырып отыр. Г.Шойбекованың осыған және Т.Шапайдың «Тәубасына» ұқсас тағы бір әңгімесі бар. Ол әңгіме «Шындық» деп аталады. Ұқсас дейтініміз: шығарманың басталуы ұқсас стильмен басталады. Бірінші жақтан баяндалып, Шындық өз басынан кешкенін баяндайды. Дегенмен, сюжет желісі бөлек. Егер, Т.Шапай «Досының (ТӘУБА-ның) атын ұмытып, сол беймәлім досын іздеп шарқ ұрса, Г.Шойбекованың бірінші әңгімесіндегі қартайған «АДАМГЕРШІЛІГІ» ана құрсағындағы жас шаранаға айналса, мұндағы бас кейіпкері – «анасынан туғаннан Жалаңаш» жүреді екен. Автордың кейіпкерінен адамдар жерініп, жатсынған сайын ол жалғыздыққа бой ұрады. Қазақ әңгімесіндегі виртуальды образдардың бейнелену пішіндерінің өзі әртүрлі. Мәселен, Т.Шапайдың «Аңыз» атты әңгімесі Ж.Қорғасбектің «Қасқыр адам» атты хикаяты бойынша жазылған. Автор ЖАҚСЫЛЫҚ атты басты кейіпкеріне қарама-қарсы етіп ЗҰЛЫМДЫҚТЫ Қасқыр бейнесінде алып отыр. Қаламгердің бұл шығармасының жоғарыда тоқталып өткен виртуальдық әңгімелерден еш айырмашылығы жоқ тәрізді болғанымен, бұл туындының өз ерекшелігі бар. Ол – бұл шығарманың итерпретация үлгісімен жазылуында, яғни жарық көрген бір шығарманы оқу барысында туындаған. «Аңыз» – бұл жанры этюд тәрізді, бір үзік ой. «Содан бері Жақсылық Зұлымдықты асырап келеді екен». Лейтмотиві – осы. Қазақ ертегілері мен аңыздарының сарыны. Сонымен қорыта келгенде, қазіргі қазақ әңгімесіндегі виртуальды әңгімелер желісі өзіндік соны өрнектері, жаңа ой түйіндерімен ерекшеленеді. Бұл тақырыпқа көптеген суреткерлер қалам сілтегенімен айтар ойлары, көтеріп отырған авторлық танымдары бір. Виртуальды проза тамыр өзегін сонау фольклорлық шығармалардан алып, бүгігі күнге дейін өз өміршеңдігін жоймаған.

Қазақтың қазіргі мистикалық прозасы өзінің арнау-бастауларын фольклордан алғаны бәрімізге мәлім, Осы фольклордағы мистикалық аңыз-әңгімелер қайта түлеп, реминесценция үлгісінде жаңа сипатқа ие болып отыр. Тұрсынжан Шапайдың «Жазуы» – мистикалық әңгіме. Себебі, онда діни кітаптарда айтылатын, адам өмірінің құпиясын жазған жазмыш тақтасы елес түрінде беріледі. Автор қарапайым ситуацияны трагедиялық биікке көтеріп жібереді. Кейіпкердің қыр соңынан қалмайтын, жел ұшыратын бір жапырақ қағаз – қазақ

дүниетанымындағы маңдайдағы жазу. Автор ұлттық танымды мұсылмандық түсінікпен астастырып жіберген. Автордың бұл тұжырымдамасының бесенеден белгілі бұйрық, жазмыш, тағдыр дейтін танымдар ерекше пафоспен берілгендіктен, авторлық таным мен діни таным ара жігін ажырату қиынға соғады. Яғни, мистикалық тебіреніс арқылы автор әсер етудің көркемдік амалын тапқан. Ал, М.Мағауиннің «Тағдыр жазуы» да мистикалық әңгіме болғанымен, берілу пішіні бөлек. Тұрсынжан Шапайдың «Жазуында» – жалпы адамзаттың тағдыры жатыр. Ал, М.Мағауиннің «Тағдыр жазуы» – бұл жалқы тағдыр. Жазушының жеке тағдыры. Оның «мені». Расында, «Мен» атты өз романының мистикалық нұсқасы. Жазушы Гораций, Пушкиндерден үлкен әдебиетте мирасқа қалған тұлғалық «менді» айтып тұр. Бұл оның өзіне деген анық сүйіспеншілігі, сол себепті асылық та танылмай қалмайды. Алғашқы әңгімеде Құдайға құлшылық идеясы астарлай білдіріліп тұр. Екіншісінде құдай идеясы жоқ. Балалық шақтың баянынан автор 60-тан асқан шағына бір-ақ тоқталады. Мұнда да өң мен түс. Жазушы фәни дүниедегі өз биігіне жеткен. Жазушылық болмысты ол Тәңірі құты деп таниды. Жазушы мұны зор мәртебемен айтса керек. Тағдыр мен шығармашылық тұтасып кеткен. Бұл – шығарма әңгіме осынысымен құнды. Өз тағдырына ерен разы тәрізденеді. Өйткені өлмейтін сөз ғана. Рух мәңгі жасайды. Көк тастағы жазу – сол рухтың бұйрығы. Соған бағынып жазушы жыраулар поэзиясын қайта жаңғыртты.

Тәуелсіздік жылдары қазақ жазушылары әңгіме жанрында қалыптасқан дәстүрді жалғастыра отырып, мазмұндық, түрлік ізденістерге барды. Бұл жанр кеңестік дәуір тұсында тыйым салынған діни-философиялық, эротикалық, интимдік әңгімелермен толықты. М. Мағауин, Б. Нұржеке, Қ. Жұмаділов, Т. Ахметжан, Н. Ораз, т.б. жазушылар адам жанының ішкі иірімдеріне үнілуде психологиялық әңгімелер қатарын көбейтті. Дәстүрлі ұлттық таным тәуелсіздік тұсындағы әңгімелерде батыс әдебиетінде қалыптасқан әр түрлі ағымдармен жалғасты. Сондықтан да қазақ әңгімелерінде модернистік, постмодернистік ағымдар пайда болды. Қазақ әңгімелері 1991-2012 жылдар аралығында жаңа есімдермен, жаңа мазмұндармен толықты. Әңгіме ұлттық сипат алды, ұрпақты тәрбиелеуде көркем әңгімелер жазылды. Мектеп бағдарламаларына енгізіліп, қазіргі қазақ әңгімелері көркемдік таным мен ұлттық сипаты тұрғысынан оқытылса, тәуелсіз елдің ұрпағының рухани дамуына өз үлесін қосары анық. Тәуелсіздік тұсындағы шығармалар тек тақырыптық, образдық тұрғыдан ғана емес, көркемдік ерекшелік, поэтикалық стиль тұрғысынан да жаңарып, түлегені байқалады. Жаңа тақырып пен өмір құбылыстарын бейнелеудегі тілдік айшықтар арқылы да қаламгерлердің даралық қолтаңбасы айқындалады. Қорыта келгенде, тәуелсіздік тұсындағы қазақ әңгімелері жаңа көркемдік белеске көтеріліп, өзгеше өрнек қалыптастыру жолына түсті деп ой түйіндеуге болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Жұртбай Т. Күнді жек көру // орталық Қазақстан. – 2008. – 26 қараша, №48.
2. Шойбекова Г. Өмір сүру ережесі. – Алматы: Құс жолы, 2008. -240 б.
3. Пірәлиева «Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері» (түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем)». Монография. – Алматы: Алаш, 2003.
4. Нұғыман С. «Қазақтың жаны» қандай кітап? // Жас қазақ, №4.

АЛАШ АЛЫБЫ – ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН ТУРАЛЫ 15 ТОМДЫҚ ЗЕРТТЕУ ЕҢБЕГІ

ALASH ALYBY - 15-VOLUME RESEARCH WORK ABOUT ALIKHAN BOKEUKHAN

ЛИДЕР АЛАША - 15-ТОМНЫЙ СОБРАНИЯ СОЧИНЕНИЙ А. БОКЕЙХАНОВА

Аннотация. Мақалада Ә.Бөкейхановтың 15 томдық шығармалар жинағы туралы зерттеу жүргізілді.

Түйінді сөздер. 15 томдық, мақала, Алаш, ғылыми зерттеулер, тәуелсіздік.

Аннотация. Статья представляет собой исследование 15-томного собрания сочинений А. Бөкейханова

Ключевые слова. Статья, алаш, научные исследования, независимость

Abstract. The article is a study of a 15-volume collection of works by A. Bokeikhanov.

Keywords. Article, alash, scientific research, independence.

Ә. Бөкейхановтың озық ойлы идеялары оны Еуропа мен Азияның көрнекті саяси қайраткерлерімен бір деңгейге қойды. Ә. Бөкейханов патшалық Ресей уақытында да, кеңес үкіметі кезінде де қазақтардың еркіндігі үшін күресті. Үш рет жазаға тартылған ол 1937 жылы ату жазасына кесілді. Тек жарты ғасыр өткеннен кейін ғана жазықсыз жаладан ақталды.

Ә. Бөкейханов Абылай хан мен Кенесары ханның мақсаттары мен ұлы істерін ұлт тарихының жаңа ғасырындағы лайықты жалғастырушысы. Ол ХХ ғасырдың басында «Алаш» ұлт-азаттық қозғалысының басшылығына келіп, ұлттық мемлекетті қайта жаңғырту қажеттілігі идеясының негізін қалап, мақсатқа жету жолдары мен негізгі міндеттерді айқындады.

Белгілі алаштанушы ғалым, журналист Сұлтанхан Аққұлұлы 1991- 1994 жылдары ол Ресей мұрағаттарынан Ә.Бөкейханға қатысты мол мұра тапты. 1995 жылы зерттеутті Ә.Бөкейханның «Таңдамалысын» құрастырып, бастыртты. Баспасөзде қазақ және орыс тілдерінде зерттеулер жазды. Осы жылы Алаш көшбасшысының шығармашылығы мен қайраткерлік еңбегі бойынша кандидаттық диссертация қорғады. Ғылыми жұмысының толық мәтіні «Жұлдыз» журналында 1996 жылы жарияланды. Әлихан Бөкейханның 15-томдық толық шығармалар жинағының құрастырушысы.

Алаш қайраткері Әлихан Бөкейханның 15 томдық шығармалар жинағы мен тұлғалық энциклопедиясы жарық көрді. Жинақта Әлихан Бөкейханның әр жылдары қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген мақалалары, ғылыми зерттеулері, 1897-1901 ж.ж. Қазақ облыстарын зерттеген «Щербина экспедициясының» материалдары, Л.Н. Толстой шығармаларынан аударған әңгімелері, өтініштері, хаттары және хаттамалары қамтылған.

Сондай-ақ, 15 томдық жинақта Әлихан Бөкейханның баспасөз беттерінде жарияланған мақалалары, азанамасы, корреспонденция, жеделхат, сөйлеген сөздері, әдеби сын,

фольклорлық зерттеу, ашық хаттары, саяси сатиралары, әңгімелері, фельетондары жинақталып отыр. Ә.Бөкейхан іздеп жариялаған архив құжаттары, монографиялары, тарихи танымдық очерктер мен естелік, саяси шолу, үндеу, Мемлекеттік Дума, бас майданнан берген хаттарын да оқуға болады. Редакция алқасының мүшесі Сұлтан Хан Аққұлы: «Әлихан Бөкейхан шығармалары өскелең ұрпақтың бойына ұлттық рух пен патриотизм сыйлайды. Ғалымдар бірнеше жыл бойы ізденді, зерттеді, біз осылай жанкештілікпен 15 томдықты шығарып отырмыз. Бөкейханов мұралары 15 томдықпен түгесіліп қалмайды. Бұйыртса 16-17-18 томдары шығып жалғасып кете береді деп ойлаймын», – деп ағынан жарылды.

Әлихан Бөкейханов ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының көшбасшысы болды. Ол ғалым-энциклопедист, қазақ өлкетануының негізін қалаушы, Қазақстан тарихы, экономикасы, этнографиясы, әдебиеті, шаруашылығы бойынша көптеген зерттеу.

Әлихан Бөкейхан туралы зерттеулер Алты Алаш көсемінің кім екенін, қандай қызметтер атқарғанын, негізінен, дүйім жұртшылық жақсы біледі. Бұл тұрғыдан алғанда К.Нұрпейісов, М.Қойгелді, С.Аққұлы сияқты бірсыпыра Әлихантанушы ғалымдардың зерттеулері өз мақсатына жеткендігін көзбен көре аламыз. Әлихан Бөкейханның өмірі мен сан қырлы қызметіне арналған Сұлтан Хан Аққұлының кітабында қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде 1990 жылдардың соңы мен 2016 жылдар аралығында мерзімді басылымдар, әдеби 2 қоғамдық және ғылыми журналдарда жарық көрген зерттеулер, мақалалар, сұхбаттар, дөңгелек үстел материалдары қамтылған. Әлихан: «Тірі болсам, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын», деп алаштың жоғын жоқтап, барын түгендеп, ұлтымыздың қамын жеп өткен жұрт шырақшысы. Азаттық жолындағы арпалыспен өткен күреске толы ғұмырында ол ұлтының ертеңі үшін бар күш-жігерін, білім-тәжірибесін жұмсаумен бірге, басын бәйгеге тігіп, жанын да қиды. Қазақтың өз жерін еркін жайлап, өз елінің төрінде отырып, ұл-қызын қазақша оқытып, билік пен төрелікті қазақ тілінде айтуы үшін аянып қалған жоқ. Қазақ тілінде газет шығарды, қазақша кітаптар бастырды, жүздеген мақалалар жазды. Өзгелердің озық ойларын қазаққа жеткізем, көркемдік танымын кеңейтем деп аударма да жасады.

Әлихан Бөкейханов. Шығармалары. 1-ші томында:– 1889-1937 жылдар аралығында мерзімді басылымдарда, ғылыми журналдар мен жинақтарда жарық көрген ірі ғылыми монографияларын, ғылыми зерттеулерін, саяси публицистикасын, әдеби сын мақалалары мен аудармаларын және жеке хаттарын қамтиды.

2-ші томда 1903 жылы мерзімді баспасөз беттерінде жарияланған мақалалары азынамасы (некролог), ғылыми зерттеулері (ғылыми очеркі), «Щербина экспедициясының» материалдары және Ә.Н. Бөкейхан іздеп жариялаған мұрағат (архив) құжаттары қамтылады.

3-ші томда 1903-1905 жылдары «степной край», «Семипалатинский листок», «Сын отечества» газеттерінде жарияланған мақалалар, корреспонденциялар, азанама, жеделхаттар, «Қарқаралы петициясы», сөйлеген сөздері, ғылыми очерктері мен мақалалары қамтылды.

4-ші томда Ә.Н. Бөкейханның тікелей қатысуымен Семей облысы Қарқаралы оязы қазақтарының жер пайдалану тәжірибесі туралы Ф.А.Щербина басшылық еткен экспедиция материалдарының VI томының жалғасы (соңы) қамтылды.

5-ші томда Ә.Н.Бөкейханның 1902, 1905-1906 жылдардағы хаттарын, сөздерін, жазбаларын, «Степной край», «Степной пионер», «Иртыш», «Омич» (Омбы), «Семипалаитнский листок» (Семей), «Наша жизнь» (СПб) газеттерінде жарияланған мақалаларын, жарияланымдарын, «Ашық хаттарын», саяси сатираларын, әңгімелерін, фельетондарын қамтыды.

6-шы Бұл том омбылық «Степной пионер», «Омич», «Голос степи» газеттері (1906-1907ж.) мен 1908 жылы «Сибирские вопросы» журналында (СПб) жарияланған очерктерін, мақалаларын, жарияланымдарын, сатираларын, фельетондарын, ашық хаттарын, Ф.А. Щербина экспедициясы материалдарының Семей облысы Семей оязы қазақтарының жер пайдалану нормасы қарастырылған X томын қамтыды.

7-ші Бұл томда Ф.А.Щербина бастаған экспедиция материалдарының Семей оязы қазақтарының жер пайдалану нормасы сипатталған X томының жалғасы қамтылады.

8-ші томда Ф.А.Щербина экспедициясы материалдарының Семей оязы қазақтарының жер нормасы сипатталған X томының жалғасы, 1909-1914 жж. «Сибирские вопросы» журналы, «Мусульманская газета», «Речь», «В мире мусульманства» (СПб), «Қазақ» (Орынбор) газеттерінде шыққан мақалалары, азанамалары, әдеби-сын, фольклорлық зерттеулері, көркем аудармалары, ашық хаттары, сондай-ақ «Қазақтар» атты тарихианықтамалық очеркі қамтылды.

9 том 1914-1917 жылдары шыққан мақала, естелігін, саяси шолуларын, азанамаларын, үндеулерін Мемлекеттік думадан, Батыс майданнан берген хаттарын, Ресей Уақытша үкіметінің комиссары ретінде шығарған бұйрықтары мен жеделхаттарын қамтиды.

10-шы томда Ә.Н. Бөкейханның жаңа табылған мұрасы (1910,1913-1914 жж.), 1917-1918 жылдарғы мақала, үндеу, жеделхат, саяси шолулары, Жалпықазақ, Сібір облыстық съездерінің материалдары, Уақытша үкімет пен Алаш Орда Халық Кеңесінің қаулылары, бұйрықтары, нұсқаулары, жеделхаттары, Бүкілресейлік уақытша үкіметтерімен (Комуч, Уфа директориясы т.б.) арадағы хатқағаздары, т.б. ресми-құжаттары қамтылды.

11-ші томда Ә.Н. Бөкейханның 1918-1924 жылдары мерзімді баспасөзде, ғылымтанымдық басылымдарда жарық көрген мақалалары, әдеби-сындары, пікірлері (рецензиялары), көркем аудармалары, ауыз әдебиетінің үлгілері, хаттары, сондай-ақ Алаш Орданың, Бүкілресейлік уақытша үкіметтерінің заңнамалық қаулылары, бұйрықтары, хаттамалары, жеделхаттары, Мемлекеттік мәжіліс хаттамасы, т.б. ресми құжаттары қамтылды

12-ші томда Ә.Н. Бөкейханның 1924-1925 жылдары мерзімді баспасөзде жариялаған мақалалары тарихи, әдеби-сын зерттеулері, пікірлері (рецензиялары), кітап болып шыққан көркем (Л.Н. Толстой, Ги де Мопассан, т.б) және ғылыми (К. Фламарион, Н.И.Бухарин, т.б) аудармалары, хаттары және т.б мұрасы қамтылды

13-ші томда Ә.Н. Бөкейханның 1925-1926 жылдары мерзімді қазақ баспасөзінде жарияланған мақалалары, кітап сыны (пікірлері), оқу-әдістемелік құралдары, ғылыми зерттеулері, жеке кітап болып шыққан көркем (Л.Н.Толстой, Эзоп, В.Г. Короленко, т.б), ғылыми аудармалары (Д.М.Грабе, К.Н Фламарион, К.Г.Маркс, М.И. Бухарин, т.б) және т.б. көптеген мұрасы қамтылды.

14-ші томда Ә.Н. Бөкейханның 1926-1929 жылдары мерзімді баспасөзде, ғылыми жинақтарда жарық көрген мақалалары, рецензиялары, ғылыми зерттеулері («Кзаки Адаевского уезда», «Сельское хозяйство Кара-Калпакской АО», т.б.), көркем (Л.Н. Толстой, Д.М. Мамин-Сибиряк, Г.де Мопассан, т.б) ғылыми (К.Н. Фламарион, П.А. Тутковский, т.б) аудармалары, ауыз әдебиетінің үлгілері, хаттары, 1929, 1937 жылдардағы тергеу хаттамалары және т.б материалдар қамтылды.

15-ші томда Ә.Н. Бөкейханның 1889-1929 жылдар аралығында баспа көрген мұрасы мен 1985 жылы Оксфорд университеті қайта басып шығарған еңбегінің және Алаш көсемі туралы 2018 жылға дейінгі зерттеулер, монографиялар, мақалалардың ҚР Ұлттық кітапханасымен бірлесіп жасалған библиографиялық көрсеткіші берілді.[1]

Сонымен қатар, өз кезегінде келесі ғалымдардың да Әлихан атамыз туралы, келесідей ғылыми еңбектері жарық көрді.

Белгілі жазушы-публицист Бейбіт Орынбекұлы Қойшыбаев отанымыздың тарихындағы «ақтандақтарды» алғашқылардың бірі болып зерттеп, XX ғасырдың алғашқы жартысындағы саяси репрессиялар салдарынан ұмыттырылған халқымыздың адал ұлдарының есімдерін рухани ортамызға қайтаруда елеулі жұмыстар жасап келеді. Оның бұл еңбегі Алаш көсемі Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханның өмірі мен қызметін көрсетуге арналған. [2]

Қамзабекұлы Д. «Алаштың рухани тұғыры» еңбегінде. Бұл зерттеуде тарихи Алаш қозғалысының рухани тұғыры зерделенеді. [3]

Бөкейханов С.Р. Өткен күнде белгі бар. Бұл кітапқа халқымыздың тарихында жарқын із қалдырған Ә.Бөкейханов сынды біртуар тұлғаның өмірі мен қызметі арқау болған. Автор

мұрағаттардан жинастырған құжаттық деректердің, ел есіндегі естеліктердің беймағлұм тұстарын баяндай отырып, оның адами, тұлғалық болмысын жаңа бір қырынан танытады. [4]

Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы: Желтоқсан 1917 ж. – мамыр 1920 ж. Кітапта Алаш-Орда үкіметінің мақсаты - Қазақ Автономиясын құру жолындағы қиындықтар туралы әңгімелейтін құжаттар мен деректер жарияланған. [5]

Қорытындылай келе, «Алаш» қозғалысының негізін қалаушы және сол қозғалыстың көшбасшысы болған Ә. Бөкейханов кезінде ұлттық интеллигенцияның тұтас бір буыны қазақтың ұлт ретінде сақталып қалуын, оның ары қарай дамуы мен гүлденуін қамтамасыз ету мақсатындағы іс-әрекеттері ұлттық тарих беттеріне алтын әріптермен жазылды. Бұл 15 томдық «Алаш» қозғалысы мен оның көшбасшысының ұлт тарихындағы рөлін анықтайды. және біз сияқты келер ұрпаққа берері мол.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Ә. Бөкейханов. Шығармалары : мақалалар, ғылыми зерттеулер, экспедиция материалдары, фельетондар, көркем аудармалар, хаттамалар, хаттар: 1889-1903 (Омбы - Қарқаралы - С.-Петербург) / Ә. Бөкейхан; [ред. алқа: Мұхтар Құл-Мұхаммед, Е. Сыдықов, Н. Әбдібеков және т. б.]. - Астана: Сарыарқа. - 2016. - 1-т. / ҚР Мәдениет және спорт м-гі, Л. Н. Гумилев атын. Еуразия ұлттық ун-ті ; құраст. Сұлтан Хан Жүсіп. - 604 б. (Қазақ және орыс тілінде) 15 томдық.
2. Қойшыбаев Б. Әлихан Бөкейханов. – Алматы: Жеті жарғы, 2001. – 160 б.
3. Қамзабекұлы Д. Алаштың рухани тұғыры. – Астана: Ел-шежіре, 2008. – 360 б.
4. Бөкейханов С.Р. Өткен күнде белгі бар. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 160 б.
5. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы: Желтоқсан 1917 ж. – мамыр 1920 ж. Т.2. Движение Алаш. Сборник документов и материалов: Декабрь 1917 г. – май 1920 г. Т.2. – Алматы: Алаш, 2005. - 496 б.

УДК 338.48

Қалмырза Б. Н.
магистрант кафедрасы «ЭиИБ»
университета «Туран- Астана»
Научный руководитель:
к.э.н, профессор
Искаков Б.М.

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ РАЗВИТИЯ ПЕРСОНАЛА В РК

ҚР КАДРЛАРЫН ДАМУЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

WAYS TO IMPROVE STAFF DEVELOPMENT IN RK

Аннотация. В настоящей статье предложены пути совершенствования и видение по непрерывному профессиональному развитию кадров Казахстана. На сегодняшний день создание системы методов управления персоналом является одной из серьезных проблем для казахстанских предприятий. Создание такой системы позволяет обеспечить производство конкурентоспособной продукции и решить социальные проблемы.

Разработка конкретных путей совершенствования управления и поиска организационных резервов роста эффективности применения тех или иных методов управления персоналом предполагает необходимость развития новых методов управления персоналом в современных условиях и создания научно обоснованной организационной структуры управления.

Ключевые слова. Непрерывное профессиональное развитие, разработка программ, исследования в области развития персонала, компетенции, методологическая основа развития персонала.

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстандағы кадрлардың үздіксіз кәсіби дамуын жетілдіру жолдары мен көзқарастары ұсынылған. Бүгінгі таңда персоналды басқару әдістерінің жүйесін құру қазақстандық кәсіпорындар үшін күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Мұндай жүйені құру бәсекеге қабілетті өнім өндіруді қамтамасыз етуге және әлеуметтік мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

Басқаруды жетілдірудің нақты жолдарын әзірлеу және персоналды басқарудың жекелеген әдістерін қолдану тиімділігін арттыру үшін ұйымдық резервтерді іздеу қазіргі заманғы жағдайларда персоналды басқарудың жаңа әдістерін әзірлеу және ғылыми негізделген ұйымдық басқару құрылымын құру қажеттілігін ұсынады.

Түйінді сөздер. үздіксіз кәсіби даму, бағдарлама әзірлеу, персоналды дамыту саласындағы зерттеулер, құзыреттер, персоналды дамытудың әдістемелік негіздері.

Abstract. This article suggests ways to improve and a vision for the continuous professional development of Kazakhstan's personnel. To date, the creation of a system of personnel management methods is one of the serious problems for Kazakhstani enterprises. The creation of such a system makes it possible to ensure the production of competitive products and solve social problems.

The development of specific ways to improve management and search for organizational reserves to increase the effectiveness of the use of certain methods of personnel management implies the need to develop new methods of personnel management in modern conditions and create a scientifically sound organizational management structure.

Keywords. Continuous professional development, program development, research in the field of personnel development, competencies, methodological basis of personnel development.

Под «случаем» («кейсом») понимается письменное описание какой - то реальной ситуаций принятия решения на данной фирме или другой. Менеджеров просят изучить этот случай с тем, чтобы определить суть возникшей проблемы, проанализировать ее значимость. Предложить ряд возможных решений, выбрать лучшее из них и привести его в исполнение. Лучше, если между менеджерами и инструктором существует определенное взаимодействие. Роль инструктора состоит в том, чтобы быть двигателем работы группы. Хорошим инструктором считается тот, кто способен вовлечь всех участников в решение проблемы.

Инструктор, использующий этот метод, должен остерегаться; а) преобладание споров; б) допущения того, чтобы лишь некоторые доминировали в дискуссии; в) ведения дискуссии к тому решению, которое он сам предпочел бы. Инструктор должен поощрять расхождение точек зрения и самому быть основательно подготовленным. Одна из разновидностей этого метода - метод инцидентов. Первоначально ставится общая проблема, и обучающимся предлагают самим найти свою роль в рассмотрении инцидента. Каждый слушатель сам « решает » проблему, а затем формируются группы по критерию сходства решений. В итоге инструктор сообщает, что в действительности произошло в данном случае, каковы были последствия принятого решения. Далее все участники сравнивают свои решения и результаты. Последний шаг - попытаться применить этот опыт на собственном рабочем месте.

Метод исполнения ролей (ролевой метод).

Здесь каждому назначается определенная роль в ситуации и предлагается играть свою роль, реагируя на игру другого игрока. Игрока просят быть центральной фигурой в ситуации и реагировать как руководителю такого рода. Играющим дается основная информация о ситуации - обычно краткий сценарий. Часто этот метод проводится с небольшой группой (10-12 человек). Успех зависит от способностей участников играть назначенные роли. Этот метод может помочь менеджеру научиться понимать мотивации и чувства других участников, что необходимо ему для успешной работы.

Метод « Боскетбольной корзины».

Для совершенствования мастерства принятия решений этот метод предусматривает раздачу материалов (обычно деловую переписку и описания), которые включают типичные пункты из делового « досье» менеджера. Важные и срочные вопросы, такие, как места распродаж, претензии клиента, требование шефом доклада, смешаны с деловыми вопросами, такими, как ответная речь на обеде или решение о дате пикника. Суть - в критическом анализе множества решений, принятых за кокой - то период, качество решений, приоритетов в их выборе. Чтобы вызвать интерес к методу, нужно, чтобы материал был реалистичным, относящимся к делу и можно было принять верное решение.

Метод управленческих игр.

Приводятся характеристики компании, отрасли или предприятия. Эти описания имеют специфическую форму моделей в виде уравнений связей показателей. После принятия решения по уравнениям проводятся соответствующие вычисления. В типичной компьютерной процедуре управленческой игры команды играющих должны принять ряд практических деловых решений. Например, игроков просят решить такие вопросы, как уровень заявляемой цены продуктов, объемы закупок материалов, планы производства, кредитования и т. д. Когда каждый игрок команды принял решение, взаимодействие результатов этих решений просчитывается компьютером по специальным моделям и программам. Игроки команды сначала обсуждают решения с другими ее членами, а затем принимают окончательное решение. Далее сопоставляются решения команд. Сравниваются результаты (прибыль, овладение рынком и т. д.) и определяется победитель. Преимущества компьютерных игр в том, что они осуществляют интеграцию всех взаимосвязанных решений, дают возможность экспериментировать с решениями, непрерывно отслеживать их результаты, заставляют участников принимать свои решения в неадекватных условиях. Главные недостатки большинства игр - ограниченность новизны и подвижности в принятии решений, нереальность некоторых моделей [2].

Решение о применении того или иного метода должно делаться на основе разнообразных критериев. Выбор зависит от числа обучаемых менеджеров, затрат на обучение одного менеджера по каждому методу, инструкторских возможностей и способности работников к эффективному обучению. Чем активнее менеджер, тем больше его заинтересованность в учебе и возможность успеха выше. При наличии инструкторов возможно индивидуальное программное обучение. Если нет инструкторов, можно приглашать их или использовать видеокассеты.

Помимо выше перечисленных методов, способствующих перспективе развития персонала в Казахстане, ТОО «Горизонт» так же планирует ввести так называемое дистанционное обучение, которое получает широкое распространение за последние годы в России и постоянно осваивается нашими предприятиями.

Дистанционное обучение руководителей и специалистов реализуется для удовлетворения образовательных потребностей параллельно с основной деятельностью путём активного использования информационных технологий. Оно осуществляется с помощью комплекта дистанционного обучения («кейса») и заключается в практическом освоении определенного объема учебного материала по предложенному курсу и программе с заданной информационной технологией.

В комплект входят методические рекомендации, которые содержат детальную информацию о системе дистанционного обучения, его методах, а так же о том, как получить поддержку в случае каких-либо затруднений в процессе обучения.

После предварительно ознакомления с содержанием учебно-методических материалов комплекта, обучающийся проводит самоанализ и делает самооценку своей профессиональной деятельности с помощью паспорта рабочего места. Это поможет ему более эффективно работать с учебным материалом комплекта. Далее, обучающийся, руководствуясь учебной программой, составляет персональный плане обучения, т. е

расписание своих учебных занятий. Таким образом, обучающийся определит, в какой конкретно день, какой учебный вопрос модуля учебной программы он будет изучать, и сможет потом регулярно отмечать в этом персональном плане результаты своей работы.

Изучение теоретического материала, изложенного в учебном пособии, просмотр учебного видеофильма, работа с компьютерными учебными программами обычно не вызывают каких-либо затруднений у человека с высшим или средне - специальным образованием. Изучив все модули учебной программы, обучающийся сдает экзамен на компьютере по контрольным (экзаменационным) дискетам, которые после этого передаются в учебный центр (отдел кадров) для последующей оценки выполнения задания.

Если контрольная работа выполнена правильно, отдел кадров высылает обучаемому удостоверение (свидетельство о повышении квалификации) [3].

Доктор Корнуэлл, (бывший декан КИМЭПа) Генеральный директор Европейского фонда развития менеджмента, одной из задач которого является аттестация бизнес программ университетов Европы) в прошлом году, выступая в Международной Академии Бизнеса, сказал, что во многих случаях подготовка слушателей, обучающихся дистанционно, лучше, чем подготовка очных студентов.

От традиционных форм дистанционное обучение отличают следующие характерные черты:

- Возможность заниматься в удобное для себя время, в удобном месте и темпе. Нерегламентированный отрезок времени для освоения дисциплины.

- Параллельно, с профессиональной деятельностью развитие, т. е. без отрыва от производства.

- Одновременное обращение ко многим источникам информации (электронным библиотекам, банкам данных, базам знаний и т. д.) большого количества обучающихся. Общение через сети связи друг с другом и с преподавателями.

- Эффективное использование учебных площадей, технических средств, транспортных средств, концентрированное представление учебной информации и мультидоступ к ней, а в результате - снижение затрат на подготовку специалистов.

- Использование в образовательном процессе новейших достижений информационных и телекоммуникационных технологий.

- Равные возможности получения образования независимо от места проживания, состояния здоровья, элитарности и материальной обеспеченности обучаемого.

- Дистанционное обучение расширяет и обновляет роль преподавателя, который должен координировать познавательный процесс, постоянно совершенствовать преподаваемые им курсы, повышать творческую активность и квалификацию в соответствии с нововведениями и инновациями.

Позитивное влияние оказывает дистанционное обучение и на студента, повышая его творческий и интеллектуальный потенциал за счет самоорганизации, стремления к знаниям, умения взаимодействия с компьютерной техникой и самостоятельно принимать ответственные решения.

Качество дистанционного обучения не уступает качеству очной формы получения образования, а улучшается за счет привлечения выдающихся профессорско-преподавательских кадров и использование в учебном процессе наилучших учебно-методических изданий и контролирующих тестов по дисциплинам.

То есть дистанционное обучение - это заочное обучение, плюс общение через Интернет, а оценивать эти две составляющие удобно по отдельности. Если вам предлагают красиво оформленную учебную программу с задачками, графикой и прочими изысками - значит, это хорошее заочное обучение. А дистанционным его можно назвать только в том случае, если предлагается следующее:

- в процессе обучения вы знаете своего преподавателя, можете задавать ему вопросы и достаточно оперативно получаете его ответы и комментарии;

- имеются средства, обеспечивающие общение студентов друг с другом.

В Казахстане дистанционное обучение начинает фигурировать в законодательстве наравне с очным, заочным и экстернатной. Но развивается слабо. Причинами этого являются недостаточная материальная база учебных заведений, неготовность преподавателей работать с современными технологиями, отсутствие регулирующих документов.

Таким образом уже сейчас у предприятий, в том числе и у предприятия ТОО «Горизонт», независимо от места расположения, есть возможность выбрать новую форму обучения своих сотрудников. Для этого необходимо иметь подключение к Интернету, что сейчас уже не редкость даже для малого бизнеса. Ну а в будущем, мы надеемся у предприятия ТОО «Горизонт» появится возможность заказывать специальные обучающие программы специфичные для конкретных ситуаций. Впрочем, не исключено, что это можно делать уже и сейчас. Скорее всего, в сфере обучения бизнесу и экономике будущее за дистанционным обучением.

Исходя из выше изложенного в третьей главе, можно подвести итоги:

1. По мере того. Как предприятия растут и развиваются, изменяется структура и качество персонала и, если, руководители осознают что качество выполнения работ в организациях и их собственное развитие целиком и полностью определяются возможностями персонала, то это будет являться первым признаком перспективных организаций;

2. Менеджеры должны уделять постоянное внимание продвижению сотрудников и размещению их на соответствующих позициях, так как рост предприятия приводит к изменению обязанностей сотрудников и они должны быть подготовлены к выполнению новой и сложной работы. В этом менеджером может помочь новая перспективная форма развития сотрудников - дистанционное обучение, то есть появляется возможность заказывать специальные обучающие программы, специфичные для конкретных ситуаций. Ведь менеджеры заинтересованы в достижении целей организации и в способах, которые наиболее вероятным образом ведут к этим целям и способствуют претворению в жизнь их планов.

Список использованной литературы:

1. Ашимбаев Т.А. Экономика КЗ на пути к рынку Изд. «Казахстан», А: 2018
2. Гершкова И.Н. Менеджмент М, 2019 г.
3. Пронников В.А. Управление персоналом в Японии М. Наука., 2018г.

УДК 330.354

Қанатқызы Мәдина
«Ұлттық және халықаралық құқық кафедрасының 3 курс студенті
Тұран Астана университеті
Нұр Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
Яғмусова Ақерке Файзуллақызы
«Ұлттық және халықаралық құқық кафедрасының аға оқытушысы,
заң ғылымдарының магистрі
Тұран Астана университеті
Нұр Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЦИФРЛАНДЫРУДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОҢТАЙЛАНДЫРУ ЖОЛДАРЫ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ОПТИМИЗАЦИИ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ЦИФРОВИЗАЦИИ КАЗАХСТАНА

CURRENT PROBLEMS AND WAYS TO OPTIMIZE INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE DIGITALIZATION OF KAZAKHSTAN

Аннотация. Ақпараттық технологияларды цифрландыру – әлем дамуының жаңа бір бағыты. Бұл бағыттың даму жолында түрлі кемшіліктер мен артықшылықтар бар, ең бастысы тиімді цифрландыру үрдісін пайдалана отырып, құқықтық нормаларға сүйене келе, адам мен азамат өмірін жеңілдету.

Түйінді сөздер. Цифрландыру, ақпараттық технологиялар, цифрлық құқық, цифрлық экономика, ақпараттық қауіпсіздік.

Аннотация. Цифровизация информационных технологий – это новое направление развития мира. На пути развития этого направления имеются различные недостатки и преимущества, а главное это упрощение жизни человека и гражданина, исходя из правовых норм, с использованием эффективного процесса цифровизации.

Ключевые слова. Цифровизация, информационные технологии, цифровое право, цифровая экономика, информационная безопасность.

Annotation. Digitalization of information technologies is a new direction in the development of the world. There are various disadvantages and advantages to the development of this direction, and most importantly, it is the simplification of human and citizen life, based on legal norms, using an effective digitalization process.

Keywords. Digitalization, information technology, digital law, digital economy, information security

Қазақстан ақпарат технологияларының цифрландыру жолында ТМД елдерінің ішінде жоғарғы орын алады. Бұл дәрежеге жету барысында бірқатар мемлекеттік программалар мен заңи өзгерістер енгізіліп, қоғам қолданылуында практикалық сыни бағдарлар жүргізілді. Мәселен, egov.kz сайты көмегімен «Азаматтарға арналған үкімет» арқылы көптеген мемлекеттік қызметтерді электрондандыру және оңтайландыру арқылы азаматтарға қолжетімді қызмет үлгісін қолдана алған мемлекет ретінде рейтингке ене аламыз. Қазіргі таңда ақпаратпен билік ету – әлемдегі төртінші билік көзі моделінде орын алған. Ақпараттың жету жылдамдығы мен қабылдау үрдісі әр мемлекет бағандарында әртүрлі сипатталса да, адамзат эволюциясының озық жетістігі болып қала бермек. Себебі алғаш ақпараттың туындауынан дамыған интернет ресурсынсыз бүгінгі өмірімізді елестету қиынға соғып тұр.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Ж. Кемелұлының 2022 жылға арналған Жолдауында «Жаңа Қазақстан» құрудағы негізгі аспектілерді атап өтті. Осы аспектілерге сәйкес, жаһандану бағдарында мемлекет үшін бәсекеге қабілетті болу аса маңызды рөл атқарады. Бәсекеге қабілеттілікті арттырудың бір бағыты – цифрлық экономика. Цифрлық экономика – цифрлық технологияның дамуымен ілестес және өзімен бірге онлайн қызметтер, электрондық төлемдер, электрондық коммерция, краудфандинг сынды жүйелерді құрайды. Сонымен қатар, цифрлық экономиканың негізгі құраушы ретінде интернет-банкинг, электрондық төлемдер, интернет-жарнама, интернет-ойын болып табылады[1]. Заманның талабы өскен сайын қаржы нарығында да цифрлық экономика жетекші орынды алып келеді. Бұл сала арқылы мемлекеттің банктік қызметін, денсаулық сақтау, білім беру, бөлшек сауда бағыттарының қызметін оңтайландырып, нарыққа деген сұранысы мен қолдану жүйесіне жаңа өзгерістер алып келді. Алайда, цифрлық технология адамзат өміріне үлкен рөл атқарса да, шешілмеген мәселелері әлі де жауабын тапқан жоқ немесе назарсыз қалып қою шегінде жатыр. Осыған орай, ақпараттандырудың бір саласы ретінде цифрлық экономиканың бірқатар мәселелеріне анализ жасап, негізгі ерекшеліктерін көрсетейік.

Негізгі проблеманың бірі – ақпараттық қауіпсіздік. Ақпараттық қауіпсіздік бастапқы кодтардан басталады. Егер бізде қандай да бір платформаға арналған бастапқы кодтар болса, онда біз өзіміздің ақпараттық қауіпсіздігімізге және цифрлық егемендігімізге кепілдік бере аламыз. Біздің 400-ге жуық ақпараттық жүйемізде түрлі платформалар немесе лицензиялық өнімдер сатып алынған кезде, олардың басым бөлігі ашық бастапқы кодтарсыз сатып алынды. Яғни, біз белгілі бір бағдарламалық өнімдерді әзірлеушілер не сала алатынын білмейміз. Өкінішке орай, отандық цифрлық экономика саласында осындай проблемалар бар. Бұл проблемаларды шешу негізінде ІТ саласына жекеленген отандық зерттеулер мен инвестициялар салу және ақпараттық қамсыздандыру құрылымында ақпарат қауіпсіздігінің жаңа бағыттарын ашу керек. Себебі ақпараттық платформа ашу үшін бізге бастапқы кодтар қажет, ал бастапқы кодтар отандық ортадан шығу үшін бізге өзіміздің отандық ІТ мамандарының жетіспеушілігін байқаймыз. Келесі, ақпараттық-коммуникациялық жабдықтарды құру және өндіру. Цифрлық экономиканың негізгі құрамдас әрі қамтасыз ету бөлігі – ақпараттық-коммуникациялық жабдық болып табылады. Бұл өндірісті жалпы ішкі өнім құрамына алсақ шетел импортын қысқартып ғана емес, отандық компания басқармаларының жұмысын жеңілдете аламыз. Екі шешім жолын қолға алғанда жаңа жұмыс орындарын ғылым мен жоғарғы технологиялар облысында көбейтуге болады. Осыған байланысты, шешім жолдарының анализ критерийлерін айта кетуге болады. Бірінші, жұмыспен қамту өрісімен қатысты критерий негізінде әлеуметтік-экономикалық қатынастар едәуір трансформацияға ұшырап отыр. Себебі, өзге өндіріс саласындағы жұмыскерлер қысқартуға ұшырап, физикалық еңбек орыны ақпаратқа ауыстырылды. Алайда, цифрлық экономикада жұмыспен қамту үлесін арттыру мақсатында көрсетілетін цифрлық қызметтің артуы жаңа жұмыс мамандарының пайда болуын алып келді. Негізгі қажеттілік ақпараттандыру саласында цифрлық деңгейге сәйкес біліктіліктің болуы керектігін аңғарамыз. Екінші, экономикалық критерий негізінде ақпаратты қалыптастыру, беру, өңдеу, сақтау сынды процестері экономикалық құнның өсуіне алып келіп отыр. Әр айналымдағы өңделген дерек қоры нарық бағымында жоғары бағаланады. Дәстүрлі экономикадағы шығындарды азайтуда және өзге мемлекеттермен экономикалық байланыстардың артуына септігінің тиетініне үлкен перспективаларды байқай аламыз.

2020 жылы коронавирустық инфекция пандемиясы білім беруде үлкен өзгерістерге әкелді – қашықтықтан білім беру технологияларын қолдана отырып, дәстүрлі күндізгі оқытудың қашықтық режимге ауысуы. Бұл дәстүрлі оқыту мен ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып біріктірілген жаңа формат туралы айтуға мүмкіндік береді. Ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып қашықтықтан оқыту цифрландыру саласының бағыттарының бірі.

Цифрлық білім беру технологиялары мен қашықтықтан оқыту технологияларын пайдалану өткен ғасырда білім беру ұйымдарын компьютерлендіру жағдайында орын алды.

Бүгінгі таңда Оңтүстік Кореяда мемлекеттік деңгейде білім берудің барлық деңгейінде электронды білім беру ортасын енгізу және одан әрі дамыту жалпыға бірдей қолдау тауып отыр. Еуропа мемлекеттері де цифрлық экономиканың бағыты ретінде электронды педагогика тұжырымдамасын әзірлеуде[2]. Алайда, Қазақстандық жоғарғы оқу орындары үшін өзіндік жаңа формат ретінде қабылданды. Ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып қашықтықтан оқыту бірқатар тиімді жақтарымен студенттер ортасына енді. Себебі тікелей байланыстың болмауы энергияны, уақытты үнемдеп қойса, бір жағынан оқу процесіндегі зейінге өзге түрін алып келді. Ендігі аудиторияға барудағы, коммуникациялық қатынасқа кететін уақыттың бөлігін алып тастау білім алуға жаңа иммунитет түрін қалыптастырды. Бұл тиімді жақтарды ескере отырған күннің өзінде, білім беру ордалары негізгі адами фактордың қиындықтарын ескермеуінен бірқатар проблемалармен жолықтық. Себебі адам робот сияқты зейінін бірнеше уақыт тораптарына сақтап тұра алмайды және осыған байланысты физикалық әлсіреу кейінгі психологиялық әлсіреуге алып келеді. Ал, осындай проблемасы бар тұлғаның кез келген ақпаратты өңдеп, түсіну деңгейі төмендейтінін байқаймыз. Яғни, бұл форматта оқыту процесінде берілетін ақпараттың көптігі және оны студенттердің ми жадында өңдеп қалыптастыра алмауында жатыр. Осы ретте, білім берудегі ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып қашықтықтан оқыту үрдісінде студенттердің психофизиологиялық ерекшеліктерін ескере отырып даярланған, дәстүрлі үрдістік ақпарат берілу қалпын өзерттіп, ақпараттың көптігін емес, сапалы әрі қолжетімді қабылдана алатын модельге көшкен тиімді. Мәселен, орта білім беру жүйесінде геймификация мүмкіндіктері кеңеюде. Бүгінгі таңда ойын элементтері балаларды оқыту үшін ғана емес, сонымен қатар білім беру қызметтерінің тиімділігін арттыратын механизм ретінде де қолданылады. Бұдан бөлек, үлкен ақпаратты анализдеп, схемалап үйренетін студентке тәжірибелік дағдылардың қажеттілігі байқалады, яғни виртуалды тәжірибелік дағды дамыту үшін жаңа жоғарғы оқу студенттеріне арналған платформа қажеттігін аңғарамыз. Бұл мәселенің шешімі ретінде IT мамандығының студенттері арасында немесе отандық IT компаниялар, стартаптар арасында конкурстық негізде жариялау өз нәтижесін берері анық. Осы ретте, IT саласындағы болашақ және маман иелері арасында өзара кооперация орнату арқылы Қазақстанға тиімді жаңа жобаларды іске асыруға болады.

Интернет – бұл адамзат өміріндегі кең құбылыс, яғни ақпараттық технологиялар саласындағы адамдар арасындағы қатынастардың нәтижесі. Осыған байланысты осы қатынастарды құқықтық реттеу өрісі пайда болды. Интернет өзінің құқық саласын тудырды. Интернет құқығы – ережелері әлі толық анықталмаған тәжірибенің динамикалық, икемді және зерттелмеген саласы. Шын мәнінде, бұл тіпті заңның жеке саласы емес, іс жүзінде әр түрлі салалардан алынған теория мен практиканың қоспасы – зияткерлік меншік, азаматтық бостандықтар, қылмыстық, мүліктік, телекоммуникациялық, халықаралық сауда, коммерциялық және коллизиялық құқықтан алынған бөліктерден құралған[3]. Өз мәні бойынша, цифрлық құқық саласы IT саласындағы қатынастарды реттейтін құқықтың бірнеше салаларының жиынтығын қамтиды. Көптеген заңгерлер цифрлық құқық практиканың нақты, тұрақты және сенімді саласы емес екенін айтады. Алайда, бұл бағыттың дамуы мен шоғырлануына байланысты бірқатар түрлі салалардың қағидаттары мен ережелерін, соның ішінде шарттық құқық, ақпараттық қауіпсіздік, тұтынушылардың құқықтарын қорғау және тағы басқа қамтиды.

Қазіргі уақытта цифрлық құқық саласына тікелей байланысты киберқылмыстардың саны өте көп. Мұндағы негізгі тұлғалар – патенттер мен құпия ақпарат, жауапкершілік және мазмұнды қорғау, деректерді қорғау, байланыс және хабар таратуды реттеу, интернет-провайдерлер, контент иелері және басқалар арасындағы келісімдер, электрондық келісімшарттар мен мәмілелер, интернет-сауданың төлем тетіктері, тыйым салынған және реттелетін қызмет түрлері және тағы басқалар. Цифрлық Заңмен реттелетін қатынастарға адамдар күн сайын кіреді және, сөзсіз, цифрлық құқық саласының өзі оларды реттеудің маңызды элементі болып табылады, өйткені интернеттегі қатынастар «қоғамдық

қатынастардың» бір түрі болып табылады, тек осы жерде «қай саланы реттейтін құқықтық қатынасты аңғару үшін» сұрақтар туындайды.

Мәселен, соңғы бірнеше жылда криптовалюта таза технологиялық мәселелерден жаһандық және ұлттық қаржы жүйелерінің дамуындағы ең көп талқыланатын мәселелер санатына көшті. Қазіргі уақытта күрделі ғылыми зерттеу объектісі ретінде цифрлық активтердің танымалдылығы бөлінген бухгалтерлік кітап технологиясының экономикалық және техникалық қасиеттерінің жиынтығымен байланысты: серверлерде операциялардың (транзакциялардың) қайтарымсыздығы орталықтандырылған деректерді сақтаудан бас тарту және нәтижесінде, деректердің осалдығы әлдеқайда аз, немесе делдал болмаған жағдайда тараптар арасында тікелей смарт-келісімшарттар жасау және қолдау мүмкіндігі, жүйенің тәулік бойы жұмыс істеу мүмкіндігі, транзакциялық шығындардың төмендігі және өндірістік (бизнес) тізбегін қысқарту. делдалдарды жою арқылы және тағы басқа қатынастар туындап отыр.

2018 жылдың соңында биткойнмен заңсыз қызмет нарығы шамамен 76 миллиард долларды құрады, жылына (биткойн транзакцияларының 46%), бұл АҚШ пен Еуропаның есірткі саудасы нарығының көлеміне жақын[4]. Осы орайда, алдыңғы жылдар санатында Қазақстан криптовалюта өндіруде жетекші орын алғанын айта кеткенім артық емес. Бұдан бөлек, криптократиялық қылмыстың үш негізгі секторы бар:

- психоактивті заттарды (есірткі, психотроптық заттар және т.б.), басқа да тыйым салынған тауарларды, қызметтерді заңсыз өткізу;

- жаңа цифрлық валютаны пайдалана отырып, қылмыстық кірістерді жылыстату;

- криптовалютаны ұрлау және басқа да мүлікке қарсы қылмыстар.

Интернет құқықты арнайы реттеушіліу назарына ие болуына тек бір криптоқылмыстар туралы айтуда жеткілікті, себебі виртуалды ақша порноиндустрияда, жеке деректердің заңсыз айналымы саласында, жалған құжаттармен, заңсыз есірткілермен саудада қолданылады, тіпті олар тапсырыспен өлтіру қылмысы үшін де пайдаланылады.

Ендігі осы құқық әлемін реттеу үшін бірқатар ұсыныстар келтірсем. Нарық қатысушыларының қауіпсіздігін қамтамасыз ете отырып, жаңа қаржы құралдарын құқықтық реттеудің кейбір басым бағыттарын анықтаған жөн:

- арнайы нормативтік құқықтық актілерде ұжымдық инвестициялық модельді (краудфандинг) пайдалануды қамтамасыз ету шектерін бір мезгілде анықтаумен бірге, криптовалютаны азаматтық және қаржылық құқық объектілерінің қатарына қосу;

- цифрлық активтердің иелерін және олардың айналымына қатысатын басқа да тұлғаларды міндетті түрде сәйкестендіру талабын енгізу;

- қылмыстық жолмен алынған кірістерді, оның ішінде криптовалютаны пайдалана отырып, жылыстатудың алдын алудың құқықтық өлшемдері мен стандарттарын анықтау;

- нормаларын бұзғаны үшін қылмыстық және әкімшілік жауапкершілікті енгізу криптографиялық құралдар;

- криптоқылмыстың субъектілері контекстінде цифрлық қаржы активтерінің заңсыз айналымына және пайдаланылуына қатысы бар тұлғалардың халықаралық деректер базасын құру;

- криптовалюта және басқа цифрлық активтерді салықтық әкімшілендіру моделін анықтау және т.б.

Қорытындылай келе, Цифрлық Қазақстан үшін ақпараттық технологиялардың ыңғайлы, қолжетімді, отандық болғаны абзал. Жаһандану үрдісінде түрлі өзгерістерге дайын болып, бәсекеге қабілетті мемлекет болу жолында бұл салаға аса маңызды мән беруіміз қажет. Бұдан бөлек ақпараттық технологияларды цифрландару ішкі және сыртқа сыбайлас жемқорлықпен күресте тиімді құралдардың бірі болып табылады. Алайда, мақалада көрсетілген мәселелерге сүйене отырып, кемшіліктерді ескеріп, тиімді шешу жолдарын қарастыру қажеттігін көрсете алдым деген ойдамын. Жаңа Қазақстан үшін бәсекеге қабілетті отандық ақпараттық технологияларды цифрландыру жолындағы жобалар қажет.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Черненко Е. В. Исследование экономических систем в авиастроении на основе методологии функционально-стоимостной инженерии // Молодежь и наука XXI века: сб. материалов междунаро. науч. конф. М., 2018. С. 470-472.
2. Гамбеева, Ю.Н. Развитие электронного обучения как новой модели образовательной среды / Ю.Н. Гамбеева, Е.И. Сорокина // Креативная экономика. – 2018. – Том 12. – № 3. – С. 285-304.
3. Ambrogі, Robert J. The Essential Guide to the Best (and Worst) Legal Sites on the Web. 2th edn. N.Y.: ALM Publishing, 2004. P. 139 (Chapter 12).
4. Овчинский В. С. Криминология цифрового мира: учебник для магистратуры /В. С. Овчинский. — М. : Норма : ИНФРА-М, 2018. - 352 с.

ӘӨЖ 342

Қанатұлы Айдын
Асанбаева Сауле

«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының студенттері
Тұран-Астана университеті
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
Аға оқытушы, з.ғ.м. Ягмусова А.Ф.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПРОКУРАТУРА ТУРАЛЫ ЗАҢНАМАСЫНЫҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ТҰРУ БӨЛІГІНДЕГІ ЖАЙ-КҮЙІНІҢ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

ПРОБЛЕМЫ СОСТОЯНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН О ПРОКУРАТУРЕ В ЧАСТИ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ

PROBLEMS OF THE STATE OF THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ON THE PROSECUTOR'S OFFICE IN TERMS OF COMBATING CORRUPTION

Аннотация. Мақалада Прокуратура туралы Қазақстан Республикасы заңнамасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру бөлігіндегі кейбір қайшылықтар мен проблемалардың жай-күйіне назар аударылады, сыбайлас жемқорлық факторларын жоюды шешу жолдарын ұсынады. Прокуратура туралы заңнаманы және оның қолдану тәжірбиесін одан әрі жетілдіру мақсатында бірқатар ұсынымдар көрсетілген.

Түйінді сөздер. Қазақстан Республикасының прокуратурасы, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл, сыбайлас жемқорлық факторлары, құқықтық жүйе.

Аннотация. В статье обращается внимание на состояние некоторых проблем в части противодействия коррупции законодательства Республики Казахстан О прокуратуре, предлагаются пути решения по устранению коррупциогенных факторов. В целях дальнейшего совершенствования законодательства о прокуратуре и практики ее применения приведены ряд рекомендаций.

Ключевые слова. прокуратура Республики Казахстан, противодействие коррупции, коррупциогенные факторы, правовая система.

Abstract. In this article takes attention some contradiction addresses and problem of the condition legislation of the Republic of Kazakhstan about public prosecutor's office in a part of the opposition to corruption, also it is offered the way of the decision avoiding factors of the corruption.

In purpose of the further improvement legislation about public prosecutor's office and practical law has formulated the number recommendation and offers.

Keywords. prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan, anti-corruption, corruption factors, legal system.

Прокуратураның функциялары оның қызметінің негізгі бағыттарын білдіреді. Қазақстан Республикасының Конституциясының 83 бабына және "Прокуратура туралы" ҚР Заңына сәйкес:

- 1) Конституцияны, заң актілерін және республика Президенті актілерін бұзушылықтарды анықтау және оларды жою шараларын қолдану;
- 2) Жедел іздестіру қызметінің, анықтау мен тергеудің, әкімшілік және Атқарушылық іс жүргізудің заңдылығын қадағалауды жүзеге асыру;
- 3) Сотта мемлекет мүддесін білдіру;
- 4) Республиканың Конституциясы мен заңдарына қайшы келетін заңдар мен басқа да құқықтық актілерге наразылық білдіру;
- 5) Қылмыстық қудалауды заңда белгіленген тәртіппен және шекте жүзеге асыру [1].

Шын мәнінде, прокуратураның қызметінің барлық осы бағыттары ҚР Президенті заңдары мен жарлықтарының, өзге де нормативтік құқықтық актілердің дәл әрі біркелкі қолданылуына жоғары қадағалаудың басты функциясы болып табылады және Конституция мен заңдардың үстемдігін қамтамасыз ету, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мақсатында жүзеге асырылады.

Прокуратура туралы заң қадағалаудың 5 түрін анықтайды, олардың ішінде адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының, заңды тұлғалар мен мемлекеттің мүдделерінің сақталуын қадағалау іс жүзінде прокуратураның жалпы қадағалауды жүзеге асыру жөніндегі бұрынғы функциясының мұрагері болып табылады. Оның міндеттері мыналар болып табылады:

- 1) Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, органдардың, ұйымдардың, лауазымды адамдар мен азаматтардың құқықтық актілері мен әрекеттерінің заңға сәйкестігін қамтамасыз ету;
- 2) Заңдылықтың кез келген бұзылуын, осындай бұзушылықтарға ықпал еткен себептер мен жағдайларды анықтауға және жоюға, бұзылған құқықтарды қалпына келтіруге шаралар қабылдау. Алайда, бұл міндеттер белгілі бір дәрежеде және қадағалаудың басқа түрлерін жүзеге асыруда.

Прокуратура тексеруді жүргізу жолымен қадағалауды жүзеге асырады. Заңның 6-бабына сәйкес, прокуратураның талап етуі бойынша тиісті органдар мен өкілетті тұлғалар: ҚР заңнамалық актілерінде белгіленген коммерциялық, банктік және заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын мәліметтерді жария етуге қойылатын талаптарды өтеусіз және сақтай отырып, қажетті материалдар мен мәліметтерді беруге міндетті.

Тексеру нәтижелері бойынша прокурор: наразылық енгізеді; заңдылықтың бұзылуын жою туралы ұйғарым береді; қылмыстық іс қозғау, тәртіптік іс жүргізу немесе әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс жүргізу туралы, прокурордың талаптарын мәжбүрлеп орындау туралы, жеткізу туралы қаулылар шығарады, материалдық залалды өтеуге шаралар қабылдайды; заңдарды қоспағанда, адамның және азаматтың, заңды тұлғалардың және мемлекеттің құқықтары мен заңды мүдделері бұзылған жағдайда заңсыз актінің қолданылуын тоқтата тұрады; мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдары қолданған тыйым салу-шектеу сипатындағы шаралардың күшін жояды немесе оларды алып тастайды; мемлекеттің, жеке және заңды тұлғалардың құқықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау үшін сотқа жүгінеді; органға немесе лауазымды адамға заңдылықтың бұзылуын жою туралы ұсыныс енгізеді.

Прокурордың заңды талаптарын орындамау не оның талап етуі бойынша дәлелсіз себептермен келмеу заңда белгіленген жауаптылыққа әкеп соғады. Прокурор ұйғарымдар

мен қаулыларды өз құзыреті шегінде орындамаған жағдайда, оларды мәжбүрлеп орындауға жіберуге құқылы. Ол өз өндірісіндегі істер мен материалдардың мәні бойынша қандай да бір түсініктеме беруге, сондай-ақ оларды заңда көзделген жағдайлар мен тәртіптен басқа жағдайларда танысу үшін біреуге беруге міндетті емес. Іс жүргізуінде жатқан тексерулер мен істер материалдарын олар аяқталғанға дейін прокурордың рұқсатынсыз жариялауға ешкімнің құқығы жоқ.

Прокуратура қызметінің осындай қуатты құқықтық кепілдіктері оған жүктелген кез келген заң бұзушылықтардың жолын кесу жөніндегі міндеттерді шешуге бағытталған, бірақ олар азаматтар мен заңды тұлғалардың, әсіресе жеке кәсіпкерлер мен мемлекеттік емес коммерциялық құрылымдардың құқықтары мен мүдделерінің озбырлығы мен бұзылуына мүмкіндіктер жасайды.

Көбінесе тексерулерді жүзеге асыру немесе прокурорлардың басқа өкілеттіктерін жүзеге асыру саяси себептерге байланысты болады. Бұған оларды заң бұзушылықтар туралы өтініштер, шағымдар, хабарламалар және басқа да деректер бойынша не олардың белгілерін тікелей анықтау арқылы ғана емес, сондай-ақ Президенттің бастамасы, жоғары тұрған Прокурордың тапсырмасы немесе сұрау салуы бойынша да жүргізу мүмкіндігі ықпал етеді. Тексеру жүргізудің негізі ретінде жоғары тұрған Прокурордың тапсырмалары мен сұраулары орын алуы мүмкін, бірақ төмен тұрған прокурордың немесе басқа лауазымды тұлғалардың қажетті шаралар қабылдамауына негізделген шағымдар болған жағдайда ғана іске асады.

2006 жылғы 31 қаңтарда қол қойылған "Жеке кәсіпкерлік туралы" [2] ҚР Заңы 2 түрлі ведомстволар тарапынан жеке кәсіпкерлік субъектілерін тексеруді ұйымдастыру және жүргізу тәртібін егжей-тегжейлі регламенттеді, мемлекеттік бақылау және қадағалау органдарының түрлері мен тізбесін нақты айқындады. Бұл көбінесе салықтық, өртке қарсы, санитарлық, экологиялық және басқа қызметтерді тексеру көптеген ведомстволық актілермен реттелетіндігіне, кәсіпкерлердің құқықтарын бұзатындығына және осы органдарда сыбайлас жемқорлықтың өсуіне байланысты. Осы Заңның қабылдануы коммерциялық құрылымдарды негізсіз тексерулерден және тиісті мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың заңсыз әрекеттерінен қорғауға арналған. Алайда, аталған Заңның ережелері прокурорлық тексерулерге қолданылмайды.

"Прокуратура туралы" Заң прокурорлық тексерулер жүргізуге байланысты жалпы ережелерді ғана бекітетіндіктен, оларды жүзеге асыру тәртібі негізінен заңға тәуелді деңгейде, атап айтқанда прокуратураның нормативтік актілерінде белгіленген.

Прокурорлық тексерулерге қатысты рәсімдерді, шарттарды және өзге де мәселелерді ведомстволық деңгейде бекіту азаматтар мен ұйымдар үшін құқықтық кепілдіктер деңгейін төмендетеді, олардың құқықтарының бұзылуына әкеледі, сондай-ақ билікті теріс пайдалану үшін негіз жасайды.

Біздің ойымызша, бұл норма прокуратураға заңдардың дәл және біркелкі қолданылуына жоғары қадағалауды жүзеге асыруды жүктеген Конституцияның 83-бабына толық сәйкес келмейді. Алайда прокурорларға жергілікті мемлекеттік басқару органдары арасындағы келіспеушіліктерді, егер олар заңды шеңберде жүзеге асырылса, әкімшілік-аумақтық құрылысты қайта ұйымдастыру немесе мәслихаттардың жұмысын ұйымдастыру мәселелерін қадағалауға уәкілетті емес. Сондықтан Бас Прокурордың Парламент Сенатына ұсынуының бірінші негізі бойынша ғана орынды болады. Оларды басқа негіздер бойынша енгізу прокуратура құзырының шеңберінен тыс және конституциялық нормаларға қайшы келеді. Біздің ойымызша, Сенатқа осындай ұсыныстар енгізу функциясын сайлауды ұйымдастыру мен дайындауды жүзеге асыратын және төменгі сайлау комиссияларын басқаратын Орталық сайлау комиссиясына жүктеу орынды болар еді. Ол Парламент Палаталарына Парламент депутаттарының өкілеттігін тоқтату туралы ұсыныстар енгізеді, сондай-ақ төмен тұрған комиссиялар мәслихаттар депутаттарына қатысты жергілікті өкілді органдарға осындай ұсыныстар енгізеді. Жедел-ізвестіру қызметінің заңдылығын қадағалау, тергеу және анықтау, қылмыстық қудалау мәселелері "Прокуратура туралы" Заңның 34-39, 45-47-баптарымен, ҚР ҚДЖК-мен және "Жедел-ізвестіру қызметі туралы" ҚР Заңымен

реттеледі [3], [4]. Прокурорға осы функцияларды жүзеге асыру үшін бірқатар бақылау-қадағалау, рұқсат беру және қылмыс жасады деп күдіктенген және айыпталушы адамдарды қылмыстық қудалауға тікелей қатысу өкілеттіктері берілген:

1) Жасалған қылмыстар, жедел-іздістіру қызметінің, анықтаудың, тергеудің барысы туралы іс жүргізудегі істерді, материалдарды, құжаттарды және басқа да мәліметтерді алу;

2) Қылмыстар туралы өтініштер мен хабарламаларды қабылдау, тіркеу, шешу кезінде жедел-іздістіру іс-шараларын жүргізу заңдылығының сақталуын тексеруге; Заңның, Адам және азамат құқықтарының бұзылуы анықталған жағдайда жедел-іздістіру іс-шараларын, қылмыстық істі толық көлемде немесе нақты адамдарға қатысты тоқтатуға не оны қосымша тергеуге қайтаруға міндетті;

3) Айыптау қорытындысынан айыптаудың жекелеген тармақтарын алып тастау, онша ауыр емес қылмыс туралы заңды қолдану; бұлтартпау шарасын таңдау, өзгерту немесе күшін жою;

4) Істі сотқа жіберу және т. б.

Осы өкілеттіктерді жүзеге асыру кезінде прокуратура қызметінде белгілі бір қайшылық пен қосарлылық туындайды.

Бір жағынан, олар жедел-іздістіру қызметі барысында және қылмыстық процесте азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған сияқты. Екінші жағынан, прокурор қылмыс жасады деген күдікті немесе айыпталушы адамды қылмыстық қудалайды, сонымен қатар сотта мемлекеттік айыптаушы ретінде әрекет етеді. Оның қызметінің екінші жағы жиі басым болады, жедел-іздістіру іс-шараларын, тергеу мен анықтауды жүргізудің заңдылығын қадағалау барысында айыптау үкімін анықтайды.

Бұдан басқа, барлық құқық қорғау жүйесінің құрамдас бөлігі бола отырып, прокуратура органдары "мундирдің ар-намысы" туралы жалған түсініктерді басшылыққа ала отырып, ішкі істер органдары, қаржы полициясы және т.б. тарапынан заңдылықтың анық бұзылуына, сондай-ақ өзге де құқық қорғау органдарының қызметкерлерімен достық, туыстық және өзге де байланыстарға байланысты "көздерін жұмады". Баспасөзде полиция қызметкерлері, жоғары лауазымды шенеуніктердің балалары қылмыс пен құқық бұзушылық жасаған кезде прокуратураның әрекетсіздігі мен салғырттығының көптеген фактілері аталған.

Ақырында, қылмыстық істерді тоқтату, айыптау баптарын онша ауыр емес деп қайта саралау, оның жекелеген тармақтарын алып тастау, бұлтартпау шараларын таңдау, өзгерту және жою құқығы сыбайлас жемқорлық құбылыстарына, қылмыскерлерді жауапкершіліктен босатуға негіз жасайды.

Қазіргі уақытта заңмен қорғалатын жеке өмірге қол сұғылмаушылықты, хат жазысу, телефон арқылы сөйлесу, телеграф хабарламалары мен пошта жөнелтілімдері құпиясын, тұрғын үйге қол сұғылмаушылық, қамаққа алу және күзетпен ұстау құқығын қозғайтын тергеу әрекеттері, жедел-іздістіру іс-шаралары прокурордың санкциясымен ғана жүзеге асырылады. ҚР Конституциясы, балама ретінде, қамауға алуды және соттың санкциясымен ұстауды қарастырады.

Алайда, 2005 жылғы желтоқсанда Қазақстан 1966 жылғы 19 желтоқсандағы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні ратификациялады Пактінің 9-бабы әрбір қамауға алынған немесе ұсталған, күзетпен қамауға алынған адамның оны соттың ұстауының немесе қамауға алуының заңдылығын тексеру үшін оның ісін сотта қарауға құқығын бекітеді. Соттан басқа ешқандай басқа органдарға адамды шектеуге және бас бостандығынан айыруға санкция беру құқығы берілмеген. Сондықтан іс жүргізу заңнамасының көрсетілген нормалары халықаралық құқық нормаларына қайшы келді. Сонымен қатар, ҚР Конституциясының 4-бабының 3-тармағына сәйкес Республика бекіткен халықаралық шарттардың республика заңдарынан басымдығы болады. Конституцияның аталған нормасы да түзетуді қажет етеді [5].

Қадағалау нысанасын орындаудың заңдылығы құрайды: 1) қылмыстық істер бойынша жазалар; 2) азаматтық және өзге де істер бойынша сот шешімдерінің күші жойылады. Осы мақсатта прокурор:

- азаматтың, мемлекеттің құқықтары мен мүдделерін қорғау туралы істер бойынша, сондай-ақ прокурордың талап-арыздары мен арыздары бойынша атқарушылық іс жүргізуді талап етуге және тексеруге;

- тексеру мақсатында кез келген уақытта бас бостандығынан айыру орындарына және сот тағайындайтын мәжбүрлеу сипатындағы жазаларды және өзге де шараларды орындайтын басқа да мекемелерге баруға;

- ұсталғандарды, қамауға алынғандарды, сотталғандарды және мәжбүрлеу сипатындағы шараларға ұшыраған адамдардан сұрау;

- атқарушылық іс жүргізу органдарының банктердегі немесе банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдардағы борышкердің ақшасына және басқа да мүлкіне тыйым салу туралы актілеріне санкция беруге. Бұл ретте заңды тұлғаның банк шоттарындағы барлық шығыс операциялары Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген жағдайларда прокурор санкциялаған салық және кеден органдарының шешімдері бойынша тоқтатыла тұруы мүмкін, ал өндіріп алу Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде көзделген негіздер бойынша ғана қолданылуы мүмкін. Біздің ойымызша, прокурорларға сот орындаушысының банктердегі немесе банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдардағы борышкердің ақшасына және басқа да мүлкіне тыйым салуға, сондай-ақ заңды тұлғаның банк шоттарындағы шығыс операцияларын тоқтата тұруға санкция беру құқығын беру даулы болып көрінеді. Бұл негізсіз созылуға немесе тіпті сот қаулыларының орындалмауына әкеледі, өйткені жосықсыз борышкерлерге санкция сұралған уақытта банктік шоттан ақша алуға, оларды басқа тұлғаға аударуға, мүлікті сатуға және т. б. мүмкіндік береді. Қамауға алудың заңдылығын қамтамасыз ету және борышкердің мүдделерін сақтау қажеттілігі туралы дәлелдер мұнда бай емес, өйткені бұл әрекеттерді сот орындаушысы сот шешімінің негізінде жасайды.

Прокурордың бұл құқығы сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарының мүмкіндігіне ие, өйткені борышкер, мысалы, ірі заңды тұлға, белгілі бір Денсаулық сақтау министрлігі үшін прокурордан банктегі ақша қаражатына немесе мүлікке тыйым салуға, шығыс операцияларын тоқтата тұруға Санкциялар бермеуін немесе сот шешімінің орындалуын қамтамасыз ету үшін осындай шаралар қабылдау мүмкін еместігі үшін жоғарыда аталған айла-шарғы жасау үшін осындай санкцияны беруді "сұрай" алады.

Прокурордың және оның отбасы мүшелерінің тыйым салынған мүлікті сату бойынша сауда-саттыққа қатысуға құқығы жоқ субъектілер арасында болмауы да таң қалдырады. Бұл, әрине, барлық прокурорлар туралы емес, тек осы іске тікелей қатысы бар адамдар туралы: осы азаматтық іс бойынша сот отырысына қатысты, сот шешімінің заңдылығын немесе атқарушылық іс жүргізудің заңдылығын қадағалады, сондай-ақ қамауға алуға санкция берді. Мұндай бос орын сонымен қатар жосықсыз прокурорлардың алынған ақпаратты тыйым салынған мүлікті сатып алу үшін пайдаланудың әлеуетті мүмкіндіктерін қамтиды, ол көбінесе төмен бағамен сатылады.

ҚР ҚАК сәйкес күзетпен ұстау орындарында адамдардың өліміне немесе өзге де ауыр зардаптарға әкеп соққан қару мен арнайы құралдарды қолданудың әрбір жағдайы туралы прокурорға дереу хабарланады [6]. ҚР Бас Прокурорымен дүлей апаттар, эпидемиялар, эпизоотиялар, жанудың ауқымды ошақтары, тіршілікті қамтамасыз ету жүйесіндегі ірі авариялар, жаппай тәртіпсіздіктер немесе күдіктілер мен айыпталушыларға бағынбау жағдайларында не күзетпен ұстау орындарына қарулы шабуыл жасаудың нақты қаупі болған кезде ішкі істер, Әділет, қорғаныс министрлерінің, ҰҚК төрағасының шешімі бойынша осы жерлерде енгізілетін ерекше жағдайлар режимі келісілуге тиіс. Күдіктілер мен айыпталушылардың және өзге де адамдардың өмірі мен денсаулығына тікелей қатер төнген жағдайда күзетпен ұстау орны әкімшілігінің басшысы бас прокурорды қоса алғанда, аталған адамдарды дереу хабардар ете отырып, мұндай шараларды дербес енгізе алады.

Прокурорлардан ұсталған адамдарды қамауға алуға және ұстауға санкция беру құқығын алып тастау туралы мәселенің ықтимал шешімі оларды күдіктілер мен айыпталушыларды күзетпен ұстаудан босату туралы қаулы шығару құқығынан бір мезгілде айыру туралы мәселені қояды, оны қазіргі уақытта тергеушінің, анықтаушының, прокурордың немесе судьяның дәлелді қаулысын алғаннан кейін не соттың дәлелді қаулысы бойынша күзетпен ұстау орны әкімшілігінің басшысы жүргізеді.

Біздің ойымызша, бұл тек сотқа қамауға алуға және қамауға алуға рұқсат беру құқығы берілген жағдайда, адамдардың бостандығын заңсыз шектеуге байланысты заңнамадағы мүмкін болатын қайшылықтарды жойып қана қоймайды, сонымен қатар қылмыс жасады деп күдіктенген адамдарды оларды негізсіз ауыстыру арқылы заңсыз босату фактілеріне қарсы тұрады. алдын-алу шаралары.

Прокуратура туралы заңнамаға жүргізілген талдау мынадай ұсынымдар мен ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік береді.

1. Құқықтық олқылықтардың орнын толтыру мақсатында және прокуратураға жүктелген функцияларды ескере отырып, ҚР Конституциясының 83-бабының 1-тармағымен, "Прокуратура туралы" ҚР Заңының 1-бабының 1-тармағымен, 5-бабының 1-тармағымен "Конституцияның қолданылуымен" деген сөзден кейін " Конституцияның қолданылуымен "деген сөзбен толықтырылсын; Заңның 4-бабының 1-тармағындағы"өзге де нормативтік құқықтық актілермен" деген сөздермен толықтырылсын.

2. Прокурорлық тексерулер жүргізудің саяси уәждемесін болдырмау үшін "Прокуратура туралы" ҚР Заңының 5 - бабы 2 - тармағында 1) - Президенттің тапсырмасы бойынша тексерулер жүргізу, ал 4) - тармақтарда жоғары тұрған Прокурордың тапсырмасы бойынша төмен тұрған прокурорлардың тексерулер жүргізуі үшін негіздемелерді нақты белгілеу: егер төмен тұрған прокурордың немесе басқа лауазымды адамдардың тарапынан қажетті шаралар қабылдамауға негізделген шағымдар болса.

3. Жақын болашақта қамауға алуға және қамауда ұстауға санкция беру құқығын тек сотқа беруге және осы құқықтан айыруға байланысты прокурорларды ҚР "қылмыс жасады деп күдіктілер мен айыпталушыларды қамауда ұстаудың тәртібі мен шарттары туралы" Заңының 48-бабында прокурордың қамауда отырған адамдарды босату туралы қаулы шығару құқығын алып тастаған жөн.

4. Прокуратура мен ҚР Конституциялық Кеңесінің өкілеттіктерінің қайталануын болдырмау үшін Президент жарлықтары мен өкімдеріне наразылық білдірудің нақты тетігін көздей отырып, прокуратураны заңдарға наразылық білдіру құқығынан айыру қажет.

5. "Прокуратура туралы"ҚР Заңының 27-бабына тиісті түзетулер енгізе отырып, бұқаралық ақпарат құралдарында адам мен азаматтың конституциялық және өзге де заңмен қорғалатын құқықтарын, заңды тұлғалар мен мемлекеттің мүдделерін бұзатын органдар мен лауазымды адамдардың заңсыз әрекеттері мен шешімдеріне прокурорлық қадағалау актілерін жариялау міндеттілігін көздеу маңызды болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Прокуратура туралы Заңы 2017 жылғы 30 маусымдағы № 81-VI ҚРЗ <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1700000081/links>
2. Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 31 қаңтардағы N 124 Жеке кәсіпкерлік туралы Заңы. Күші жойылды - Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V Кодексімен https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z060000124_
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231>
4. Жедел-іздістіру қызметі туралы Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 15 қыркүйектегі № 154-XIII Заңы https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z940004000_
5. Қазақстан Республикасының Конституциясы https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_

6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000234>

ӘӨЖ 340

Бектаров Тұрарбай Мұратұлы
«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының 3 курс студенті
Тұран-Астана университеті
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
аға оқытушы, заң ғылымының магистрі **Абралиев Ж.Ж.**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚАРЖЫ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ЖҮЙЕСІ

СИСТЕМА ФИНАНСОВОГО ПРАВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

SYSTEM OF FINANCIAL LAW OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Аннотация. Қазақстан Республикасының әрекет етуші құқығында құқықтық нормалар жүйесі арқылы көрініс табатын жалпыға, оның ішінде мемлекет үшін де міндетті реттелген механизм бар. Қазақстан Республикасының әрекет етуші құқығы алғы шарттары ретінде қағидаларының сипаттамасының функционалдық қыры олардың практикалық маңыздылығын айқындайды. Заң ғылымда құқық қағидаларының негізгі екі қызметі бар, олар: ішкі және сыртқы қызметтер.

Түйінді сөздер. Құқық, заң, функции, мемлекет.

Аннотация. Действующее право Республики Казахстан имеет общеобязательный упорядоченный механизм, выражающийся в системе правовых норм, в том числе и для государства. Функциональный аспект описания положений Республики Казахстан как предпосылок действующего права определяет их практическую значимость. В юридической науке существуют две основные функции принципов права: внутренняя и внешняя деятельность.

Түйінді слова. Право, право, функции, государство.

Abstract. In the current law of the Republic of Kazakhstan, there is a generally regulated mechanism, including mandatory for the state, which is reflected through the system of legal norms. The functional aspect of the description of the rules as prerequisites for the current law of the Republic of Kazakhstan determines their practical significance. In jurisprudence, there are two main functions of the principles of Law: internal and external.

Key words. Law, law, functions, state.

Барлық нормативтік нұсқаулар қағиданың мазмұнынан логикалық тұрғыда бастау алуы және тура мағынада сәйкес келуі қажет. Ол өз алдына құқықтық реттеудің бірыңғайлығын әрі, мүмкіндігінше, тиімділігін қамтамасыз етеді.

Қаржылық қызметті жүзеге асыру кезінде өзінің өкілеттікті шегінде қаржылық ресурстарды жұмылдыру, бөлу және пайдалану, оларды жұмсауға бақылау жүргізу, қаржы жоспарларын және мемлекет алдындағы қаржылық міндеттемелерді орындау жөніндегі қаржылық қатынастарды реттейтін, сонымен бірге бұл қатынастардың қатысушыларына басшылық ететін белгілі бір қаржылық- құқықтық актілер қабылданады. Қаржылық қызметтің сол немесе өзге құқықтық нысандарды қолдану реттелінетін қатынастардың маңызымен және мазмұнымен айқындалады.

Мәселен заңи акт ұзақ және тұрақты қаржылық қатынастарды бейнелеп көрсетеді және оны Парламент бекітеді; қысқа қатынастарды, мысалы республикалық бюджет туралы заңды да елдің әлеуметтік-экономикалық өмірі үшін мұндай актінің мәнділігіне қарай осы

орган бекітеді. Заңи емес қаржы нысандары ағымдағы қаржылық қызметте іс-әрекет етеді; оларға мыналар жатады: қаржы және салық органдарының аппаратында кеңестер өткізу, кәсіпорындардың қаржы қызметіне нұсқаулық беру, бюджеттерді депутаттардың жиналысының бекітуіне әзірлеу кезіндегі комиссиялардың мәжілістерін өткізу және т. б.

Қаржылық-құқықтық актілер заңи негіздер бойынша нормативтік және дара, заңнамалық және қосалқы, жоспарлы-қаржылық болып бөлінеді. Дара актілер құқықтық нормаларды белгілі бір төлеушіге немесе қаражаттарды алушыға қатысты нақтылайды. Заңнамалық актілер - бұл Парламент шығаратын заңдар мен қаулылар, Президенттің Жарлықтары т.б. Заңға тәуелді актілер - бұл заңға негізделген және заңды атқаруға қабылданған актілер: басқарудың салалық және жоғарғы органдарының бұйрықтары, Қаржы министрлігі мен Экономика және бюджеттік жоспарлау министрлігінің нұсқаулықтары, лауазымды адамдардың қайсы бір іс-әрекеттерге рұқсат етуі туралы қорлары және т.б.

Жоспарлы-қаржылық актілердің қалғандарынан айырмашылығы сол олар өзара қаржы саласындағы белгілі бір кезеңге арналған нақтылы тапсырмалар болады, яғни олар қаржылық ресурстарды жұмылдыру, бөлу және пайдалану жөніндегі жоспарлар болып табылады; бұған бюджеттердің барлық түрлері, кәсіпорындар мен ұйымдардың қаржы жоспарлары, бюджеттік қаржыландырудағы мемлекеттік мекемелердің шығындарын қаржыландырудың дара жоспарлары (шығыстардың сметалары) жатады.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы Конституцияның 1-бабына сәйкес өзін демократиялық, құқықтық мемлекет ретінде орнықтыруда және бүкіл халықтың игілігін көздейтін экономикалық дамуды қалыптастыруды республика қызметінің түбегейлі принциптері ретінде қоюда. Мемлекеттің бюджет саласындағы қызметі құқықтық жүйесімен қатар қарқынды реформалану үстіндегі қаржылық қатынастардың құқықтық реттелуінің жалпы қағидаларымен анықталынады. Осы орайда бюджет құқығының қағидалары жүйесін қаржы құқығының, басқа институттарының қағидаларына қарағанда, кодификацияланған акті негізінде қарастырамыз. Қазақстан Республикасы жағдайында бюджеттік қатынастарды толығымен қамтитын негізгі нормативтік акті — Бюджет кодексі. Қоғамдық қатынастарды, оның ішінде бюджеттік қатынастарды реттеу барысында құқықтық қағидалар жүйесі үлкен роль атқарады. Дегенмен де бірқатар жағдайда әрекет етуші заңнама кейбір қағидаларды, оның ішінде бюджет заңдылығына байланысты қағидалар тек баяндалып қана қоюмен шектеледі. Осыған байланысты бюджет құқығының қағидаларын жүзеге асыру мәселелерін екі деңгейде қарастыруға болады.

Біріншіден, ол теоретикалық. Заңшығарушы бюджет құқығының кейбір қағидаларын толық ашпайды.

Екіншіден, қазіргі таңда бюджет құқығының қағидаларының тәжірибеде толық көлемде жүзеге асырылуына мүмкіндік туғызатын механизмдер жоқтың қасы.

Жоспарлылық қағидасы. негізінде мемлекеттің, әкімшілік-территориялық бірліктердің қаржы ресурстарын қалыптастыруға, бөлуге және пайдалануға байланысты қызметтері мемлекеттің және әкімшілік-территориялық аймақтардың даму жоспарлары мен бағдарламаларына, сонымен қатар іргелі кәсіпорындар мен мекемелердің жоспарларына сәйкес жүзеге асырылады.

Заңдылық қағидасы. қаржылық-құқықтық нормалардың талаптарының қаржылық қызмет үрдісі барысында туындайтын құқықтық қатынастардың субъектілерімен қатаң түрде орындалуы мен сақталуын білдіреді. Аталмыш қағида Қазақстан Республикасы Конституциясынан туындайды. Қаржылық-құқықтық қатынастарды реттейтін нормалардың бұзылуы немесе сақталмауы тиісті құқықтық жауапкершілік шараларының пайда болуына негіз болып табылады. Қаржы құқығының жоғарыда келтірілген салалық қағидалары бюджет құқығы қағидаларының негізін құрайды. Жалпы заң ғылымында «құқықтық қағида» ұғымы мен түсінігіне байланысты ортақ көзқарас жоқ. Құқық қағидаларына ең алдымен нормативтілік қасиет тән, яғни олар құқықтың нормативтік - басқарушы бастауы болып

табылады. Осыған байланысты құқық қағидаларының көрініс табу нысандары әр түрлі. Мемлекеттік бюджет қаржы жүйесінің орталық буыны болып табылады. Онда кірістердің, шығыстардың және мемлекеттік несиелердің әртүрлі түрлері өзара байланысты. Кіріс бөлігі кіріс қаражатының тізімін қамтиды, ал шығыс бөлігі өндірілетін несиелердің барлық түрлерін біріктіреді. Яғни, мемлекеттік бюджет - бұл мемлекет пен қоғамдық өндірістің басқа қатысушылары арасында қоғамдық өнімнің құнын бөлу және қайта бөлу процесінде туындайтын ақшалай түрдегі өндірістік қатынастарды білдіретін экономикалық категория.

Мемлекеттік бюджет мемлекеттік саясатты жүзеге асырудың құралы және белгіленген бағдарламаларды іске асыру үшін ақша қаражатының негізгі көзі болып табылады. Қазіргі уақытта кіріс бөлігінің қалыптасуында көптеген проблемалар бар, сондықтан салық заңнамасын жиі түзету, кәсіпорындардың жағдайын нашарлатады, өндіріс процесіне теріс әсер етеді, демек, мемлекеттік бюджеттің жағдайы. Мемлекеттік бюджетті құру кезіндегі маңызды мәселе қаржы-бюджет саясатын жүргізуге байланысты бюджет қаражатын жұмсау бағыттары болып табылады.

Микроэкономика деңгейінде қаржы жүйесінің құрылымы алғашқы қаржылардан тұрады – кәсіпорындар мен үй шаруашылықтарында. Олардың қаржылық қызметі екі тармақты қамтиды: қолма-қол ақшаны қалыптастыру (кірісті бастапқы бөлу арқылы пайда болады) және осындай қаражатты жұмсау. Кірістер мен шығыстар мынадай түрде теңгеріледі (теңестіріледі). Кәсіпорындарда қаржы жағдайы пайда мен шығындар (шығындар) шотында көрсетіледі. Үй шаруашылығында алынған кірістер (өндіріс факторларын пайдаланудан) шығыстармен салыстырылады (ағымдағы тұтыну мен жинақ шығындары). Макроэкономика деңгейіндегі бастапқы қаржы мемлекеттің қайталама қаржысының негізі болып табылады. Олар кірістерді кейіннен бөлу (немесе қайта бөлу) нәтижесінде пайда болады, негізінен салықтар арқылы. Салықтар-мемлекет бастапқы кірістердің мөлшерін ескере отырып алатын кәсіпорындар мен халықтың міндетті төлемдері. Қоғамдық қаржы қосымша сұранысты тудыратын, ішкі нарықты кеңейтетін мемлекеттік тұтынудың өсуінде маңызды рөл атқарады.

Бүгінгі таңда қаржы жүйесін нығайту және ұлттық экономиканың өсу және әлеуметтік даму траекториясына шығуын қамтамасыз ету ең өзекті және қағидаатты маңызды проблемалардың бірі болып табылады. Бұл мемлекеттік аппараттың да, бүкіл жұртшылықтың да күш-жігерін, ғалымдардың зияткерлік әлеуетін және кәсіпкерлердің мақсатты энергиясын шоғырландыруды талап етеді. Экономиканы тұрақтандыру және оны дағдарыстан шығару жолында алғаш рет қол жеткізілген оң өзгерістерге қайтымсыздықты қамтамасыз ету жалпы күш-жігер мен тиімді әрекеттерге байланысты.

2021 жылы қаржы секторындағы салықтық тәуекелдер әлемдік деңгейде қатерлер рейтингінде 11-ші орыннан 2-ші орынға "көтерілді". Бұл көптеген дамыған елдердің фискалдық органдары қаржы секторына ерекше назар аударатынын білдіреді. Әртүрлі елдердің салық жүйелерін жаһандық деңгейде интеграциялау, еларалық есептілік пен деректердің ашықтығы трансшекаралық, оның ішінде қаржы секторындағы корпорацияларға қысымды ұлғайтады. Сондай-ақ, Қазақстанда 2022 жылы қаржы секторы ұйымдарында бірнеше жыл тыныштықтан кейін бірқатар кешенді салықтық тексерулер жоспарлануда. Сонымен қатар, президенттің соңғы тапсырмасына сәйкес кедендік шекарада кешенді тексерулер жүргізілетін болады. Біздің еліміздегі қаржы секторы цифрландырудың ауқымды серпілісін бастан кешуде. Бүгінгі таңда техникалық құралдар-қаржы институттары үшін өзіндік бір мобильді қосымшасы жоқ бірде-бір банкті кездестірмейсіз. Сақтандыру полисін үйден шықпай – ақ ресімдеуге болады, цифрлық ипотеканы ресімдеу бойынша сервистер іске қосылды-мұның бәрі, сөзсіз, инновацияларды әзірлеу мен енгізу бөлігінде ғана емес, техникалық қолдау саласында да салымдарды талап етеді. Қазақстандық басшыларда да, бүкіл әлемдегі сияқты, жаңа технологияларды сатып алуға капитал салу күн тәртібінде тұр деп ойлаймын.

Сенімді қаржы жүйесі нарықтық экономиканың дамуы мен табысты жұмыс істеуінің өзегі және тұтастай алғанда экономиканың өсуі мен тұрақтылығының қажетті алғышарты болып табылады. Бұл жүйе қоғамның жинақтарын жұмылдыратын және тарататын және оның күнделікті жұмысын жеңілдететін негіз болып табылады. Демек, негізінен орталықтандырылған жоспарланған және бақыланатын экономикадан нарықтық қағидаттарға сәйкес жұмыс істейтін экономикаға құрылымдық көшу көптеген элементтерді қамтығанмен, ең бастысы - сенімді қаржы жүйесін құру. Сенімді қаржы жүйесі құрылғаннан кейін ақша мен капитал нарықтары, әсіресе ұлттық мемлекеттік бағалы қағаздардың бастапқы және қайталама нарықтары дами алады.

Мемлекеттің қаржы жүйесі-бұл қаржы-экономикалық институттардың жиынтығы, олардың әрқайсысы ақша қорына делдал болады, бұл анықтама экономикалық мағынада. Заңды мағынада, қаржы жүйесі дегеніміз-мемлекеттің қаржы институттарының жиынтығы (қаржы бөлімі және оның бөлімшелері, салық органдары, мемлекеттік банктер, мемлекеттік сақтандыру компаниялары). ҚР Қаржы жүйесі нарықтық сипатқа ие және әдетте бес буыннан тұрады: мемлекеттік бюджет, жергілікті Қаржы, арнайы қорлар, мемлекеттік банктердің қаржылары, мемлекеттік кәсіпорындар мен корпорациялардың қаржылары.

Көптеген сарапшылардың пікірінше, Қазақстан қаржылық тұрақтандыруға қол жеткізгеннен кейін құрылымдық экономикалық өзгерістердің ең ауыр шыңын еңсеріп, өзінің стратегиясы мен экономикалық реформалардың тактикасын іске асыра отырып, елеулі табыстарға қол жеткізді. Қазақстанда Тәуелсіздіктің жиырма жылы ішінде экономикалық және әлеуметтік қатынастар жүйесі толығымен өзгерді. Іс жүзінде бағаны толық ырықтандыру және сыртқы сауда саласындағы көптеген шектеулердің жойылуы орын алды.

Соңында біз осы жұмыс туралы қорытынды жасай келе. Қаржы саласындағы басты проблема, менің ойымша, Қазақстан бюджетінің кіріс бөлігінің және барлық басқа да маңызды қаржылық көрсеткіштердің сандық өсуіне теңгенің долларға қатысты бағамының төмендеуі есебінен және мұнай өндіру өнеркәсібінен түсетін кірістер есебінен қол жеткізіледі, бұл терең экономикалық құлдырауға әкеп соғуы мүмкін, өйткені бүкіл қаржы-экономикалық жүйе бұл шикізаттың әлемдік нарықтағы бағасына байланысты;

Қазақстанда әлі де шағын бизнесті несиелеу жүйесі дамымаған. Экономиканың бұл саласы нарықтық экономикада өте маңызды, өйткені дамыған елдердің мысалында оның ЖІӨ-нің көп бөлігін құрайтыны анық. КСРО ыдырағаннан кейін ауыл шаруашылығы қиын жағдайға тап болды, сондықтан қазіргі уақытта мемлекеттің басым міндеті осы саланың екінші деңгейлі банктері арқылы несие беру болып табылады.

Қазақстандағы қаржылық бақылауды қаржы полициясы мен Қаржы министрлігі жүзеге асырады. Қазіргі уақытта қаржылық қатынастарға қатысты нормативтік-құқықтық база әлі де реформалануда, бірақ қалыптасқан ережелер ҚР-дағы қаржылық процестерді реттеу үшін жеткілікті. Бүгінгі таңда мемлекеттік бюджеттің профициті туралы мәселе өткір тұр. Бұл қаражаттың нашар ойластырылған стратегиясын көрсетеді.

Бұдан басқа, бюджет саласы қызметкерлерінің жалақысының бірнеше рет көтерілуіне қарамастан, біздің республикада халықтың ақшалай табыстарының саралануы бұрынғысынша күшті. Бұл мәселені реттеу болашақта ҚР бюджетіне салық түсімдерінің ұлғаюына әкелуі мүмкін.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының басым міндеті, менің ойымша, жоғарыда аталған проблемаларды реттеу болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. ҚР Конституциясы. 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған) (2019.23.03. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
2. https://kk.wikipedia.org/wiki/Қаржы_заңнамасы_жүйесіндегі_қаржылық-құқықтық_актілер.
3. <https://articlekz.com/kk/article/15654>.
4. А. И. Худяков. Қазақстан Республикасының Қаржы құқығы Жалпы бөлім. 2002ж

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗДІГІНЕН БІЛІМ АЛУ ДАЙЫНДЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

ФОРМИРОВАНИЕ У СТУДЕНТОВ ГОТОВНОСТИ К САМООБРАЗОВАНИЮ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ДИСТАНЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ

FORMATION OF STUDENTS' READINESS FOR SELF-EDUCATION USING DISTANCE LEARNING TECHNOLOGIES

Аңдатпа. Мақалада қашықтықтан оқыту технологияларын қолдана отырып, студенттердің өздігінен білім алуға дайындығын қалыптастыру процесі зерттелген. Жоғары мектептің білім беру процесінде қашықтықтан оқыту технологияларын қолданудың тиімділігі студенттер мен оқытушылардың ұтқырлығын қамтамасыз ету, кәсіби қажетті сапалы ақпараттың көп мөлшеріне қол жеткізу, студенттің оқуға деген ішкі оң уәжін қалыптастыру, өзін - өзі дамыту нәтижесі ретінде өзін - өзі ұйымдастыру деңгейін арттыру, оқу процесінің барлық субъектілері үшін АКТ құзыреттілігін қалыптастыру сияқты оң факторлардың жиынтығымен расталады деген қорытынды жасалады.

Түйінді сөздер. Өздігінен білім алу, қашықтықтан оқыту технологиялары, студент.

Аннотация. В статье изучен процесс формирования готовности студентов к самообразованию с использованием дистанционных технологий. Сделан вывод о том, что эффективность использования дистанционных технологий в образовательном процессе высшей школы подтверждается совокупностью положительных факторов, таких как обеспечение мобильности студентов и преподавателей, доступность большого количества профессионально необходимой качественной информации, формирование у студента внутренней положительной мотивации к учению, повышение уровня самоорганизации как результата самообразования, формирование ИКТ-компетенции у всех субъектов учебного процесса.

Ключевые слова. Самообразование, дистанционные технологии, студент.

Annotation. Studies the process of formation of students' readiness for self-education using distance technologies. It is concluded that the effectiveness of the use of distance technologies in the educational process of higher education is confirmed by a set of positive factors, such as ensuring the mobility of students and teachers, the availability of a large amount of professionally necessary high-quality information, the formation of a student's internal positive motivation for learning, increasing the level of self-organization as a result of self-education, the formation of ICT competence in all subjects of the educational process.

Keywords. Self-education, distance technologies, student.

Қоғамды ақпараттандыру инновациялық, оның ішінде қашықтықтан білім беру технологияларын қолдана отырып, дәстүрлі кәсіптік дайындықтан педагогикалық университет студенттерінің өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі дамытуға баса назар аудара отырып, педагогты қалыптастыру тәсілдерін түбегейлі өзгертті.

Қазақстан Республикасының бірқатар нормативтік құжаттарында және заңдарында көрсетілген білім беру қызметтері нарығының заманауи талаптарына сәйкес, жаңа формацияның мұғалімі кәсіби құзыреттілігі бар, жаңа технологияларды игеру, біліктілік деңгейін жоғарылату және үздіксіз өзін-өзі тәрбиелеу қабілеті бар мобильді, шығармашылық тұлға болуы керек.

Айта кету керек, өзін-өзі тәрбиелеу студенттің өзін-өзі дамытуға, білім беру және кәсіби қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған кәсіби-педагогикалық қызметінің ажырамас бөлігі болып табылады.

Қазіргі уақытта жаңа мемлекеттік білім беру стандарттарын қабылдауға және іске асыруға байланысты жоғары білім беруде түбегейлі өзгерістер орын алуда. Қазіргі заманғы еңбек нарықтары ақпараттың үлкен ағымында жылдам бағдарлай алатын, шешімдер қабылдауға жауапкершілікпен қарайтын, білім деңгейін үнемі арттыра алатын білімді және білікті мамандарға мұқтаж. Жаңа стандарттардан келіп шығатыны, студенттерді білімнің енжар тұтынушыларынан белсенді танымдық ұстанымы бар белсенді ойлайтын, шығармашыл жастарға көшіру керек. Ал бұл әкеп соғады қажеттілігі өзгеруі және оқытушыға. Ол студенттерге дайын білімді беруден бас тартып, білім беру қызметін ұйымдастырушы болуы керек.

Бұл міндеттерді стандарттарға сәйкес шешу жоғары оқу орындарындағы білім сапасын арттыруда қажетті буын ретінде өзін-өзі тәрбиелеу қызметінің маңызды рөлінсіз мүмкін емес.

Себептердің тұтас кешені оқу іс-әрекетінің басқа түрлері арасында өзін-өзі тәрбиелеу іс-әрекетінің рөлін арттыру қажеттілігін көрсетеді: біріншіден, студенттерде ЖОО пәндерін оқытудың бастапқы деңгейі әртүрлі (қарқыны, стилі, жеке өзіндік жұмыстың сипаты және т.б.); екіншіден, қашықтықтан оқыту технологиялары белсенді қолданыла бастады; үшіншіден, студенттердің өз бетінше білім алу мәдениетін қалыптастыру қажеттілігі.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттегі «өзін-өзі тәрбиелеу» ұғымы әртүрлі анықтамаларға ие, мысалы:

- өзіндік жұмыс барысында алынған білім, білім беру үдерісіне тұтас және өрлемелі сипат береді (Е.С.Рапацевич);
- басқаруды субъектінің өзі жүзеге асыратын кәсіби күзіреттілік пен жеке дамуды қалыптастыруға бағытталған өзін-өзі реттейтін танымдық қызмет;
- өзін-өзі тану бойынша көптеген тапсырмаларды қамтитын өзін-өзі дамытудың сипаттамасы;
- мұғалімнің тұрақты кәсіби функциясы, оның кәсіби өсуінің шарты және т.б. [1, 38-бет].

Білім беруді модернизациялау ресейлік білім беру саясатының басты міндеті ретінде, оның ішінде оның жоғары сатысы – жоғары білім. «2016-2020 жылдарға арналған білім беруді дамытудың федералды мақсатты бағдарламасының тұжырымдамасында» ақпараттық технологияларды, білім беру саласындағы оқытудың заманауи нысандары мен әдістерін эпизодтық пайдалануды жеңуге бағытталған тәсілдер жиынтығы; әлемдік деңгейде қашықтықтан білім беру технологияларын дамыту. Бұдан басқа, жоғары оқу орындарының жаппай даярлау ЖОО ретіндегі жаңа модельдеріне, оқыту нысандарына, жоғары білім мазмұнына (бакалаврларды, мамандарды, магистрлерді, аспиранттарды және т.б. даярлаудың жаңа білім беру бағдарламаларын әзірлеу және енгізу қатысты қажетті трансформациялар жоспарланған [2].

Қазақстан Республикасы жоғары, орта және қосымша білім беру туралы нормативтік-құқықтық құжатта айтылғандай, «қашықтықтан оқыту білім беру технологияларының жиынтығын қолдану арқылы қамтамасыз етіледі, онда білім алушы мен оқытушының мақсатты жанама немесе толық емес жанама өзара әрекеті олардың орналасқан жеріне қарамастан жүзеге асырылады. Және уақыт өте келе педагогикалық ұйымдастырылған ақпараттық технологиялар негізінде, ең алдымен телекоммуникация құралдарын қолдана отырып жүзеге асырылады».

Қашықтықтан оқыту жүйесі Қазақстанның әртүрлі аймақтарының тұрғындарын заманауи білім алу мүмкіндігімен қамтамасыз етуге бағытталуы керек.

Қашықтықтан оқыту технологияларын қолдану Қазақстан Республикасының білім беру туралы заңмен және Қазақстан білім және ғылым министрлігінің білім беру бағдарламаларын жүзеге асыруда білім беру қызметін, электронды оқытуды, қашықтықтан

білім беру технологияларын жүзеге асыратын ұйымдардың қолдану тәртібін бекіту туралы бұйрығымен бекітілген.

Бүгінгі таңда қашықтықтан оқыту технологиялары мен олардың жеке элементтері еліміздің жоғары оқу орындарының оқу процесінде белсенді қолданылады.

Жоғары мектептің білім беру процесінде қашықтықтан оқыту технологияларын қолданудың тиімділігі сөзсіз және экологиялық, аумақтық және әлеуметтік тұрғыдан білімнің қол жетімділігі (икемділігі), студенттер мен оқытушылардың ұтқырлығын қамтамасыз ету, көптеген кәсіби қажетті сапалы ақпараттың болуы, оқытушы - фасилитаторды таңдау ықтималдығы, студенттің жеке кәсіби траекториясын таңдау мүмкіндігі сияқты оң факторлардың жиынтығымен расталады. Білім беру нәтижесі ретінде өзін - өзі ұйымдастыру деңгейін арттыру, оқу процесінің барлық субъектілерінде ақпараттық-коммуникациялық-технологиялыққұзыреттілікті (АКТ құзыреттілігін) қалыптастыру негізгі қадам болады.

Қазақстан Республикасының жоғары білімінде қашықтықтан білім беру технологияларын қолдану қаншама жылдан астам уақыт бойы мемлекеттік-құқықтық қолдаумен нығайтылды.

Бүгінгі таңда электронды білім беру бойынша әлемдік деңгейдегі көшбасшылар («Жас Ғалым» ғылыми журналының нұсқасы бойынша) Америка және Канада, Азия, Ұлыбритания, Германия, Франция болып табылады.

Француз Орталығы CEND (фр. Centrenationald ' enseignement a distance) бүгінде 8 мыңға жуық штаттық және қашықтағы жұмысшылар бар. Орталық базасында әртүрлі бағыттағы 3 мың білім беру курстары жұмыс істейді, оларда 400 мыңға жуық талапкер оқиды.

АҚШ-та ұлттық технологиялық университеттің ашылуы (1984 жыл) оқыту курстарының жаңа бағыттарын қалыптастырды. Жеке бизнестің қосымша білім беруге өсіп келе жатқан қажеттілігі басшылар мен персоналды электрондық оқытуды көздейтін жаңа бағдарламаларды енгізудің алғышарты болды.

Жалпы, әлемдік нарықта онлайн режимінде оқуға деген сұраныс деңгейі әртүрлі тенденцияларға ие болды. Бизнес саласында қашықтықтан оқыту тыңдаушылар үшін танымал және ыңғайлы болып табылады. Алайда, жоғары білім мен бакалавр дәрежесін алғысы келетін мектеп бастаушыларының көпшілігі стандартты оқу формасын қалайды және білім мен жеке өсу үшін қажетті қосымша материалдарды қашықтықтан оқиды.

Электрондық оқытудың қарқынды дамуы Азия өңірлерінде байқалады, қашықтықтан оқыту қызметтерінің жыл сайынғы өсуінің жоғары көрсеткіштерімен Қытай ерекшеленеді (жылына шамамен 52% өсу). Болашақта жетекші елдерде онлайн-оқыту прогресі көрсеткіштерінің төмендеуі болжанады.

Қарқынды қалыптасу және өсу кезеңі өтті, сол уақытта, сарапшылардың болжамы бойынша, 2025 жылға қарай электрондық нысанда оқитын талапкерлер саны 650 млн адамға дейін артады, ал онлайн-оқыту нарығы әлемдік ауқымда 200 млрд долларға жетеді. Қарқынды дамыту-қашықтықтан оқыту курстарының нәтижелері пайдаланушылар тарапынан осы бағдарламаларға сұраныстың артуына әкеледі. 2025 жылға қарай қашықтықтан оқыту форматында білім алған адамдардың саны дәстүрлі оқытуды таңдаған пациенттердің санынан 2,5 есе көп болады.

Қашықтықтан оқыту технологияларын өздігінен білім алу мақсатында пайдалану білім алушыға оқу кезінде тікелей пайдалана алатын қосымша материалдардың көп мөлшеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді, сондай - ақ белгілі бір курстың қатысушыларымен топтық жұмысты ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Жоғары білім беруде қашықтықтан оқыту технологияларын пайдалану қажеттілігі әртүрлі мамандықтағы талапкерлердің қашықтықтан оқыту нысанына сұранысының ұлғаюымен, қашықтықтан университеттердің қолайлы таңдауымен, оқытушылардың, мұғалімдердің, қосымша білім беру педагогтерінің, тәрбиешілердің акт-құзыретін қалыптастыру мақсатында ғылыми-практикалық конференциялар, семинарлар,

коллоквиумдар өткізу, біліктілікті арттыру курстарын ұйымдастыру және өткізу тәсілімен отандық ғылыми ортада қашықтықтан оқыту технологияларын пайдалану проблемасын кеңінен таратумен расталады, мектепке дейінгі мекемелердің әдіскерлері және т.б. жоғарыда айтылғандардың бәрі қашықтықтан технологияны жаңа емес, бірақ әлі де сапалы өнімнің ресейлік білім беру нарығына бейімделу және бейімделу жағдайында қолданудың сөзсіз мүмкіндіктерін растайды.

Студенттердің өздігінен білім алу қызметін ұйымдастыру кезінде ЖОО алдында міндеттер тұр:

- бәсекеге қабілетті мамандар даярлауды жүзеге асыру;
- студенттердің өздігінен білім алу дағдыларын қалыптастыру, тұлғаның танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамыту;
- студенттердің ғылыми-зерттеу құзыреттерін қалыптастыру; дербес ғылыми жобаларды жүзеге асыру қабілеті;
- студенттердің шығармашылық ойлауын, өзін-өзі дамытуға, өзін-өзі жетілдіруге және болашақ өмірде өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылысын қалыптастыру;
- дарынды студенттерді анықтау және олардың қабілеттерін одан әрі дамытуға ықпал ету.

Өзін – өзі тәрбиелеу-бұл студенттерді аудиторияда да, аудиториядан тыс уақытта да тиімді кәсіби даярлауға бағытталған танымдық іс-әрекеттің бөлігі.

Егер өздігінен білім алу іс – әрекеті сабақ кестесі бойынша орындалатын болса, онда оны аудиториялық деп атайды. Белгілі бір тақырыпты зерттей отырып, мұғалім тапсырмаларда оларды орындау қиындықтарын біртіндеп арттырады: мағынасы, көлемі, күрделілігі, деңгейлері, бұл білімнің даму сипатын қамтамасыз етеді.

Өзін-өзі тәрбиелеу барысында студенттер оқу материалын игеріп қана қоймай, оны тереңдетеді, әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырады, оқу уақытын бақылау және жоспарлау қабілеттерін, дағдыларын дамытады, сондықтан тәуелсіз жұмыс үлкен дидактикалық әлеуетке ие деп айтуға болады.

Өзін-өзі тәрбиелеу әрқашан белсенділіктің жоғары деңгейімен, танымдық, ерікті және эмоционалды күштердің қарқындылығымен жүзеге асырылады. Өзін-өзі тәрбиелеу жағымды эмоциялардың болуымен байланысты деп айта аламыз.

Осылайша, жоғары мектептің білім беру процесінде қашықтықтан оқыту технологияларын қолданудың тиімділігі сөзсіз және экономикалық, аумақтық және әлеуметтік тұрғыдан білімнің қол жетімділігі (икемділігі), студенттер мен оқытушылардың ұтқырлығын қамтамасыз ету, кәсіби қажетті сапалы ақпараттың көп болуы, оқытушыны таңдау ықтималдығы, студенттің жеке кәсіби даму траекториясын таңдау мүмкіндігі, студенттің оқуға деген ішкі оң уәжін қалыптастыру сияқты оң факторлардың жиынтығымен расталады.

Жоғарыда айтылған қашықтықтан технологиялары сапалы өнімнің Қазақстандық білім беру нарығына бейімделу жағдайында қолданудың сөзсіз мүмкіндіктерін растайды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Капов В.А. Дистанционное обучение: подходы и проблемы. 2016; № 1: 29 – 30.
2. Таубаева Ш. Т., Барсай Б. Т. Оқытудың қазіргі технологиялары. Алматы, 2005.
3. Әбдіғалиев Қ. Осы заманғы педагогикалық технологиялар. – Алматы, 2004.
4. Жүнісбек Ә. Қазіргі заманғы педагогикалық технология негізі – сапалы білім. – //Қазақстан мектебі, No4, 2008
5. Технологии формирования и реализации индивидуальных образовательных траекторий. Программа повышения квалификации, 2015. Available at: <https://www.dpomos.ru>

**ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ****ОСОБЕННОСТИ ОБЩЕНИЯ УЧАЩИХСЯ В ЛИЧНОСТНОМ РАЗВИТИИ****FEATURES OF COMMUNICATION OF STUDENTS IN PERSONAL
DEVELOPMENT**

Аннотация. Мақалада Оқшылардың тұлғалық дамуындағы қарым-қатынас ерекшеліктері көрсетілген.

Түйінді. «Қарым-қатынас», «даму»

Аннотация. В статье показаны особенности общения в личностном развитии студентов.

Ключевые слова. «Общение», «развитие»

Annotation. The article shows the features of communication in the personal development of students.

Keywords. "Communication", "development"

Қоғамда адамдар арасында әр түрлі қатынастардың күрделі жүйесі қалыптасады. Оларды қоғамдық (әлеуметтік) және жеке тұлғааралық (психологиялық) деп белуге болады. Оларды келесідей ажыратуға болады:

1. Қоғамдық қатынастар жалпы қоғамды немесе осы қоғамды құрайтын әр түрлі әлеуметтік топтар арасындағы қатынастарды сипаттайды. Жеке тұлғааралық қатынастар - бұл жеке адамдар арасында (индивид, жеке тұлға) қалыптасатын қатынастар.
2. Қоғамдық қатынастар объективті сипатқа ие, ал жеке тұлғааралық қарым- қатынас субъективті болып табылады. Бұл қоғамдық қатынастардың жеке адамдардың эмоцияларымен байланысты емес екендігін және олардан тыс қалыптасып дамитынын білдіреді. Ал жеке тұлғааралық қатынастар әрдайым эмоциялармен байланысты болады.
3. Қоғамдық қатынастар адамдардың өздерінен тәуелсіз, ал жеке тұлғааралық қарым-қатынас оларды жүзеге асыратын адамдармен байланысты қалыптасады.
4. Қоғамдық қатынастар «әлеуметтік роль» түсінігі арқылы бейнеленеді, ал жеке тұлғааралық қатынастар «әлеуметтік бағдар» немесе «жеке қатынасы терминдерінің көмегімен сипатталады.

Әлеуметтік психологтарды, негізінен, жеке тұлғааралық қарым-қатынас мәселесі қызықтырады. Қоғамдық және тұлғааралық қатынастардың байланысын талдау адамның сыртқы әлеммен күрделі байланыс жүйесіндегі қарым-қатынастың орыны жайлы мәселеде дұрыс акценттер қойып шығуға мүмкіндік береді. Алайда, мұнан бұрын бірер сөз бүтіндей қарым-қатынас проблемасы жайлы. Бұл проблеманы отандық әлеуметтік психология шеңберінде шешу спецификалы болып келеді[1].

«Қарым-қатынас» терминінің өзінің дәстүрлі әлеуметтік психологияда болмасы (аналогы) жоқ. Мұның себебі терминнің әдетте қолданылатын ағылшын термині «коммуникациямен» теңдес (эквивалент) келмейтіндігінде ғана емес, оның мазмұнының арнаулы психологиялық теорияның, атап айтқанда қызмет теориясының, түсініктер

сөздігінде ғана қарастырылатындығында. Әрине, төменде қарастырылатын қарым-қатынас құрылымында әлеуметтік-психологиялық біліктің басқа жүйелерінде баяндалған немесе зерттелген оның жақтарының бөлінуі мүмкін. Дегенмен де, отандық әлеуметтік психологияда қойылатындай түрде проблеманың мәні - тұғырнамалық өзгеше[2].

Адам қатынастарының екі қатары - қоғамдықтары да, тұлғааралықтары да дәл қарым-қатынас ғана кеңінен ашылып, іске асады. Сонымен қарым- қатынастың түп тамыры - жеке адамдардың заттай өмірлік қызметінде. Ал қарым-қатынастың өзі адам қатынастарының бүкіл жүйесін жүзеге асыру. «Қалыпты жағдайларда адамның өзін қоршаған заттық әлемге қатынастары әуақытта оның адамдарға, қоғамға қатынасыман жанамаланған» (Леонтьев, 1975, 289 бет), яки қарым-қатынасқа ендірілген. Мұнда нақтылы қарым-қатынаста адамдардың тұлғааралық қатынастары ғана емес, яки оның эмоциялық қалаулары, жек көрушілік және т.б. көріністеніп қана қоймайды, қарым-қатынастың өнбойына қоғамдық, яки жаратылысында тұлғасыз қатынастары да нақтылы түрде көрініс табады. Адамдардың алуан түрлі қатынастары тұлғааралық байланыстармен ғана қамтылмайды: адамның орыны өзімен өзара іс-әрекеттес индивидтердің күткенімен анықталмайтын кеңірек әлеуметтік жүйеде, тұлғааралық байланыстардың өріссіз шеңберінен тыс қалпы; сондай-ақ оның байланыстарының жүйелері де белгілі бір құрылысты талап етеді, ал бұл процесс тек қарым-қатынаста ғана іске асады. Қарым-қатынастан тыс адами қоғамды елестету мүмкін емес. Онда қарым- қатынас жеке адамдарды бірлестіру амалы, сонымен бірге осы жеке адамдардың даму амалы ретінде көрініс табады. Қарым-қатынастың бір уақытта қоғамдық қатынастардың да шындығы, тұлғааралық қатынастардың да шындығы ретінде өмір сүруі дәл осыдан шығады. Тегінде, Сент-Экзюпериге «адамда бар жалғыз асқаң байлық» ретінде қарым-қатынастың ақындық образын суреттеуге мүмкіндік берген осы болу керек[3].

Әрине, қатынастардың әр қатары қарым-қатынастың өзіндік пішімдерінде жүзеге асады. Тұлғааралық қатынастарды іске асыру ретінде қарым-қатынас - әлеуметтік психологияда көбірек ілімделген процесс, ал бұл кезде топтар арасындағы қарым-қатынастың әлеуметтанудағы қаралуын мүмкіндеу. Қарым- қатынас, мұның ішінде тұлғааралық қатынастар жүйесіндегілер де, адамдардың бірлескен өмірлік қызметімен мәжбүрленген, сондықтан ол алуан түрлі тұлғааралық қатынастарды қажетті іске асады, яки бір адамның екіншіге оң және теріс қатынастары жағдайында да берілген. Тұлғааралық қатынастардың типтері қарым-қатынастың қалай құрылғанына талғаусыз емес, ол қатынастар өте-мөте шиеленіскен жағдайда да өзіндік пішімде болады. Бұл қоғамдық қатынастарды жүзеге асыру ретінде макродеңгейдегі қарым-қатынас сипаттамасына да жатады. Бұл жағдайда да әлеуметтік топтар өкілі ретінде топтар мен жеке адамдар қарым-қатынаста ма, қалай да қарым-қатынас актысы шарасыз жасалу қажет, топтар антагонистік болғанның өзінде жасалуға мәжбүр. Қарым-қатынасты бұлай екіұшты түсініктеу - сөздің тар және кең мәнісінде - тұлғааралық және қоғамдық қатынастардың байланысын түсініктеу қисынының өзінен шығады. Кейбір әлеуметтік топ өкілі ретінде көріністене отырып, адам бөтен әлеуметтік топтық бөтен өкілімен қарым-қатынаста болады да, бір уақытта екі текті - тұлғасыз да, тұлғалық та - қатынастарды іске асырады. Өз тауарын базарда сата отырып, шаруа бұдан белгілі мөлшерде өзіне ақша түсіреді де, ақша мұнда қоғамдық қатынастар жүйесіндегі аса маңызды құрал болып көріністенеді. Мұнымен бірге айтылған шаруа сатып алушымен саудаласады да, онымен қарым-қатынасқа түседі, ал бұл қарым-қатынастың құралы болып сөз шығады. Құбылыстар үстінде тікелей қарым-қатынастың пішімі -

коммуникация - берілген, бірақ мұның артында қоғамдық қатынастар жүйесінің өзі, осы жағдайда тауар өндірісі қатынастары мәжбүрленген қарым-қатынас тұр.

Әлеуметтік-психологиялық талдауда «екінші планнан» абстракциялануға болар еді, бірақ нақтылы өмірде бұл «екінші план» әркезде көрініп тұрады. Өзімен өзі ол ең басты әлеуметтанулық зерттеудің заты болғанмен, әлеуметтік-психологиялық жолда да оның ойға алынуы қажет[4].

Қарым-қатынас түсінігін талдау және оны ашып түсіндіру оның функциясы мен мәнінің анықтамасын нақыталу мүмкіндігін береді. Адам өмірінде қарым-қатынастың негізгі функцияларын бөліп көрсетудің әртүрлі мүмкіндіктері бар. Дифференциалдық тұрғыдан қарым-қатынастың екі функциясын көрсетуге болады:

- 1) адамдардың бірлескен іс-әрекетін ұйымдастыру;
- 2) тұлғааралық қатынастардың құрылуы және дамуы.

Коммуникативтілік іс-әрекет пәнін, мотивін, өнімін түсінуден қарым-қатынастың үшінші маңызды функциясы – адамдардың бірін-бірі тануы шығады.

А.А. Леонтьев бойынша, біздің ғылым үшін адам қоғамы қарым – қатынасыз мәңсіз, өйткені, қарым-қатынас индивидтің тұрақталу тәсілі және олардың даму құралды болап табылады.

Б.Ф. Ломовтың пікірінше, қазіргі кезде қарым-қатынас және психика іштей баланыста: қарым-қатынас барысында субъектінің екінші субъектіге «ішкі әлемін» көрсету жүзеге асады.

Қарым-қатынастың тұлғалық формаларын зерттей келе М.И. Бобнева мынадай пікірге келді: «Тұлғаның ішкі әлемі әртүрлі қарым-қатынас түрлеріне байланысты қалыптасады» және адамның ішкі әлемі тұлғалық қарым-қатынастың интериоализацияланған формасы /5/.

В.Н. Мясичев басқа адамдар мен қарым – қатынас және іс-әрекет процесінде дамитын тұлғаны күрделі қатынастар жүйесі ретінде көрсетті.

Тұлға қоғамдық қатынастар жүйесінде қалыптасады. Қарым-қатынас қоғамдық қатынастардың жүзеге асыру тәсілі ретінде көрінеді

Сонымен, біз қарым-қатынастың не екендігін қарастырдық. Енді қарастырылғандарға қысқаша қорытынды берейік. Біз қарым-қатынасты екі адамның немесе одан да көп адамдарың өзара әрекеттесуі мен келісушілікке бағытталған қатынасты орнықтыру мақсатындағы күштердің біріктірілуі және жалпы нәтижеге қол жеткізуі ретінде анықтадық.

Қарым-қатынас үнемі іс-әрекетпен тығыз байланысты және іс-әрекеттің ерекше түрі ретінде қарастыра аламыз. Біз кеңестік психолог А.Н. Леонтьевтің іс-әрекет теориясын қолдандық. Адамдар өмірінде қарым-қатынас көптеген функциялар атқарады. Біз олардың үш түрін бөліп көрсеттік:

- бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыру;
- тұлғааралық қатынасты қалыптастыруды дамыту;
- адамдардың бірін-бірі тануы.

Қарым-қатынас категориясының мәнділігі адамның және тұлғаның қоғамдық мәнділігін ашуға көмектеседі.

Қарым-қатынас - көлемі мен мазмұны бойынша ең кең түсінік. Ол өзіне адамдар арасында мазмұны мен формаларынан тәуелсіз пайда болатын белгілі бір қатынастарды қосады. Жеке тұлғааралық қатынас - қарым-қатынастан гөрі тар түсінік. Ол өзіне психологиялық терминдерде бейнеленетін қатынастарды қосады, адамдардың бірін-бірі тұлға

ретінде қабылдап бағалануымен байланысты және олардың бір-біріне деген субъективті, эмоционалды қатынасын білдіреді. Қарым-қатынасқа келетін болсақ, ол эмоционалды бояуға ие болмауы да мүмкін

Жеке тұлғааралық қарым-қатынас адамдар тұрмысының қажетті шарты екені белгілі және онсыз адамның еш психикалық функциясы, процесі, психикалық сапалары мен жалпы тұлғасы толыққанды қалыптаса алмайды. Жеке тұлғааралық қарым-қатынас процесін біз оның қызмет етуінің көп аспектілі динамикасында «адам-адам» жүйесі ретінде қарастыруымыз керек. Осылайша, қарым-қатынасты зерттеуде зерттеу объектісі ретінде оған қатысушылар емес, оның өзі-яғни біртұтас процесс ретінде қарастырылатын қарым-қатынас зерттелуі керек. Психологтар оны алғашқыда монобъект ретінде, кейін әлеуметтік жүйенің негізгі сипаттамаларының элементі ретінде зерттеу керек

Біз басқа адамдармен әрекеттесе отырып:

- оларды қабылдаймыз және бағалаймыз;
- жиі әр түрлі сыбыстарды қызығушылықпен қабылдаймыз;
- өз таныстарымыз бен кездейсоқ адамдарға өз уайымдарымызды айтамыз;
- өз мінез - құлқымызды өзгертіп және оларға елінтеп, басқа адамдардың - бізге деген ықпалын сеземіз;
- сәннің ықпалында өз талғамдарымыз бен ниеттерімізді өзгертеміз;
- шешім қабылдай отырып, көп жағдайда қоршағандарының пікірін ескереміз;
- қайтып көрген адамдарды белгілі бір типке жатқызамыз;
- бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалына түсеміз;
- бір адамдармен жеңіл әрі өнімді жұмыс істейміз, басқалармен керісінше жағдай туындайды;
- жалғыз жұмыс істеген ұнамайтынын, ал жақсы компанияда ең қиын деген істі тез әрі көңілді орындайтынымызды байқаймыз.

Қарым-қатынасты зерттеу бұл құбылыстың білінулері мен қызметтерінің (функция) күрделілігін, әр алуандылығын, көп деңгейлілігін көрсетеді. Қарым- қатынастың күрделілігі оның "бөлек құрамының ажыратылуын, құрылымның бейнеленуіне талап етеді. Ең жиі қабылданатын бағытта үш өзара байланысты жақтар ажыратылады: коммуникативті, интерактивті, перцептивті [6].

Қолданылған әдебиеттер:

- 1 Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера нации народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства». Астана, 2012
- 2 Қазақстан Республикасы “Білім туралы Заңы”. // Егемен қазақстан, 11 маусым, 1999ж.
- 3 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2030. Алматы: Білім баспасы, 1998. - 96 б.
- 4 Уалиханов Ш. Таңдамалы шығармалары Алматы: Жазушы, 1985. –389 б.
- 5 Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. Алматы: Жазушы, 1988. –320 б.
- 6 Құнанбаев А. Шығармалар жинағы. 2 том. Алматы, 1986. –330 б.

**ЖАСТАРДЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ
Ж.АЙМАУЫТОВТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ИДЕАЛАРЫНЫҢ
МАҢЫЗЫ****РОЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИДЕЙ Ж. АЙМАУТОВА
В ФОРМИРОВАНИИ МОЛОДЕЖНЫХ ЦЕННОСТЕЙ****THE ROLE OF THE PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL IDEAS OF
ZH.AYMAUTOV IN THE FORMATION OF YOUTH VALUES**

Аннотация – мақалада отбасындағы жастардың құндылықтарын қалыптастырудағы Ж.Аймауытовтың педагогикалық-психологиялық идеяларының маңызы қарастырылған

Түйінді: «құндылық», «жастар»

Аннотация- В статье рассматривается значение педагогических и психологических идей Ж. Аймаутова в формировании ценностей молодежи в семье.

Ключевые слова: «Ценности», «молодежь»

Annotation. The article examines the importance of the pedagogical and psychological ideas of Zh. Aymautov in the formation of the values of young people in the family.

Keywords: "Values", "youth"

Қазақ халқының ғасыр бойғы әсте-әсте жүйелі қорлана қалыптасқан рухани мұрасы тоталитарлы режим кезеңінде үлкен күйзелістеніп, құлдырауға ұшырағаны қазіргі таңда бәріне мәлім. Ол жайт келешек өскелең ұрпақтың өз халқының не ұлтының мәдениеті мен салт-дәстүрінен ажырап қалуына, мәңгірттер қатарының көбеюіне ықпалын тигізді. Өскелең ұрпақтың ата-баба мұралары бойынша толықтай дерлік қол үзіп қалмауы – егемендігіміз бен елдігіміздің негізгі критерийлері екендігі сөзсіз.

XX ғасырдың басында жазықсыз жапа шеккендердің бірі – Жүсіпбек Аймауытұлының (1889-1931) алатын орны орасан зор. Жүсіпбектің «Қартқожа» романы 1926 жылы тұңғыш рет Қызылорда қаласында жеке кітап болып шыққан. Бұл- ауылдағы қарапайым қазақ азаматының өмірін, оның әлеуметтік арпалыстар кезіндегі күрделі тағдырын этикалық үлгіде көркем бейнелеуге арналған қазақ әдебиетінің алғашқы көлемді шығармасы. Онда қазақ ауылының революция алдындағы және әлеуметтік қақтығыстар кезіндегі тіршілігі, азаттық жолындағы күрестен кейінгі жаңаша ұмтылысы шыншылдықпен бейнеленеді. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысының басталуы мен оның 1917 жылғы ақпан революциясына ұласуы, қазақтарын ел ішіндегі әлеуметтік күрестерге араласуы, «Алашорданың» құрылуы, Октябрь революциясы мен азамат соғысының оқиғалары роман сюжетіне желі боп кіреді. Шығарма қаһарманы Қартқожа да, оның елі, жұрты да осы оқиғалар фонындағы тартыста есейіп, есін жинап, ілгері басады, болашаққа қарайды. [1].

Романда айрықша көзге түсетін нәрсе – көшпелі қазақ аулы өмірінің жүдеулігі, қоғамдық әділетсіздік. Мұны біз Қартқожа туып-өскен ортаның семьялық тіршіліктің, ескі ауылдағы әлдінің әлсізге жасаған зорлығы фактыларынан, осы негіздегі қақтығыстардан танимыз.

Шығарма қаһарманы жайындағы жазушы толғанысында бүкіл романның пафосы жатыр. Автор қазақ ортасынан шыққан жас Қартқожаны «елі үшін күйген, еңбекті сүйген, ер жүректі, жұртшылық көсемі- жалынды жастардың» қатарынан көргісі келеді. Оның халықтың ойлары Қартқожа бейнесі арқылы өрбіп дамиды.

Шығарманың шұрайлы тілі – жазушы шеберлігінің айқын көрінісі. Ондағы суреттер ел өмірін, дала тіршілігін, ондағы адамдар ұғым-түсінігін оқырманның көз алдына жайып салып отырады.

Бұл «Қартқожаның» жалпы идеялық, тақырыптық маңызына қоса қазақ романының тарихындағы көркемдік ролінде, жаңалығын да аша түседі.

«Ақбілек» - жеке кітап болып басылып үлгермеген шығарма. Ол кезінде «әйел теңдігі» журналының 1927-1928 жылдар ішіндегі бірнеше санында жарияланған. Бірінші рет 1989 жылы Жүсіпбектің таңдамалы шығармалары ішінде жарық көрді.

«Ақбілек» тақырыбы жағынан «Қартқожа» романымен үндес. Егер «Қартқожада» жазушы ескі қоғамдық құрылыс жағдайында теңсіздікте өмір кешкен қазақ жігітінің құлдықтан құтылып, азаттық күрес жолына шыққан суреттесе, «Ақбілекте» осы идеяны жалғастырады. Мұнда феодалдық-рушылдық ортада жікшілдіктартыстардан қорлық көрген қазақ қызының жаңа заман шындығын пайдаланып, өз бағытын табу, тең құқылы азамат болуы бейнеленеді. [2].

Жазушы халықтық көзқарасы романдағы байлар мен кедейлер өмірін, олардың ара қатынасын, рушылдық, жікшілдік, пендешілік ұсақ мінездерден туған кикілжіңге әлеуметтік сипат бере бейнелеуінен көрінеді. Ол тұрмыс – салттың ұнамсыз жақтарын да көңіл аударады. Өлділердің тарапынан әлсіздерге жасалып жатқан зорлықты көре біледі. Жалпы алғанда

«Ақбілек»- бір қыздың тағдыры негізінде әлеуметтік революциялар дәуіріндегі қазақ ауылының жанаруын суреттейтін алғашқы қазақ романының бірі.

Ж.Аймауытұлы көрнекілік мәселесінде де психологиялық қағидаларды басшылыққа алады. Оқыту жүйесінде, әсіресе әрбір сабақтың көрнектілікпен ұштасуы шәкірттер ой – санасына әрі қонымды, әрі практикалық мәні де зор дейді.

Аймауытұлының педагогикалық психологияға байланысты жазған келесі еңбегі – 1926 жылы Мәскеуде шыққан «Жан жийесі және өнер таңдау». Бұл тігелдей педагогикалық психологияға қатысты еңбек. Автор жас адамның мамандық талдау мәселесін сөз ете отырып, оның өзіндік психологиялық ерекшеліктеріне сипаттама береді. Бұларды өзінің жүргізген тәжірбиелеріне, сондай-ақ шет ел ғалымдарының, әсіресе америка психологтарының жіргізген зерттеулеріне сүйене отыра баяндайды.

Ж.Аймауытұлының тағы бір еңбегі «Комплекспен оқыту жолдары» атты кітап (Алматы, 1929, 113 бет). Мұнда да педагогикалық психологияға қатысты жекелеген түйіндер жасалған. Оқу құралы шағын 9 тараудан, бірнеше параграфтан тұрады. Оның біріншісінде оқу бағдарламасының жекелеген түрлеріне түсінік беріледі. Осы еңбегінде қазақ шәкірттерінің сұлулық талғамының өзіндік ерекшеліктері туралы айта келіп, былай дейді: «Жері, тұрмыс жағдайына қарай әр елдің сазы, ән –күйі де әр алуан. Түркістан елінің әні бұлтарысы жоқ, тік тартар айқай, қайырмасы жоқ келте немесе біріңғай текірек болып келеді, түйеге, атқа, есекке мінген адам болсын, ауылдан былай шыға беріп «Ауылың сенің белде еді, ариайдай», - деп қозғайды. Ақаның әні толқынды, ырғақты, айқайлы, зарлы, қайталамалы, қайыруы ұзын болып келеді. Теріскейдің, батыстың әні –мұнды, зарлы, шерлі, желдірме, көй-көй болып келеді». Автор бұл жерде этностық ерекшеліктердің ән, музыка саласында да ерекше орын алатындығын айтып отыр. [3].

«Психология» кітабы 12 тарау, 102 параграфтан тұратын оқу құралы үлгісінде жазылған, бұл зерттеу қазақ тіліндегі, осы бағыттағы алғашқы жемісті ізденістердің, олжалы табыстардың қатарына жатпақ.

Ғалым тарихына, пәлсапа тарихына терең бойлай отырып, көптеген мысалдар, деректер келтіріп, сан алуан оқымыстылар туындыларына сүйеніп, кейде келісіп, кейде келіспей, психология ғылымының пәнін зерттеу объектісін анықтайды, жан, ден, сана, ой, ақыл, сезім, қиял, түйсік, қайрат, серпіліс, ынта, қабілет т.б. ұғымдардың мәнін ашады.

Психологияның сан алуан түрлерін айта келіп, дәлді зерттеу үшін бақылаудың, анкетаның, сұраудың, математикалық тәсілдердің атқаратын қызметі ашылады. Бізді ерекше таң қалдыратыны - адам психологиясын зерттеуде математиканы, оның вариациялық

статистика дейтін саласын қалайша пайдалануға болатындығы жайлы мәселе, Қазақ топырағында мұны Аймауытовтан басқа ешкім күні бүгінге дейін көтермеген. Адам мінезін анықтауда ым, жүз құбылысы, көз әлпеті, бет әлпеті, қол, саусақ қимыл ерекше ескеріледі. Аймауытұлы адамның қылығын зерттеуде сұрау-жауап қалайша пайдаланатындығын және оның кейбір кемшіліктерін байқаған фактілер мен мәліметтерді қалай жазу керек, әсіресе психологияда математикалық әкісті қалай пайдалануға болады дейтін мәселелерге жауап берген. [4].

«Психология» кітабының келесі бір көңілге ұялайтын, қазіргі ғылыми тұжырымдарға өте-мөте жақын жері «Денедегі мүшелер, олардың қызметтері» туралы мәліметтер. Бұл жерде автор жоғары жүйке саласына арнайы талдау жасайды. Жүйке саласы дегеніміз ми, жұлын, сол екеуінен тарайтын бұтақтар. Бұлардың ішіндегі ең маңыздысы – үлкен ми. Мида үнемі қозғау жүріп отырмаса, жан жүйеде көрінбейді. Мидағы өзгерістер әркез алуан-алуан сипатта жүріп отырады, осыған байланысты жанның аңысы да түрлі – түрлі болады. Егер ми зақымданса, жан шындықты дұрыс бейнелей алмайды деп айтқан. Бұл тарауда ол жүйке, ми туралы әр замандағы оқымыстылардың түрлі пікірлеріне дәйекті ақпарат бере отырып жазған. Ол тағы бір тарауында адамның саңылау мүшелері жайлы түсінік берген. Саңылау мүшелері - дегне ұғым қазіргі психологияда сезім мүшелері деп берілген Аймауытұлының психологиясында беттегі әр түрлі ым- ишаралардың, дене қозғалыстарының адам психологиясының тандаулы рөлі де тамаша көрсетілген. [5].

Аймауытов кітаптарының ерекше назар аударатын тағы бір ерекшелігі – бұлар төл тілімізде туындаған тұнғыш психология пәні, оқулығы болумен қатар, бүкіл советтік түркі тектес халықтар тілдерінде алғаш жарық көрген бірден-бір туындылар екендігінде. Өйткені қырқыншы жылдарға дейін әзірбайжан, өзбек, түрікпен, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт тілдерінде психология жөнінде ұлттық еңбектердің жарық көрмегенін ескерсек, осы басылымдардың бағасы онан сайын арта түсетіні сөзсіз. Әрине, осындай өресі биік, ғылыми түйіндері мол төл туындылардың сол кездегі Отандық психология ғылымының талап- тілек деңгейінде жазылғаны белгілі. Елімізде отызыншы жылдарға шейін психология маркстік сара жолға түсе қоймағанын, шет аймақтағы Қазақстан түгілі, орталықтағы ғылым ордаларында да белгілі ғалым психологтар буржуазиялық-идеалисттік түсініктерден арыла алмағанын ескерсек, Аймауытов кітаптарының маркстік- лениндік методология тұрғысынан там-тұмдап ақсап жатқанын айту оған үлкен қиянат, ғылыми ағаттық болар еді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Иезуитов А. Проблема психологизма в эстетике и литературе. Л., 1970.
2. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. Алматы, 1996.
3. Аймауытов Ж. Шығармалары. Алматы, 1989.
4. Зотова О.И., Кряжева И.К. Некоторые аспекты социально-психологической адаптации личности. - М., 1979.
5. Лазурский А.Ф., Франк С.Л. Программа исследования личности в ее отношениях к среде.-Спб.- 40 с.

**БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕГІ САБАҚТАРДА СЫНИ ОЙЛАУДЫ ДАМУ
ТЕХНОЛОГИЯСЫ****ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ В
НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ****TECHNOLOGY FOR DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING IN PRIMARY
SCHOOL LESSONS**

Аннотация. Мақала негізгі мектептегі оқушылардың психологиялық ерекшеліктерін ескеру мәселесіне арналған. Сыни ойлауды дамытудың психологиялық алғышарттары қарастырылады.

Түйінді сөздер. Психологиялық алғышарттар; сыни ойлау; негізгі жалпы білім беретін мектеп.

Аннотация. Статья посвящена вопросу учета психологических особенностей развития обучающихся в основной школе. Рассмотрены психологические предпосылки развития критического мышления.

Ключевые слова. Психологические предпосылки; критическое мышление; основная общеобразовательная школа.

Annotation. The article is devoted to the issue of taking into account the psychological features of the development of students in primary school. The psychological prerequisites for the development of critical thinking are considered.

Keywords. Psychological preconditions; critical thinking; secondary general educational school.

Бұл мақаланың мақсаты негізгі мектепте сыни ойлауды дамытудың алғышарттарын анықтау болып табылады. Тақырыптың өзектілігі, бір жағынан, қазіргі заманғы білім беру талаптарына байланысты: ақпарат жинақтаудан — ойлауды дамытуға, біліміңізді өз бетінше құра білуге, екінші жағынан, адамның өзі басқаратын танымдық іс – әрекетті ұйымдастырудың білімі мен дағдыларының жеткіліксіздігіне, оқытудың әртүрлі деңгейлерінде жүйелі білім алуға, атап айтқанда, негізгі мектепте.

Сыни ойлауды дамыту мәселесі (Сыни ойлау) жаңа емес және оны отандық және шетелдік ғалымдар белсенді зерттеп жатыр. Сыни ойлау теориясының дамуына американдық психологтар, философтар, мұғалімдер, мысалы, Д.Халперн, Р. Чалдини, А. Сearc, с. Краурc және т. б.

XX ғасырдың басында әйгілі американдық философ және педагог С. Заир-Бек ғылыми зерттеу әдісі мен адам тәжірибесін ғылыми жүйелеу адам ақылының эволюциясындағы ең үлкен жетістік деп санады. Өз еңбектерінде ол әр түрлі нұсқаларда, «Сыни ойлау» деп атады: «рефлексивті ойлау», «рефлексивті ойлау», сыни ойлауды көрсетудің міндетті шарты кез-келген нанымды немесе білімді мұқият, белсенді түрде қарастыру, сонымен қатар кез-келген мәселені шешу үшін қажет жаңа ақпарат пен фактілерді іздеу және талдау, жеке фактілердің байланысын орнату [1, 2-3 бет].

Американдық психолог Диана Халперн сыни ойлау теориясының дамуына үлкен үлес қосты, ол қазіргі әлемдегі сыни ойлаудың маңыздылығын көрсетеді және сыни ойлаудың

дағдыларын оқытудың тиімді бағдарламасын ұсынады. Психология және онымен байланысты ғылымдар мамандары "сыни ойлау" терминінің бірнеше анықтамаларын ұсынды, олар мағынасы жағынан өте жақын. Д. Халперн атап өткендей, Сыни ойлаудың идеясының мәні – қажетті нәтижеге қол жеткізу мүмкіндігін арттыратын танымдық әдістерді немесе стратегияларды қолдану [2, 11-бет]. Барлық анықтамалар белгілі бір танымдық мәселені шешуге бағытталған психикалық белсенділікті білдіреді. "Сыни" сөзі бағалау компонентін, яғни рефлексияны білдіреді.

Отандық психологтар мен мұғалімдер де ойлау, ойлауды дамыту, ойлау мен сөйлеудің байланысы мәселелерімен айналысады. Өткен ғасырдың 20-жылдарында әйгілі орыс психологы Лев Выготский сананың бүкіл құрылымы мен психикалық функциялардың бүкіл жүйесі үшін ойлаудың дамуы орталық болып табылатындығын атап өтті [3, 415 Б.]. Сондай-ақ, көптеген еңбектерінде ойлауды, соның ішінде сыни ойлау психологиясын, психодиагностиканы және сыни ойлаудың дамуын тестілеуді қарастыратын орыс ғалымы Евгений Новомирович Волковты атап өткен жөн. Соңғы уақытта және диссертациялық зерттеулерде сыни ойлауға байланысты мәселелер зерттелуде: шетелдік құзіреттілікті қалыптастыру үшін оқушылардың сыни ойлауын дамыту әдістемесі жасалды. Оқушылардың сыни ойлауын қалыптастыру жұмыстары көбінесе қолданбалы сипатқа ие және негізінен оқушылардың ойлау сапасы ретінде сыни ойлауды қалыптастыру және дамыту әдістерін жасауға бағытталған (мысалы, дәлел ретінде жалпы білім беретін зияткерлік шеберлікті қалыптастыру негізінде сыни ойлауды дамыту; оқушының танымдық іс-әрекетін өзін-өзі бағалау және өзін-өзі бақылау арқылы)[4, 25-бет].

Біздің ойымызша, сыни ойлауды дамыту әдістері мектеп оқушының белгілі бір кезеңінде баланың даму психологиясын ескере отырып жасалуы керек, өйткені сыни ойлау жеке қасиет ретінде танымдық, эмоционалды және тиімді мінез-құлық компоненттерімен ұсынылған.

Негізгі мектепте (2-5 сыныптарда) сыни ойлауды дамытудың психологиялық алғышарттарын қарастырамыз. Маңызды алғышарттардың бірі-баланың психикалық даму деңгейі. Жасөспірімдік жас аралық орынға ие арасында балалықпен және үлкен жасқа дейін. Физиологиялық деңгейде өзгерістер болады, танымдық қызығушылықтар, интеллект және қабілеттер деңгейі өзгереді. Есте сақтауда қайта құру басталады. Логикалық жолмен есте сақтау дами бастайды, бала біртіндеп логикалық, еркін және жанама жадты қолдануға көшеді. Бұл жаста танымдық процестердің дамуы есте сақтау мен ойлау арасындағы қарым-қатынаспен де сипатталады. Ойлау есте сақтау жадпен анықталады. Жасөспірім үшін есте сақтау-ойлау. 11-12 жаста нақты идеялармен жұмыс істеуге негізделген ойлаудан теориялық ойлауға және тікелей жадтан логикалық есте сақтауды көшу жүреді. Орта мектеп жасында оқушылар өз бетінше шығармашылықпен ойлана бастайды, жалпылау мен қорытынды жасай бастайды, себеп-салдарлық байланыстарды ашады, дәлелдер келтіреді, пікірталас тудырады. Негізгі мектеп оқушылары салыстыру, талдау, абстракция, индукция және т.б. сияқты ақыл-ой операцияларын саналы түрде қолдана бастайды [5, 136-бет].

Сыни ойлау дамуының келесі алғышарты, біздің ойымызша, оқу мотивациясын арттыру болып табылады. Осы жастағы оқушылар оқытудың мазмұнына, әдістеріне, формаларына сыни көзқарасты дамытады, қызығушылықтары кеңейеді, білімді кеңейтуге, қызықты жұмыс пен тәуелсіз шығармашылық жұмыспен айналысуға мүмкіндік беретін қажетті дағдылар мен дағдыларды қалыптастыруға байланысты оқытудың жаңа мотивтері пайда болады. Жаңа идея құру, шығармашылық қабілеттерін көрсету үшін зерттелетін салада білім қажет. Д. Халперн атап өткендей, іс жүзінде әрбір шығармашылық акт мақсатқа жету үшін қажетті ақпаратты анықтау мен іріктеудің бұрын белгісіз жолдарын білдіреді [6, б.368]. Алайда, сонымен бірге тағы бір төтенше жағдай бар – мүдделердің кең танымдық болмауы, олардың білімін кеңейтуге деген қызығушылық. Өкінішке орай, ғалымдар мектепте болып жатқан оқиғалардың көпшілігі шығармашылықтың дамуына ықпал етпейді деген қорытындыға келді. Ішкі мотивация шығармашылықпен айналысатын адамдарды қоздырады. Мектепте ұсынылатын Мотивация сыртқы болып табылады. [7, Б. 374].

Осылайша, білімді ұсыну нысаны олар (білім) маңызды болып, өмірде өз бейнесін таба алатындай болуы керек, жасөспірімдерге жақын ортада өзін-өзі тану және өзін-өзі растау үшін жағдайлар жасалуы керек. Айта кету керек, оқу процесінде жобалық қызметті қолдану мотивацияның өсуіне жағдай жасайды (жоба тақырыбы қызықты, өйткені студенттер оны өздері таңдайды), сонымен бірге олар топтық өзара әрекеттесуді, рефлексия мен өзін – өзі көрсетуді үйренеді. Жобалық тапсырмаларды орындау және жобаға қатысуын көрсетеді. Оқушыларға практикалық пайдасын көруге мүмкіндік береді, оның нәтижесі оқу пәніне, "білім алу" процесінде зерттеу жұмысына және оларды басқа жағдайларда саналы түрде қолдануға деген қызығушылықтың артуы, яғни оқушылардың жоғары уәждемесінің дамуын қамтамасыз етеді [8, 122 б.].

Оқушының дамуының осы кезеңінде баланың психоэлеуметтік дамуына тән Сыни ойлауды дамыту үшін әлеуетті қолданған жөн. Негізгі мектепте ойлауды дамытудың жоғарыда аталған алғышарттарын ескеру оқу процесінің жоғары тиімділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Зерттеулер көрсеткендей, сыни ойлауды дамыту технологиясы бойынша белсенді сабақтарда оқушылар материалды неғұрлым толық және өздері үшін пайдалы игереді.

Оқу және жазу арқылы сыни ойлауды дамыту технологиясын қолдану балаларға кез-келген ғылыми және танымдық мәтінмен жұмыс істеудің нақты алгоритмін береді, элеуметтік жауапкершілікті арттырады, ойлау мен шығармашылықтың дамуына ықпал етеді. Бұл технологияның басты ерекшелігі-бұл сабақтарды оңтайлы режимде өткізуге мүмкіндік береді, мотивация, уақыт сезімін қалыптастыру және танымдық белсенділік үшін жағдай жасалады.

Сабақта жалпы ынта мен шығармашылық ортасы жасалады. Әркім жалпы іске өз үлесін қосады, ұйымдастырушы, орындаушы және сарапшы ретінде әрекет етеді.

Тиімді ойлауды үйренуге бола ма? Ақыл-ойдың басқа қасиеттері сияқты, ойлауды да дамытуға болады.

Оның мақсаты оқушылардың тек оқуда ғана емес, сонымен бірге кейінгі өмірде де қажет ойлау дағдыларын дамыту: теңгерімді шешімдер қабылдау, ақпаратпен жұмыс істеу, құбылыстардың әртүрлі аспектілерін талдау.

Бұл технология барлық сабақтарда өзекті, оны қолдану сабақты жандандыруға, оны қызықты және эмоционалды етуге мүмкіндік береді деген қорытындыға келдім.

Сондай-ақ, сыни ойлауды дамыту адамның құрмет, өзін-өзі растау, қарым-қатынас, ойын және шығармашылық қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған. Бұл педагогикалық технологияның ерекшелігі - оқу процесінде оқушының өзі бұл процесті нақты және нақты мақсаттарға сүйене отырып құрастырады, оның даму бағыттарын бақылауды үйренеді және түпкілікті нәтижені анықтайды.

Сыни ойлауды дамыту технологиясы әртүрлі әдістер мен әдістерді қолдануды қамтиды. Ойлау процесін көрсетудің танымал әдісі-материалды графикалық ұйымдастыру. Модельдер, суреттер, схемалар және т.б. идеялар арасындағы қатынасты көрсетеді, оқушыларға ой бағытын көрсетеді. Көзден жасырылған ойлау процесі көрнекі болады, көрінетін өмірге ие болады.

Осылайша, әркім сыни ойлай алады деп қорытынды жасауға болады. Оқушылардың белгілі бір пәндік іс-әрекетте дағдыларды қолдана алуы үшін сыни ойлауды үйрету керек және маңызды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Заир-Бек С., Муштавинская И. Развитие критического мышления на уроке. Пособие для учителя. — М., 2004.
2. Халперн Д. Психология критического мышления. 4-е международное издание. — СПб.: Питер, 2015. — 421 с.
3. Критическое мышление: технология развития: Пособие для учителя / И. О. Загашев, С. И. Заир-Бек. — СПб: Альянс «Дельта», 2003.

4. Волков Е.Н. Научение научному (критическому) мышлению и визуальная объективизация знаний: содержание, практика, инструменты / Волков Е.Н.. Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. Серия: Социальные науки, 2016, № 2 (42), с. 199-203

5. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии. Учебное пособие. М. 1998

6. Бутенко А. В., Ходос Е. А. Критическое мышление: метод, теория, практика. — Красноярск: 2001. — 102 с.

7. Сайт международного журнала о развитии критического мышления «Перемена» http://ct-net.net/ru/ct_tcp_ru

8. Фестиваль педагогических идей http://festival.1september.ru/2004_2005/index.php?subject=9

ӘӨЖ 358.01

Каркабаева Назгуль Мамановна

«Педагогика және психология» кафедрасының магистранты

«Тұран-Астана» Университеті,

Астана қаласы, Қазақстан Республикасы

БАЛАБАҚШАҒА БАЛАЛАРДЫ БЕЙІМДЕУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ- ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ШАРТТАРЫ

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ К ДЕТСКОМУ САДУ

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL CONDITIONS FOR THE ADAPTATION OF CHILDREN TO KINDERGARTEN

Аннотация. Мақалада балалардың балабақшаға бейімделуі қарастырылған.

Түйінді сөздер. «Балабақша», «бейімделу»

Аннотация. В статье рассматривается адаптация детей к детскому саду.

Ключевые слова. «Детский сад», «адаптация»

Annotation. The article discusses the adaptation of children to kindergarten.

Keywords. "Kindergarten", "adaptation»

Балалардың жаңа жағдайға бейімделуі үрдісі психологтардың, психиатрлар мен әлеуметтанушылардың назарынан тыс қалған емес, аталмыш мәселе бойынша педагогикалық зерттеулер Н.Д. Ватутина, Н.Ф. Виноградова, Т.А.Куликова, С.А.Козлова, М.Л.Печора, Р.В. Тонкова- Ямпольская еңбектерінде жасалған.

Әрбір бала дамуы үшін балабақша қажет деген пікір кең таралған. Шынымен де балабақша балаға не бере алады? Балабақшаға келген балада өзіне жақын ортамен салыстырғанда басқа нормалар үстемдік ететін жаңаәлеуметтік қатынастар туралы түсініктер қалыптасады. Олардың бастысы - әлеуметтік даму үшін жасалатын жағдайлар (құрбы-құрдастармен қарым- қатынас жасау мүмкіндігі, топқа ену, ынтымақтасу икемділігі, белгілі бір ережелерге бағына білу, өзара әрекеттесу нормаларын сақтау т.б.). Бұл кезеңде болашақ ересектік (әлеуметтік) кезеңге дайындық басталады. [1].

Балабақша – мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелейтін мекеме. Балабақшада тәрбие, білім беру жұмыстары баланың жас ерекшелігіне, күн режиміне сәйкес жасалған бағдарламалар арқылы жүзеге асырылады. Балабақшаға бейімделу күрделі құбылыс. Бейімделу уақытында баланың эмоциялық жағдайы көп өзгеріске түседі.

Бейімделу дегеніміз – өзгерген жағдайларға ағзаның бейімделуі. Бейімделу кезеңінің ұзақтығы әрбір баланың психо-физиологиялық және тұлғалық ерекшеліктеріне, отбасылық қарым-қатынастарына, мектепке дейінгі мекемедегінің қатысу шарттарына байланысты.

Д. Б. Элькониннің айтуы бойынша алғашқы даму кезеңінің соңында бала әлеуметтік ортамен тығыз байланысқа түседі негізінде үлкендермен қарым-қатынас жасау шарты іштей қалыптасады. Алғашқы мектепке дейінгі кезеңде баланың үлкендермен қарым-қатынасы біріккен іс-әрекет деңгейінен шығады. Үлкендерден бөлініп өз бетінше дамуы басқа ие болады. Бала үлкендердіт бар екенін сезінеді және оның алдында үлкендердің күрделі өмірі пайда болды. Осыған дейін бала бірігіп өмір сүруге үйренген Мектепке дейінгі кезең елеулі ерекшелігі болып баланың құрдастарымен жасайтын арнайы өзара қарым-қатынысның пайда болуы.

Мектеп жасына дейінгі баланың басқа адамдарға қатынасы өзіндік ішкі позициясы өз <<менін>> және өз қылықтарының маңызын аңғарудың арта түсуімен, үлкендердің ішкі дүниесіне, олардың іс әректіне мен өзара қарым-қатынасына ерекше қызығуымен сипатталады. Мектеп жасына дейінгі бала дамуының әлеуметтік жағдаят ерекшеліктері оған тән іс әрекет түрлерінен, алдымен сюжеттік рөлдік ойындардан көрініп отырады. Рөлдік немесе шығармашылық ойын, мектепке дейінгі кезеңде пайда болды. Бұл әрекетте балалар үлкендердің рөлін ойнап, ойын барысында олардың қарым-қатынасын және әрекеттерін жаңғыртады. Бала белгілі бір рөлді тандап оны орындайды: ана, дәрігер, жүргізуші, қарақшы және олардың әрекеттерінің үлгісін келтіріп, сол обрызға кіреді. Ойынның образдық жоспары өте маңызды, онсыз ойын мүлдем болмайды. Бірақ ойын қойылым түрінде өтеді ол эмоцияға бай және бала үшін оның шын мәнді өміріне айналады. Алғашында бала затқа және оның қызметіне қызығушылық танытады. Заттық әрекеттердің керекті деңгейде дамуымен қатар, ойынның пайда болу үшін бала мен үлкендер арасындағы қарым-қатынас түбегейлі өзгеруі керек. Жас шамасында бала әлде қайда дербес бола бастайды және оның жақын адамдармен бірлескен әрекетті әлсірете бастайды. [2].

Мектепке дейінгі кезең - А. Н. Леонтьевтің айтуы бойынша жеке тұлғаның алғашқы қалыптасу кезеңі. Дәл осы уақыт негізгі жеке тұлғалық механизмдер және білімдер қалыптасу кезеңі. Бір-бірімен тығыз байланысты эмоциялық және мотивациялық аймақтар дамиды, өзіндік санасы қалыптасады. Мектепке дейінгі кезеңге жалпы эмоциялық тепе-теңдік, күшті аффекті жағдайдың және болмашы нәрсеге дау-дамайдың болмауы тән қасиеттер. Осындай жана, біршама тұрақты эмоциялық фон бала динамикасын анықтайды. Образдық елестердің динамикасы - сәбилік кезеңдегі аффективті қабылдау салыстырғанда бос және жұмсағырақ болады. Енді елестердің пайда болуы балаға қажеті жоқ алдануына мүмкіндік береді, балада уайымдау пайда болады. Сонымен, эмоциялық үрдіс тепе-тең бола бастайды. Мектепке дейінгі кезеңдегі бала күні эмоцияларға, толы болғадықтан, кешке оның шаршап шалдығуы мүмкін. Эмоциялық алдын-ала білу механизмі А.В.Запорожец еңбектерінде көрсетілген. Жалпы мінез-құлық құрылымында аффектінің функционалды орны қалай өзгертіндігі, оның зерттеулерінде көрсетілген. Уайымдау, әрекет мадақтауға немесе жазалауға ие болады, ол неге алып келеді, деген пайымдаулар әрекет кезінде де, алдын-ала пайда болмайды.

Сәбилік кезеңде бала бойында өзіндік сананың тек ұшқындарын ғана байқауға болатын еді. Өзіндік сана мектепке дейінгі кезеңнің соңында жеке тұлғаның және ақыл-ойдың қарқынды дамуына байланысты қалыптасады, ол мектепке дейінгі кезеңнің жаңа білімінің орталығы болып табылады. Өзіндік бағалау кезеңнің екінші жартысында алғашқы таза эмоциялық бағалау («Мен жақсымын және басқаның мінез- құлқын рационалды бағалау негізінде пайда болады. Барлық мектепке дейінгі жастағы Балалар бірдей етіп өзінің ақыл-ой қабілеттерін барлық ойын әрекетінде көрсетеді деген санау қате болады. Көптеген себептерге ең алдымен тәрбиелеу жағдайына байланысты бір бала ойындар мен сурет салуды екіншісі- құрастыруды, үшіншісі-өсімдіктермен жануарларды/ ал төртіншісі-техника мен көліктерді ұнатады. Және ақыл-ой дамуының көріністерін, ең біріншіден, баланың қызықтыратын аймақтардан іздеу керек. Міне, білімпаздық, ақыл-ой белсенділігі, «бала»

әрекетінің негізгі түрлерін меңгеру деңгейі мен оқығандық деңгейі кіші жастағы баланың ақыл-ой дамуының негізгі көрсеткіштері ретінде қарастыруға болады. Сонымен, мектепке дейінгі баламен жұмыс жасайтын тәрбиешінің балалардың жас ерекшеліктеріне байланысты дамуын жан - жақты жақсы білуі, балалардың өмірін және іс - әрекетін, ойыншықтармен және заттармен әрекет дағдыларын қалыптастыруға, тілді меңгерудің алғышарттарын ұйымдастыруға мүмкіндік жасайды. Баланың балабақшаға оның жаңа ортаға бейімделу процесі жүзеге асып, көптеген мәселелер туындайды. Бірақ балабақшақызметкерлерінің баланың жас ерекшелігіне сәйкес ойын іс - әрекетін дұрыс жетекшілік жасауы көптеген мәселелердің тиімді шешілуіне жағдай жасайды. [4].

Қолданылған әдебиеттер:

1. В.С. Мухина. Мектеп жасына дейінгі балалар психологиясы. Алматы, 1987.
2. Ермекбаева Л.К., Нығметова Қ.Н. Баланың мектепке психологиялық дайындығын анықтау. Алматы, 2005
3. Ватутина Н.Д. Ребенок поступает в детский сад: Пособие для воспитателей дет. сада. /Под ред. Л.И.Каплан. - М.: Просвещение, 1993.
4. Соловьева Е. Адаптация ребенка к условиям детского сада. //Дошкольное воспитание. 1993, № 8.

УДК ӘӨЖ 359.01

Молдатаева Айгуль Бегалиевна
«Педагогика және психология» кафедрасының магистранты
«Тұран-Астана» Университеті,
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы

ОТБАСЫЛЫҚ ЖАНЖАЛДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ВНУТРИСЕМЕЙНЫХ КОНФЛИКТОВ

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF ORIGIN OF FAMILY CONFLICTS

Аннотация. Мақалада отбасындағы жанжалдың психологиялық себептері көрсетілген.

Түйінді сөздер: «Отбасы», «жанжал»

Аннотация. В статье рассматриваются психологические причины семейных конфликтов.

Ключевые слова. «Семья», «конфликт»

Annotation. The article discusses the psychological causes of family conflicts.

Keywords. “Family”, “conflict”

«Жас отбасы» - күрделі және неке-отбасылық институтының тұрақсыз кезеңі болып табылады. Некеге тұрғаннан кейін, жас отбасында алғашқы тұрақтандыру процесі басталады яғни некенің алғашқы кезеңі отбасылық интеграциямен және адаптациямен сипатталады. Интеграция - бұл өз еркімен бірігу, ерлі-зайыптылар әртүрлі отбасылық өмірдің аспектісі бойынша позицияларын, көзқарастарын және пікірлерін сәйкестендіру. Осыған мынандай маңызды сұрақтар жатады: өзара қатынас жасау стилі; материалдық-тұрмыстық, отбасылық бюджет мәселелері; рухани өмір мен демалысты өткізу; интимды өмір, баланы күту және оның туылуы; ата-анамен өзара қатынасы, ерлі-зайыптылардың кәсіпке және қоғамдық іс-әрекетке, қоғамдық құндылықтарға деген қатынасы. Отбасының интеграциясының сәттілігі бейімделусіз өтпейді [1].

Отбасылық өмірдің негізі болып табылатын некеге дейін жастарда белгілі бір өзіндік қалыптасулардың көрінісі, яғни, «Мен бейнесі» болады. Өмір барысында байқап жүргендей некеге отырғаннан кейін ерлі-зайыптыларда бұрынғысынша өмір сүруге мүмкіндіктері болмағандықтан отбасылық өмір жағдайының тұрақсыздығы мен қанағаттанбаушылығы күшейе бастайды. Дегенмен, тұлға отбасылық өмір сүру барысының басынан бастап-ақ, оның Мен-і жүзеге асады да, рефлексивті Мен күрделенеді және дифференцияланады. Осы арқылы жаңа, әрі күрделенген және жеткілікті тұрақты бейне жасау мақсатында тұлғаишілік қайшылықтарды анықтау жұмысы жүргізеді.

Кеңес ғалымы Е.С. Калмыкованың еңбектерінде отбасылық өмір сүрудің алғашқы жылдағы мәселесі айтыла келе, оның бастапқы екі жылында қарым-қатынастың жеке стереотиптерінің қалыптасатындығы, құндылықтар жүйесінің сәйкестендірілетіні және жалпы тәртіптік бағыттарды өңдеу уақыты екендігі баса көрсетіледі [2]. Аталмыш ғалым бұл кезеңде ерлі-зайыптылардың өзара қарым-қатынас түрін із естіреді. Бұл кезеңде келесі міндеттер шешіледі:

- отбасының құрылымдық қалыптасуы;
- ерлі-зайыптылар арасындағы функцияларды (рөлдерді) белгілеу;
- жалпы отбасылық құндылықтарды табу және өңдеу.

Зерттеушілер В.П. Левкович және О.Э. Зуськовалар өз еңбектерінде ерлі-зайыптылық шиеленістердің пайда болуында серіктердің некеде тұру кезіндегі қалыптасқан күтулер мен үміттер маңызды орынға ие екендігін атап көрсетті [3]. Жоғары деңгейдегі күтулер жас ерлі-зайыптылардың бір-біріне қатынасына тән. Отбасылық өмірдегі бұл күтулер шындыққа сәйкес келмеген жағдайда шиеленіске, тіпті дағдарысқа негіз болады.

Көп жағдайда некеге тұрған жастар үшін отбасылық өмірдің кейбір дәріптеушіліктері тән болып келеді. Осы орайда, бұл жерде мәселе жастардың отбасылық өмірден ең алдымен, рухани өсуде және өзіндік жетілдіруде өз қажеттіліктерін қанағаттандыруды күтетіндігінде болып отыр. Сонымен қатар, материалдық қажеттіліктерді қамтамасыз етіп отыру және оны қанағаттандыру соңғы орынға ие болатынын көрсететін тұжырымдар да жоқ емес.

Тұрақсыз отбасылық өмірге бейімделу кезеңінде оның жеке аймақтарында материалдық қажеттіліктердің келісімсіздігі орын алады, мәселен, қалыпты жұптарда бұл маңызды емес болса, ал, тұрақсыздық орын алған жағдайда өте маңызды болып саналады. Мұндай жағдайдың маңызсыздығы орын алған жағдайда айырмашылықтар қалыпты жұптарға тән қарым-қатынастың бір-біріне ықпалды әсеріне, жетілуіне және бірте-бірте дамуына мүмкіндік береді. Қазіргі таңда жас отбасылар тұрақты білімдерге ие болмағандықтан жұбайына деген күшті позитивті сияқты негативті сезімдер де болады. Сондықтан көптеген отбасылар үшін тәртіптегі және сезімдегі мұқтаждықтар тән болып табылады. Осы орайда, зерттеушілердің көпшілігі некеге тұрғаннан кейін біраз уақыттан соң әсіресе жас ерлі-зайыптыларда сәбиді дүниеге әкелгеннен кейін оған деген қанағаттану сезімі жоғарылай бастайды.

Отбасылық өмірдің алғашқы жылдарында ерлі-зайыптылардың топтық байланысы жаңа отбасылық топтың жаңа байланысының жасалуына кедергі келтірген уақытта «отбасылық рулық шиеленіс» сирек кездесетіні анық.

Кеңес ғалымы Н.Н. Обозов өзінің монографиясында отбасындағы өзара тұлғааралық қарым-қатынастың гностикалық компонентін көрсететін зерттеу этижелерін келтіреді [4]. Сонымен қатар, бірнеше ғалымдар, атап кететін болсақ, Н. Абакумова, И. Садикова, С. Хитрина өз зерттеулерінде, 3-5 жыл бірге тұрған жастардың 19 жұбын (некеге тұруға арыз жазғандар) және 13 ерлі-зайыпты жұптарды салыстырған зерттеу нәтижелерін ұсынды. Зерттеу нәтижесінде жастардың тұлғалық кескіндерінің сәйкестігі, бірнеше уақыт бірге тұрған ерлі-зайыптылардың тұлғалық сәйкестігіне қарағанда төмен екендігін көрсетеді. Сонымен қатар, өз жұбын қабылдау адекваттылығы ерлерде де, әйелдерде де бірдей, дегенмен, ерлі-зайыпты жұптарда жастарға қарағанда жоғары нәтижені көрсеткен.

Шетелдік ғалым Э. Фромм пікірінше отбасы адам баласын жалғыздық азабынан құтқарады, жан-жақты үйлесімділікке апарады және әлеммен бірге бірлік сезіміне

ықылспен жетуге мүмкіндік береді [5] Бақытты отбасының феномені адам табиғатының дуализміне негізделініп келген: қарым-қатынасқа ұмтылу, әлеуметке айтарлықтай көңіл бөлу, өзімен-өзі болу, жалғыздықтан құтылу болып табылады. Өйткені, бір жағынан, тұлға әлеуметтік қоғам алдында жауапты болса, екінші жағынан, ол өзі жеке алға қойған мақсаттарын жүзеге асыруға ұмтылыс жасап, өзінің “менін” қорғап қалуға талпынады. Демек, жоғарыда көрсетілген қажеттіліктерді қанағаттандыра алатын отбасын бақытты деп санауға болады. Некеге тұруға дайындалып жүрген көптеген жастар қазіргі таңда отбасын бақытты болатын жер деп санайды. Отбасын құруға түрткі болатын себептер (махаббат, балалы болуға ықылас, жалғыздық қорқынышы, қиын сәттерді бірге өткізу, т.б.) бақытқа негізделген болып табылады. Жастардың көбісі өз бақытының міндетті шарттарының бірі отбасылы болу деген ойда. Дегенмен, мұндағы бар мәселе жастардың көзқарасында отбасы туралы түсініктің қаншалықты деңгейде екендігі мен оның фелицитологиялық қызметінің қаншалықты көп шамада орындалуында болып отыр. Жастардың алдағы уақытта отбасындағы бақытты сақтау мен қолдау көмегімен басты құндылықтар назарда болуы қажет [6]. Отбасылық өмірдегі шиеленісте психологиялық дені дұрыс адамға ұрыс басылған уақытта үрей сейіледі де, адамдар бәрібір бірге өмір сүретінін анықтағаннан кейін жанжалдың мағынасыздығы ерекше айқын болып көрінгенмен ол біраз уақытқа дейін олардың естерінде сақталып қалады.

Отбасылық шиеленіс туындаудың бірден бір себептерінің бірі өз жұбының қылықтарынан жақсы қасиеттерін іздеуден гөрі және бірін-бірі басудың орнына жақын адамдар олардың тәртібінен жаман қасиеттерін тіміскілеуге тырысып тұрады. Мұндағы ең басты мақсаттары: әрбір отбасының өзінің шындығын дәлелдеуге ұмтылуы болып табылады. Отбасылық қарым-қатынаста орын алатын мұндай құбылыстар көбінесе психологиялық үйлеспеушілік деп аталып жүр. Сонымен қатар, отбасындағы ұрыс жұптар арасындағы өзіндік бағалау шиеленісін білдіре отырып, шиеленісушілердің әрқайсысы өзіндік пікірін ұстануға ұмтылады.

Сонымен қатар, кейбір жағдайда отбасылық шиеленістер кез-келген уақытта туындап және болмашы себептер аясында болуы мүмкін. Отбасылық қарым-қатынаста туындап отыратын ұрыс-керістер көп жағдайда ерлі-зайыптылардың кез-келген ұсақ-түйекке нәрселерге мән беруінен де болады. Отбасының мүшелері өзінің жеке мүддесі мен ренішін сылтау етіп отыруынан шиеленістер болып жатады.

Осыдан кейін отбасылық қарым-қатынаста өзіндік пікірдің жоғарғы деңгейде туындау формаларының бірі некелік серікке психологиялық эксплуатациялау туындайды. Жоғарыдағы өзекті мәселелерге орай, кей отбасыларда отбасылық қарым-қатынас туралы білімдерін жетілдіру негізінде ері немесе әйелі өзара жетіледі. Отбасыишілік өзара жетілу бейсанада ырықсыз түрде және де мақсатқа бағытталған сипатта көрініс алады.

Отбасыишілік қарым-қатынаста психологиялық эксплуатация өзінің серігіне негативті мінезін, теріс эмоцияларын және жаман қылықтарын көрсетуден туындап отырады. Көбінесе бұл мәселе отбасы мүшелерінің үйден тыс пайда болған эмоциясы мен агрессиясының күштеуінен туындауы мүмкін. Сондай-ақ, әйеліне (еріне) бағытталған психологиялық эксплуатациялау оған жауапты шешімдерді немесе әрекеттерді жүктеген кезде ғана болады.

Отбасында кездесетін жанжалдардың көптеген механизмдерін «өткенге үңілу» деген ұғыммен бөліп қарастыруға болады [7]. Бұл жағдайдың мәні отбасы мүшелерінің бірі екіншісіне агрессивті түрде ұмтылыс жасайды. Отбасыишілік қарым-қатынаста бұл жағдайды туындатушыны агрессор деп атайды. Агрессор отбасы мүшесі өзінің ұрысқа жауапкершілігін бүркемелей және астарламай бастайды да, шиеленіс басталған сәттен бастап өткендегі қиындықтарын айта бастайды. Агрессорға серігі де болған жағдайдағы қиындықтарды айтқанымен ол өзінің бағытынан бас тартпайды. Сондықтан онда түсіністікпен қарау ниеті болмайды. Бұл айтылып отырған жанжалдар көбіне отбасылық дағдарыстардың басты себебі болады. Шын мәнісінде отбасы мүшелеріне отбасылық проблемалардың туындауы ұнамайды.

Көптеген зерттеулерге сүйенсек, отбасындағы ерлі-зайыптылық шиеленістер былай бірігуі мүмкін: ұрысқа қатысушы отбасы мүшесінің бірі өз күнәсін мойындайды; отбасылық ұрыста өзінің күнәлі екенін оның серігі мойындайды. Осы орайда, айта кететін тағы аз тараса да бар вариант: «Біз екеуіміз де кінәліміз» деген позиция. Бұл сипаттағы жанжалдың шығу жолының бірі мынада: «Біз ұрысамыз, яғни біздікі дұрыс емес!». Айтылып отырған жағдайда альтуристік өзін құрбан ету жоқтың қасы екені сөзсіз. Әрине, бұл әрдайым көрініс бермейді. Әсіресе, бірінші позиция «Біздікі дұрыс емес» формуласы мақсатқа жетуге үлкен деңгейде мүмкіндік береді. Көпшілік отбасында мүшелерінің ұрыстан соң ынтымақтастыққа тез бірігуге бейім болып келмейді. Бұл мәселеге әрине дәстүрлі түрдегі «мен-сен» кедергі келтіріп отырады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Шнейдер Д.Б. Психология семейных отношений. – М.: Апрель-Пресс, 2000. – 236 с.
2. Калмыкова Е.С. Психологические проблемы первых лет супружеской жизни / С.И. Калинин// Вопросы психологии.1983.- №3.-С.83-89.
3. Левкович В.П., Зуськова О.Э. Социально- психологический подход к изучению супружеских конфликтов // Психологический журнал.Т.6 1985.-С. 12.
4. Обозов Н.Н., Обозова А.Н Три подхода к исследованию психологической совместимости// Вопросы психологии.1984.№2-С.6-12.
5. Варга А.Я. Системная семейной психотерапия// Журнал практической психологии и психоанализа. 2002
6. Немов Р.С. Психология.: Кн. №1. -М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1997
7. Васильева Н.Л. Процесс индивидуализации как условие нормального развития семьи // Семейные психотерапевты и семейные психологи: Кто мы?- СПб., 2001
8. Елизаров В.И. Структурно–функциональные особенности субъективной репрезентации жизненных событий: Автореф. дис... канд. психол. наук.- М.,2000.

УДК ӘӨЖ 359.016

Оспанова Гульдана Бейсеновна
«Педагогика және психология» кафедрасының магистранты
«Тұран-Астана» Университеті,
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ПСИХИКАЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІҢ ДИАГНОСТИКАСЫ

DIAGNOSIS OF COGNITIVE MENTAL PROCESSES IN PRIMARY SCHOOL AGE

ДИАГНОСТИКА ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ПСИХИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В МЛАДШЕМ ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

Аннотация - мақалада бастауыш сынып оқушыларының танымдық процестерінің ерекшелігі көрсетілген

Түйінді. «оқушы», «танымдық процесстер»

Аннотация - В статье представлена специфика познавательных процессов учащихся начальной школы.

Ключевые слова: «учащийся», «познавательные процессы»

Annotation. The article presents the specifics of the cognitive processes of elementary school students.

Keywords. “Student”, “cognitive processes” .

Әр уақытта бүкіл әлем жұртшылығының және қоғамның өзгермейтін құндылығы физикалық және танымдық психологиялық үрдіс болып табылады. Ерте кездің өзінде оны дәрігерлер мен философтар адамның еркін іс-әрекеті, оның жетілуі ретінде түсінді. Бірақ үлкен құндылығына қарамастан, «танымдық үдеріс» түсінігі нақты ғылыми анықтамаға ие болған жоқ. Қазіргі кезде оның анықтамасын түсіндіретін бірнеше көзқарастар бар.

Көптеген авторлар: философтар, дәрігерлер, психологтер (Ю.А. Александровский, 1976 ж.; В.Х. Василенко, 1985ж.; В.В. Николаева, 1991ж.; В.М.Воробьев, 1995ж.) денсаулық анықтамасына қатысты бір-бірімен келісетін бір мәселе – ол қазіргі кезде жалпы қабылданған ортақ ғылыми негізделген «индивид денсаулығы» түсінігінің жоқтығы /1, б.364/

Ең алғашқы танымдық іс-әрекет анықтамасы – Алкмеон анықтамасы қазіргі кезге дейін өз жақтаушыларына ие: « Танымдық үдеріс қарама-қарсы бағытталған күш үйлесімділігі».

Цицерон – денсаулықты әртүрлі рухани жағдайлардың дұрыс қатынасы ретінде сипаттайды.

Стоиктар мен эпикурлықтар денсаулықты барлығынан жоғары қойып, оны интуизммен, барлық шексіздік пен қауіптілікке қарсы қойды. Эпикурлықтардың пікірінше, денсаулық – бұл барлық қажеттіліктердің толық қанағаттануына байланысты ләззат алу. К.Ясперстің ойынша, психиатрлар денсаулықты «адамның тума потенциалдарын» жүзеге асыру қабілеті ретінде қарастырды.

Басқа да көзқарастар бар: денсаулық – адамның «Менін» жүзеге асыру, адамдардың қоғамына толыққанды және үйлесімді араласуы. К.Роджерс, денсаулығы сау адамды қозғалымпаз, ашық, қорғаныс реакцияларын қолданбайтын, сыртқы әсерден тәуелсіз, өзінен тірек іздеуші адам ретінде қабылдайды. Оптималды актуализацияланған мұндай адам өмірдің әр сәтімен қанағаттанады. Мұндай адам қозғалымпаз және өзгермелі жағдайларға жақсы бейімделуші, басқаларға шыдамды, эмоционалды және рефлексивті /2, б.155/.

Ф. Перлз адамды біртұтас психикалық денсаулығын өзінің қажеттіліктерін саналау қабілеттілігі мен көрінетін тұлғаның жетілуімен байланыстырады және конструктивті мінез-құлық, сау бейімделушілік және өзі үшін жауапкершілікті қабылдау шеберлігі ретінде қарастырады. Жетілген және сау тұлға аутентті, спонтанды және іштей еркін /3, б.360/.

З. Фрейдтің пікірінше, психологиялық сау адам – бұл қанағаттанушылық принципін шындық принципімен үйлестіре алушы адам.

К.Г. Юнг бойынша, өзінің санасыздығының мазмұнын ассимиляциялаған және қандай да бір архитеттің шырмауынан еркін адам ғана сау бола алады.

В.Райха көзқарасынша, неврологиялық және психосоматикалық бұзылулар биологиялық қуаттың тұрып қалуынан туындайды, яғни саулық жағдайы қуаттың еркін өтуімен сипатталады.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының ережесінде, денсаулық тек қана ауырудың және физикалық кемшіліктердің болмауы ғана емес, сонымен бірге толық әлеуметтік және рухани үйлесімділікті көрсетеді.

Зерттеушілер адам ағзасының негізгі функциясының жұмыс істеуіне байланысты денсаулықты анықтауды ұсынады. Ағзаның өзара әрекеттесуші жүйелерінің қабілеті ретінде өмірдің әлеуметтік және мәдени аймақтарына бағытталған фенотиптік мінез-құлық пен адам ақыл-ой іс-әрекетін, генеративті функцияларды, инстинктивті процестерді шартсыз рефлекторлы генетикалық бағдарламаларды жүзеге асыруды қамтамасыз етеді.

Денсаулықты философиялық тұрғыдан түсіндірсек, онда ол құбылыстардың негізінен шығатын, қажеттілікті бейнелейді, ал ауру – бұл ортақ сипаты жоқ кездейсоқтық, сондықтан

да қазіргі заманғы медицина заңды және қажетті болып табылатын денсаулықпен емес, кездейсоқ құбылыстар – аурулармен айналысады /6, б.40/.

Н.В. Яковлева қолданбалы зерттеулерде көрініс берген, денсаулықты анықтайтын бірнеше келістерді бөліп көрсетеді. Солардың бірі қарама-қайшылық келісі, онда денсаулық аурудан арылу ретінде қарастырылады. Осы келістердің негізінде медициналық психологиямен тұлға психологиясында зерттеулер жүргізілген. Шындығында да денсаулық феноменін осылайша қарастыру, соңғы бола алмайды. Әртүрлі авторлар денсаулықты осылай түсіндіруде келесі кемшіліктерді келтіреді:

1. денсаулықты ауру емес ретінде қарастырудың өзінде логикалық қателік жатыр, себебі, түсінікке терістеу арқылы анықтама беру болып есептелмейді;

2. берілген кеміс субъективті себебі, мұнда денсаулық барлық белгілі ауруларды терістеу ретінде қарастырылады, бірақ белгісіз аурулар анықталмай қалады;

3. мұндай анықтаманың сипаттамалы және механистикалық сипаты бар, мұның өзі индивидуалды денсаулық феноменінің негізін оның ерекшеліктерінің динамикасын ашуға мүмкіндік бермейді /6, б.298/.

Ю.П. Лисицын былай дейді: « Танымдық үрдіс бұзылыстар мен аурулардың болмауынан да маңыздырақ, бұл – толыққанды еңбек ету, демалу, бір сөзбен адамға тән функцияларды іске асыру, еркін көңілді өмір сүру» деген қорытынды жасайды /6, б.346/.

М.В. Яковлева екінші келісті комплексті – аналитикалық ретінде сипаттайды. Берілген жағдайда кореляциялық байланыстарды санау жолымен денсаулықты зерттеу кезінде денсаулыққа әсер ететін жеке факторлар анықталады. Содан кейін нақты адамның өмірлік ортасында берілген фондардың кездесу тиімділігі талданады және осының негізінде оның денсаулығы туралы қорытынды жасалады. Автор осы келістің келесі кемшіліктерін көрсетеді:

- адам денсаулығы туралы қорытынды жасау үшін нақты формалардың жетіспеушілігі, факторлар қосындысының жиынтығы ретіндегі денсаулықтың бірегейлі абстрактілі эталлонының болмауы;

- адам денсаулығын сипаттайтын, жеке белгінің бірдей сандық көрсеткіштерінің болмауы.

Денсаулық мәселелерін зерттейтін алдыңғы келістерге альтернативалар ретінде жүйелі келіс қарастырылады. Оның принциптері төмендегідей:

- ауру емес ретінде денсаулықты анықтаудан бас тарту;

- денсаулықтың жүйелі критерилерін анықтау (адам денсаулығының гештальт-критерилерінің жүйесі).

Денсаулық - адамның бейімделу мүмкіндіктері (денсаулық потенциалы) арасындағы тепе-теңдіктің күйі ретінде түсінуді академик В.П. Петленко 1997 жылы ұсынды /10, б.49/.

Н.Д. Лакосина мен Г.К. Ушаков денсаулықты адамның мүшелері мен жүйелерінің құрылымдық және функционалды сақталуы ретінде әлеуметтік және физикалық ортаға жоғары индивидуалды бейімделгіштігі ретінде қарастырды.

В.П. Казначеев индивид денсаулығын өмірдің максималды ұзақтығы кезіндегі әлеуметтік белсенділік пен оптималды еңбекке қабілеттілік, биологиялық, физиологиялық және психологиялық функциялардың дамуымен сақталынуының динамикалық жағдайы ретінде анықталуы мүмкін екендігін көрсетті. Оның ойынша, бұл анықтамада индивидтің өмірлік мақсаттары мен негізгі әлеуметтік биологиялық функциялардың толыққанды жүзеге асуы ескеріледі /11, б.178/.

Қазіргі кезде бірталай өңделген бағыттар бар – психосоматикалық медицина, яғни психиканың дене функцияларына әсері механизмдерін қарастырады, психосоматикалық бұзылуларды жүйелейді олардың профилактикасы мен емдеу әдістерін анықтайды. Соңғы кездерде психосоматикалық аурулар спектрінің кеңею тенденциясын байқауға болады, яғни ғылымның дамуына байланысты психикалық шартталған аурулар саны көбеюде. Егер психологиялық сау адам портретін құрастыратын болсақ, онда психологиялық сау адам – ол

ең алдымен спонтанды және шығармашыл, өмірге құштар және көңілді, ашық және өзін-өзі қоршаған ортаны тек қана ақылмен емес сезім және интуиция арқылы танушы. /12, б.7-8/.

Егер, психологиялық саулықты сипаттаудың «кілтті» сөзі «үйлесімділік» сөзі деп келісек, онда адамның психологиялық саулығының негізгі сипаттамасы ретінде өзіндік реттеуді атауға болады, яғни жағымды, сонымен бірге жағымсыз жағдайларға, әсерлерге адекватты бейімделе алушылық. Мұнда әсіресе, көңілді, жағымды жағдайларға бейімделудегі күреліліктерге аударған жөн. Сонымен психологиялық саулықтың негізгі функциясы – бұл тұлға ресурстарын мобилизациялауды талап ететін жағдайларда адам және қоршаған орта арасында белсенді динамикалық тепе-теңдікті ұстау.

Балалардың танымдық психологиясы өзіндік спецификаға ие. И.В. Дубровинаның көзқарасы бойынша психологиялық саулықтың негізі – онтогенездің барлық кезеңдеріндегі толыққанды психикалық дамуы болып табылады. Сондықтан бала мен ересектің психологиялық саулығы тұлғалық жаңа құрылымдардың жиынтығымен ерекшелінеді. Олар балада әлі дамымаған, бірақ ересек адамдарда болуы шартты. Сонымен, психологиялық саулық – бұл өмір бойы дамып отырады, бірақ оның алғы шарттары пренатальды кезеңде қалыптасады. Оның өмір жасында ол ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен үнемі өзгеріп отырады.

Қажеттілікті мотивациялық құрылым – адамда өзіндік даму қажеттілігінің болуын анықтайды. Бұл адамның өзінің өмірлік іс-әрекетінің субъектісі болатынын, оның дамуының қозғалыс күші ретінде белсенділіктің ішкі көзі бар екендігін көрсетеді. Өзінің дамуына жауапкершілікті толығымен қабылдайды және «өз биографиясының авторы» болады. (В.И. Слабодчиков).

Қарастырылған құрылымдарды қортындылай келе психологиялық саулық өзіне және басқа адамдарға деген оң қатынас тұлғалық рефлексия және өзіндік дамуға деген қажеттілік, - аталған құрылым компоненттерінің өзара байланысы немес динамикалық өзара әрекеттестігі. Адамда позитивті даму үшін, оң өзіндік қатынас болуы қажет. Ал өз кезегінде адамның өзіндік дамуы өзіндік қатынастың өзгеруіне әкеледі. Ал тұлғалық рефлексия өзіндік дамудың механизмі болып табылады. Соған байланысты өзіндік қатынас, рефлексия және өзіндік даму бір-бірін өзара шарттайды, үнемі өзара әрекеттестікте болады.

Экономикалық кері жағдайлар және отбасындағы қолайсыз әсерлер соматикалық әсерлермен қатар балаларда психологиялық денсаулық ауытқуларына әкеліп соғады. Оқушылардағы психологиялық денсаулықтың бұзылуларының ішінде кең тарағандары – эмоционалды тұрақтылықтың бұзылуы, іс-әрекеттегі ауытқушылық және гиперактивтілік.

Сыртқы орта факторларының отбасындағы жағымсыз жағдайлар және балалар тәрбиеленетін мекемелермен, кәсіби іс-әрекетпен, мемлекеттегі әлеуметтік экономикалық жағдайлармен байланысты факторлар жатады. Сыртқы орта факторларының маңызы балалық және жасөспірімдік кезеңдерде жоғары болады. Әрбір жас кезеңінде психикалық дамудың «жаңа құрылымына» неғұрлым мәнді психологиялық сипаттамаларды бөліп көрсетуге болады. Бұлар әрбір баланың даму жолындағы бағалай сипатаның критеріі ретінде көрінеді және оның психологиялық денсаулығының көрсеткіші қызметін жасайды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Яковлева Н.В. Анализ подходов к изучению здоровья в психологии // Психология и практика. Ежегодник Российского психологического общества. Ярославль, 1998, Т.4. Вып.2. с.364-366.
2. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. М., 1994.
3. Здоровье, развитие, личность / под ред. Г.Н.Сердюковой, Д.Н. Крылова, У. Кляйнпетер М., 1990, 360 с.
4. Лисицын Ю.П. Образ жизни и здоровье населения. М., 1982, 40 с.

5. Апанасенко Г.А. Охрана здоровья здоровых: некоторые проблемы теории и практики // Валеология: Диагностика, средства и практика обеспечения здоровья. СПб, 1993, с. 49-60.
6. Психология здоровья / Г.С.Никифоров, В.А.Ананьев, И.Н.Гурвич и др, Под ред. Г.С.Никифоров.– СПб.: Изд-во ун-та,2000.504с.
7. Вестник АМН СССР. 1982. Т.45. №1, с.49-58, №4, с.29-33.
8. Брехман И.И. Введение в валеологию - науку о здоровье. Л., 1987. 125 с.
9. Баевский Р.М., Берсенева А.П. Донозологическая диагностика в оценке состояния здоровья // Валеология: Диагностика, средства и практика обеспечения здоровья. СПб, 1993, с. 33-48.
10. Апанасенко Г.А. Охрана здоровья здоровых: некоторые проблемы теории и практики // Валеология: Диагностика, средства и практика обеспечения здоровья. СПб, 1993, с. 49-60.
11. Валеология человека. Здоровье - Любовь - Красота / Под ред. Петленко В.П. СПб, 1997, Т.5.
12. «Практическая психология образования» /Под.Ред. И.В. Дубровиной; М.:1997г.

УДК ӘӨЖ 359.06

Боран Аружан Мамбеткеримқызы
«Педагогика және психология» кафедрасының магистранты
«Тұран-Астана» Университеті,
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
e-mail: abden@mail.ru
Ғылыми жетекшісі: п.ғ.д. **Қ.М.Нағымжанова**
e-mail:karakat_4@mail.ru

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҚҚА ӘСЕР ЕТУШІ ФАКТОРЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ТҮРҒЫДАН ЗЕРТТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ АСПЕКТОВ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ ЧЕЛОВЕКА

PECULIARITIES OF SOCIOLOGICAL STUDY OF PSYCHOLOGICAL HEALTH FACTORS

Аннотация. Мақалада психикалық денсаулықтың бағыты мен әсер етуші факторлары көрсетілген.

Түйінді сөздер. «Психикалық денсаулық», «қорқыныш-үрей».

Аннотация. В статье рассматриваются движущие факторы психического здоровья.

Ключевые слова: «Психическое здоровье», «страхи».

Annotation. The article discusses the driving factors of mental health

Keywords. “Mental health”, “fears”.

Соңғы жылдары әлемнің көптеген елдерінде психикалық денсаулықтың бұзылуы жоғары көрсеткішпен сипатталады. Психикалық аурулардың, тұлға фрустрациясының, мазасызданулардың, стресстердің таралу көрсеткіштерінің өсу тенденциясы, әр түрлі суицидтердің, тұлғаишілік келіспеушіліктердің, тәуелділіктердің (нашақорлық, ішімділік, токсикомания, ойын құмарлық және т.б.) орын алуы байқалады. Сондай-ақ, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер салдарынан халықтың басым көпшілігінде, психологиялық әдебиеттерде теңелу дағдарысы деп белгіленген психологиялық феномен қалыптасып қалған болып шықты. Ол өз-өзін сезіну сезімін жоғалтуынан, өзгерген қоғамдағы өзіндік рөліне бейімделе алмауынан (немесе қиналуынан) пайда болады. Бұл жағдай өзгеріп жатқан

қоғамдық және экономикалық қатынастар мен тұлғалық мақсаттардың, мінез-құлық стереотиптерінің қайта қалыптасуы қиыншылығы арасындағы талаптардың айырмашылығына байланысты туындайды. Адам денсаулығына оның жасайтын таңдауы тікелей әсер етеді. Денсаулыққа жетелейтін таңдаудың алғы шарты болып өзіндік ішкі дүниесіне, яғни Мен «дауысына» сүйенуі саналады, бұл таңдау жасау барысында оны бөліп алуға, тыңдауға, соған еліктеуге мүмкіндік береді.

Қазіргі психологиялық әдебиеттерге талдау жасағанда көптеген зерттеушілер денсаулықтың психологиялық аспектілерін осыған ұқсас терминдерді қолдана отырып қарастырған: “психикалық денсаулық” (Б.С.Братусь), “психологиялық денсаулық” (И.В.Дубровина), “тұлғалық денсаулық” (Л.М.Митина), “рухани денсаулық” (Ю.А.Кореляков), “жанның саулығы” (О.И.Даниленко), және т.б. /2/

Бүкіләлемдік денсаулық қорғау ұйымының пайымдауынша, психика саулығы дегеніміз адам ақыл-ойының, физикалық және эмоционалдық дамуының толыққанды жетілуіне ықпал етуші күй болып табылады /6/.

Психика саулығы дегеніміз – адам мен сыртқы дүние арасындағы тепе-теңдік жағдайы, оның әлеуметтік ортаға, физикалық, биологиялық және психикалық ықпалдарға қатысты реакциясының сай болуы, жүйкелік реакция күші мен сыртқы тітіркендіргіштер арасындағы сәйкестігі, адам мен оның айналасындағылар арасындағы үйлесімділік, адамның шынайы объективтілік жайлы пікірінің басқа адамдардың пікірлерімен ұштасуы, өмірдің кез-келген жағдайына сын көзбен қарауы.

Адам психикасының саулығын білдіретін үш деңгейді көрсетуге болады:

- Психофизиологиясының саулық деңгейі (орталық жүйке жүйесінің қызметімен, жағдайымен анықталады);
- жеке психологиясының саулық деңгейі (психикалық іс-әректінің жағдайымен, қызметімен анықталады);
- тұлғасының саулық деңгейі (адам қажеттіліктері мен әлеуметтік орта талаптары, мүмкіншіліктері арасындағы қатынаспен анықталады);

Адам психикасының әрбір деңгейінде норма мен аномалиялар көрсеткіштерінің өзіндік медициналық-психологиялық және әлеуметтік құндылықтар жүйесі болатыны анық. Психофизиологиялық саулық деңгейіндегі ауытқулар орталық жүйке жүйесінде де, перифериялық жүйелерде де (мигрень, невралгия, неврит, полиневрит және т.б.) пайда болатын алуан түрлі жүйке аурулары түріне білінеді. Жеке психологиясының саулық деңгейіндегі ауытқулар бірқатар психикалық ауруларды (қабылдау, ойлау, есте сақтау және т.б. қабілеттіліктерінде ауытқулар) тудырады. Тұлға саулығының деңгейіндегі ауытқулар тұлғаның өзін қоршаған әлеуметтік ортамен қалыпты түрде өмір сүру бағытындағы өзгеріске (нашақорлық, ішімділік, қылмыскер және т.б.) әкеліп соғады /5/.

Психикалық аурулар мен ақыл-ой кемістігі түрлерінің бірқатары тұқым қуалайды. Баланы дүниеге әкелуді жобаламас бұрын, оның тұқымындағы психикалық аурудың орын алу-алмауын анықтау үшін медициналық-генетикалық кеңес беру пайдаланылады. Бұл белгілі бір ата-ананың ауру баланы дүниеге әкелуінің мүмкіндігін (тәуекелділігін) анықтайтын ерекше медициналық көмек түрі болып табылады.

Шизофрения, маниакальды-депрессивтік психоз, эпилепсияның соққыдан болмаған түрлері, ақыл-ой кемістігі сияқты тұқым қуалайтын аурулардың пайда болуына қоршаған ортаның жағымсыз әсері мен генетикалық айғақтардың қосылысы себеп болады.

Мұндай тұқым қуалайтын өзгерістердің алдын алу шаралары ауруды ерте бастан зерттеу, медициналық-генетикалық кеңес беру және олардың дамуына кедергі болатын ортаны қалыптастыру әрекеттерінен тұрады.

Даун синдромы, сияқты хромосомдық аномалия пайда болған кезде генетикалық кеңес беру арқылы «қателік» қай жерде және қашан пайда болғанын анықтауға болады: әкесінің немесе анасының жыныстық жасушаларының қалыптасуы барысында ма, әлде аналық жыныс жасушасының немесе зиготаның пайда болуы барысында ма. Осы арқылы өзгерістері бар баланың тууының алдын алуға болады.

Тұқым қуаламайтын психикалық ақаулар да болады. Олардың болуына әйелдің жүктілік барысында жұкпалы ауруға ұшырауы немесе туу барысындағы психикалық және физикалық әсерлер немесе мидың зақымдалуы себеп болады /5/.

Психика саулығын сақтауда бала тәрбиесін дұрыс ұйымдастырудың маңызы зор. Жан-жақты дамуы, денсаулығын үнемі қадағалап отыру, пайда болған өзгерістерге дер кезінде түзетулер енгізу баланың психикалық ахуалының қалыпты болуын қамтамасыз етеді.

Адам психикасының саулығын сақтау мен жетілдіру негізі салауатты өмір салты болып саналады: ойлау мен еңбек ету әрекеттерінің тиімді күнтәртібі, жан дүниесінің ахуалы мен қанағаттануы. Темекі шегу мен ішімдіктен бас тарту қажет. Өз эмоцияларын қадағалауды және есеңгірететін әрекеттерге қарсы тұруды қалыптастыру керек.

Психика саулығы, қабілеттіліктері, мақсаттары мен қасиеттері жеке адамның қоршаған ортаға бейімделуіне себеп болады. Барлығына қолайлы, ортақ анықтаманы жасау мүмкін болмаса да, бұл психика саулығы жайлы кең таралған анықтама, өйткені әр түрлі адам қоғамдастықтары мен мәдениеттеріндегі бұл мәселеге қатысты барлық пікірлерді бір түйінге біріктіру мүмкін емес. Өз қоғамдастығындағы қалыптардан ауытқып бара жатқан адам психикалық ауру болып мойындалуы мүмкін. Әр түрлі мәдениеттер мен әр мәдениет ішіндегі әр түрлі уақыттардағы психикалық аурулар жайлы пікірлер алуан түрлі болады. Біріншісіне мысал ретінде мынаны айтуға болады: басқа американдықтардың көпшілігіне қарағанда индейцтердің көптеген тайпалары елестерді қалыпты құбылыс деп есептейді, ал екіншісіне мысал мынау болады: кезінде қылмыс ретінде, кейінірек психикалық ауру деп қарастырылған гомосексуалдылық қазіргі жағдайда жыныстық бейімделу нұсқасы болып саналады.

XIX ғасырдың соңынан бастап, З.Фрейдтің, содан кейін К.Юнг пен басқалардың зерттеулерінен соң, психология мен психиатрияда психиканың саналы түдегі іс-тәжірибемен ұштаспайтыны жайлы тұжырым қалыптасты. Психика мен ондағы ауытқулар жайлы зерттеулерге біздің саналы жан дүниемізді санадан тыс құбылыстар, импульстар, эмоциялар мен оларға қарсы тұратын қорғаныс механизмдері анықтайтыны туралы фрейдтік ілім қатты ықпал етті /1/.

Фрейдизмнің бұл ықпалы осы уақытқа дейін сақталуда, бірнеше жылдар бойы (1950-1960 жылдарға дейін) айтарлықтай әсер еткен, психикалық іс-әрекеттің бихевиоральдық теориясы ғана тыс қалған. Оны жақтаушылар психиканың санадан тыс нәрсе екеніне қарсы шығып, оның мінез-құлыққа түсініктеме бере алмайтынын айтты.

Адам санасындағы тәртіптер арасындағы жайттар жайлы зерттеулерді жүргізу үшін қазіргі заманғы психологияның басқа ғылымдармен, атап айтқанда, антропологиямен, нейробиологиямен, нейрохимиямен, кибернетикамен, лингвистикамен байланысын анықтады. XX ғасырдағы осындай ғылымдар терминологиясында психика саулығы ұғымына анықтама берілген. Мұндай терминологияны білмеген XIX ғасыр психологтарын психика саулығына қатысты мынадай қазіргі заманғы анықтама қанағаттандыратын еді: қоршаған орта ынталандыруына саналы және санадан тыс реакциялармен тиімді жауап беретін психика сау психика болып табылады. Қазіргі кезде XIX ғасырдағы француз психологы П.Жаненің «белгілі бір психикалық ой-пікірлер біздің санамызға сыймайды» деген идеясы өзекті болуда. Бұл интуиция пікірлері – Фрейд жазғандай «қолданылмайтын ойлардың қайнаған қазаны» емес, алайда олар көп уақыт бойы мойындалмаған /2/.

Технологиялық, урбанизацияланған қоғамда өмір сүруші жеке адам өзінің әлеуметтік және этникалық тегіне қарамастан, әлеуметтік бейімделуін, яғни осы қоғамға сай қызмет жасауын қамтамасыз ететін белгілі психологиялық қасиеттерді меңгеруі қажет. Бұл қасиеттер дамудың әр түрлі кезеңдерінен белгілі бір ретпен өтуіне байланысты қалыптасады. Әрбір кезеңге адамның өзі шешетін мәселелері мен келесі кезеңге өтуіне қажетті қасиеттердің жиынтығы тән болады. Сонымен, жеке адамның психикалық саулығы жайлы пікір оның дамуымен, генетикалық шығу тегі және мәдени ортасымен салыстырылады.

Өкінішке орай, еліміздегі халықтың көпшілігі тұлғаны әлеуметтендірудегі бұзылыстардың басқа түрлерін — өзіндік бағалаудың дұрыс еместігін, талаптану деңгейін,

өзіндік бағалаудың төмендеуін — зерттеуге айтарлықтай мән беріп отырған жоқ. Кейбір адамдар қарым-қатынас жасауда қиналса, екіншілері — өзіндік таным мен өзіндік дамуында қиындық сезінеді, ал үшіншілерінде – тұлғаның (көреалмаушылық, жаугершілік және т.б.) және мінез-құлықтың (әр түрлі психологиялық тәуелділік) деструктивтік қасиеттері басым болады. Бұған көп мысалдар келтіруге болады. Мұның бәрі ауру емес, қалыпты тұлғаға тән болады, және де адамның осындай қиыншылақтарды жеңуіне психиатр емес, кәсіби психолог көмек бере алады.

Қазіргі заманғы психологияда психологиялық кеңес берудің, психологиялық терапияның, психологиялық түзету мен психологиялық зерттеудің технологиялары мен техникалары өте көп. Мәселелердің осы аясы медицина саласына емес, психология саласына жатады, және де оны психикалық емес, психологиялық саулық деп есептеуге болады. Мәселенің осылай қойылуы өте маңызды, себебі көмек көрсету барысына «пациент» (әр түрлі дәрі-дәрмектер арқылы емделетін ауруды іздеп табу) деп емес, «клиент» деп қарау қажет.

Сыртқы ортаның биологиялық, психологиялық және әлеуметтік сипаттағы қолайсыз әсерлері нәтижесінде қалыптасқан психикалық күйлер: шаршау, қалғып жүру, үнемі қауіптену, тарығу, жан күйзелісі, көңілдің бұзылуы, фрустрация түрінде болады.

Қорқыныш пен үрейдің бастамасы, жан күйзелістері, эмоциональды ширыққан сезім қалпы, сабырсызданудан басталады. Бұған - адамдардың психоәлеуметтік және психоэмоционалды торығуын ауыр экономикалық дағдарысты қосу керек. Созылмалы дистресс тек тұрмыс, өндіріс мәселелері, әлеуметтік жағдайлар мен медициналық көмектің аздығы нәтижесіне ғана емес, сонымен қатар, қазіргі және болашақта өмір сүретін ұрпақ денсаулығының төмендеп кету мүмкіндігі туралы күдіктің күштілігінен де пайда болады.

Бүкіл дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы анықтағандай (БДҰ)—шын мәніндегі денсаулық – дене, психикалық және әлеуметтік үйлесімділік болып табылады. Адамның өмірінің барлық аспектілеріндегі әлеуметтік, дене, эмоциялық, рухани және ақыл-ой жетістіктерінің үйлесімі ғана өмірінің шын мәнісі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Ананьев В.А. Введение в психологию здоровья СПб, 1998.
2. Никифоров Г.С. Психическое здоровье СПб, 1998.
3. Абрамова Ю.А. Психология в медицине М.1998.
4. Михайлов А.Н., Ротенберг В.С. Особенности психологической защиты в норме и при соматических заболеваниях // Вопросы психологии.-1990., №5.
5. Патохарактериологические исследования у подростков / Под.ред. АЕ.Личко, Н.Я.Иванова.-Л.,1981.
6. Еникеев М.И., Кочетков О.Л. Общая, социальная и юридическая психология. Краткий энциклопедический словарь. — М.: Юрид. лит., 1997
7. Майерс Д. Социальная психология Ускоренный курс М., 2007
8. «Немов Р.С. Психология: Словарь- справочник. М., 2003
9. Васильева О.С.,Филатов Ф.Р. Психология здоровья человека: эталоны, представления,установки: Учеб.пособие.-М.: «Академия»,2001.

СИСТЕМА УЧРЕЖДЕНИЙ И ОРГАНОВ, ИСПОЛНЯЮЩИХ НАКАЗАНИЕ

ЖАЗАНЫ ОРЫНДАЙТЫН МЕКЕМЕЛЕР МЕН ОРГАНДАР ЖҮЙЕСІ

THE SYSTEM OF INSTITUTIONS AND BODIES EXECUTING PUNISHMENT

Аннотация. В статье рассматривается деятельность суда, государственных органов, учреждений и органов, исполняющих наказания, ведущих борьбу с преступностью. Одной из важнейших задач является регулирование порядка и условий отбывания наказаний, определение средств исправления осужденных, охрана их прав, свобод и законных интересов, также оказание им помощи в социальной адаптации.

Ключевые слова. Учреждение, наказание, исправление осужденных, заключенный, режим.

Аңдатпа. Мақалада соттың, мемлекеттік органдардың, жазаларды орындайтын, қылмысқа қарсы күрес жүргізетін мекемелер мен органдардың қызметі қарастырылады. Маңызды міндеттердің бірі жазаларды өтеудің тәртібі мен жағдайларын реттеу, сотталғандарды түзеу құралдарын айқындау, олардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғау, сондай-ақ оларға әлеуметтік бейімделуге көмек көрсету болып табылады.

Түйінді сөздер. Сотталғандарды құру, жазалау, түзету, тұтқындау, режим.

Annotation. The article examines the activities of the court, state bodies, institutions and bodies executing punishments, fighting crime. One of the most important tasks is to regulate the order and conditions of serving sentences, to determine the means of correction of convicts, to protect their rights, freedoms and legitimate interests, as well as to assist them in social adaptation.

Keywords. Institution, punishment, correction of convicts, prisoner, regime.

Введение. Уголовно-исполнительное право входит в общий комплекс отраслей права, регулирующих борьбу с преступностью, который образует уголовное и уголовно-процессуальное право. Уголовно-исполнительное право – это самостоятельная отрасль казахстанского права, регулирующая общественные отношения, возникающие в процессе и по поводу исполнения (отбывания) всех видов наказания, применения мер исправительного воздействия. В учебнике Уголовно-исполнительное право Республики Казахстан утверждается, что учреждения и органы, исполняющие уголовные наказания в виде лишения свободы, составляет единую уголовно-исполнительную систему. Реализация государственного принуждения в его наиболее острой форме, каким является уголовное наказание, требует постоянного контроля государства за исполнением возложенных на осужденных ограничений. С этой целью, исполнение уголовных наказаний признается исключительно функцией государства, для осуществления которой нередко создаются специализированные государственные учреждения и органы. Так, исполнение лишения свободы согласно ст. 14 УИК РК возлагается на исправительные учреждения (*далее – ИУ*), объединенные в уголовно-исполнительную систему (*далее - УИС*) Республики Казахстан.

Для исполнения других уголовных наказаний специальные государственные органы не создаются. Функция исполнения наказания для них - дополнительная. Главное место

занимают специализированные органы и учреждения, входящие в УИС. Так, исполнение наказаний, не связанных с мерами исправительного воздействия, в виде штрафа, конфискации имущества, лишение воинского или специального звания возлагается на суды РК, а именно судебных исполнителей. В положении о порядке и условиях исполнения уголовных наказаний, не связанных с мерами исправительного воздействия на осужденных, на судебных исполнителей возложено исполнение наказания в виде штрафа ст. 50, 51 УИК, конфискации имущества ст.77-79 УИК. Применительно к иным наказаниям, не связанным с мерами исправительного воздействия, подобный орган не определен. Однако на судебных исполнителей возложен контроль за исполнением указанных наказаний.

Уголовные наказания, применяемые в Республике Казахстан разноплановы. Одни из них связаны с мерами исправительного воздействия, другие - нет. Часть наказаний имеет протяженный во времени процесс исполнения, остальные ограничиваются разовыми действиями. Есть наказания, выражающиеся в лишении свободы осужденного, большинство же не имеют такого сурового карательного содержания. При всем разнообразии уголовных наказаний можно выделить общие задачи учреждений и органов, исполняющих наказания. В УК в качестве целей наказания определяется исправление осужденных, предупреждение совершения новых преступлений, как осужденными, так и иными лицами, а также способствование искоренению преступности.

Наказание применяется для восстановления социальной справедливости, исправления и перевоспитания осужденных и предупреждения совершения новых преступлений.

Под исполнением наказания следует понимать урегулированный нормами уголовно-исполнительного права порядок применения мер государственного принуждения (кары) - комплекса ограничений прав и свобод осужденного.

Генеральным основанием в соответствии со ст.5 УИК РК для исполнения наказания и применения исправительного воздействия является только вступивший в законную силу обвинительный приговор суда. Производными основаниями - все остальные решения, изменяющие приговор суда (постановления суда, акт амнистии или помилования).

Уголовно-исполнительное законодательство для обозначения мер принуждения наряду с термином «исполнение» употребляет термин «отбывание» наказания. Указанные термины отражают единый процесс принудительного воздействия на осужденных, но обращены они к различным субъектам и участникам уголовно-исполнительных правоотношений.

Термин «исполнение» наказания обращен к соответствующим учреждениям и органам, которые в своей деятельности обязаны реализовывать весь комплекс правоограничений, предусмотренных конкретным видом наказания, обеспечить осуществление предоставляемых осужденным прав и выполнение ими возложенных на них обязанностей в течение всего срока, установленного в приговоре суда. Термин «отбывание» наказания обращен к осужденным, которые должны на основании приговора суда в соответствии с предписаниями, установленными уголовно-исполнительным законодательством, выполнять возложенные на них обязанности, воздерживаться от действий, запрещенных нормами права, осуществлять свои права.

Сущность и содержание наказания при его исполнении, объем применяемых к осужденным правоограничений и принудительных мер, полномочия администраций учреждений по их осуществлению реализуются в режиме, который согласно ч. 2 ст. 7 и ч. 1 ст. 77 УИК РК рассматривается как установленный порядок исполнения и отбывания наказания.

Необходимо отметить, что в законе впервые дается такое определение применительно к исполнению всех видов наказания. Ранее в теории уголовно-исполнительного права и в законодательстве термин «режим» употреблялся применительно к исполнению лишения свободы.

Режим исполнения и отбывания наказания многофункционален по своей направленности. Являясь одним из основных средств исправления осужденных, он создает одновременно условия для применения других средств их исправления.

Правила режима регламентируют весь образ жизни осужденных как во внерабочее время, так и в процессе трудовой деятельности. Они охватывают все сферы их жизнедеятельности, которые находятся под контролем администрации органов, исполняющих наказания.

В широком смысле режим отбывания наказания охватывает всю совокупность материальных и процедурных норм, регламентирующих деятельность администрации учреждений и органов, на которые законом возложено исполнение наказания, обеспечивающих его реализацию, а также совокупность условий и правил отбывания уголовного наказания осужденными.

Исходя из понимания режима в широком смысле, следует рассматривать и его функции, в систему которых входят карательная, воспитательная, обеспечивающая и социального контроля.

Карательная функция, реализуется путем установления системы правоограничений, применяемых к осужденным в процессе отбывания наказания.

Воспитательная функция режима осуществляется путем реализации кары. Правила режима вынуждают осужденного соблюдать установленный порядок отбывания наказания, приучают его к дисциплине.

Обеспечивающая функция режима реализуется путем создания правовых средств, использование которых дает возможность привлекать осужденных к труду, проводить воспитательные мероприятия, общеобразовательное и профессиональное обучение.

Учреждения, исполняющие наказание в виде лишения свободы, ареста, ограничения свободы, а также уголовно-исполнительные инспекции, пробации образуют в своей совокупности уголовно-исполнительную систему Министерства юстиции МВД Республики Казахстан, деятельность которой регулируется УИК РК.

В ч.2 ст.39 УК РК установлено, что наказание применяется в целях восстановления социальной справедливости, а также в целях исправления осужденных и предупреждения совершения новых преступлений.

На стадиях исполнения уголовных наказаний данные цели в определенной степени корректируются, что находит отражение в закрепленных в ст.2 УИК РК целях и задачах уголовно-исполнительного законодательства. Так, законодатель предполагает, что цель восстановления социальной справедливости уже достигнута при вынесении приговора виновному, поэтому на первое место в процессе исполнения наказаний выдвигается цель нравственного совершенствования осужденного, т.е. его исправления. Соответственно наряду с целью предупреждения преступлений со стороны иных лиц появляется цель предупреждения совершения преступлений со стороны лиц, отбывающих наказания, ибо ее достижение не всегда совпадает по средствам реализации и времени с достижением цели исправления осужденных. Исходя из указанных статей нормативных актов перед учреждениями и органами, исполняющими наказания, ставятся следующие задачи: исполнение приговора суда; обеспечение процесса исправления осужденных; специальное (частное) предупреждение преступлений; общее предупреждение преступлений.

Основная часть. Система исправительных учреждений наиболее разветвленная. В полной мере на исправительные учреждения возлагаются конкретные задачи по достижению целей уголовного наказания, целей и задач уголовно-исполнительного законодательства. Однако перед исправительными учреждениями стоят и другие, присущие только им, задачи. К таким задачам можно отнести: обеспечение режима исполнения (отбывания) наказания; обеспечение личной безопасности персонала, осужденных и иных лиц, посещающих исправительные учреждения; социально-правовая защита персонала мест лишения свободы; проведение оперативно-розыскной деятельности и содействие другим органам, ее осуществляющим; организация труда осужденных; обеспечение охраны здоровья

осужденных; обеспечение прав, свобод и законных интересов осужденных; организация воспитательного воздействия на осужденных; общее и профессиональное образование, профессиональная подготовка осужденных.

В процессе деятельности по исполнению наказания учреждения и органы, исполняющие наказания, осуществляют широкое взаимодействие с государственными структурами, ведущими борьбу с преступностью. Спектр этого взаимодействия определяется социальной ролью системы учреждений и органов, исполняющих наказания, призванной быть завершающим элементом в механизме государственного принуждения за совершенные преступления и тем самым определяющий его эффективность в целом.

Персонал - слово иностранного происхождения, в русском языке означает личный состав какого-либо учреждения, предприятия или часть этого состава, представляющая собой группу по профессиональным или иным признакам. Персонал учреждений и органов, исполняющих наказания, различается в зависимости от оснований поступления на работу, должностного положения, выполняемых функций.

Правовое положение (правовой статус) персонала характеризуется совокупностью прав и обязанностей его представителей, возлагаемых на них во время выполнения функции исполнения уголовного наказания. Права и обязанности должностных лиц персонала учреждений и органов, исполняющих наказания, нередко обозначают единым понятием - полномочия. Наряду с выраженными в обобщенном виде вопросами, которые призван решать персонал, они в своей совокупности образуют его компетенцию.

Персонал учреждений и органов, исполняющих наказания, выполняет работу большого общественного значения - исполнение наказания. Эта работа связана с постоянной тратой душевных и физических сил: стрессами, перегрузками, эмоциональным напряжением. Иногда она протекает в экстремальных условиях, вследствие проявления агрессивных устремлений осужденных. Учитывая указанные обстоятельства, законодательством РК установлена повышенная социально-правовая защита персонала учреждений и органов, исполняющих наказания.

Безопасность персонала важна и в плане повышения эффективности исправительного процесса, ибо достижение целей наказания и наиболее приоритетной из них - исправления осужденных - невозможно в опасных для персонала условиях работы.

Для обеспечения безопасности персонала применяется ряд правовых и организационных средств. Прежде всего, следует назвать меры уголовно-правового характера, предусматривающие или усиливающие уголовную ответственность за посягательство на жизнь, здоровье и неприкосновенность личности работников исправительных учреждений.

В число основных средств обеспечения безопасности персонала следует назвать меры уголовно-исполнительного характера, которые существенно дополняют уголовно-правовые меры.

Для исполнения наказания созданы специальные органы и учреждения.

Наказания в виде штрафа и конфискации имущества исполняются судебными исполнителями. Закон Республики Казахстан от 7 июля 1997 года №150-1 «О судебных приставах» и Закон Республики Казахстан от 2 апреля 2010 года №261-IV «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей».

Наказания в виде «Привлечение к общественным работам» исполняется службой пробации. УИК РК, глава 12, ст.ст.57-62. Вид наказания по УК РК ст.43 с принятием ЗРК «О пробации» 30.12.2016г. уголовно-исполнительная инспекция преобразована в службу пробации.

Из вышеизложенного следует, что уголовным и уголовно-исполнительным законодательством сфера назначения и исполнения уголовных наказаний, в основном возложена на специальные государственные органы и учреждения, причем в рамках уголовно-исполнительного законодательства четко разграничены функции исполнения наказаний, не связанных с изоляцией от общества и наказаний, в виде лишения свободы по

приговору суда, возложив последнюю функцию на администрацию исправительных учреждений.

Именно исправительные учреждения, исполняющие наказания в виде лишения свободы, являются системообразующими, в своей совокупности они и образуют уголовно-исполнительную систему, деятельность которой регулируется Уголовно-исполнительным кодексом РК, Уголовно-исполнительным законодательством РК.

Заключение. Уголовно-исполнительная система, являющаяся составной частью правоохранительных органов РК, представляет собой совокупность учреждений и органов, исполняющих уголовные наказания и иные меры уголовно-правового характера, а также обеспечивающих содержание под стражей обвиняемых и подозреваемых в совершении преступлений.

Эта система является многофункциональной, так как не только исполняет наказания в виде лишения свободы или без изоляции от общества, но и организует привлечение осужденных к труду, осуществляет общую и профессиональную подготовку специалистов, проводит санитарно-профилактическую работу и лечение осужденных, занимается оперативно-розыскной деятельностью, принимает участие в социальной работе с осужденными и контроле за их поведением.

Государственное принуждение, выраженное в виде уголовного наказания, требует постоянного контроля со стороны государства за исполнением возложенных на осужденных карательных ограничений. В связи с указанными обстоятельствами исполнение уголовных наказаний является исключительной компетенцией государства, для осуществления которой создаются специальные учреждения в рамках Министерства Внутренних, Министерства Юстиции и Министерства обороны Республики Казахстан.

В соответствии с ч.2 ст.43 УК РК наказание применяется для восстановления социальной справедливости, исправления осужденных и предупреждения совершения новых преступлений.

Одной из важнейших задач учреждений и органов, ведающих исполнением наказаний, является обеспечение процесса исправления осужденных, создание условий для переоценки самими осужденными жизненных ориентиров, мотивов и целей поведения путем неукоснительного исполнения назначенного наказания.

В условиях мест лишения свободы устанавливаются более строгие меры, направленные на предупреждение преступлений, чем при исполнении наказаний без изоляции от общества.

Для достижения этих целей наказания перед исправительными учреждениями уголовно-исполнительной системы ставятся конкретные задачи. Ими являются:

- исполнение уголовных наказаний в виде лишения свободы, а также исключительной меры наказания;
- обеспечение правопорядка и законности в учреждениях, исполняющих уголовные наказания в виде лишения свободы, безопасности содержащихся в них осужденных, а также персонала, должностных лиц и граждан, находящихся на территории этих учреждений;
- привлечение осужденных к труду, а также обеспечение их общего и профессионального образования и профессионального обучения;
- обеспечение охраны здоровья осужденных;
- содействие органам, осуществляющим оперативно-розыскную деятельность.

Иные задачи могут быть возложены на уголовно-исполнительную систему только законом.

В соответствии с вышеизложенными задачами, уголовно-исполнительное законодательство, расширяет пределы поставленных задач перед уголовно-исполнительной системой, в некоторых положениях уточняет задачи в достижении конкретной цели, а в некоторых указывает средства достижения их.

В своей деятельности органы и учреждения, исполняющие наказания, применяя основные средства исправления, для достижения исправления осужденных, решают

определенные задачи, в соответствии с законодательством. Задача обеспечения режима исполнения и отбывания наказания для исправительных учреждений - основная. Для выполнения этой задачи в исправительных учреждениях ведется, в установленном порядке, учет осужденных, их распределение по отрядам и объектам труда, осуществляется постоянный надзор за поведением осужденных и лиц, работающих вместе с ними (технический и административный персонал предприятия), поддерживается необходимая степень изоляции от внешнего мира и различных групп осужденных друг от друга. А для обеспечения правопорядка в исправительных учреждениях принимаются меры по поддержанию дисциплины среди осужденных, применению к ним дисциплинарных взысканий и мер поощрения, а также иные мероприятия, в соответствии с законодательством.

Задача обеспечения режима в исправительных учреждениях многоплановая и универсальная. Она достигается в процессе применения других мер исправительного воздействия на осужденных. Общественно полезный труд, воспитательная работа с осужденными, их общеобразовательное обучение и профессиональная подготовка применяются в условиях строгого соблюдения режима в исправительных учреждениях, а с другой стороны, меры исправительного воздействия направлены на привитие осужденным уважения к закону и правопорядку в местах исполнения уголовных наказаний. УИК РК, устанавливая порядок исполнения и отбывания всех видов наказаний, имеет в виду и его условия, которые определяют объем и характер карательных и иных принудительных норм. Поэтому, режимные требования ставят осужденного под жесткий контроль и надзор, тем самым, дисциплинируя поведение данных граждан, что, в конечном счете, способствует их исправлению.

Одной из важных задач исправительных учреждений является организация труда осужденных и в особенности, в местах лишения свободы. Новый УИК РК сохранил обязанность каждого осужденного к лишению свободы трудиться. Трудом является нарушением неписаного воровского кодекса и чести. Поэтому трудовое воспитание призвано противостоять этой разрушительной, для личности и общества, морали.

Учреждения и органы, исполняющие уголовные наказания, обязаны привлекать осужденных к труду с учетом их трудоспособности и имеющихся у них специальностей на промышленных предприятиях, принадлежащих ИУ, либо предприятиях иных организационно-правовых форм, в том числе и коммерческих. В местах лишения свободы, осужденные также могут трудиться по хозяйственному обслуживанию ИУ и заниматься индивидуально-трудовой деятельностью. Нынешние экономические условия крайне осложнили задачу сохранения, расширения и поиска новых рабочих мест. К чести, надо сказать, уголовно-исполнительная система в условиях рыночной экономики структурно перестроилась, взяла курс на развертывание производительного, качественного труда, чтобы войти в экономические отношения полноправным партнером.

Общеобразовательное и профессиональное обучение лиц, лишенных свободы, в соответствии с законодательством, является одним из основных средств исправления осужденных (ст.7 УИК РК).

Общеобразовательное обучение осужденных развивает их кругозор, повышает уровень мышления и интеллекта. В ИУ (ст.112 УИК РК) организуется обязательное получение осужденными не достигшими 30-ти летнего возраста, основного общего образования. Общеобразовательное обучение организуется в функционирующих при ИУ общеобразовательных школах и учебно-консультационных пунктах, имеющих необходимое оборудование, учебно-предметные классы и необходимый штат учителей, возглавляемых директором. В законе, ст. 112 УИК РК, закреплено правило согласно которому, педагогические коллективы общеобразовательных учреждения оказывают помощь администрации ИУ в воспитательной работе с осужденными.

Профессиональная подготовка и профессиональное обучение осужденных, имеет большое значение в деятельности ИУ в выполнении стоящих перед ним задач. Отсутствие

трудовой специальности, общественно-полезных трудовых занятий является одним из основных факторов, приводящих к преступному образу жизни.

В соответствии со ст.20 УИК РК, общественные объединения оказывают содействие в работе учреждений и органов, исполняющих наказание, принимают участие в исправлении осужденных. Организационные формы участия общественности в работе с осужденными различны. К ним относятся: наблюдательные комиссии, комиссии по делам несовершеннолетних, попечительские советы, советы родственников, шефские формирования коллективов предприятий, учреждений, учебных заведений, творческих коллективов и различных союзов и объединений. Правовой основой их деятельности являются Положения, Постановления и другие нормативные акты, издаваемые органами власти.

В настоящее время возникают новые формы работы общественности с учреждениями и органами, исполняющими наказания. Это различные правозащитные организации и фонды, состоящие преимущественно из лиц, ранее судимых и их родственников. Они оказывают помощь осужденным, содержащимся в местах лишения свободы, добиваются улучшения их положения, помогают им в трудовом и бытовом устройстве после освобождения и т.д.

Общественные объединения, участвующие в работе с осужденными, имеют различные задачи, но большинство из них стремятся оказать учреждениям и органам, исполняющим наказания, финансово-экономическую помощь, содействуют в организации воспитательной работы, производственной деятельности и трудоустройства осужденных.

Важное значение имеет для учреждений и органов, исполняющих наказание, участие в воспитательной работе различных религиозных объединений и конфессий. Участвуя в воспитательных мероприятиях, духовном просвещении осужденных, религиозные объединения помогают им реализовать предусмотренное ст. 12 УИК РК право на свободу вероисповедания. Вместе с тем, отправление религиозных обрядов в ИУ добровольное, оно организуется так, чтобы не ущемлять права других лиц. Учреждения и органы, исполняющие наказания, должны при этом допускать в ИУ те религиозные объединения и конфессии, которые осуществляют свою деятельность не вразрез существующих мировым религиям, их мировоззрениям и проповедям. Перед ИУ стоят и другие, присущие только им, задачи. Перед ними поставлена задача обеспечения прав, свобод и законных интересов осужденных.

Одна из важнейших задач исправительных учреждений - социальная защита персонала мест лишения свободы, обеспечения безопасности - вытекает из положений действующего законодательства, а также из норм Международных актов. В частности, в Минимальных стандартных правилах обращения с заключенными рекомендуется принимать во внимание исключительно трудные условия работы персонала в пенитенциарных учреждениях и обеспечить соответствующие льготы и условия их труда.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изм. и доп. по состоянию на 23.03.2019 г.) // <https://online.zakon.kz/m/amp/document/1005029>.
2. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 234-V (с изм. и доп. по состоянию на 02.03.2022 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31577723.
3. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изм. и доп. по состоянию на 02.03.2022 г.) // https://online.zakon.kz/m/document/?doc_id=31575252.
4. Уголовно-исполнительно право: Журнал / Вестник науки Костанайского социально-технического университета имени академика Зулхарнай Алдамжар, Под. ред. Альпенова Т.М.,– Юриспруденция, 2012.

5. Нурбаев Д.А. / Уголовно-исполнительное право Республики Казахстан Учебное пособие Издательство «Юрист» 2007 г. с. - 120. <https://studopedia.org/13-129871.html>.
6. Закон РК Закон Республики Казахстан от 7 июля 1997 года № 150-1 «О судебных приставах» (с изм. и доп. по состоянию на 01.07.2021 г.).
7. Смирнова Н.Н. Уголовно-исполнительное право: Конспект лекций. – : Издат. Михайлова В. А., 2002 г. С. 79. // <https://studizba.com/files/show/doc/21825-1-36096.html>
8. Закон Республики Казахстан от 2 апреля 2010 года №261-IV «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей» (с изм. и доп. по состоянию на 03.03.2022 г.) // <https://online.zakon.kz/m/amp/document/30617206>

УДК 343.13

Кабилжанова Шара Бауржанкызы
студент 4 курса специальности «Юриспруденция»
кафедры «Национальное и международное право»,
Университет «Туран-Астана»
г. Нур-Султан, Республики Казахстан,
профессор кафедры «НиМП», Университет «Туран-Астана»
к.ю.н., профессор **Иманбаев Серик Марденович**

ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ УЧРЕЖДЕНИЙ И ОРГАНОВ, ИСПОЛНЯЮЩИХ НАКАЗАНИЯ, С ДРУГИМИ ОРГАНАМИ ГОСУДАРСТВА.

ЖАЗАЛАРДЫ ОРЫНДАЙТЫН МЕКЕМЕЛЕР МЕН ОРГАНДАРДЫҢ БАСҚА МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАРМЕН ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫ

INTERACTION OF INSTITUTIONS AND BODIES EXECUTING PUNISHMENTS WITH OTHER STATE BODIES

Аннотация. В статье раскрываются основные особенности взаимодействия учреждений и органов УИС с другими органами государства, которые исполняют наказание. Также характер взаимодействия государственных органов, ведущих борьбу с преступностью имеет свою специфическую основу. Это обуславливается состоянием развития социально-экономической инфраструктуры общества, политической системы, нравственными ценностями в развитии общества, особенностями того или иного этапа борьбы с преступностью, местом и ролью данного органа, их правовой и организационной регламентацией и условиями деятельности, спецификой и особенностями задач, стоящих перед ними в предупреждении преступлений и борьбе с ней.

Ключевые слова. Исполнение наказания, взаимодействия учреждений, борьба с преступностью, реализация задач, развития общества.

Аңдатпа. Мақалада жазаны орындайтын мекемелер мен органдардың басқа мемлекеттік органдармен өзара іс-қимылының негізгі ерекшеліктері ашылған. Сондай-ақ қылмыспен күресетін мемлекеттік органдардың өзара іс-қимылының сипатының өзіндік ерекше негізі бар. Бұл қоғамның әлеуметтік-экономикалық инфрақұрылымының, саяси жүйенің даму жағдайына, қоғам дамуындағы адамгершілік құндылықтарға, қылмысқа қарсы күрестің белгілі бір кезеңінің ерекшеліктеріне, осы органның орны мен рөліне байланысты. Онымен күресуде олардың құқықтық-ұйымдастырушылық реттелуі мен қызмет ету жағдайлары, олардың алдында тұрған міндеттердің ерекшеліктері мен ерекшеліктері.

Түйінді сөздер. Жазаны орындау, мекемелердің өзара әрекеті, қылмыспен күрес, міндеттерді жүзеге асыру, қоғамның дамуы.

Annotation. The article reveals the main features of the interaction of institutions and bodies with other state bodies that execute punishment. Also, the nature of the interaction of state bodies fighting crime has its own specific basis. This is due to the state of development of the socio-economic infrastructure of society, the political system, moral values in the development of society, the characteristics of a particular stage of the fight against crime, the place and role of this body in the fight against it, their legal and organizational regulation and conditions of activity, specifics and features the tasks ahead of them.

Keywords. Execution of punishment, interaction of institutions, fight against crime, implementation of tasks, development of society.

Введение. Взаимодействия государственных органов, ведущих борьбу с преступностью, носит специфическую основу. Ее характер обуславливаются состоянием развития социально-экономической инфраструктуры общества, нравственными ценностями, правовой и организационной регламентацией и условиями деятельности, спецификой и особенностями задач, стоящих перед органами. Часто в своей практической деятельности органы дознания и следствия, учреждения и органы, исполняющие наказания, тесно связаны между собой и активно содействуют друг другу в реализации задач, стоящих перед ними. Особенно это касается взаимодействия органов следствия и исправительных учреждений (далее – ИУ).

В ИУ, специальных учреждениях: следственный изолятор, изолятор временного содержания, приемник-распределитель, специальный приемник, могут содержаться и отбывать наказание лица, скрывшие от органов расследования другие, ранее совершенные ими преступления. Поэтому одна из важнейших задач, стоящих перед органами расследования и администрациями ИУ, – выявление совершенных преступлений прошлых лет. Для реализации в местах лишения свободы практикуется одна их форм работы с осужденными, как добровольное склонение их к явке с повинной за ранее совершенные ими преступления.

Методология. Органы расследования оказывают помощь администрации ИУ в изучении личности подозреваемых и обвиняемых, направляя в их адрес письменную информацию, которая может дополнить сведения, имеющиеся в личном деле. Это положение оказывает большое значение для предупреждения преступлений в ИУ. Администрация же ИУ также со своей стороны должна активно содействовать органам расследования при совершении нового преступления отбывающими наказание или освобожденными от наказания, представляя на них развернутую характеристику, а в случае необходимости – копии других материалов и сведений.

Следует отметить о взаимодействии органов и учреждений, исполняющих наказания, с судами. Согласно ст. 27 УИК специфика взаимодействия с судами обусловлена особой ролью судов в борьбе с преступностью и заключается не только в применении наказаний или освобождении от него, но и в осуществлении судебного контроля за деятельностью учреждений и органов, на которые возложено исполнение приговоров [1].

Назначая наказание, суд определяет одновременно вид ИУ и режим, чем обеспечивает дифференцированный подход к различным категориям осужденных, предопределяет правовые рамки, в которых будет исполняться наказание, объем его карательного воздействия (ч.5 ст.46 УК), а также особенности, порядок и условия исправительного воздействия на осужденного [2].

При применении институтов досрочного освобождения от наказания, его замены более мягким, отсрочки исполнения наказания или изменения осужденному вида ИУ, суд тщательно изучает и объективно оценивает состояние процессов исполнения и отбывания наказания в данном ИУ. Обнаружив недостатки и нарушения в работе учреждения, суд путем вынесения частного определения ставит в известность об этом соответствующие органы уголовно-исполнительной системы и предлагает принять меры к их устранению. Исполнение таких представлений контролируется судом в установленные законом сроки.

Согласно ч. 3 ст. 27 УИК учреждения и органы, исполняющие наказания, в течение двух рабочих дней обязаны направлять в суд, вынесший приговор, уведомления за подписью начальника или должностного лица о начале и месте отбывания наказания осужденными. Уведомления необходимы судам для контроля реального исполнения выносимых им приговоров.

Осужденные имеют право обращаться с предложениями, заявлениями и жалобами в судебные инстанции на действия администрации ИУ, и суд не имеет права отклонить их. В то же время администрация ИУ обязана проводить разъяснительную работу среди осужденных. При рассмотрении жалоб и заявлений осужденных суды изучают различные стороны деятельности ИУ, учреждений и органов, исполняющих наказания, создавая тем самым условия для реализации функции судебного контроля.

Дискуссия. Взаимодействие органов и учреждений, исполняющих наказания, с органами власти и управления. УИК РК, ЗРК «О порядке и условиях содержания лиц в специальных учреждениях, специальных помещениях, обеспечивающих временную изоляцию от общества» заложили законодательную основу взаимодействию между органами и учреждениями, исполняющими наказания, судебными органами и органами власти и управления [3].

Если немного углубиться в досудебную пробацию то можно сказать: что суть пробации заключается не только в осуществлении надзора и контроля за поведением осужденного, но и в целях предупреждения совершения им рецидивных правонарушений, и оказания социально-правовой помощи и коррекции его поведения.

К.Ж. Жетигенова поясняет, что она состоит в осуществлении надзора за поведением лица состоящего на учете пробации, выполнении им обязанностей, возложенных на него судом, коррекции его поведения, а также в содействии социальной адаптации и предупреждении совершения им повторных преступлений [4].

Таким образом, пробацию видят как альтернативу более строгому наказанию – лишению свободы. В одном случае, ее рассматривают как институт осуществления надзора и контроля за лицами, состоящими на учете у службы пробации, в другом же – как средство социальной адаптации подучетных лиц.

Осужденные к лишению свободы направляются в учреждение с учетом условий, необходимых для их исправления, поддержания социально полезных связей, обеспечения безопасности и предупреждения совершения ими новых правонарушений (ч.2 ст.88 УИК). Осужденные при опасном рецидиве преступлений, к пожизненному лишению свободы, к отбыванию наказания в учреждении полной безопасности, осужденные, которым наказание в виде смертной казни заменено лишением свободы в порядке помилования или в связи с применением закона, отменяющего смертную казнь, осужденные женщины, осужденные несовершеннолетние, направляются для отбывания наказания по месту нахождения соответствующих учреждений (ч.5 ст.88 УИК).

Если брать принцип гуманизма, то можно сказать что гуманизм уголовно-исполнительного права диалектически противоречив: необходимо, с одной стороны, охранять общество от преступных посягательств и в связи с этим стремиться к достижению целей, с другой – осуществлять принудительную ресоциализацию преступника. Определяя правовое положение осужденных, уголовно-исполнительный закон подчеркивает: «Республика Казахстан уважает и охраняет права, свободы и законные интересы осужденных, обеспечивает законность применения средств их исправления, а также правовую защиту и личную безопасность» (ч.1 ст.9 УИК).

Наказание в виде лишения свободы является наиболее распространенным видом наказания и заключается в изоляции осужденного от общества путем направления его в ИУ, как правило, в пределах административно-территориальной единицы, в котором правонарушитель проживал или был осужден. Однако, в исключительных случаях (например, по состоянию здоровья осужденных, в целях обеспечения личной безопасности осужденного, с согласия самого осужденного) правонарушители, для отбывания

назначенного судом наказания в виде лишения свободы, могут быть направлены в соответствующее ИУ, расположенное на территории другой административно-территориальной единицы.

Согласно УИК направление осужденного для отбывания наказания в учреждение соответствующего вида режима другой области допускается по решению уполномоченного органа уголовно-исполнительной системы в случаях:

- 1) отсутствия по месту жительства осужденного учреждения соответствующего вида;
- 2) превышения лимита мест отбывания наказания, предусмотренного ч. 2 ст. 115 УИК [1, 5].

Кроме того, согласно ч.4 ст.88 УИК перевод осужденного допускается по решению уполномоченного органа УИС для дальнейшего отбывания наказания из одного учреждения в другое того же вида в случаях:

- 1) обеспечения безопасности осужденного согласно ч.5 ст.12 УИК;
- 2) реорганизации или ликвидации учреждения;
- 3) производственной необходимости с согласия осужденного;
- 4) необходимости поддержания правопорядка в учреждении.

В соответствии с ч.5 ст.12 УИК при сохранении угрозы, жизни, здоровью либо достоинству осужденного со стороны осужденных и других лиц или при установлении возникновения угрозы двум и более осужденным, администрация учреждения или органа, исполняющего наказание, обязана принять меры по направлению осужденного в иное учреждение или орган, исполняющий наказание, для дальнейшего отбывания им наказания. Перевод из одного учреждения в другое того же вида возможен для дальнейшего отбывания наказания в виду производственной необходимости. Производственная необходимость возникает при нехватке высококвалифицированных специалистов на предприятиях исправительных (пенитенциарных) учреждений. При этом данный перевод возможен только при согласии переводимого осужденного [5].

Реорганизация ИУ предполагает преобразование, переустройство изменение его структуры и функций. Под ликвидацией учреждения следует понимать прекращение его деятельности. Перевод осужденного из одного учреждения в другое того же вида для поддержания правопорядка в учреждении основывается на необходимости стабилизации оперативно-режимной обстановки в учреждении, устранения негативных факторов, способных спровоцировать массовое неповиновение осужденных или беспорядки. При возникновении угрозы жизни, здоровью либо достоинству осужденному со стороны осужденных и других лиц он вправе письменно или устно обратиться к любому сотруднику учреждения или органа, исполняющего наказание, с просьбой об устранении угрозы. Сотрудник учреждения или органа, исполняющего наказание, обязан принять незамедлительные меры по устранению угрозы, в том числе, путем перевода и сопровождения осужденного в безопасное место. При установлении возникновения угрозы жизни, здоровью либо достоинству осужденного администрацией учреждения или органа, исполняющего наказание, ими принимаются незамедлительные меры по ее устранению, в том числе путем перевода осужденного в безопасное место, независимо от его согласия. Функции ИУ могут выполняться СИЗО (учреждениями смешанной безопасности) в случаях, когда, например, осужденный к лишению свободы оставлен в СИЗО для выполнения работ по хозяйственному обслуживанию, или когда осужденный на срок не свыше 6 месяцев, оставлен в следственных изоляторах с их согласия [3]. Согласно уголовно-исполнительного законодательства учреждения подразделяются на: учреждения минимальной; средней; максимальной; чрезвычайной; полной и смешанной безопасности. В данных исправительных учреждениях отбывают наказание осужденные, достигшие совершеннолетия. Лица, осужденные к лишению свободы, которым на момент вынесения приговора не исполнилось восемнадцати лет, помещаются в учреждения УИС средней безопасности для содержания несовершеннолетних (ч.1 ст.89 УИК).

Осужденные к лишению свободы, достигшие восемнадцатилетнего возраста, с их согласия, могут быть оставлены в учреждении, но не более чем до достижения ими двадцати одного года. В этом случае решение об оставлении осужденных, достигших восемнадцатилетнего возраста, в учреждении принимается судом на основании представления начальника учреждения (ст.155 УИК).

Осужденные имеют право на охрану здоровья, включая получение первичной медико-санитарной и специализированной медицинской помощи в амбулаторно-поликлинических или стационарных условиях. Время осужденных к оплачиваемому труду защитываются им в общий трудовой стаж. Они имеют право на оплату труда в соответствии с законодательством Республики Казахстан о труде. Правосудие в отношении несовершеннолетних, вопреки распространенному ошибочному представлению, основано не на снисхождении к преступникам молодежного возраста, а на таких ответных мерах, которые поощряют процесс изменения поведения, помогая молодому человеку почувствовать ответственность за свои поступки и понять, как они отражаются на других, а также способствуют социальной интеграции несовершеннолетнего, а не отчуждению его от общества [6].

Заключение. В данной статье рассмотрены основные особенности взаимодействия учреждений и органов, исполняющих наказание с другими органами государства. Важным направлением взаимодействия исправительных учреждений с другими органами власти является организация и проведение воспитательной работы с осужденными в целях недопущения в период отбывания наказания правонарушений, а также в последующем предупреждение совершения новых уголовных правонарушений. В целом учитывая, что наказание должно осуществляться в условиях и обстоятельствах, обеспечивающих соблюдение прав человека (осужденного).

Список использованной литературы:

1 Уголовно – исполнительный кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 234-V (с изм. и доп. по состоянию на 02.03.2022 год) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31577723

2 Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изм. и доп. по состоянию на 02.03.2022 г.) // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252

3 Закон Республики Казахстан «О порядке и условиях содержания лиц в специальных учреждениях, специальных помещениях, обеспечивающих временную изоляцию от общества». ЗРК от 30 марта 1999 года № 353- I (с изм. и доп. по состоянию на 29.12.2021 гг.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1012660

4 Взаимодействие службы пробации Республики Казахстан с органами исполнительной власти общей компетенции. <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimodeystvie-sluzhby-probatsii-respubliki-kazahstan-s-organami-ispolnitelnoy-vlasti-obshchey-kompetentsii/viewer>.

5 Приказ Министра внутренних дел Республики Казахстан от 26 июля 2017 года № 505 «Об утверждении Правил внутреннего распорядка следственных изоляторов уголовно-исполнительной системы» (с изм. и доп. по состоянию на 21.12.2021 г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33531688

6 Александр Яковлевич Гришко. Принципы демократизма и гуманизма в уголовно-исполнительном праве. <https://cyberleninka.ru/article/n/printsiipy-gumanizma-i-demokratizma-v-ugolovno-ispolnitelnom-prave/viewer>.

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚ ЖАСАУ ЖӘНЕ ПАЙДАЛАНУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ
ТЕХНОЛОГИЯ РАЗРАБОТКИ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЭЛЕКТРОННОГО
УЧЕБНИКА

TECHNOLOGY OF ELECTRONIC TEXTBOOK DEVELOPMENT AND
OPERATION

Аннотация. Қазақстан Республикасының білім беруді 2020 жылға дейін дамытудың Мемлекеттік бағдарламасында оқу үдерісінде ақпараттық-қатынастық технологияларды кеңінен пайдалану жалпы білім беруді дамытудың басты бағдарының бірі делінген.

Түйінді сөздер. Мемлекет, сот, енбек, қала.

Аннотация. В государственной программе развития образования Республики Казахстан до 2020 года говорится, что широкое использование информационно-коммуникационных технологий в учебном процессе является одним из главных ориентиров развития общего образования.

Ключевые слова. Государство, суд, власть, город.

Abstract. The state program for the development of education of the Republic of Kazakhstan until 2020 states that the widespread use of information and communication technologies in the educational process is one of the main directions for the development of education in general.

Keywords. State, court, enbek, city.

XXI ғасыр - ақпараттандыруғасырыболғандықтан, информатика пәнмұғалімі жаңа сабақта электрондық оқулықтарды тиімді қолдана алуы тиіс. Оқушы білімінің қалыптасуы қашанда оқушының сабақты ұйымдастыра білуіне, жаңа материалды жүйелі түрде баяндау дәртүрлі электронды оқулықтарды пайдалану әдістеріне байланысты.

Білім берудің саласында "Электрондық оқулықтарды" пайдалану студенттердің, танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға шығармашылық пен еңбекетуіне жағдай жасайды.

Осы уақытқа дейінгі білім беру саласында тек оқытушының айтқандарын немесе оқулықты пайдалану қазіргі заман талабын қанағаттандырмайды. Сондықтан қазіргі ақпараттандыру қоғамында бұл оқулықтарды пайдаланбай алға жылжу мүмкін емес. Соның нәтижесінде студенттердің пәнге деген қызығушылығы артып, шығармашылықпен жұмыс жасауына кең мүмкіндік ашылды.

Оқу материалдарын ұтымды игерудегі электронды оқу құралдарының атқаратын рөлі зор. Онда пәндегі теориялық тақырыптар кеңінен беріліп түсіндіріледі. Теориялық материалдарды графикалық иллюстрация түріндегі әр түрлі суреттер, сұлба тәсілдер арқылы толықтырып отырса, онда теориялық білімді оқып, көзбен көріп, түйсініп және оны мида бекіту үрдістері бір уақытта өтіп отырады да материалды қорыт уүрдісі ұғымды болады.

Электрондық оқулықтар ғылыми негізде дайындалған педагогикалық ақпараттық өнім. Электрондық оқулық дайындаудың концептуальдық негізі модульдық оқытудың педагогикалық теориясы болып табылады. Сонымен қатар электрондық оқулық дайындаудың педагогикалық принциптер жүйесі оқытудың дидактикалық жүйесіне сәйкес

келеді. Яғни, процесінің автоматтандырылған формасы іспетті. "Электрондық практикум" берілген. Оқушы оқулықты қажеттпей-ақ информатика негіздерінен кез-келген мәліметті тауып алып, оқып үйренуіне болады. Лабораториялық практикалық жұмыстар компьютер көмегімен тез, жылдам түсіндіріледі. Бағдарламаны меңгеруге арналған тест сұрақтары мен қамтамасыз етіледі.

Қазіргі кезде негізінен білім жүйесінің барлық сатылары үшін электронды оқулықтар жасаумен шұғылданып келеді. Электронды оқулық оқушы үшін дайын материал. Оқушылар үшін электрондық оқулық, мектепте оқыған жылдардың барлығында да өздері толықтырып отыра алатын және нәтижелік емтиханға дайындалуға көмектесетін мәліметтер базасы болып келеді. Электронды оқулықтар мен жұмыс істеу әрбір оқушының өз мүмкіндігін есепке ала отырып, оқып үйрену ісін жеке дара жүргізу болып саналады.

Оқытушы үшін электронды оқулық бұл күнбе-күн дамытылып отыратын ашық түрдегі әдістемелік жүйе, оны әрбір оқытушы өз педагогикалық тәжірибесіндегі материалдармен толықтыра отырып, ары қарай жетілдіре алады.

Электрондық оқулықтарды дайындаудың бір жүйеге келтірілген заңдылығы болуы керек. Осыған байланысты электрондық оқулықтарды дайындауға да мынадай дидактикалық шарттар қажет:

- белгілі бір пәнге байланысты дайындалған электрондық оқулықтың сол пәннің типтік бағдарламасына сәйкес болуын;

Электрондық оқулықтар курста оқытылатын тараулар мен тақырыптарға қатысты дәріс конспектісін қамтитын *негізгі*;

Зертханалық және практикалық тапсырмаларды орындауға арналған қосымша;

Материалға қатысты анықтама, библиографиядан тұратын көмекші; бақылау сұрақтарынан тұратын *тест*;

Материалды дайындауда пайдаланылған *әдебиеттер тізімдері* бөлімдерін қамтуын;

Электрондық оқулықтың кәдімгі оқулықтар мазмұнын қайталамауын яғни, берілетін тақырыпқа қатысты ақпараттың нақты әрі қысқа берілуін ескеру керек;

Белгілі бір тақырыпқа қатысты материал 2-3 экрандық беттен артық болмауы тиіс. Егер мәтін көлемі бірнеше экрандық бетті қамтитын болса онда экранда пайда болатын оңжақ тіктөменгі көлденеңінен жылжыту сызықтарын электрондық оқулықты пайдаланушының көп пайдалануына тура келеді. Мұның өзі пайдаланушының материалға қатысты ойын бөледі және мәтінді жоғары-төмен оңға-солға жылжыта беру пайдаланушының шыдамдылығына да әсер етеді.

- бірқатардағы мәтін 62-65 таңбадан аспауы тиіс. Себебі материалды баспаға шығару қажет болса, ол А4 көлемді параққа дұрыс түсетіндей болуы керек.

- оқулықты шектен тыс иллюстрациялық анимациялық тұрғыдан көркемдеу пайдаланушыға кері әсерін тигізуі мүмкін.

- Электрондық оқулықтармен оқыту жүйесінің сапасын арттырумен қатар бірқатар пайдалы жақтары бар.

Біріншіден, әр оқушы өзіне тән қарқынмен деңгейінде жұмыс жүргізеді. Қойылған мақсатқа жету үшін қажетті төзімділікті қалыптастырады. Екіншіден, оқушы өз еңбегінің нәтижесін көріп өзін - өзі бағалайды. Өз бетімен жұмыс істеу оқушының біліміне әсер етпей, мінез құлқына зор ықпалын тигізеді.

Оқушыларды тиянақтылыққа, бастаған ісін жемісті аяқтауға тәрбиелейді. Жауапкершілігі оятады. Бұл өз ретінде оқушының ізденімпаздылығын, шығармашылық қабілетін дамытады. *Электрондық оқулықтың тиімділігі:*

- оқушы арнайы бағдарламамен жұмыс істейді;
- оқушы білімі компьютерлік жүйе арқылы бағаланады;
- иллюстрациялық әдіс көп қолданылады;
- қисынды ойлау жүйесінің дамуына түрткі болады;
- берілген тапсырмаға деген қызығушылығы артады.

- *Электронды оқулықтың нәтижелілігі:*
- Тез арада қайтарма байланыс болуын қамтамасыз етеді(интерактивті қасиеті);
- Қажетті ақпараттық материалдарды жылдам тауып алуға мүмкіндік бередім;
- Гипермәтіндік түсіндіруден жан-жақты ақпараттық материалдар алады.

Қорыта келгенде электрондық оқулықты қолдану барысында студенттердің сабаққа деген қызығушылығының артқандығы байқалады. Мұғалімдер де өздеріне қажетті әдістемелік, дидактикалық көмекші құралдарды ала алады. Заман талабына сай жас ұрпаққа сапалы білім беру де электрондық оқулықтарды сабаққа пайдалану – оқытудың жаңа технологиясы ретінде қарастыруға болады. Сонымен қатар электрондық материалдарды сабақта пайдалану кезінде оқушылар бұрын алған білімдерін кеңейтіп, өз бетімен практикалық тапсырмалар орындайды, әрбір оқушы таңдалған тақырып бойынша қажетті материалдармен танысып, кестелер және сызбалармен жұмыс жасауға дағдыланады. Электрондық оқулық арқылы түрлі суреттер, бейнекөріністер, дыбыс пен музыка тыңдатып көрсетуге болады және мұғалімнің тақтаға бормен жазып түсіндіргенінен әлде-қайда тиімді, әрі түсінікті. Меңгерілуі қиын тақырыптарды компьютердің көмегімен түсіндірсе жаңа тақырыпқа деген оқушының қызығушылығы оянып, сабаққа деген ынтасы жоғары артады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. Астана, 2010 ж.
2. Қазақстан Республикасының 2015-жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. Астана, 2004 ж.
3. Байғожанова Д.С., Ермекова Н.С. Жоғары оқу орындарында информатиканы оқыту әдістемесі: оқу құралы. – Талдықорған: ЖМУ, 2012. -113 б.
4. Е.Ы.Бидайбеков, С.С.Үсенов, М.М.Қуаңбаева, А.А Есназарова, Л Ақзуллақызы, А.З Бименова, «Информатиканы оқытуда электрондық ресурстарды пайдалану» электронды оқу құралы, Қызылорда, 2012ж.

ӘӨЖ 325

Камидолла Аружан
Тұран-Астана университеті студенті
Ғылыми жетекшісі:
Мұратова Алтын Наурызбайқызы

ТІЛДЕГІ БЕЙВЕРБАЛДЫ АМАЛДАРДЫҢ ҚОЛДАНЫСЫ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕВЕРБАЛЬНЫХ ПРИЕМОВ В ЯЗЫКЕ

APPLICATION OF NONVERBAL ACTIONS IN THE LANGUAGE

Аннотация . Мақала авторы бейвербалды амалдардың зерттелу тарихына тоқталады, сөйлеу кезінде жұмсалатын мұндай құралдардың ойды берудегі маңызын талдайды, түрлеріне талдау жасайды. Теорияны нақты тілдік деректер арқылы дәлелдейді.

Түйінді сөздер. Бейвербалды амалдар, таңба, коммуникация, қол қимылы.

Аннотация. Автор статьи акцентирует внимание на истории изучения невербальных средств, анализирует значение таких средств, используемых в речи, анализ их видов.

Доказывает теорию реальными лингвистическими данными.

Ключевые слова. Невербальные средства, символы, коммуникация, жесты рук.

Annotation. The author of the article focuses on the history of the study of non-verbal means, analyzes the meaning of such means used in speech, and analyzes their types. Proves theory with real linguistic data.

Keywords. Non-verbal means, symbols, communication, hand gestures.

Бейвербалды амалдарды зерттеу алғаш Г.Спенсер, В.Вундт, Ч.Дарвин еңбектерінен бастау алады. А.Пиздің айтуы бойынша, А.Мейерабин хабардың берілуі вербалдық амалдар (тек сөздер) арқылы 7% - ға, дыбыстық амалдар арқылы (дауыстың үнін, ырғағын қосқанда) 38% - ға, ал бейвербалды амалдар арқылы 55% - ға іске асатынын белгілеген. [1,13] XX ғасырдың 50 жылдарынан бастап бұл сала аса үлкен қарқынмен зерттелді. Шетел тіл білімінде бейвербалды амалдар 50 жылдардың басында қолға алынды. Бұл мәселе Дж.Трейгер, М.Джос, Т.Сибек, Ч.Хоккет, И.Уэст, Р.Бердвислл т.б лингвистердің еңбектерінде, сондай -ақ П.Бэтсон, Т.Оствальд, У.Лабарр, А.Шефлен, К.А.Пайк т.б психологтардың еңбектерінде сөз болып, ғылыми зерттеулер жарық көрді.

Қазақ тіл білімінде бейвербалды амалдарға қатысты Ә.Қайдардың, М.Мұқановтың, С.Татубаевтың, С.Бейсембаеваның, М.Ешимовтың зерттеу еңбектерін атауға болады, сонымен қатар Қ.Қажығалиеваның, Ж.Өмірәлиеваның, Ә.Оразалиеваның мақалаларын, ойтұжырымдарын атап өткен жөн. Сондай – ақ Б.Момынова мен С.Бейсембаеваның авторлығымен жарық көрген ым мен ишараттың сөздігі де осы мәселені зерттеп тануға арналған пайдалы еңбектерін де атап өтуге болады. Ал Түркі тілдерінде бейвербалды амалдарға байланысты А.Н.Нұрманов, М.М.Сайдханов зерттеу еңбектерінің маңызы зор.

Адамдар тек сөйлесу арқылы ғана қарым-қатынас жасамайды. Кейде олар белгілі бір шартты келісімдер немесе белгілер арқылы тілсіз – ақ ұғынысады. Семиотикалық таңба-белгілерден өзгеше адамдардың ыммен түсінісуі және көздің, ауыздың, қабақтың қимыл-қозғалыстары арқылы ұғынысуы сияқты көп белгілер бар. Ым тілінің қызметі жағынан басқа семиотикалық таңбалардан елеулі өзгешеліктер бар. Ым тілі ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, мұра ретінде беріліп отыратын табиғи құбылыс. Ым-ишара тілдері- кинесикалық негізі бар (дене қимылы, мимика) коммуникативтік жүйелер, яғни кинетикалық тілдер. Ғалымдар ым-ишарат тілін адамдардың қатынас құралының алғашқы түрі, дыбыс тілі ым-ишарат тілінен кейін шыққан, кең тараған тілдің пайда болуы туралы жасалған болжам бойынша, ым тілдері плотогенез үдерісінде дыбыстық табиғи тілдің шығуына негіз болды деген пайымдаулар айтқан. Қ.Камашева өзінің „Қазақ тілінің көмекші құралдары,, атты диссертациялық еңбегінде ым-ишарат жайлы мынадай мәліметтер береді екен: „Ым-ишара- бұл тарихи және элеуметтік құбылыс, оның рөлі әр халықта әр алуан. Бір сағаттық әңгіме барысында мексикалықтар 180 рет қолын сілтеп, бұлғап, басын изеп, шайқайды, француздар – 120 рет, итальяндықтар – 80, финдер – 1 рет. Қазақ және орыс халықтары ұстамды келеді, біреу әңгіме барысында қолын қатты бұлғап, денесін көп қимылдатып кетсе, ол әдепсіздік деп есептеледі., Бір қимыл әр халықта әр түрлі мағына білдіруі мүмкін. Мәселен, **қолды тамақ тұсына апарып көрсету** қимылы орыс тілімен бірге қазақ тілінде де „тойдым,, „тамағымда тұр,, дегенді білдірсе, ағылшын, итальян тілдерінде „өлтіремін,, деген мағынаны білдіреді.

Бас бармағын көрсету ТМД елдерінде, Қытайда, Кореяда, ағылшын халқында „тамаша,, „жақсы,, „жарайсын,, дегендерді білдіреді. Ал Грецияда „Аузыңды жап!,, дегенді аңғартады.

Тіл шығару кинемасы белгілі бір дәуірде Қытайда қорқытуды, Үндістанда ашуды, Майя халқында ақылдылықты білдіреді екен. Ал ТМД елдерінің көпшілігінде бұл қимыл келемеждеуді, мазақ етуді аңғартады.

Сұқ саусағын самай тұсында айналдыра ұстау орыс, қазақ елінде басы істемейді, есуас деген мағынаны білдірсе, ағылшын елінде ойланып отырмын дегенді білдіреді.

Қолдың саусақтарының көмегімен дөңгелек тәрізді етіп көрсетілсе, Францияда-

„менде ештеңе жоқ,, АҚШ – та, Ресейде, Қазақстанда о,кей, „бәрі жақсы,, дегенмен қоса қазақ халқының қолданысында ноль, яғни сандық ұғымда да жұмсалады.

Тылақ көрсету Ресей мен Украинада, Өзбекстанда және Қазақстанда „сен ештеңе де алмайсың,, немесе „саған ештеңе жоқ,, дегенді білдіреді. Ал Португалия мен Бразилияда – қорғаныс қимылы, Түркия мен араб елдерінде анайы түрде балағаттауды аңғарта алады.

С.Мағжан өзінің диссертациялық жұмысында ым- ишараттың үш түрлі амал түрлерін бөліп көрсетеді:

Кинесикалық амал – бұл амал іс- әрекет, қимыл-қозғалыс арқылы іске асады. Мысалы: Феодор Иванович, бізді де құттықтауыңызға болады, - деп ол жарылып кеткен қара қайыс қолын ұсынды,- шалғайдағы бөлімшелерде де соң егілетін егінді дәл мерзімінде аяқтаттық [2,268] Мұндағы қолын ұсынуы, қол алысу арқылы құттықтау рәсімін көруге болады.

Просодикалық амал – экстралингвистикалық амал, акустикалық және оптикалық аппарат – каналдардың қатысуымен жасалатын тілдік қатынастың мағыналы бөлшектері. Мысалы: Бұл арада бала мені аяудың орнына ұзыннан өші, қысқадан кегі бардай, - „оқасы жоқ, тірі болсаң етік табылмас деймісің,, деп мазақтап, қарқылдайды да күледі.[3,195] Мұндағы қарқылдай күлуі, келемеждеу, мазақтау мағынасында жұмсалып тұр.

Такесикалық амал – амалдар коммуникацияға көп жағдайда екі адамның қатысуын қажет етеді. Мысалы: Наурызбай Байтабынды көрді де кенет тоқтай қалды. Байтабын Кенесарыға жақын келіп қалған еді, тізе бүгіп сәлем берді.[4,650] Мұндағы тізе бүгуі сәлемдесудің белгісі.

Бұл амалдарға шолу ретінде қысқаша түрде төмендегі кестеден де аңғаруға болады:

1 кесте

Кинесикалық амал	Просодикалық амал	Такесикалық амал
Қабақ шыту, қабағын түю, қабағын түкситіп жіберу, қабағын қарс түю, қолын сермеу, қолын қусыру, екі қолын жаю, қол соғу, қолын ұсыну, қолын кеудесіне қою, бетін басу, қолын көкке көтеру т.б.	Дауысы дірілдеу, дауысын ақырын не болмаса қатты шығару, мінгірлеу, күлу, жылау, қырылдау, қырылдай,сыбырлай сөйлеу, күрсіну, ышқыну, уһілеу, демін ішіне тарту т.б.	Иығымен сүйкеп өту, алақанын күшырлана ысқылау, күшақтау, белінен ұстау, арқасынан сипау, қол ұстасу, итеріп жіберу, аяқтан шалып жіберу, қол беріп амандасу, тізе бүгу, қолын сүю т.б.

Сондай-ақ Ешимов өзінің „Ым-семантикасы,, атты диссертациялық жұмысында бейвербалдық амалдардың үш түрін ажыратып көрсетеді. Бейвербалдық (паратілдік) қатынас құралдарын зерттейтін ғылым үш саладан тұрады: фонация, кинесика және графемика.

Әр түрлі әлеуметтік және ұлттық топтарда қимыл мен ым-ишараттардың арнайы жүйелері бар. Ым-ишарат қолданылу аясына қарай әр түрлі мағына беруімен қатар, екі адамның арасында пікір алмасу, сезім білдіру, дау-дамайды шешу құралы ретінде қолданылады. Мысалы: 1)Абай Байдалы сөзіне орай айтпақшы емес. Бірақ жақсы, жаман деп сыр да берген жоқ. Сәлемдерін ұғып болып Байдалыға қош айтпақ болып еді. Қамшысын ұстап, тымағын киді. Осы кезде Байдалы тағы бір ырғала түсіп „Әлі де тыңдап кет,, дегендей белгі етті. Абай тымағын қайта қолына алды. [6,123]. Мұндағы Абайдың қамшысын ұстап, тымағын киюі қайтқалы тұрмын дегені, ал оны Байдалы түсініп «әлі де отыра тұрсайшы» дегендей бір ырғалып түсуін Абай түсінеді де қайта тымағын шешіп отырады.

2) Абылай ханның тұсында Қарауыл Қанайұлы Бекболат би Қаздауысты Қазыбекке, Шақшақұлы Жәнібекке еріп, Кіші жүзге алшынға бір дауға барады. Бітім сөйлесуге Кіші жүзден бір кісі шығады. Амандықтан кейін әлгі кісі алақанын ашып үндемей тұрады, Бекболат «күп болады» дейді. Тағы да алақанын жұмып қолын созады, Бекболат „күп,, дейді. Саусақтарын жазып, қолын созып тұрады, Бекболат „күп,, дейді. Екі қолын түйістіріп, бірінің үстіне бірін салып тұрады, Бекболат „күп,, дейді. Тағы да сегіз саусағын көрсетеді, Бекболат

„құп,, дейді. Содан кейін кіші жүздің кісісі кетіп қалады. Бекболат қасындағы билерге: „дау бітті, біз енді елге қайтайық,, дейді... [7,118] Бұл жерде екі ел арасындағы дау ым-ишарат, қол қимылдары арқылы шешілді. Ал оны түсініп отырған тек қана Бекболат пен Кіші жүздің бір адамы ғана. Сондағы ым-ишараттардың мағынасы мынадай: алақанын ашқаны – алысуға да жараймын дегені, қолын жұмғаны – ашсаң аяңда, жұмсаң жұмырыңда, тату-тәтті тұрайық дегені, қолын созғаны – атса, шапса, қылыш, мылтық сенде де бар, менде де бар, жанжалды қоялық дегені, саусағын көрсеткені – сегіз күнде ханның алдына тарту – таралғымен барамыз деген мағыналарды білідіреді.

3) Келіншек Абай жататын төсекті баптап салып болып қап еді. Тоғжан қолындағы торғын көрпені кеудесіне көтеріп, баурына қысыңқырап тұрып, келіншекке әдеппен ғана бұйрық етіп...Абайға бұ да дәл өзіне ғана арналған, өзгеше ықылас сияқты көрінді. Бірдеме айтар еді...айтқысы кеп еді. Бірақ, жүрегі лүпілдеп, аузына тығылғандай боп, түк сөз таба алмады. Құр ғана қызарып қысылды да, сырт киімін шеше берді. Тоғжан ақырын, сыпайы ғана кеп, Абайдың төсегіне торғын көрпені жазыңқырап қойды да есікке қарай қозғалды. Дәл шығар жерде ғана, өзінен бұрын есік ашқан келіншекті ілгенрі шығарып жіберіп, өзі бір түрлі сұлу қозғалыспен сырт айнала беріп, төрге таман ақырғы рет бетін беріп, үй ішінен сыртымен шықты. [8,114] Бұл жерде Тоғжанның бөлмеден сырт айналып шығуы, көрпені жазыңқырап қоюы Абайға деген сезімін білдіру әрекеті, ал Абайдың қысылып, қызара түсуі, Тоғжанға жай ған көз тастап қарауы қарсы емеспін дегені, яғни Абай Тоғжанның ым-ишаратын, іс-әрекетін түсініп екі жас бір - біріне сезімдерін білдіру әрекеті көрінеді.

4) Балағаз болса, өз айласын қатерге сүйеп, үлкен ерлікпен істейтін. Ол қадалған ауылынан қалаған малын алысымен қаша жөнелмейді. Найманға да тез жөнелтпейді. Қайта бес-алты күн өткенше, жұрт аяғы басылғанша, Тобықтының өз ішінен тапжылтпайды. Алысқа да әкетпейді. Тіпті, сол мал жоғалтқан ауылдың дәл өзінің қасында, қой өрісіндей ғана жерде жүреді... Бір алғанда, жылқыны бес-алтыдан артық алмайды. Сол топты, жылқы ішінен шығарып алысымен, Балағаз өз жігіттеріне тегіс мінгізіп қояды. Жылқы алардың алдында бұл жолдастарын жаяу ұстайды. Оларда жүген мен ішпектен басқа түк болмайды. [9,255] Бұл жерде Балағаздың бұндай іс-әрекетін тек қана жолдастары түсінеді, ал халық болса Балағаздың ондай іс-әрекеттеріне аса мән бермейді. Сол сәтті пайдаланған Балағаз өзінің ойын іске асырып жібереді.

Міне, сонда ым-ишараттың қолданылу аясы қайда жатыр!? Бұл мысалдар арқылы ым – ишараттың көп мағыналылығынан басқа, небір дауларды шешуге, екі ғашықтың бір-біріне сезімдерін білдіруге, не болмаса қоғамдық ортада екі адамның сөйлесуіне де өзінің маңызы бар екенін көреміз. Сонымен қорытындылай келе, бейвербалды амалдар дегеніміз – вербалды амалдарды толықтырып, оларға қосымша мағына үстейтін, адамдардың өзара түсінісуін қамтамасыз етуге көмектесетін қарым – қатынастың түрі.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Пиз.А Язык телодвижений (как читать мысли других по их жестам) –Новгород, 1992 – 262б
2. Есенберлин І Көлеңкемен қорғай жүр. –Алматы, 1974 – 224 б.
3. Мұқанов С Өмір мектебі. –Алматы, 1970 - 487 б.
4. Есенберлин І Көшпенділер. –Алматы, 2002- 758 б.
5. Ешимова М Ым-семантикасы. –Алматы,2002 – 30б
6. Әуезов М Абай жолы 1том, «Шытырманда» бөлімі. –Алматы,1990-592 б.
7. Шешендік дау, арнау, толғау. –Алматы, 1990-177б
8. Әуезов М Абай жолы 1том, «Шытырманда» бөлімі. –Алматы,1990-592 б.
9. Әуезов М Абай жолы 1том, «Қияда» бөлімі. –Алматы,1990-592 б.

БӨТЕННІҢ МҮЛКІН ҰРЛАУДЫ ТЕРГЕУ ӘДІСТЕМЕСІН ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДИКИ РАССЛЕДОВАНИЯ КРАЖИ ЧУЖОГО ИМУЩЕСТВА

PROBLEMS OF IMPROVING THE METHODOLOGY OF INVESTIGATING THE THEFT OF OTHER PEOPLE'S PROPERTY

Аннотация. Бұл мақалада соңғы жылдары бөтеннің мүлкін ұрлаудың көбеюі негізінен қылмыскерлердің тұрғын үйге немесе басқа қоймаға заңсыз кіру әдісімен байланысты екендігі баса айтылған. Көрсетілгенге байланысты осы қылмыстық құқық бұзушылықтарға кідіріссіз қарсы іс-қимыл жасау және бөтеннің мүлкін ұрлауды ашудың және тергеп-тексерудің жаңа тактикасы мен әдістемесін әзірлеу талап етіледі.

Түйінді сөздер. Бөтеннің мүлкін ұрлау, меншік құқығын қамтамасыз ету, құқық қолдану практикасы, тергеу әдістемесі.

Аннотация. В настоящей статье подчеркивается, что увеличение кражи чужого имущества, в последние годы связано главным образом способом незаконного проникновения преступников в жилище или иное хранилище. В связи с указанным требуется безотлагательное противодействие данным уголовным правонарушениям и выработка новой тактики и методики раскрытия и расследования краж чужого имущества.

Ключевые слова. Кража чужого имущества, обеспечения права собственности, правоприменительная практика, методика расследования.

Annotation. This article emphasizes that the increase in the theft of other people's property in recent years is mainly due to the method of illegal entry of criminals into a dwelling or other storage. In connection with this, urgent counteraction to these criminal offenses and the development of new tactics and methods of disclosure and investigation of thefts of other people's property is required.

Keywords. Theft of other people's property, securing property rights, law enforcement practice, investigation methodology.

Ұрлық әдістерін екі санатқа бөлу ұсынылады. Көп жағдайда инфильтрация кедергілерді жеңу арқылы жүзеге асырылады-ұрлықтың 70% және 30% - ы ашық терезелер мен терезелер арқылы үй-жайға кірген кезде жасалады. Мысалы, айыпталушы Р. ашық терезелер арқылы кәсіпорындар мен пәтерлерге кіріп, өзі ашқан есіктер арқылы оқиға орнынан кетіп, жиырмадан астам ұрлық жасады [2, 77 б.].

Жоғарыда аталған жағдайларға сүйене отырып, еркін кіру арқылы бөлмеге кіру ашық терезелер мен есіктер арқылы, шатыр мен балкон арқылы немесе жәбірленушінің рұқсатымен алдау арқылы жүзеге асырылады деп қорытынды жасауға болады.

Ұрлық ісінің қылмыстық ерекшеліктері келесі критерийлер бойынша берілген: ұрлыққа дайындық, оны жүзеге асыру және жасыру әдісі, іздер, орын мен уақыт, қылмыстық қол сұғу объектісі және өткізу орны. Бұл деректердің рөлі бізге қылмыстың әртүрлі жағдайлары арасындағы байланысты көруге мүмкіндік береді және алдын-ала ақпарат

болмаған кезде, ақылға қонымды нұсқаны ұсыну, ұрлықтың кінәлісін анықтаудың ең жақсы әдісін таңдау және ұрланған мүлікті табу.

Әдетте, ұрлыққа дайындық мыналарды қамтиды:

1. Серіктестерді таңдау (сенімді, қылмыстық тәжірибе, физикалық күш, қару-жарақ шеберлігі)

2. Қылмыстық шабуыл объектілері туралы ақпарат кеңесі және белгілі бір қасиеттердің, құндылықтар мен сақтау орындарының болуын анықтаңыз.

Осылайша, ет комбинатының аумағынан азық-түлік ұрлығын тергеу кезінде қылмыскерлердің ұзақ уақыт бойы белгілі бір сақтау орындары бар екендігі анықталды. Ет комбинатының аумағы бастапқы сақтау базасы екендігі анықталған кезде тергеушілер ұрланған ет сақталған тоңазытқышты тапты [1, 327 бет]. Зерттеулер көрсеткендей, қылмыскерлердің көпшілігі қылмыстық шабуылдың мақсатын таңдаған кезде, олар тиісті ақпаратты алдын-ала хабарлайды, бақылаулар жасайды және техникалық құралдар мен көліктерді дайындайды. Іс жүзінде бірнеше қылмыскерлердің серіктестері бірнеше күн бойы нысанды бақылау үшін бинокльдерді қолданды. Сонымен бірге, көлік туралы, тауарлар мен адамдардың қозғалысы туралы барлық ақпарат ноутбукке Мұқият жеткізілді. Алынған мәліметтер талданып, тұжырымдар ұрлықтың орналасқан жерін, уақытын және әдісін анықтау үшін пайдаланылды.

3. Техникалық құралдарды сатып алу. Қазіргі заманғы ұрылар ең заманауи жабдықтармен жабдықталған: дискілік кесу құралдарынан бастап түнгі көру жабдықтарына дейін.

4. Ұрланған заттар мен заттарды сақтау орны мен өткізу арналарын іздеу, сондай-ақ ұрланған заттарға мұқтаж жеке тұлғалар мен ұйымдарды анықтау. Мысалы, автокөлік ұрлау кезінде қылмыскерлер алдын-ала сенімхат бланкілерін, сертификаттар мен шот-фактураларды дайындайды, оларға сатып алушының жеке деректері енгізіледі.

Ұрлық жасау тәсілдері туралы мәліметтерге қылмыс жасалған жердегі үйге кіретін қылмыскерлердің тәсілдері мен әдістері, сондай-ақ мүлікті иелену әдістері туралы ақпарат кіреді.

Үй-жайларды бұзумен байланысты емес тәсілдермен жасалған ұрлықтарға: көлік ұрлау, чемодандар мен теміржол вокзалдарындағы қол жүгі, қалталар және дүкендер мен шатырлардан ұрлау жатады.

Қылмыстық әдістерді зерттеу және ұрлық үшін жазасын өтеп жатқан адамдардың әрекеттерін тергеу көрсеткендей, жағдайлардың жартысында олар ұрланған мүлікті коммерциялық құрылымдардың, дүкендер мен дүңгіршектердің қызметкерлеріне қылмыс жасалғаннан кейін бірден делдалдар арқылы сатады.

ПМ-нің ұрлықты ашу және тергеу бойынша нақты қызметіне келетін болсақ, келесі мәліметтер қызықтырады.

Ұрлық іздері туралы мәліметтер. Ұрлық орнында көбінесе қылмыскерлер дайындаған, жасаған және жасырған қылмыстық әрекеттің сипатын ашатын материалдық іздер қалады. Осылайша, матчтар, темір сымдар мен бұтақтар пәтер ұрлығына дайындықты көрсетуі мүмкін. Бұл заттар есік пен есік жақтауының арасына салынған, содан кейін қылмыскерлер пәтердің есігін шақырып, баспалдақтан өздері бақылап отырған. Немесе белгілі бір уақыт өткеннен кейін пәтерге оралғаннан кейін, олар есікке салынған заттарды бір жерге тигізбеді, содан кейін олар есікті ашып, пәтерге кірді.

Ұрлықтың орналасқан жері мен уақыты туралы мәліметтер. Ғалымдардың ресми статистикасы мен зерттеулері көрсеткендей, ұрлау орындары әдетте пәтерлер, Ақ үй-жайлары, кәсіпорындар, ұйымдар, мекемелер, автомобильдер, қала сыртындағы үйлер, жатақханалар, қонақ үйлер мен дүкендер болып табылады. Пәтер ұрлығының 80% - ға жуығы қалада жасалады. Олардың ең көп саны көктем мен жазда тіркелді. Бұл дәл осы уақытта көптеген қала тұрғындары демалысқа кетіп, қала сыртында демалып, ауылға келетіндігіне байланысты.

Ұрлықты анықтау және алдын алу үшін уақытты белгілеу маңызды. Бірнеше дереккөздерді талдағаннан кейін біз ұрлық көбінесе дүйсенбі, сейсенбі, сәрсенбі және бейсенбіде болады деген қорытындыға келдік. Ұрлықтың шамамен 65%-ы күндізгі уақытта (8 - ден 16 сағатқа дейін), 25% - ы 16-дан 24 сағатқа дейін (осы кезеңде автокөлік ұрлықтарының ең көп саны) және 10% - ы 24-тен 6 сағатқа дейін.

Деректер қылмыстық сенімі-ортақ. Қылмыстық шабуыл объектілерінің мақсаты өте алуан түрлі. Бұл азаматтардың өмір сүру деңгейіне, олардың төлеу қабілетіне және белгілі бір заттарға деген сұранысына байланысты.

Өткен жылы жасалған ұрлық туралы қылмыстық істерді талдау бізге қылмыстық бұзушылықтың ауқымы өте кең екенін атап өтуге мүмкіндік береді: Тамақ өнімдерінен бастап кәсіпорын тауарларына дейін, ақшадан бағалы қағаздарға дейін. Мысалы, қылмыстық топ біреудің мүлкін ұрлаудың 20-дан астам эпизодын жасады және жүзден астам түрлі заттарды ұрлады: ұялы телефондардан алтын зергерлік бұйымдар мен электронды техникаға дейін.

Ұрлық жасаған адамдар туралы мәліметтер. Бөтеннің мүлкін ұрлауды көбіне қоғамдық өндіріс саласындағы еңбекке қабілетті адамдар жасайды, сондай-ақ әлеуметтік әлсіз қорғалған және аз қамтылған, кедей адамдар қоғамға қарсы өмір салтын жүргізуге дайын. Тәжірибені талдау көрсеткендей, ұрылар шеңберін толтыру жұмыссыздар есебінен жүзеге асырылады. Талданған қылмыстардың көпшілігін ер адамдар, қылмыстың 20% - ы кәмелетке толмағандар жасаған. Ұрлықтың шамамен 38% - ын 18-30 жас аралығындағы адамдар, ал 40% - дан астамын 30 жастан асқан адамдар жасайды.

Білікті және ерекше білікті ұрлық жағдайлары бұрын осындай қылмыстар жасаған адамдардың қатысуымен топтық қылмыстардың көбею тенденциясымен сипатталады.

Қылмыстық топтар автокөлік ұрлығының жартысынан көбін жасайды. Ұйымдастыру тобы мүшелерінің ішінде едәуір бөлігін бұрын сотталған адамдар құрайды (65% - дан астам) [3, 93-бет].

Сот сипаттамасында ұсынылған деректер жүйесі әмбебап болып табылады және тергеудің жалпы және нақты ұрлыққа бағытын анықтауға мүмкіндік береді.

Осылайша, ұрлықты тергеудің бағытын анықтаған кезде тергеушілер қылмыстың аймақтық қылмыстық сипаттамаларын құрайтын ақпараттық жүйені білуі және оған сенуі керек деп санаймыз.

Қылмыстық істе дәлелденуі керек жағдайлар әдебиеттегі дәлелдердің тақырыбы деп аталады. Олар істі шешу үшін істің мәні бойынша анықталуы керек нақты жағдайлардың жиынтығын білдіреді.

Ұрлықтың төмен ашылуының үш себебі бар деп санаймыз: біріншіден, тергеушілер мен жедел уәкілдердің кәсіби дайындығының төмендігі; екіншіден, ұрлықты тергеу кезінде сарапшылар мен техникалық құралдарды жеткіліксіз пайдалану; үшіншіден, мұндай қылмыстарды тергеу үшін арнайы әдебиеттердің болмауы.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Шәкенов А.О. Криминалистика: Оқулық құрал. – Астана, 2014. – 434 б.
2. Капсәлімов К.Ж., Енсебаева А.Р. Криминалистика: Учебное пособие. – Нур-Султан: Университет «Туран-Астана», 2021. – 202 с.
3. Корнелюк В.С. Особенности расследования краж автотранспортных средств: Учебно-методическое пособие / Под ред. Н.И. Кулагина. – Волгоград: ВА МВД РФ, 2001. - 182 с.

**ҚАЗІРГІ МЕКТЕПТЕРДЕ ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ
ДАРЫНДЫЛЫҒЫН ДАМУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ**

**НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОЙ ОДАРЕННОСТИ
УЧАЩИХСЯ В СОВРЕМЕННЫХ ШКОЛАХ**

**SCIENTIFIC FOUNDATIONS OF THE DEVELOPMENT OF CREATIVE
GIFTEDNESS OF STUDENTS IN MODERN SCHOOLS**

Аннотация. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев “Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан” жолдауының он жетінші бағытын – Бастауыш және орта білім беру, сондай-ақ кадрларды қайта даярлау жүйесін әлемдік стандарттарға жақындату деп атап, онда: бүкіл еліміз бойынша әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметін көрсетуге қол жеткізуіміз үшін оқытудың әр оқушының білімі мен қабілет деңгейінің тиімділігін бағалаудың біртұтас жүйесін жасау керек, – деп көрсетті.

Түйінді сөздер. Бастауыш, білім, қабілет, ел.

Аннотация. Президент Республики Казахстан Н. А. Назарбаев обозначил семнадцатое направление Послания “Новый Казахстан в новом мире ” – приближение системы начального и среднего образования, а также переподготовки кадров к мировым стандартам, в котором подчеркнул: для достижения качественного оказания образовательных услуг на уровне мировых стандартов по всей стране необходимо повышение уровня знаний и способностей каждого учащегося. необходимо разработать целостную систему оценки эффективности уровня.

Ключевые слова. Начальное, образование, способности, страна.

Abstract. “The president of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev called the seventeenth direction of the address” “new Kazakhstan in the new world ” – bringing the system of Primary and secondary education, as well as retraining of personnel closer to international standards, in which he pointed out: in order to achieve the provision of quality educational services at the level of world standards throughout the country, it is necessary to create a unified system for assessing the effectiveness of the level of knowledge and abilities of each student.”

Keywords. Elementary, knowledge, abilities, country.

Білім беру өскелең ұрпақты әлеуметтенудің өзекті арқауы ретінде оқыту мен тәрбиелеу процесінде жеткіншек ұрпаққа ұлттық тәлім-тәрбие беру арқылы олардың әрқайсысының бойында өз ұлтына қадір-қасиеттерді ұлттық сана-сезімді, мақтанышты, ұлттық материалдық және рухани құндылықтарды, іскерлік пен тәжірибені, өнерді сіңіруге ұйтқы болады. Профессор Ә.Нысанбаевтың пайымдауынша, “тұлғаны әлеуметтендіру процесі дегеніміз – бұл тек индивидтің бойындағы табиғи қасиеттерді біртіндеп анықтап, қалыптастыру ғана емес, сонымен бірге қоғамдық орта, әлеуметтік институттар, қоғамдық ұйымдар мен құқықтық құрылымдар ықпалының нәтижесі” болып табылады [2, 51 б.].

Шығармашылық дарындылығын дамыту дегеніміз – адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі болып табылады. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен саналы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі керек.

Шығармашылық дарындылығын дамыту – бұл өзінің жеке тұлғалық қасиетін тереңірек, жаңа қырынан көрсете білу. Даму бар жерде шығармашылық дарындылығын

дамыту та бар. Іс-әрекет тіршілік етудің әлеуметтік белсенділікті көрсетудің амалы. Шын мәнінде таным субъектінің объектіге қарым-қатынасы, бірақ ол шығармашылық дарындылығын дамыту мүмкіншілікті кең көлемде көрсете алмайды. Еңбек өмірлік қажеттілікке айналғанда ғана адам болып қалыптасады, еңбек шығармашылық дарындылығын дамыту сипатқа ие болады.

Адамның әрекеті оның біліміне негізделеді, оған ол білімді ақыл, ойлау береді. Ал ойлау адамды дүниені өзгертуге бастайтын ерікпен байланысты болады. Адамда белгілі білімді меңгеру үшін қажеттілік туады, одан кейін мотив пайда болып, іс-әрекеттер ынтапен белсенді және шығармашылық дарындылығын дамыту іс-әрекетке дейін көтеріледі. Философиялық сөздікте “мотив – адамның белгілі бір қажеттерін қанағаттандыруға бағытталған мақсатқа итермелейтін сапалы әрекет”, - [3, 286 б.] деген анықтама берілген.

Шығармашылық дарындылығын дамыту барлық танымдық процесті қамтиды. Субъектінің шығармашылық дарындылығын дамыту белсенділігі тиімді ойлау сатысында, теориялық таным деңгейінде анық көрінеді. Бірақ та сезімдік сатыда да шығармашылық дарындылығын дамыту болады. Бейнелеу ішкі жай ретіндегі, өзіне қарама-қарсылық пен диалектикалық жоққа шығару ретіндегі логика тан тұратындығын есепке алады. Бір-біріне қарама-қарсы болғанымен, бейнелеу мен шығармашылық дарындылығын дамыту бір-біріне өмір сүре алмайды, өзара бір-бірін толықтырып, бір-біріне енеді” [4, 31 б.].

Шығармашылық дарындылығын дамыту көрінудің көп түрлілі әр түрлі негіздер бойынша жіктеуге болады..

Д.Маккинон шығармашылық дарындылығын дамыту процестің бес сатысын атап көрсетеді.

- 1) проблеманы қою үшін білім, дағды мен шеберлікті жинау;
- 2) кей кезде проблеманы шешуге, кей кезде шаршау мен түңілуге әкелетін “күш жігерді жинақтау” сатысы;
- 3) проблемадан шығып, басқа іске көшіп кету; бұл саты инкубация кезеңі деп аталады;
- 4) “нұрға бөлену” немесе “инсайт”;
- 5) верификация

Жоғарыда келтірілген шығармашылық дарындылығын дамыту процесс құрылымы түсініктемелері проблеманы ең негізгі сатысы ретінде белгілейді. Мұнымен біздің де шығармашылық дарындылығын дамыту туралы ойымыз бекиді. Бұл бір жағынан, мәселенің пікірталас екендігін, ал екінші жағынан, құбылыстың өте күрделі екендігін көрсетеді.

А.Ф.Осборн ғылыми жандандыру үшін “брейнсторминг” – “миға шабуылды” ұсынды. Оның мәнісі – проблеманы шешуші жеке адамға топтың ерекше түрде әсер етуінде.

Сөйтіп, шығармашылық дарындылығын дамыту процестің екі сатысы – идеяларды ұсыну мен оларды бағалау – жасанды түрде бір-бірінен алшақтайды [5, 39 б.]. “Миға шабуыл” әдісі әлбетте талданғанға дейін іс жүзінде қолданылған; біз жоғарыда айтып кеткендей, бұл әдіс – ғалымдардың шығармашылық дарындылығын дамыту процесті жандандыруы бойынша тәжірибелерінің жиынтығы болып есептелінеді.

Сонымен, шығармашылық дарындылығын дамыту әрекет кейбір жеке проблемалық жағдайлар негізінде талқыланады, оның шешімдерімен тәмамдалады. Демек, шығармашылықты зерттеуді “есептеу жүйесі” үшін жаңа ізденуді белсендіруде өзінің ашылуын көрсетумен ерекшеленіп, нәтижесінде кенеттен ашылған жағдай туады. Әрекет тек “жауап” және “шешім” болуын тоқтатқанда шығармашылық дарындылығын дамыту басталады. Яғни табылған шешімнен жаңа мәселеге көшу, табылған жауаптан жаңа мәселеге, жеткен нәтижеден-жаңа жол бастамасына көшу [6, 37 б.].

Шығармашылық дарындылығын дамыту деп саналатын әрекеттер түріне өнер, ғылым, философиямен айналысу жатады. Бұл орайда С.Л.Франктың пікірінше, кез келген адам ең төмен дәрежеде де жасаушы. Әрекет мақсаты адам рухының тереңінен туындаса, сол жерде шығармашылық дарындылығын дамыту орын алады. Кез келген қолөнерші өз ісін аса жауапкершілікпен және сүйіспеншілікпен істесе, жұмысқа өз болмысын салған болса,

шабытпен жасаушы болып есептелінеді, бұл жерде қолөнерші мен суретші арасында ешқандай да айырмашылық жоқ та деген сөз. Оның мына пікірі өте маңызды: “Өзін қоршаған ортаға өзіндік таңба қосқан кез келген адам, отбасы өміріне өзінің адамгершілік үлгісі мен үй-ішіне өзінің әдемілік үлгісін қосқан кез келген әйел және ана, кез келген бала тәрбиешісі – оларды жасаушы” [7, 294б.]. Зерттеу барысында шығармашылық дарындылығын дамыту іс-әрекеттің мәнінің өзіне тән ерекшеліктері айқындалды. Олар: әсерленушілік, белсенділік, шығармашылық дарындылығын дамыту процесті жүргізетін жағымды әсерленушілік жағдай көрінісі. Жоғарғы әсерленушілік ынта-жігер тапсырманы шешуге деген қызу ізденісті ынталандырады, ал соңында, негізгі нәтиже жарыққа шығып, қиын мәселені шешетін пікір туындайды.

Қазіргі мектептерде оқушыларының шығармашылық дарындылығын дамыту педагогикалық-психологиялық теорияның контекстінде

Шығармашылық дарындылығын дамыту – тікелей мағынада – бұл жаңа нәрсені құру. Мұндай мағынада бұл сөзді барлық органикалық процестерде және органикалық емес өмірде қолданылады, не табиғатта туындайтын шығармашылық дарындылығын дамыту өнімнің күшін беретін барлық үздіксіз өзгерістерде, барлық жаңалықтарда іске асады. Шығармашылық дарындылығын дамыту ұғымы жеке адамның іс-әрекетіне байланысты қолданылады.

Шығармашылық дарындылығын дамыту психологиясы шетелдерде ХІХ-ХХ ғасырларда қалыптаса бастады. Алғашында ол шығармашылық дарындылығын дамыту теориясынан пайда болды. ХХ ғасырдың ортасына қарай, ғылыми-техникалық революцияға байланысты, ғылым мен техникада шығармашылық дарындылығын дамыту іс-әрекетті жүйелі, саналы мақсатты басқару қажеттілігі өсті. Әлеуметтік сұраныс үлгісі өзгерді, алайда, эмпирикалық білімнің ескі үлгісі жаңа қажеттілікті қанағаттандыра алмады.

Бастауыш мектеп жасындағы балаларда бір доминантаны ұзақ сақтап қалу, яғни зейіннің орнықтылығы жоқ. Сондықтан А.А.Люблинская “Баланы қабылдауға үйрету керек, бұл үйрету талдау мен жалпылауды жетілдіруге бағытталуы қажет, қабылдауға үйретуде сөзді пайдаланудың рөлі зор”, - дейді [8,135-137 б.].

Шығармашылық дарындылығын дамыту іс-әрекет шығармашылық дарындылығын дамыту ойлаумен тығыз байланысты. ХХ ғасырдың 60-жылдарындағы шетел психологтарының (Дж.Гилфорд, Л.Кронбах, Е.П.Торренс, Ф.Хеддон еңбектерінде шығармашылық дарындылығын дамыту ақыл-ойды зияттан (интеллект) бөлек жаңалық ашу, жасау деп қарастыру орын алды. Дж. Гилфорд логиканың бірнеше белгісін атап көрсетті. Олар:

- ойдың ұшқырлығы – уақыт бірлігінде пайда болатын идеялардың саны;
- ойдың икемділігі – бір идеядан басқа идеяға тез өту қабілеті;
- өзгешелік-жалпы қалыптасқан көзқарастардан ерекшеленетін идеяларды туғызу қабілеті;
- қоршаған ортаның проблемаларына деген сезімталдық;
- жорамал жасау қабілеті;
- қиялдау-жауаптың шындықтан мүлдем алшақтығы;
- проблемаларды шешу, талдау, жинақтау қабілеті;
- жетілдіру қабілеті деп көрсетсе, Е.П.Торренс логика ты сипаттайтын төрт негізгі өлшемді көрсетеді:
- жеңілдік-мәтіндік тапсырмаларды орындаудың жылдамдығы;
- икемділік-жауап беру барысында бір объектіден екіншіге өту саны;
- өзгешелік – берілген жауаптың қайталанбауы;

Шығармашылық дарындылығын дамыту іс-әрекеттің кейінгі дамуы мен алға жылжуының бастапқы негізі ретінде меңгеретін шығармашылық дарындылығын дамыту іс-әрекеттің бірнеше процессуалдық белгілерін бөлуге болады. Осы белгілерді қарастырып көрелік.

Шығармашылық дарындылығын дамыту процесс – үнемі білімдер мен ептіліктерді өз

бетімен жаңа жағдайға өткізу болып табылады. Жағдай мен есте сақталған мән-мағынаның арасындағы байланыс алшақтанған сайын білім өз бетінше жүзеге асып, субъектіге бұрын таныс жағдайға ұқсастықты қайталау болмаса, соғұрлым бұл ілімді қолдану шығармашылық дарындылығын дамыту сипатта болады.

Оқушылардың жалпы шығармашылық дарындылығын дамыту қабілеттерінің құрамдас бөліктерін анықтауға бағытталған еңбектер де жеткілікті. Атап айтсақ, И.Я.Лернердің, А.Н.Луктың, А.Л.Яковлевтің, Д.Б.Богоявленскаяның зерттеулері. А.Н.Лук шығармашылық дарындылығын дамыту қабілетті 3 негізгі топқа бөліп қарастырады:

Біздің пікірімізше, А.Н.Луктың оқушылардың шығармашылық дарындылығын дамыту қабілеттерінің бөліктері құрамына қатынасты айтқан пікірі құнды және оны төмендегі себептермен түсіндіруге болады:

1. Іс-әрекет барысында оқушы жақсы нәтижеге жетіп, белгілі қабілет түрін дамыту үшін, алдымен, осы іс-әрекет, қабілетке деген оның қызығушылығы, ынтасы болуы керек.

2. Көңіл-күй – бұл кез келген істі орындауда негізгі, қажетті көрсеткіш деуге болады. Сондықтан да Қазіргі мектептер оқушыларының шығармашылық дарындылығын дамыту қабілеттерін дамытуда, кез келген іс-әрекетке деген көңіл-күйі олардың жұмыстарының нәтижелігіне әсер ететіндігіне мән берген жөн.

3. Кез келген іс-әрекет ақыл-ой қабілеттері негізінде ғана іске асырылады

Қазіргі мектептер оқушыларының шығармашылық дарындылығын дамыту моделі

Адам басқарудың объектісі де, субъектісі де болады. Өзін-өзі қалыптастыру мен ашық жүйелердің динамикалық процестері оның жүйеден сырт жағдайлардың арнайы шекараларына дейін өмір сүруін қамтамасыз етеді. Жүйе сын жағдайларда қалғанда өзінің өмірін болашағы туралы ақпараттарды мақсатты түрде қолдану жағдайында, өзгерістерді болжайтын өз құрылымын дамыту мен сапалы түрде қайта құру жағдайында ғана жалғастыра алады. Тек осы жағдайда ғана ол өзінің бұрынғы өмір сүрген ортасының шекарасынан тыс жаңа жағдайларда өмір сүре алады.

“Модель” – терминін алғаш рет философ, математик, физик әрі тіл маманы Г.Лейбниц енгізді. Ол Ресейде білім мен мемлекетті басқару жобасын жасауда, модельдің физикалық, математикалық, имитациялық түрлерін ұсынған. Педагогикада “модель” қоршаған дүние туралы білімнің қолайлы түрі, яғни арнайы мақсаттар үшін жасалған объектілердің ақпараттық балама түрі [9. 2 б.]. В.В.Краевскийдің пайымдауынша “модельдеу – теориялық және тәжірибелік-эксперименттік зерттеулерді біріктіретін педагогикалық процестерді нақты жүйелейтін әдіс” болып табылады.

Жаңа білімді меңгерудегі оқушының іс-әрекеті қарым-қатынас, оқу, ойын, еңбек және шығармашылық дарындылығын дамыту болып табылады. Әр оқушы “өзінің жоспарын” құрады. Өздерінің білімдерін өзара және мұғалімнің берген тапсырмаларымен салыстырады. Білім нәтижелерін салыстырып, ұқсастық тауып қана қоймай, олардың айырмашылығын табады.

Қазіргі мектеп оқушыларын шығармашылық дарындылығын дамыту мәселесінің философиялық, психологиялық, педагогикалық негіздерінің анықталып, теориялық және практикалық тұрғыда дәлелдену жұмыстары зерттеліп жатыр, зерттеу мазмұнының ғылыми талапқа сай келеді, зерттеу пәніне сәйкес кешенді әдістерді, жаңа педагогикалық және ақпараттық технологияларды қолданумен, эксперимент жұмыстарының жоспарлы кезеңділігімен; ұсынылған әдістеменің тиімділігіне сыныптарда олардың тиімділігін эксперимент арқылы тексерумен және педагогикалық процесте кеңінен пайдалануымен қамтамасыз етіледі.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1 Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы. – Алматы: Юрист, 2007. – 13 б
- 2 Философиялық сөздік /құрас. Нұрғалиев Р.Н. – Алматы, 1996. – 522 б.
- 3 Коршунов А.М., Шаповалов В.Ф. Творчество и отражение в историческом познании. - М., 1984. – 131 с.
- 4 Проблемы научного творчества. ИНИОН АН СССР. - М., 1980. -3с.
- 5 Әлмұхамбетов Б.А. Эстетическое воспитание учащихся 4-8 классов средствами национального изобразительного искусства: (на материалах общеобразовательных школ Казахстана): дисс....канд.пед.наук:
- 6 Научное творчество / ИНИОН АН СССР. – М., 1979. Вып. 4. – 139с.
- 7 Бердяев Н.А. Самопознание: опыт философский автобиографии. -М., 1990. – 294с.
- 8 Выготский Л.С. Собрание сочинений. - М., 1984. - Т. 4. – 137 с.
- 9 Люблинская А.А. Бастауыш мектеп оқушысының психологиясы жөнінде. - Алматы, 1981. – 2 с.

УДК 342

Актаев Жандос Берикович

«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының магистранты

Тұран-Астана университеті

Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі:

з.ғ.к., доцент **Карипова А.И.**

ПРОПОРЦИОНАЛДЫ-МАЖОРИТАРЛЫ САЙЛАУ ЖҮЙЕСІН ЕҢГІЗУ БАРЫСЫНДА ЗАҢНАМАНЫ ТИІМДІ ӨЗГЕРТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ВОПРОСЫ ЭФФЕКТИВНОГО ИЗМЕНЕНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ПРИ ВНЕДРЕНИИ ПРОПОРЦИОНАЛЬНО-МАЖОРИТАРНОЙ ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ

ISSUES OF EFFECTIVE LEGISLATIVE CHANGES IN THE IMPLEMENTATION OF THE PROPORTIONAL-MAJORITARIAN ELECTORAL SYSTEM

Аннотация. Бұл мақалада Мемлекет басшысының 2022 жылғы халыққа Жолдауында жарияланған кешенді реформаларға байланысты Қазақстан Республикасының сайлау заңнамасын өзгерту мәселелері қаралды. Жұмыс барысында біз заңнаманың өзгеруі кезінде назар аудару қажет тармақтарды атап өттік.

Түйінді сөздер. Заңдар; сайлау; Мәжіліс; мажоритарлық жүйе; парламент.

Аннотация. В данной статье рассмотрены вопросы изменения выборного законодательства Республики Казахстан в связи с комплексными реформами анонсированными Главой государства в своем послании народу от 2022 года. В ходе работы, мы подчеркнули те пункты, на которые необходимо обратить внимание при изменении законодательства.

Ключевые слова. Законы; выборы; Мажилис; мажоритарная система; парламент.

Annotation. This article discusses the issues of changing the electoral legislation of the Republic of Kazakhstan in connection with the comprehensive reforms announced by the Head of State in his message to the people of 2022. In the course of our work, we emphasized the points that need to be paid attention to when changing legislation.

Keywords. Laws; elections; majilis; majoritarian system; parliament.

Мәжіліс пропорционалды-мажоритарлық жүйеге көшеді, Төменгі палатаның 70%-ы 5 пайыздық цензден өту керек болатын партиялардың тізімдері арқылы, ал 30% - ы мажоритарлық аудандардан сайланатын болады.

Алдын ала ықшамдап алынған есептеулер жүргізуге болады. Мысалы, ыңғайлы болу үшін халық сайлайтын Мәжіліс депутаттарының саны 98-ден 100-ге дейін дөңгелектенеді делік. Сонда партиялық тізім бойынша 70 депутат, аудандардан 30 депутат сайланады. Сайлаушылардың жалпы саны 12 млн адамды құрайды деп алайық.

Мәжіліске өту үшін кем дегенде 5% дауыс керек, сайлаушылардың жүз пайызды сайлауға келгені жағдайда 600 мың дауыс жинау қажет. Дәл 5% бөлу нәтижесінде 4 мандат беріледі деп санауға болады. Осылайша, әрбір мандат 150 мың сайлау дауысын жеңіп алу арқылы алынады.

Мажоритарлық жүйеде 12 миллион сайлаушы бар бірыңғай ұлттық аудандардың әрқайсысы 400 мың сайлаушыдан 30 аудандарға бөлінеді. Сайлаушылардың жүз пайыз келу кезінде кепілді жеңіс 200 мың сайлаушы дауысын жеңіп алу арқылы алынады.

Негізінде пропорционалды және мажоритарлық жүйелердің сандары салыстырмалы.

Бұл ретте, тиісті заңнаманы әзірлеу кезінде талқылауды талап ететін бірнеше мәселелер туындайды:

- Алдымен, егер мажоритарлық ауданда бірде-бір кандидат 50% дауыс жинамаса, онда салыстырмалы көпшілікті жинаған адам жеңіске жетеді ма немесе ең көп дауыс жинаған екі кандидаттың қатысуымен екінші тур өткізіледі ма? Мәселен, мегаполистердегі кейбір аудандарда барлық партиялық және өзін-өзі ұсынған кандидаттар санын ескере отырып, 10-нан астам кандидат кездесуі мүмкін. Үміткер 18% дауыс жинап алып, бірінші орынға шығуы мүмкін - бұл жағдайда ол бірінші турда бірден депутат бола ала ма?;

- Екіншісі, егер мажоритарлық округте "барлығына қарсы" деген тармақ ең көп дауыс жинаса, онда сайлауға қатысушылардың бірі жеңімпаз бола ма, әлде жаңа кандидаттардың қатысуымен қайта сайлау жүргізіледі ме? Егер "барлығына қарсы" тармағы дауыстардың жартысынан көбі жиналса, онда қайта сайлау жүргізу керек сияқты деп ойлаймыз. Бұл нұсқаның салыстырмалы көшбасшылығы бойынша-қосымша талқылау қажет деп ойлаймыз;

- Үшіншісі, мүмкіндігінше, мажоритарлық аудандардан сайланған, бірақ белгілі бір партияның мүшесі болып табылатын депутаттар императивті партиялық мандатпен байланбау керек деп санаймыз. Басқаша айтқанда, егер депутатты аудан мажоритарлық жолмен таңдаса, партия оны ішкі партиялық шешімдермен мандаттан айыра алмау тиіс. Бұл пропорционалды жүйеде адамдар партияларға дауыс береді, тізімдегі қай тектің көбірек немесе азырақ әсер еткенін анықтау қиын, сондықтан партия депутаттарды партиялық мандаттан айыруға құқылы болып табылады. Ал аудандардың сайлаушылары белгілі бір адамға дауыс береді және оның құқықтары - оны ұсынатын партияның құқықтарынан жоғары болуы керек. Бұл өзгеріс партиялық депутаттарды ешкім импичмент жасай алмайтын өзін-өзі ұсынушылармен теңестіру керек. Партиялық депутаттардың тәуелсіздігін, қажет болған жағдайда партиялық бағытқа қарсы шығу мүмкіндігін арттырады. Ауданға кандидат ұсыну алдында праймериз өткізу кезінде жергілікті партиялық органдардың жауапкершілігін көтеріп, халыққа жақын болуға міндеттейді.

Қорытындылай келе, атап кеткен үш мәселені мұқият зерттеп, жаңа сайлау өткізудің алдында заңнамалық жүйені болашақ реформаларға дұрыс дайындау керек деген ойға келдік.

Қолданылған әдебиеттер:

1. «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы, 2018
2. Нерсеяңц В.С. Философия права. 2-е издание. (2006)

3. «Саяси партиялар туралы» Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 15 шілдедегі № 344-ІІ Заңы, 07.02.2022

4. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. Новый Казахстан: Путь обновления и модернизации, 16.03.2022

ӘӨЖ 343.98

Маратова Қарашаш Маратқызы
«Құқықтану» мамандығының магистранты
«Туран-Астана», Университеті
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
E-mail: karashash.maratova@gmail.com
Ғылыми жетекшісі: профессор,
РЖҒА академигі **Қапсәлімов Қ.Ж.**

САЛЫҚТЫ ТӨЛЕУДЕН ЖАЛТАРУДЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ

СПОСОБЫ ПРОФИЛАКТИКИ УКЛОНЕНИЯ ОТ УПЛАТЫ НАЛОГОВ

WAYS TO PREVENT TAX EVASION

Аннотация. Аталған мақалада салық ұғымының қалыптасу тарихын зерттей отырып, салықты төлеуден жалтару қылмысының ахуалды мәселелері қарастырылып алдын алу бағыттары талқыланған.

Кілт сөздер. Салықтар, салықтық міндеттеме, салықтық құқықбұзушылық, салық төлеуден жалтару, салық бақылауы, салық салу, салық төлеушілер.

Аннотация. В данной статье, автор изучив историю понятия и становления налоговой системы, рассмотрел и обосновал актуальные проблемы преступности связанной с уклонениями от уплаты налогов.

Ключевые слова. Налоги, налоговое обязательство, налоговое правонарушение, уклонение от уплаты налогов, налоговый контроль, налогообложение, налогоплательщики.

Abstract. In this article, the author studied the history of the concept and formation of the tax system, considered and justified the current problems of crime related to tax evasion.

Keywords. Taxes, tax liability, tax offense, tax evasion, tax control, taxation, taxpayers.

Салық – бұл мемлекетке заңды түрде белгілі бір мөлшерде және белгілі бір мерзімде төленетін міндетті төлем болып табылады.

Салықтар мемлекет пайда болғаннан бері қоғамдағы экономикалық қатынастардың қажетті буыны болып табылады. Мемлекеттік құрылым нысандарының дамуы мен өзгеруі әрдайым және барлық жерде салық жүйесінің өзгеруімен бірге жүреді. Қазіргі өркениетті қоғамда салықтар мемлекет кірісінің негізгі көзі болып табылады. Осы таза қаржылық функциядан басқа, салық механизмі мемлекеттің әлеуметтік өндіріске, оның динамикасы мен құрылымына, ғылыми-техникалық прогрестің жағдайына экономикалық әсер ету үшін қолданылады.

Салықтың мәжбүрлі төленуі екі жағдайда байқалады. Біріншіден, салық мәжбүрлі түрде, яғни, міндетті төлем салық төлеушінің еркіне қарсы енгізіледі. Екіншіден, егер салық төлеуші міндеттемесін өз еркімен орындамаса, онда мемлекет одан ақшаны күшпен өндіріп алады. Жалпы, салықты өндіріп алу мемлекеттік қазынашылықтың шығындарын көбейтпес үшін салық халықтың қалтасына ауыртпалық тигізбейтіндей көлемде алыну керек. Едәуір жоғары салық мемлекеттегі өнеркәсіптің дамуын бәсеңдетеді, көпшілікті еңбектің түрлі салаларынан ажыратады. Осылайша, ауыр салық халықтың өмір сүруін қамтамасыз ететін табыстың кейбір көздерін азайтады, тіпті жойып жібереді. Ауыр салық салық төлеушінің салықтан жалтаруына әкеліп соқтырады. Ауыр салықты бекітетін заңның өзі салық

төлеушілерді салықтан жалтаруға итермелейді, ал одан кейін оған баруға мәжбүр болған салық төлеушілерді жазалайды.

Батыс ғалымдары осыған байланысты мынадай қорытындыға келді: «Мемлекет ауыр салық салудан гөрі, салық ауыртпалығын төмендетуден көбірек ұтады; үнемделген қаражат қосымша табыс табуға мүмкіндік береді, ал одан қазынаға салық түседі. Мұндай жағдайда салық төлеушілер салықты еш ауыртпалықсыз, өз еріктерімен төлейді, ол сәйкесінше мемлекетті жазалау немесе еріксіз өндіріп алу жолдарымен салық жинауға кететін қосымша шығындардан босатады». Салықты табыс көлемінен 40-50 пайыздан жоғары өндіріп алу кәсіпкерліктің іскерлік белсенділігін төмендетеді және салық базасының төмендеуіне себепкер болады. Бұл өз кезегінде көпшіліктің салықтан жаппай жалтаруына әкеліп соғады [1, 168 б.].

Сонымен, салықтық қатынастар міндетті қарым-қатынас болып табылады. Әрбір салық төлеуші заңмен бекітілген салықты төлеуге міндетті.

Салық төлеушінің салық заңдарына сәйкес, мемлекет алдындағы міндеттемесі салық міндеттемесі деп танылады. Салық төлеуші:

- 1) салық міндеттемелерін дер кезінде және толық көлемінде орындауға;
- 2) салық қызметі органдары бекіткен салық заңдарын бұзушылықтарды жою туралы заңды талаптарын орындауға, сондай-ақ қызметтік міндеттерін атқару кезіндегі заңды қызметіне кедергі жасамауға;
- 3) нұсқама негізінде салық қызметі органдары лауазымды адамдарының салық салу объектісі және салық салумен байланысты объект болып табылатын мүлікті тексеруіне жол беруге;
- 4) салық есептілігі мен құжаттарды заңда көзделген тәртіппен табыс етуге;
- 5) заңға сәйкес, қолма-қол ақшамен, төлемдік банк карточкаларымен, чектермен сауда операцияларын жасаған немесе қызметтер көрсеткен кезде тұтынушылармен ақшалай есеп-айырысуды фискалдық жадысы бар бақылау- касса машиналарын міндетті түрде пайдалана отырып және тұтынушының қолына бақылау чегін бере отырып жүргізуге міндетті.

Осы салық міндеттемелері ішіндегі ең негізгі мақсаты салықты толығымен және уақтылы төлеу болып саналады.

Мемлекет салық қызметі органы арқылы салық төлеушінің өз салық міндеттемелерін толық көлемінде орындауын талап етуге, ал олар орындалмаған жағдайда оларды қамтамасыз ету жөніндегі тәсілдерді және Қазақстан Республикасының Салық Кодексінде көзделген тәртіппен мәжбүрлеп орындату шараларын қолдануға құқылы.

Салықтық міндеттемені орындамау – салық заңын бұзу деген сөз.

«Салықтық құқықбұзушылық мемлекетпен бекітілген салықтар, алымдар мен міндетті төлемдерді төлеуден салық төлеушінің бас тартуы болып табылады.

«Салық төлеуден жалтару – мемлекеттің кірісіне ақшалай қаражаттарды төлеу бойынша міндеттемесін ол соманы төлеуге мүмкіндігі бола тұрып, әдейілеп орындамау. Америка экономисі А.Лаффер бұл жайында былай деген: «Салық ставкаларының неғұрлым жоғары болуы, экономикаға соғұрлым кері әсер етеді. Ал бұл өз кезегінде салық төлеушілерге тиімсіз болады. Яғни, салық ауыртпалығы жоғары болған сайын, салық төлеушілер салықты төлеудің емес, салықтан қалай жалтарудың жолын іздестіреді. Бұның басты себебі – өте жоғары салық ставкасы кәсіпкерліктің дамуын тежейді, адамдардың жұмыс істеу ынтасын жойып жібереді.

Салықтан жалтару түсінігі – салық төлеуге байланысты салық төлеушінің заңсыз іс-әрекеті болып табылады. Салықтан жалтарудың салық декларациясын бермеу, салықтық тексерулерге кедергі жасау, тиісті құжаттарды бермеу сияқты көптеген нысандары бар. Жалпы, салықтан жалтару көбінесе мынадай жағдайларда көп туындайды. Салық төлеушінің салықтық сауаты аздығынан, салық заңын дұрыс білмегендіктен немесе өте жоғары салық ставкаларының болуынан, тиімді салық механизмдері жұмыс істемегендіктен және т.б. жағдайлардан туындайды.

Салықтарды төлеуден жалтарудың макроэкономикалық зардаптары мемлекетке едәуір зиян келтіреді. Бюджет тапшылығы – көптеген елдердің экономикалық қыншылықтарының негізінде жатыр және оны жою көптеген экономикалық тұрақтандыру бағдармалардың басты мақсаты болып табылады. Сондықтан, бұл жағдайларда салықтардың жиналуын жақсарту мәселесіне көп көңіл бөлінеді.

Салық салудан жалтару кез келген қоғамға едәуір қауіп төндіретіні туралы айтып кеткен жөн. Ол төмендегі жағдайларда бейнеленеді:

1) егер мемлекетке тиісті бюджеттік қаражаттар түспесе, онда мемлекеттік бағдарламаларды қаржыландыру қысқарады;

2) салықтарды төлеушілер заңды орындайтын, тәртіпті төлеушілерге қарағанда ұтымды жағдайда болады, ал олардың іс-әрекеттері басқа субъектілерді қызықтырады;

3) салық қылмыстарының көбеюі, таралуы бюджеттің кіріс жағының тапшылығына әкеледі, ал үкімет қаражаттардың жетіспеушілігін жаңа салық түрін енгізу және салықтардың ставкасын жоғарлату арқылы толтыруға мәжбүр болады.

Сондықтан да, үкімет пен сәйкесінше министрліктер салықтардың толығыменен және уақтылы төленуіне бақылау жүргізуі керек. Салық әкімшілігін жүргізу – бұл салық қатынастарын мемлекеттік басқару жүйесі. Салық бақылауы салық әкімшілігін жүргізудің қажетті шарты болып табылады.

Салық бақылауы – салық қызметі органдарының салық заңдарының орындалуын, жинақтаушы зейнетақы қорларына міндетті зейнетақы жарналарының толық және уақтылы аударылуын бақылау. Салық бақылауы тек салық заңдарының орындалуын, жинақтаушы зейнетақы қорларына міндетті зейнетақы жарналарының толық және уақтылы аударылуын бақылау ғана емес, сонымен қатар, салық және бюджетке төленетін басқада міндетті төлемдердің дұрыс есептелуі мен уақтылы төленуін тексеріп, сондай-ақ, Қазақстан Республикасы заңдарының бұзылмауын қадағалайды. Салық бақылауының мақсаты мен міндеті әртүрлі. Басты міндеті – салықтан жалтаруға тосқауыл жасау, мемлекеттің табыс бөлігіне түсетін кірістерді қамтамасыз ету, Қазақстан Республикасы заңдарының бұзылуын жою.

Салықтық бақылау [2, 212 б.]:

- салық төлеушілерді тіркеу есебі;
- салық салу объектілері мен салық салуға байланысты объектілерді есепке алу;
- бюджетке түсімдерді есепке алу;
- қосылған құн салығын төлеушілерді есепке алу;
- салық тексерістері;
- камералық бақылау;
- салық төлеушілердің қаржы-шаруашылық қызметі мониторингі;
- фискалдық жады бар бақылау-касса машиналарын қолдану ережелері;
- акцизделетін тауарлардың кейбір түрлерін таңбалау және акциздік постыларды белгілеу;
- мемлекет меншігіне айналдырылған мүлікті есепке алу, бағалау және сату тәртібін сақтауды тексеру;
- уәкілетті органдарға бақылау жасау нысандарында жүзеге асырылады.

Салық бақылауының негізгі мақсаттарының бірі – салықтан жалтаруға жол бермеу. Бұл құбылыс бұрынғы уақыттан бері салық салумен бірге дамып келе жатыр және тұрақты заңдылық қалпына ие болды. Тәжірибеден дәлелденгендей, салық салудан жалтару қаржы нарығындағы операцияларды жүзеге асырғанда өте жиі кездеседі.

Салық теориясы мен тәжірибесінде салықтан жалтарудың төрт түрлі себептері көрсетіледі:

- моральді;
- саяси;
- экономикалық;
- техникалық.

1. Көптеген азаматтар қазынадан ұрлауды ұрлау деп санамайды. Кез келген мемлекетте жоғары билік органдарында жемқорлықтың бар екені және олардың мемлекеттік қаражаттарды жеке қажеттіліктеріне пайдаланатыны туралы бәрімізге белгілі. Сондықтан да, салық төлеушілер салықтан жалтаруға ешбір моралді жауапкершілікті сезбейді. Көптеген салық төлеушілер өздерін қазыналық алымдарына олардың тым ауыртпалығына қарай қарсы тұруына құқылы деп есептейді. Мемлекет өзінің қаржы ресурстарының көп бөлігін салықтар мен алымдарды жинау арқылы қамтамасыз етуі – салық төлеушілерді салықтан жалтаруға итермелейді.

2. Сонымен қатар, салық төлеушілерді салықтан жалтаруға итермелейтін саяси себептері де бар. Егер де мемлекет экономикалық саясатын жүргізу барысында жеке топ мүдделерін ешбір себепсіз басқа топтардың мүдделерінен жоғары етіп қарастырса, онда өздерін ұтылған деп санайтын салық төлеушілер салықтық төлемдерін төмендетудің әртүрлі жолдарын іздестіреді, тіпті салық салынатын табыстары мен объектілерін жасыруға дейін барады.

3. Салықтан жалтаруға өте жиі әсер ететін жағдайлар – салық төлеушінің экономикалық жағдайы және жалпы экономикалық конъюнктура. Салық ставкалары жоғары болған сайын, салықтан жалтаруды көбірек ынталандырады. Төлеушінің қаржылық жағдайы тұрақсыз болған сайын, салықтан қашу ойы күшейе береді. Экономикалық құлдырау кезінде үкіметтің нарықты реттеуі салықтан жалтарудың көбеюіне апарады. Осындай регламенттелген нарықтың пайда болуына әкеледі.

4. Капиталдардың халықаралық қозғалысының бақылаусыз, еркін болуы салықтан жалтаруға жағдай жасайды. Көптеген жағдайда салықтық бақылау ұлттық аумақ шеңберінде ғана шектеледі, ол әсіресе дағдарыстар және экономикалық бағамның өзгеруі кезінде байқалады. Ол трансұлттық компаниялардың, біріккен кәсіпорындардың алдында әлсіз болып қалады. Бұл салықтан техникалық жалтаруға жақсы жағдай жасайды. Салықтан жалтарудың тағы бір маңызды техникалық жағдайы ұлттық заңдардың қайшылығы мен күрделілігі болып табылады. Салық салудың техникалық күрделілігі салық төлеушіге салық төлемінен заңды бұзбай қашуға мүмкіндік береді. Бұл әрине салықтық бақылаудың тәжірибесін қиындатады.

Осыған байланысты салық бұзушылығының ұлғаюына жағдай жасайтын қазіргі кездегі ең маңызды мәселелердің бірі – салық заңының толығымен жетілмеуі, тұрақсыз болуы. Бұл жерде Т.Джефферсонның пікірін айтып кеткен жөн. Ол былай деген: «Заңдар қарапайым адамдарға арналып жазылады, сондықтан, олар салауатты мәндегі қарапайым ережелерге негізделуі қажет [3, 94 б.].»

Ал, біздің қазіргі салық заңымыз өзінің едәуір артық көлемімен және күрделілігімен ерекшеленеді. Жиі-жиі енгізіліп отыратын өзгертулер мен толықтырулар жаңа қиыншылықтар тудырып отыр. Қазақстанда бүгінгі күні салық заңының нормаларын сақтау 60% шамасында болып отыр. Түрлі бағалаулар бойынша, салық төлеуден жалтару нәтижесінде мемлекет жыл сайын төлеуге тиісті міндетті төлемдердің 30-дан 40% - на дейін толық ала алмайды. Статистика көрсеткендей, Францияда салық мемлекеттік бюджет кірістерінің 95% — ын, АҚШ — та — 90% - дан астамын, ГФР-да-80% - ға жуығын, Жапонияда-75% - ды құрайды. Қазақстанда бұл көрсеткіш 2008 жылы 56% - ға тең болды. Деректер көрсеткендей, жыл сайын салық қылмыстарының саны артып келеді. Ішкі істер органдарының салық қылмыстарын тергеу жөніндегі бөлімшелері 2003 жылы — 3546, 2004 жылы — 6 300, 2005 жылы тіркеген. — 8 891, 2006 жылы — 11 057, 2007 жылы-11 485, 2008 жылы - 12 364, 2009 жылы-13 567 қылмыс. Салық төлеуден жалтару фактілерінің сандық көрсеткіштерінің өсуіне қарамастан, осы түрдегі қылмыстарға қарсы күрестің тиімділігі төмен деңгейде. Сот органдары қозғалған қылмыстық істердің 10% - ы шегінде материалдарды қарайды, 90% - ға жуығы салық төлеушінің кінәсінің дәлелденбеуіне байланысты алдын ала тергеу сатысында тоқтатылады. Салықтық қылмысқа қарсы күрестің тиімділігіне теріс әсер ететін негізгі факторлар: салықтық қылмыстарды тергеудің қажетті қазіргі заманғы ғылыми негізделген әдістемелерінің әзірленбеуі; салықтық және қылмыстық

заңнаманың жетілдірілмеуі және соның салдарынан оның жекелеген ережелерін әрқелкі түсіндіру болып табылады. Осыған байланысты құқық қорғау органдарының алдында салық төлемеуге қарсы күресте жауапты міндеттер тұр. Яғни, дұрыс есептелінген, бюджетке толығымен және уақытында түсетін салық сомаларының 56 %-ы ғана қазынаға түсіп отыр. Алдыңғы қатардағы елдерде бұл көрсеткіш 90- 100 % мөлшерінде. Қазақстанның салық жинау бойынша қабілеттілігі «Үлкен Жетілік» елдерінің көрсеткіштерінен ғана емес, сонымен бірге, Африка, Оңтүстік-Шығыс Азия және Латын Америкасы елдерінің көрсеткіштерінен де едәуір төмен болып отыр.

Осыдан: «Неліктен Қазақстанда салық заңын сақтау деңгейі өте төмен болып отыр?» деген сұрақ туындайды. Оның ең басты себептері салық кодексінің мемлекеттің өнеркәсіптік саясатының талаптарына сай келмеуі, салық салу ставкаларының өте жоғары болуы және олардың елдегі өндірістің мүмкіндіктерін, өнеркәсіптің экономикалық- әлеуметтік жағдайын ескермеуі болып табылады.

Жалпы, салықтан жалтару заңды және заңсыз болуы мүмкін. Егер де тұтынушы оның тұтынатын тауарына акциз енгізгеннен кейін немесе акцизді көтергеннен кейін сол тауарды сатып алуды тоқтатса немесе оны аз мөлшерде сатып алатын болса, онда мұндай жағдайды заңды салықтан жалтаруға жатқызуға болады. Ал, егер де салық төлеуші салық салынуға тиісті объектісін жасыратын болса, мысалы, кеден бажын төлемеу мақсатында шекарадан жасырын түрде тауар өткізсе, аз табыс салығын төлеу мақсатында нақты табысын төмендетіп көрсететін болса, онда ол заңсыз салық төлеуден жалтаруға жатады. Заңды салықтан жалтарумен мемлекет тек қаржылық әдістерін пайдалана отырып күресу мүмкін, яғни, салық салынатын тауарды тұтыну қысқарған кезде акцизді төмендету, акциздік өндірістің техникасы ұлғайған кезде дайын өнімге салық салуды енгізу керек. Заңсыз жалтарумен тек қаржы аппаратын жетілдіру арқылы күресу керек, яғни, қаржы аппараты төлеушілердің салық бұзушылықтарын көбірек ашып, оларды тиісті жазалауға қабілетті болу керек.

Қазіргі кезде салықтан жалтарудың көптеген жолдары бар. Олар мына төмендегі нысандарда кездеседі [4, 72 б.]:

- заңдар мен нормативтік-құқықтық актілердің келіспеушілігі, салық заңы нормаларының қате түсіндірілуіне әкелетін нақты анықтамалардың жоқтығы, экономикалық және салықтық өзара қарым-қатынастар тәжірибесіне сүйене отырып жасалынатын заңдардың жоқтығы. Бұл жағдайда салық төлеуші уақытында салық декларацияларын тапсырып, салық органдарының талаптарын орындайды, бірақ та, нормативтік-құқықтық актілердегі кемшіліктерге байланысты табыстарын жасырады; – екіжақты бухгалтерияны жүргізу. Бұл жағдайда салық төлеуші салық органдарының барлық талаптарын дұрыс орындайды, бірақ та, салық органдарының қарсы тексерулерін аса қолданбайтындықтан, салық төлеушілердің ресми есеп берулерде сату көлемін және алған табыстарын төмендетіп көрсетуге мүмкіндік туады. Екіжақты жазуды ресми органдар үшін және өзінде жүргізеді. Біріншісінде – тек қызмет етуінің минимальді мүмкіндіктері, қызметінің минимальді нәтижелері көрсетіледі. Екіншісінде – шынайы, нақты, яғни бизнестің дамуына қажетті көрсеткіштер жазылады. – салық органдарында тіркеусіз кәсіпкерлік қызметпен айналысу. Бұндай жағдайда кәсіпкерлер контрактілерде, келісімшарттарда, шот-фактураларда, банктік құжаттарында және т.б. құжаттарда ойдан шығарған кез келген СТН (салық төлеушінің тіркеу нөмірі) қояды да салық органдарында есеп бермейді және әдеттегідей олар ұзақ өмір сүрмейді; бюджетке төлейтін төлем қарыздары жинақталуы бойынша «салық органдарымен байланысын жоғалтқан төлеушілер категориясына өту. Салық төлеуші жұмыс істейді, салық бойынша есеп береді, бірақ бюджетке төлейтін төлемдерді төлемейді және олардың жинақталуы бойынша өз активтерін сатып, салық органдарымен байланысын жоғалтады. Әдетте, олар жалған адрестер мен жалған тұлға аттарын пайдаланады; – төлем көзінен ұсталынатын жеке табыс салығын төлемеу немесе толығымен төлемеу. Бұл жалтарудың түрі - шаруашылық субъектінің еңбекақыны натуралды түрде, яғни кәсіпорынның өзі шығаратын немесе бартер арқылы алынған өнімдермен төлеуімен байланысты болып отыр. Бұндай жағдайда натуралды түрде төленген еңбекақыны анықтау қиынға түседі.

– табыс жасыру мақсатында жалған тұлғаларға нарядтарды жазып беру арқылы еңбекақыны төлеуге кететін шығындарды көбейтіп көрсету; шегерістерді көбейту арқылы табыстарды жасыру

– өзіндік құнға кәсіпкерлік саласы басшыларының, жұмыскерлерінің тұтыну шығындарын енгізу жолымен жүзеге асырылады. Бұндай әдіс әлеуметтік және табыс салықтарын төлеуін үнемдеуге мүмкіндік береді. Фирманың есебінен «офисқа арналған үй-жайлар түрінде басшылардың пәтерлері ұсталынады, жиһаз, тұрмыстық техника сатып алынады, газеттер мен журналдарға жазылу жүзеге асырылады. «Фирмалық киім деген атпен өз игілігіне пайдаланылатын өте қымбат киімдерді сатып алуды жасыруға болады;

- жалған банкроттық. Бірнеше фирмаларды бірдей құрылтайшылар ашады да, біраз уақыттан кейін активтерді бір фирмадан екінші фирмаға аудара бастайды, ал содан кейін біріншісін банкрот деп жариялайды;

– жасалмаған операцияларға немесе бағасы жоғары етіп көрсетілген жөнелтпе құжаттар жазу. Бұл экономиканың кез келген саласына тән нәрсе және ол жалған бағаларды қолдану арқылы табысын төмендетіп көрсетуге жағдай жасайды. Бұл жерде қаржылық-шаруашылық қызметінен тапқан табысын төмендетуге мүмкіндік беретін, оларды бухгалтерлік кітаптарда бейнелеу үшін жөнелтпе құжаттары жазылады. Бұндай жалтарудың түрі ерекше қауіп келтіреді және оны кейбір жағдайларда анықтау қиынға соғады. Мысалы, егер де қызметтер шетелде көрсетілсе, әсіресе, белгілі бір мемлекеттерде (офшорлы), онда оны анықтау өте қиын болады;

– жалған тұлға аттарын пайдалану. Бұл жағдайда экономикалық қызмет ресми түрде бір тұлғаның атынан жасалынады да, іс жүзінде басқа біреумен жүзеге асырылады;

– жеке тұлғаларға қызмет көрсету мен тауарларды өткізу. Салықтан жалтарудың бұл нысаны едәуір кең таралған және оны алдын ала болдырмау өте қиын. Ол кішігірім коммерциялық кәсіпорындар арасында кездеседі. Жеке тұлғалармен тікелей байланыс – кәсіпорындарға жасалған мәміле үшін накладнойларды жазбай-ақ, тауарлар өткізуге, қызметтер көрсетуге мүмкіндік береді. Бұндай жалтарудың халықаралық сипаты бар, өйткені көптеген тауарлар шетелден әкелінеді. Бұл жағдайда екіжақты салықтан жалтару көрінеді. Біреуі – импорт сатысында, екіншісі – сату сатысында. Кеден декларациясында көрсетілген іс жүзіндегі құны оның нақты құнынан біршама өзгеше болады.

Салық төлемдерін азайтуға бағытталған құқықбұзушылықтар өте кең таралған құбылыс. Дамыған капиталистік елдерде олар экономикалық құқықбұзушылықтар ішінде басты орын алады [5, 96 б.].

Салық төлеушілердің бұндай заңға қарсы іс-әрекеттері тек салықтардың жоғары болуынан емес, сондай-ақ, салық төлеушілердің жауапкершілігі сияқты факторларға байланысты туындайды.

Осы жағдайлардың барлығы «көлеңкелі экономиканы» тудырады. Шаруашылық субъектілерінің көбісі белгілі бір ережелерді бұзу арқылы ғана өмір сүріп отыр. Салық қызметкерлері әртүрлі себептерге байланысты бұл құбылыстарды толығымен бақылап отырған жоқ, ол себептерге: кадрлардың төмен деңгейдегі біліктілігін, жемқорлықтың болуын, салық қызметкерлері жалақысының төмен болуын және т.б.-ны жатқызуға болады. Сәйкесінше, салық салу ставкасы жоғарылаған сайын, кәсіпкерлердің заңды қызметі қаншалықты жылдам «көлеңкелі» салаға ауысып кететініне көзімізді жеткізуге болады.

«Көлеңкелі экономиканың» үлкен көлемі, ақша қаражаттарын басқа елдердің банк мекемелеріндегі шоттарына аударуы, кәсіпкерлік қызметтің нақты көлемін төмендету бойынша тырысуы, мүлік құнының жоғары болуы салықтық түсімдерді мемлекеттің бақылай алмауына әкеледі.

«Көлеңкелі бизнес» табыс әкелетін және мемлекеттік басқару органдарымен ресми түрде бақыланбайтын кез келген қызмет ретінде қарастырылады. Бұл қызмет салықтарды төлемеуге, қосымша табыстар табу мақсатында мемлекеттік мүлікті пайдалануға мүмкіндік береді. Осындай тіркелмеген шаруашылық қызмет – көлеңкелі экономика мемлекетке мүлдем кіріс әкелмейді. Қаражаттардың көлеңкелі жаққа өтіп кетуі, экономикаға, әсіресе

бюджеттің кіріс жағына едәуір залал келтіреді. Кейбір деректер бойынша, көлеңкелі жиынтық өнім Қазақстанның жалпы ЖІӨ-нің 40 %-ын құрайды.

Салықтық тәжірибе салықтық құқықбұзушылықтармен күресудің екі негізгі әдісін бөліп көрсетеді:

- 1) ескерту (превентивті шаралар);
- 2) жазалау (репрессивті шаралар).

Салық бұзушылықтар санын азайту үшін маңызды мәселе превентивті салық бақылауының саласын кеңейту болып табылады. Алдын ала ескерту шараларының кешені өзіне мыналарды қосады: салық төлеушілерге көрсететін әдістемелік кеңес беру көмегі, салық заңының өзгерістері туралы уақытында баспаларда шығарып тұру, едәуір жиі кездесетін және ауыр салықбұзушылықтар туралы жариялап отыру және т.б.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1 Порохов Е.В. Теория налоговых обязательств. - Алматы: Жеті жарғы, 2001.
- 2 Худяков А.И. Налоговое право Республики Казахстан. Общая часть: Учебник. - Алматы: ТОО»Издательство НОРМА-К», 2003.
- 3 Мельников В.Д., Ильясов К.К. Финансы. - Алматы, 2001.
- 4 Үмбетәлиев А.Д. Салық және салық салу: Оқулық. - Алматы, 2006.
- 5 Евстигнеев Е.Н. Основы налогообложения и налогового права: Учеб. пособие. - М.:ИНФРА-М, 2000.

ӘӨЖ 324

Ушбаева Гаухар Байбулатовна

«Мектепке дейінгі және бастауышқа дайындау»
кафедрасының студенті

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі:

п.ғ.м., аға оқытушы **Сейдуалиева А.Н.**

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

ЗНАЧЕНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

THE IMPORTANCE OF ORGANIZING INDEPENDENT WORK OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Аннотация. Мақалада бастауыш сынып оқушыларының өзіндік жұмысын ұйымдастырудың маңызы туралы айтылады. Автор, өзіндік жұмыстар арқылы өз бетімен дами алатын, қиындықтарға төзе білетін, белсенді, білімді, танымдық құзіреттіліктері қалыптасқан бәсекеге қабілетті жеке тұлға тәрбиеленеді деп қорытынды жасаған.

Тірек сөздер. Бастауыш сынып, оқушы, ата-ана, өзіндік жұмыс, оқыту үдерісі.

Аннотация. В статье раскрыта важность организации самостоятельной работы младших школьников. Автором сделан вывод, о том, что через самостоятельную работу воспитывается конкурентоспособная личность, способная самостоятельно развиваться, переносить трудности, активная, образованная, сформированы познавательные компетенции.

Ключевые слова. Начальный класс, ученик, родитель, самостоятельная работа, процесс обучения.

Abstract. The article reveals the importance of organizing the independent work of younger schoolchildren. The author concludes that through independent work, a competitive personality is brought up, able to develop independently, endure difficulties, active, educated, cognitive competencies are formed.

Keywords. Primary class, student, parent, independent work, learning process.

Өзгеріске, жаңалыққа толы бүгінгі заман: мұғалімге ХХІ ғасыр бәсекесіне сай, жан-жақты білімді, дарынды, әлемдік білім кеңістігіне ұмтылатын жеке тұлғаны дайындауды міндеттейді. Мемлекеттің күшейіп гүлденуі жеке тұлғаға, яғни болашақ дарындыларға тәуелді екені сөзсіз.

Осы орайда егеменді еліміздің білім беру жүйесінде әлемдік деңгейге жету үшін жасалынып жатқан талпыныстар оқытудың әр түрлі әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, терең білімді, ізденімпаз, барлық іс-әрекеттерінде шығармашылық бағыт ұстанатын, сол тұлғада өз болмысын таныта алатын жеке тұлға тәрбиелеу ісіне ерекше мән берілуде. Олай болса, оқушының білім алу үдерісіндегі өзіндік пікірі мен ой-жүйесінің негізі бастауыш сатыда қаланатыны белгілі. Сондықтан бастауыш сынып оқушыларының өзіндік білімін кеңейтуге деген алғашқы қадамы өз іс-әрекетіне басшылық жасай білуінен байқалады. Оған мектеп табалдырығын аттаған сәттен бастап, оқушы ретінде өзіндік іс-әрекетін ұйымдастыруға жағдай жасау арқылы қол жеткізуге болады.

Өзіндік жұмыс дегеніміз - сабақ үстінде алған білімді мұғалімнің көмегімен және бақылауымен, бірақ оның қатысынсыз орындайтын жоспарлы жұмыс.

Қазақтың көптеген педагог –ғалымдары А.Байтұрсынов, Ы.Алтынсарин, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, С.Көбеев оқушыларды өздігінен дамыту туралы құнды пікірлер айтты.

М.Жұмабаев оқыту үдерісінде қарапайымнан күрделіге көше отырып, өзбетінше білім алуға үйрету қажеттігін көрсетеді. Ол: бала заттарды, көріністерді ұқсаса сындары бойынша тап-тапқа бөліп үйренсін. Жеңілден ауырға көшіді естен шығармауға, керек көріністерді, ойлардың араларындағы байламды һәм олардың қайсысына себеп екенін тауып үйренсін. Бұл балаға мысалдардан ереже –заң шығарқызып үйрету сықылды істермен болады, -деп жазды. [1]

Профессор Т.С.Сабыров өзіндік жұмысты ұйымдастырудың негізгі жолдары мен шарттарын анықтай отырып былай деп көрсеткен: «Оқушылардың өздігінен білім алуға деген қажеттері мен дағдылары өзінен-өзі пайда болмайды: мұндай қасиеттер мектепте мұғалім мен оқушылардың сабақ пен сабақтан тыс жұмыстарда бірлесе отырып, оқу-таным әрекетін ұйымдастыру үрдісінде қалыптасады». [2]

Оқушылардың әр түрлі деңгейдегі өзіндік жұмыстарды орындауы олардың өзіндік танымдық қабілеттерін қалыптастыруға мүмкіндік береді: танып білу қабілеттерінің дамуына, өзіндік ойлауға талпынуға, жаңа жағдайда дұрыс бағыт-бағдар жасай алуға, өз ойын еркін, дәлелді жеткізуге, ақпаратты сыни бағалауға, жаңа дерек көздерін дәйектілікпен талдауға, танымдық құзіреттіліктерде басшылыққа ала білуін қамтамасыз етуге, өз Отанының саналы азаматы болып өсуіне көмектеседі. Оқушының өзіндік танымдық құзіреттілігі көбінесе оқушының жасына, шамасына, білімді қабылдай алу деңгейіне, дайындығына, ынтасына, қызығушылығына, түрлі деңгейдегі тапсырмаларға, мұғалім мен оқушы арасындағы дұрыс түсінушілікке, қарым-қатынасқа, мұғалімнің басшылығына байланысты. Мұндағы ең бастысы оқушы орындап отырған өзіндік жұмысының мазмұны мен сипаты онда танымдық құзіреттіліктерін қалыптастыруға, тапсырмаларды орындауға деген талпынысты тудыру болып табылады.

Жүйелі түрде тиянақты тапсырмалар беру арқылы оқушы зейінін шоғырландырып, назарын нақтылы тақырыпқа аудару оларды ғылыми негізде ойлауға, өмірді танып-білуге, өзін-өзі дамытуға үйретеді. Мұғалім тарапынан берілген мазмұнды тапсырмаларды орындап, тиянақты білім алуға ұмтылады.

Оқушылардың өзіндік жұмысына мұғалімнің тапсырмасы бойынша, өздері жоспар жасап, істің тәсілін анықтап, оның нәтижесін бағалап орындайтын жұмыстармен қатар,

олардың өз еркімен жаңа амал – тәсілдер қолданып жасайтын шығармашылық жаттығулары жатады.

Үйге берілетін өзіндік жұмыс оқушылардың өз бетімен білімді игеруіне және ата – ана мен мұғалімге оқушының жетістігін біліп отыруына, сондай – ақ баланың бос уақытын тиімді пайдалануына көмектеседі. Оқушылардың пәнге деген ынтасын арттыру мақсатында сабақ барысында әр түрлі дидактикалық ойындар мен қызықты шығармашылық жаттығулар енгізіліп оқыту барысындағы тапсырма әдеттегіден өзгеше берілсе, оқушылар зор ынтамен орындап отырады.

Бастауыш сынып оқушылары екі түрлі қабілетпен әрекеттеніп дамып отырады. Атап айтсақ, біріншісі берілген оқу әрекеті арқылы дамып, білік, білім және дағдыны қабылдайды. Ал екіншісі - шығармашылық, бұл жағдайда оқушы тапсырмаларды орындау, мәселені шешу барысында өз бетімен әрекет жасайды. Сабақтар неғұрлым қызықты, тартымды болса, соғұрлым оқушының пәнге деген қызығушылығы мен ынтасы зор болып, оқу белсенділігі арта береді. Оқытудың маңызды әдістерінің бірі - өзіндік жұмыс түрлерін жасау.

Бастауыш сыныптарда өзіндік жұмыстарды ұйымдастырудың маңызы зор. Себебі, өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру нәтижесінде оқушылардың іс-әрекеттерінің дербестігі артып, танымдық қызығушылықтары қалыптаса түседі. Өзіндік жұмыстарын ұйымдастырудың негізгі шарттары мыналар:

- мұғалімнің нақты тапсырмалар беруі;
- жұмысты өз еркімен жасауы;

Өзіндік жұмыстардың маңызын түсіну үшін өзіндік жұмыстардың негізгі міндеттерін атауға болады:

- жеке тұлғаның дербестік қасиетін мейлінше арттыру;
- оқушылардың таным, ақыл-ой қабілетін дамыту;
- жеке тұлғаның дербестік қасиетін мейлінше арттыру; [3]

Өзіндік жұмыстар әртүрлі әдістер арқылы іске асырылады, мысалы, жаттығу, кітаппен жұмыс істеу, бақылау, есеп шығару, эксперимент жүргізу. Өзіндік жұмыстарды сыныпта орындалатын өзіндік жұмыстар және отбасында орындалатын өзіндік жұмыстар деп қарастыруға болады. Сыныпта орындалатын өзіндік жұмыстардың негізгі қызметін бақылау, тексеру болса, үйге берілетін өзіндік жұмыстар қызметі бекіту, жалпылай қорыту, нақтылап дәлелдеу болып табылады. Дұрыс ұйымдастырылған өзіндік жұмыстар жеке тұлғаның еркін дамуын, ойлау қабілеттерін жетілдірумен қатар танымдық құзіреттіліктерін қалыптастырады, мінез-құлқындағы өзіндік менін қарастырады. [4]

Өздігінен істейтін жұмыстарда жеке тұлғаның іскерлік қабілеті, білім көлемі, білім молдылығынан туатын толық дербестігі айқын көрінеді. Өздік жұмыстар оқушының дүниетанымына, ізденімдік қабілетінің дамуына, тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Сонымен қатар, өздігінен ой қорытып, шешім шығаруға, дұрыс сөйлеп, сауатты жазуға, тіл байлығын арттыруға жәрдемдеседі.

Олай болса, қызықты сабақтар – мұғалімнің ашқан жаңалығы, өзіндік қолтаңбасы, әдістемелік ізденісі, мақсат – мұраты және көтерілген белесі. Пәнді оқыту барысында тиімді әдіс – тәсілдерді қолдану арқылы төмендегідей нәтижелерге қол жеткізуге болады:

- оқушылардың жаңа материалды оқып-үйренуге және оны игеруге деген қызығушылығын тудыру;
- оқушылардың оқу-танымдық қызметін (жоспарлау, жоспар бойынша әр түрлі іс-әрекеттер жасау, оның ішінде ойлау қызметін (талдау, зерттеу, жалпылау, модельдеу және т.б.), өзін-өзі бақылау және бағалауды жүргізу біліктігін қалыптастыру;
- оқуға деген ынтасын, пәнгедеген оң көзқарасы мен танымдық қызығушылығын, өздігінен жұмыс атқару дағдысын жетілдіру;
- оқушы өзін жеңімпаз ретінде сезіне алатындай тапсырмаларды әртүрлі күрделі дәрежеде орындату арқылы оқушылардың білімін саралауды ұйымдастыру;
- білімді дайын күйінде бермей, оқушының өзі ой еңбегін қажет ететін тапсырмаларды

орындауы арқылы жетуін ұйымдастыру;
- оқушылардың шығармашылық қабілеттерін жан-жақты дамытатын әр түрлі белсенді оқыту әдіс-тәсілдерді кеңінен қолдану;
- оқушылардың білім алу нәтижелерін талдап, бағалап, қорытындылау.

Оқыту үдерісінде осындай түрлі іс –әрекеттердің арқасында шығармашылық қабілеті жоғары, өз ойын ашық айта алатын, қоғамға, өндіріске белсене араласатын, жаңалыққа жаны құмар азамат қалыптасады.

Нәтижесінде, әр оқушы өздігінен жұмыс істеуге тырысып, оқушының жеке қабілеттілігі айқындалады; іштей бір-бірінен қалмауға ұмтылады, әр бала шамасына қарай бағаланады да, кез келген қиыншылыққа төзуге, жеңуге икемденеді.

Қорыта айтсақ, жүйелі жүргізілген өзіндік жұмыстар арқылы өз бетімен дами алатын, қиындықтарға төзе білетін, белсенді, білімді, танымдық құзіреттіліктері қалыптасқан бәсекеге қабілетті жеке тұлға тәрбиеленеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. М.Жұмабаев Педагогика Алматы, 1992 ж., 93б.
2. Т.Сабыров Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары Алматы, 1988ж., 105б.
3. Ахметова А. Бастауыш сыныптардағы өзіндік жұмыстардың маңызы // Бастауыш мектеп, 2008, №3, 4б.
4. Г.Сәдуақасқызы. Өзіндік жұмыстарға арналған тапсырмалар.// Химия мектепте ғылыми педагогикалық журналы №3, 2019 жыл 13 б.

СОДЕРЖАНИЕ

Суюмагамбетов Данияр Каженова Асель Серикпаевна	Некоторые правовые аспекты института семьи и брака в Республике Казахстан	3
Zotke Angelina Vladimirovna Altynbekkyzy Arailym Zarkesheva A. E.	Overcoming of language barrier in translation activities	6
Сактаева Гулмира Абешовна	Қашықтықтан оқыту аясында қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда ақпараттық технологияларды тиімді қолдана отырып тілдік дағдыларын қалыптастырудың жолдары	10
Атымтаева Айгерим Мейрамханқызы Алдабергенова А.О.	Ашық білім беру контекстінде онлайн курс құруға арналған платформалардың мүмкіндіктері	14
Енбекова Мадина Еркебулановна АккуловРустем Турдалиевич	Сенімхат	19
Сарсенова Мадина Сериқовна Шаукерова З.М.	Бухгалтерлік және салық есебінің өзара байланысын тарихы	22
Сағынғали Тахмина Қуантайқызы АккуловРустем Турдалиевич	Заңды тұлғалар	27
Айтжан Арсен Жайляубекұлы АккуловРустем Турдалиевич	Өкілдік ұғымы мен маңызы	30
СенбиСандуғаш Султанбайқызы АккуловРустем Турдалиевич	Мәмілелер	33
ЖеңісбекАйзада Асқарқызы АккуловРустем	Міндеттемелік құқық	36

Турдалиевич

Қазыкен Толқын Хайруллақызы АккуловРустем Турдалиевич	Талап мерзімі	39
Маралбекқызы Алтынай Сұлейменова Жазира Азаматовна	Онлайн – тестирование – один из видов проверки знаний при дистанционном обучении	42
Темирбеков Асхат Серікұлы	Информационные технологии в цифровизации казахстана	47
МусиеваАқнұр Сауле Байдильдина Феллан	Семей қасіреті: құжаттар, визуалды контент және нарратив	52
Ахмедьярова Айгуль Нурслямовна Қ.Нағымжанова	Оқшылардың тұлғалық дамуындағы қарым-қатынас ерекшеліктері	57
Айтқожақ Ақмаржан Ермекқызы	Педагогикалық мониторинг және оның маңызы	60
Мустафина Бакытжан Султановна	Психологические особенности отношений в семейной системе без детей	63
Маралбекқызы Алтынай Алькеева Д.С.	Шекспирдің сонеттерін аудару кезіндегі қиындықтар	65
Маралбекқызы Алтынай Ыдырысова М.Ә.	Шет тілі сабағында аударма оқыту құралы ретінде	72
Абишева Камила Талгатқызы Ягмусова А.Ф	Коррупция: понятие, история появления и развития	77
Әбетова Гүлдана Ибрайханова А.Қ.	Айгүл Кемелбаева шығармаларының исламдық мотивпен сабақтастығы	81
Алматқызы Айым	Ахмет Байтұрсынұлы – ұлттың ұлы ұстазы	84

Колумбаева З.Е.

Akshalova Zhanna Kayratovna KussainovaRaisa Esenovna	Formation of self-esteem in adolescence and the impact of the pace of family education	88
Қуанбекова Ақтоты Омарбекқызы	Балаларға арналған көркем шығармаларда синонимдер мен антонимдердің стильдік қызметі	93
Алиасқарова Жадыра Бекайдарқызы Абдикарим Н.	Қазақ және орыс халықтарының коммуникативтік мінез-құлықтарының ерекшеліктері	98
АлибекАскар Айкенова Р.А.	Влияние сленгов на речевую культуру современной молодежи	102
Алпамысова Айсулу Ернатовна Умирзакова Лязат Амантаевна	Киберпанк как рефлексия о будущем: в контексте японской анимации	105
Мекенова А.М. Умирзакова Лязат Амантаевна	Арт-терапия как метод преодоления эмоционального стресса	108
Дюсембаев А.К	Омонимді оқытудың методикалық негіздері	111
Ахметжанов С.Н. Искаков Б.М.	Основные факторы формирования информационной экономики	116
Ахметов Алишер Аскарлович Ягмусова А.Ф	Правовое государство и гражданское общество	119
Аштаев Алишер Ергалиевич Тулегенова Ж.У.	Компанияның жарнамалық қызметіндегі интернет-маркетинг құралдары	122
Бағыбаева М.С. Иргебаева Н.М.	Оқу орнындағы эмоционалдық күйдің әртүрлі деңгейдегі оқытушылардың копинг тәртiбiнiң ерекшелiктерiн зерделеу	126

БайкановаК. Шаяхметова К.О.	Финансовая кибербезопасность банков второго уровня казахстана: уязвимость и угрозы	131
Бақтыгереева Айдана Ришатқызы Махатова В.Е.	Шешім қабылдауды қолдаудың интеллектуалды ақпараттық жүйесі	133
Барлыбаева Гульден Жасулановна Яғмусова Акерке Файзуллақызы	Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің психологиялық деформациясы	138
Бекішева Айкен Асқарова А.Ш.	Махамбеттің бейітін тапқан...	144
Буркутова Камила Маратқызы Яғмусова Акерке Файзуллақызы	Право на жизнь и смертная казнь: проблемы конституционно-правового регулирования	146
Камова Е.Д. Новиков Г.В. Мамонтова И.Ю.	Влияние пандемии covid-19 на развитие экономических процессов в России	149
Водоватова Полина Иванова Яғмусова Акерке Файзуллақызы	Реалии и проблемы гендерной политики РК	152
Yerdenov D.Ye. Kussainova R.E.	Using the concept of integrated marketing communications in tourism	155
Даулет Сая Асқарова А.Ш.	Латын әліпбиіне көшу	158
Даулетова Аружан Даулетовна Асқарова А.Ш.	Мағжанның жұмбақ өлімі	162
Джумабаева Канымжан Канатовна Абдикарим Н.	Үштілдік хабарландырулар мен ескертпелердің ерекшелігі	166
Еқсатова Әсемгүл	Д. Исабеков шығармаларындағы ауыл адамдарының бейнесі	169

Ерланқызы Асқарова А.Ш.		
Оразгелді Ернұр Амангелдіұлы Енсебаева А.Р.	Адамның жасы қылмыстың арнайы субъектісінің белгісі ретінде	173
Оразгелді Ернұр Амангелдіұлы Енсебаева А.Р.	Есі дұрыстық - қылмыс субъектісінің міндетті белгісі ретінде	178
Жаксылыкова Камила Абжаков Т.Д.	Деловые игры на занятиях по русскому языку	182
Жакиянова Г. Қ.	Қазіргі қазақ поэзиясының арнау өлеңдеріндегі ұлттық метафоралардың әдеби-тарихи көркемдік ерекшеліктері	187
Гаухар Жасыбаева Бақтыкенқызы Алдабергенова А.О.	Оқу мақсатындағы web-сайттарды жасауға қойылатын талаптар	190
Жекен Нұрбибі Нұрғалиқызы Сыдықназаров М.Қ	Ақпаратқа қол жеткізу – адам құқықтарын сақтаудың негізі ретінде	195
Илесова Жібек Айтбайқызы Колумбаева З.Е.	Алаш көсемі-Әлихан	198
Жолдыбекова Жанна Болатхановна Тулегенова Ж.У.	Цифрлық маркетинг - кәсіпорынның маркетингтік стратегиясын жақсарту мақсатында қолданылатын тиімді құрал	202
Жуматаева Назым Мейрамқызы Өмірзақова А.Р.	Медиа-саяси аударма (45-ші президент Дональд Трамптың twitter сайтындағы жарияланымдары мысалында)	206

Имангельдинова Адель	Юридические лица	209
Смоилов Самат Жумагалиевич		
Исабекова Аяулым Серікқызы Ақтиярова Раушан Мақсутқызы Абдикарим Н.	Әлеуметтік-құқықтық комментарийлардың ақпараттың шынайлығын анықтаудағы рөлі	211
Исагулов Мирас Нұрболатұлы Қарымсақов Р.Ш.	Сыбайлас жемқорлық және сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар: түсінігі, пайда болу шарттары	215
Исагулов Мирас Нұрболатұлы Қарымсақов Р.Ш.	Сыбайлас жемқорлық және сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар: криминалистік қарсы іс-қимыл шаралары	221
Қанатұлы Айдын Асанбаева Сауле Яғмусова Акерке Файзуллақызы	Қазақстан Республикасының прокуратура туралы заңнамасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру бөлігіндегі жай-күйінің проблемалары	225
Бүркітбаева К. Е. Абикенов М. Т.	М.Әуезов шығармаларындағы тілдік құбылыстарды оқытудың негізгі сипат – белгілері	229
Имангазиева Айгерим	Ауызекі сөйлеу стиль мәселелері	233
Исатаева С.	Қазіргі қазақ тіл біліміндегі тұрақты сөз тіркестерінің ішкі мағыналық ерекшеліктері	237
Бүркітбаева К. Е. Абикенов М. Т.	М. Әуезов шығармаларындағы мақал-мәтелдерді оқыту жолдары	240
Имангазинова Әйгерім	Қазіргі қазақ әңгімелерінің виртуальдық және мистикалық сипаты	243

Колумбаев Қазыбек Колумбаева З.Е.	Алаш алыбы – Әлихан Бөкейхан туралы 15 томдық зерттеу еңбегі	247
Қалмырза Б. Н. Искаков Б.М.	Пути совершенствование развития персонала в РК	250
Қанатқызы Мәдина Ягмусова Акерке Файзуллаевна	Қазақстандағы цифрландырудағы ақпараттық технологиялардың өзекті мәселелері және оңтайландыру жолдары	255
Қанатұлы Айдын Асанбаева Сауле Ягмусова Акерке Файзуллаевна	Қазақстан Республикасының прокуратура туралы заңнамасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру бөлігіндегі жай-күйінің проблемалары	259
Бектаров Тұрарбай Мұратұлы Абралиев Ж.Ж.	Қазақстан Республикасының қаржы құқығының жүйесі	265
Қанатова Жанар Қырықбайқызы	Қашықтықтан оқыту технологиялары қолдану арқылы студенттердің өздігінен білім алу дайындығын қалыптастыру	269
Мустафина Арайлым Амантаевна	Оқушылардың тұлғалық дамуындағы қарым-қатынас ерекшеліктері	273
Сәтінбек Зият Берікұлы	Жастардың құндылықтарын қалыптастырудағы ж.аймауытовтың педагогикалық-психологиялық идеяларының маңызы	277
Әбдіреева Гүлжанат Ерболатқызы	Бастауыш мектептегі сабақтарда сыни ойлауды дамыту технологиясы	280
Карқабаева Назгуль Мамановна	Балабақшаға балаларды бейімдеудің педагогикалық-психологиялық шарттары	283
Молдатаева Айгуль Бегалиевна	Отбасылық жанжалдың психологиялық факторлары	285

Оспанова Гульдана Бейсеновна	Бастауыш мектеп жасындағы оқушылардың танымдық психикалық процестердің диагностикасы	288
Боран Аружан Мамбеткеримкызы Нағымжанова Қ.М.	Психологиялық денсаулыққа әсер етуші факторларды әлеуметтік тұрғыдан зерттеу ерекшеліктері	292
Асангазы Айдана Ербулатқызы Иманбаев Серик Марденович	Система учреждений и органов, исполняющих наказание	296
Кабилжанова Шара Бауржанқызы Иманбаев Серик Марденович	Взаимодействия учреждений и органов, исполняющих наказания, с другими органами государства.	303
Мұрал Ардагер Болат А.	Электрондық оқулық жасау және пайдалану технологиясы	308
Камидолла Аружан Мұратова Алтын Наурызбайқызы	Тілдегі бейвербалды амалдардың қолданысы	310
Хасым Елдар Муратулы Қапсәлімов Қ.Ж.	Бөтеннің мүлкін ұрлауды тергеу әдістемесін жетілдіру мәселелері	314
Оспанова Гулдана Бейсенова Жиентаева Бегайым Жиентайқызы	Қазіргі мектептерде оқушыларының шығармашылық дарындылығын дамытудың ғылыми негіздері	317
Актаев Жандос Берикович Карипова А.И.	Пропорционалды-мажоритарлы сайлау жүйесін еңгізу барысында заңнаманы тиімді өзгерту мәселелері	321
Маратова Қарашаш Маратқызы Қапсәлімов Қ.Ж.	Салықты төлеуден жалтарудың алдын алу жолдары	323
Ушбаева Гаухар Байбулатовна Сейдуалиева А.Н.	Бастауыш сынып оқушыларының өзіндік жұмысын ұйымдастырудың маңызы	329

МАТЕРИАЛЫ
ХІІІ Международной научно-практической конференции
докторантов, магистрантов и студентов
«МОЛОДЕЖЬ, НАУКА, ОБРАЗОВАНИЕ: АКТУАЛЬНЫЕ
ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ»,
посвященной 150-летию со дня рождения
казахского просветителя и общественного деятеля Ахмета
Байтұрсынова
ТОМ I

Қазақ ағартушысы және қоғам қайраткері Ахмет
Байтұрсыновтың 150 жылдығына арналған
«ЖАСТАР, БІЛІМ, ҒЫЛЫМ: ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР,
ЖЕТІСТІКТЕР МЕН ИННОВАЦИЯЛАР»
атты докторанттар, магистранттар және студенттердің
ХІІІ Халықаралық ғылыми-практикалық
конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ

ТОМ I

Редакционно-издательский отдел
университета «Туран-Астана»
Наш адрес: Казахстан, Акмолинская обл., г. Нур-Султан,
ул. Ы. Дукенұлы, 29, РИО университета «Туран-Астана»
www.turan-astana.kz
Подписано в печать 18.04.22г. Объем 2,25 п.л. Тираж 50 экз.
Заказ № 23
«Туран-Астана» университетінің баспаханасында басылған
Отпечатано в типографии университета «Туран-Астана»

